

Indep 4/st.

ARHITECT GRIGORE IONESCU

FOST MEMBRU AL ȘCOALEI ROMÂNE DIN ROMA
CONFERENȚIAR LA ACADEMIA DE ARHITECTURĂ DIN BUCUREȘTI

ISTORIA ARHITECTURII ROMÂNEȘTI

DIN CELE MAI VECHI TIMPURI PÂNĂ LA 1900

LUCRARE PREMIATĂ DE SOC. ARHITECȚILOR ROMÂNI

PREFAȚA DE D-L PROF. N. IORGA

TIPARUL „CARTEA ROMÂNEASCĂ”, BUCUREȘTI

MCMXXXVII

R₁

F 1094

c. 72(498) & ... / 18⁷²

T. 229298
BIBLIOTECA
Institutului Politehnic - Iasi
T. III; 58843

R₉₇; R₉₈

R₂₀₀

Arhitectură

R₁₆₅

(117) ✓

1 harte

✓
2006

DOMNULUI

PETRE ANTONESCU

RECTOR AL ACADEMIEI DE ARHITECTURĂ DIN BUCUREȘTI

INCHINĂ ACEASTĂ CARTE
FOSTUL SĂU ELEV

PREFAȚĂ

Istoria artei e altceva decât dezvoltarea tehnicei. Cei mai mulți nu înțeleg aceasta și atunci în loc să avem o viață cuprinsă în cadrul ei firesc și înaintând organic, ni se dă explicația progreselor meșteșugului în deosebitele lui compartimente.

Un asemenea studiu poate servi istoricului, dar acel care-l face să nu-și închipue nici că a înlocuit prin aceasta pe istoric, nici că în acest domeniu istoricul nu e de nevoie.

A crede altfel e a face o mare greșală de care în alt domeniu se fac vinovați filologii cari merg și mai departe: fără istorie trag și concluzii istorice.

D-l Grigore Ionescu a evitat greșeala. Stăpân pe știința sa de arhitect, el n'a pus numai alături de dânsa ceva date istorice, ci a străbătut de istorie analizele sale pe cari le-a legat într'un sistem.

E meritul, pe care am ținut să-l subliniez, al lucrării de față.

N. IORGA

Cuvânt înainte.

Lucrarea de față își propune să înfățișeze cititorului fazele principale prin care a trecut, dealungul veacurilor, din cele mai vechi timpuri până la 1900, arta de a construi la Români.

Cum era și firesc, lipsa unei asemenea cărți a fost resimțită, în primul rând, de arhitecți. Unul dintre aceștia, d. Arta Cerchez, a propus, în 1931, Societății Arhitecților Români, instituirea unui concurs pentru întocmirea unei istorii a arhitecturii românești, oferind în același timp și suma de 100.000 lei pentru răsplătirea celei mai bune lucrări prezentate. La acest fond inițial s'au mai adăugat apoi lei 50.000, oferiți de d. I. D. Enescu, președintele Societății Arhitecților Români, pentru a constitui premiul al II-lea, și lei 30.000, oferiți de d. Statie Ciortan, decanul Corpului arhitecților din România, drept premiu al III-lea. În 1934, juriul acestui concurs — din care făceau parte două din autoritățile noastre în materie: regretatul Gheorghe Balș și d. N. Ghika-Budești — mi-a făcut cinstea de a-mi acorda premiul I-iu.

Lucrarea n'a putut fi totuși publicată în forma ei de atunci, din lipsa fondurilor necesare: ea vede lumina tiparului abia acum, când apare cu cheltuiala autorului, revăzută și pe alocuri îmbunătățită¹.

Arta de a construi este condiționată de o seamă de elemente diferite și foarte importante, ținând, unele, de mediul geografic (pământ, material de construcție, climă), altele de mediul cultural și științific. Dacă cercetarea tuturor acestor factori este necesară înțelegerii arhitecturii unei vremi, elementul tehnic este, fără îndoială, cel care ocupă locul de frunte. O istorie a arhitecturii comportă deci o parte considerabilă de explicații tehnice, cu atât

1) Societatea Arhitecților Români a binevoit să cumpere, și să-mi plătească anticipat, un număr de volume în valoare de 65.000 lei, sumă care îi rămăsese disponibilă din premiile oferite de d-nii I. D. Enescu și Statie Ciortan. Țin să mulțumesc și pe această cale pentru sollicitudinea arătată, atât d-lui președinte cât și întregului comitet al Societății Arhitecților Români.

mai necesare cu cât, fără ele, o construcție nu poate fi, pe deplin, înțeleasă; și a nu *înțelege* un edificiu înseamnă a nu fi în măsură să simți și să *realizezi* caracterul și frumusețea lui specifică.

Dar, dintre toate artele, arhitectura este aceea a cărei dezvoltare este foarte strâns legată și de vicisitudinile istoriei.

A socoti dară că, în acest domeniu, „istoricul nu este de nevoie,” înseamnă a face o mare greșală.

Mai mult decât istoria celorlalte arte, istoria arhitecturii trebuie prin urmare prezentată în cadrul firesc al tuturor acestor factori determinanți.

Este ceea ce mi-am dat osteneala să realizez în lucrarea de față.

Materialul publicat în această carte a fost redus la ceea ce, după socotința mea, constituie esențialul. Astfel, oricât de redusă ar părea întinderea expunerii față de vastitatea subiectului, îmi place să cred că n'am trecut cu vederea nici un monument din cele cu drept cuvânt socotite importante.

Pentru ca lucrarea să fie accesibilă și utilă nu numai specialiștilor, ci și unui cerc mai larg de cititori, am desbrăcat textul de discuțiunile prea tehnice și, mai ales, de controverse, pe cari, de câte ori le-am găsit absolut necesare, le-am așezat în josul paginilor, în note.

Deasemenea am menționat în note, și la locurile respective, lucrările mai importante de cari m'am folosit. Cu acest prilej, țin să-mi exprim adânca mea recunoștință față de înaintașii a căror muncă neobosită a contribuit în așa de mare măsură la luminarea trecutului nostru pe tărâmul istoric și artistic. Să-mi fie, mai ales, îngăduit să pomenesc, dintre cei pe cari moartea i-a smuls prea de timpuriu acestei vieți, numele iubit al lui Gheorghe Balș. Închegarea completă a părții referitoare la arhitectura moldovenească din această carte n'ar fi fost cu puțință fără monumentalele lucrări ale acestui neobosit cercetător.

Descrierea amănunțită, de multe ori obositoare, a monumentelor am înlocuit-o, acolo unde mi-a fost posibil, cu imagini, pe cari, pentru ușurința cercetării, le-am presărat în text lângă sau chiar pe pagina unde se găsesc menționate.

O bună parte din fotografiile utilizate mi-au fost puse la dispoziție în mod binevoitor de *Comisiunea Monumentelor Istorice*¹ și de *Serviciul foto-*

1. Figurile: 3, 32, 39, 43, 48, 61, 64, 72, 73, 75, 76, 81—83, 84, 89, 93, 94, 103, 113, 118—121, 139, 144, 145, 149, 151, 153, 155, 157, 158, 168, 170, 171, 196, 207, 211, 213, 217, 224, 225, 229, 231, 233, 234, 239, 241, 243, 253, 256, 257, 259, 263, 264, 271, 273, 285, 289, 290, 292, 295—297, 306, 308, 313, 315, 317, 318, 337—339, 364, 375, 377.

grafic al *Direcției Presei* din Ministerul Afacerilor Străine¹. Altele provin din prețioasa colecție a d-lui arhitect Alex. Petit². Deasemenea mi-au fost împrumutate cu multă bunăvoință câteva releveuri de monumente istorice din bogata colecție a *Academiei de Arhitectură*³.

Rog pe conducătorii celor trei instituții pomenite, domnii profesor N. Iorga, V. Brătulescu, A. Bădăuță și arhitect Petre Antonescu, să binevoiască a primi, și pe această cale, mulțumirile mele alese.

Nu pot să închei aceste rânduri fără un cuvânt de recunoștință adresat soției mele, Eliza-Cristiana, hărniciei căreia datorez multe din desenele în alb și negru aci reproduse.

București, 1 Mai, 1937.

1. Figurile : 1, 22, 23, 25, 27, 28, 35, 77, 142, 220, 222, 235, 274, 276, 279, 282, 291, 293, 347, 349, 350, 352.

2. Figurile : 41, 44, 50, 55, 67, 79, 86, 92, 95, 96, 105, 115, 117, 125, 128, 136, 148, 150, 152, 154, 161, 162, 178, 180, 181, 182, 184, 186, 202, 205, 218, 238, 242, 244, 261, 267, 269, 284, 286, 300, 303, 305, 312, 321, 322, 354, 355, 358.

3. Figurile : 8, 10, 68, 159, 166, 169, 172, 174, 187, 188, 189, 193, 197, 198, 245, 324, 343, 361.

Introducere la studiul Arhitecturii românești

Din cercetările specialiștilor asupra trecutului bisericesc al Românilor, și din considerațiunile de ordin general pe cari le putem face asupra stării culturale și economice a strămoșilor noștri, până către anul 1300, putem deduce că, înainte de întemeierea Principatelor, Românii n'au avut clădiri de cărămidă sau piatră¹. Deși creștinați de timpuriu², lăcașurile lor de închinare au fost construite, la început, și pentru o lungă bucată de vreme, ca și locuințele lor, din lemn.

După părăsirea Daciei de către Romani, și în timpul năvălirilor barbare, în ținuturile noastre muntoase, acoperite aproape în întregime cu păduri, și prin văi, viața țărănească a strămoșilor noștri cu greu se aduna la un loc. Locuitorii acestor ținuturi trăiau grupați în sate și erau numai *țărani* cu de-săvârșire lipsiți de orașe³. Trăind astfel grupați și ocupându-se cu păstoritul, cu vânatul și cu plugăritul, ducând deci o viață foarte simplă, lipsită de orice pretenții, de multe ori fugăriți din loc în loc, este firesc să admitem că nu se pricepeau și nici nu se gândeau să dureze construcții puternice din piatră. La început, deci, toate locuințele ca și toate lăcașurile lor de închinare au fost construite, aproape exclusiv, din lemn. Mai târziu, când locuitorii diferitelor sate și județe au reușit să-și facă o țară cu un singur stăpânitor

1. N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, București, 1929, vol. I. p. 33—34.

2. Daco-Românii au fost convertiți la creștinism de coloniști veniți din părțile Orientului, încă din epoca stăpânirii romane, dar de o generalizare a noiei religii în Dacia nu poate fi vorba decât după secolul al III-lea. Vezi pentru această chestiune: V. Pârvan, *Contribuții epigrafe la istoria creștinismului daco-român*, București, 1911; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, București, 1922, p. 27—28; A. D. Velcu, *Contribuții la studiul creștinismului daco-roman sec. I—IV*, București, 1934; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, Ed. II-a București, 1935, p. 193 și urm.; Stefan Metes, *Istoria bisericii și a vieții religioase a Românilor din Transilvania*, ed. II, Sibiu, 1935, p. 2—20.; C. Daicovici, *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?* extras din „Anuarul Inst. de studii clasice” 1933—35. Cluj. 1936

3. N. Iorga, *Istoria Poporului Românesc*, traducere din limba germană, București, 1922, vol. I. p. 213 și urm.

ridicat din mijlocul lor, atunci abia au început să se gândească la construcții mai importante, la zidiri de cetăți de apărare, de reședințe domnești și boierești și de biserici încăpătoare și trainice.

Dar, înainte de a ne ocupa cu studierea acestor construcțiuni, aparținând unei țări de acum independente, știind că formațiunea poporului românesc se inițiază în epoca de romanizare a populației dace, care stăpânea pe vremea lui Traian ținuturile din dreapta și stânga Dunării, din Scitia Minor până la poalele pădurii hercinene, este firesc să ne punem întrebarea cari sunt originile și cum putem explica această artă românească, ale cărei începuturi se așează abia în secolul al XIV-lea, adică în vremea când națiunea își creează în sfârșit state de sine stătătoare.

Pentru o bună explicare și înțelegere a artei și în special a arhitecturii românești, despre care va fi vorba în această carte, cred că nu vor fi lipsite de folos câteva considerațiuni și date asupra civilizației și a artelor cari s'au născut, au murit ori s'au perpetuat într'un anume fel, în decursul veacurilor, pe pământul locuit de Români.

Cuceririle lui Traian, colonizarea și stăpânirea romană neîntreruptă de mai bine de un secol și jumătate, au pus pe pământul Daciei și pe populația lui, pecetie definitivă de romanizare. Obiceiurile, limba și noua religie creștină le-au primit strămoșii noștri, dela început, într'o curată formă latină. După retragerea lui Aurelian, în urma invaziei Goților, retragere care pentru elementul roman atât de adânc înrădăcinat pe pământul Daciei n'a însemnat o distrugere¹, populația daco-romană s'a găsit numai în câmp deschis, fără apărare, contra invaziilor cari încep epoca marilor năvăliri barbare, — Goți, Huni, Avari, Slavi, Maghiari, etc.

Intr'o astfel de situație, o parte din populație și-a căutat refugiu în munți, așa cum făcuseră cu câțiva secolii mai înainte strămoșii Geți în fața invaziei Bastarnilor germanici și cum vor face deseori, multe secole mai târziu, stăpânitori și domnitori români speriați și vremelnici învinși. O altă parte a populației daco-romane a rămas însă pe loc în câmpie și a continuat să lucreze pământul strămoșesc suportând cu resemnare jugul barbar, pe care, în anumite împrejurări, l-a putut prefera chiar anterioarei stăpâniri romane². Și astfel, în decursul unei vieți de mai bine de 1000 de ani, Românii din munte și-au păstrat neatinse obiceiurile și limba; cei din câmpie însă au suferit unele

1. Ceea ce s'a scris despre această retragere a fost în mare parte exagerat. Vezi: N. Iorga, *Le problème de l'abandon de la Dacie*, în „*Rev. Hist. du S. E. Européen*”, 1924, p. 37—58; St. Meteș, *Istoria Neamului Românesc*, Sibiu, 1922, p. 48—55 și C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 162—201.

2. Vezi St. Meteș, *ibid.*

influențe dela stăpânitorii ocazionali cu cari au fost obligați să conviețuiască o vreme. Dar cu toate aceste schimbări inevitabile, *fondul roman* al populației s'a menținut în permanență, atât la câmpie cât și la munte. Tradiția latină a stăruit în limbă, în felul de viață și în organizația politică locală.

Nu putem spune însă același lucru despre arta românească, nici despre cea țărănească veche, nici despre cea nouă, cari nu au nimic a face cu arta Romei.

Tradițiile artei românești sunt pe de o parte mai primitive, mai vechi decât arta romană, iar pe de alta mai noi și străine cu totul artei și lumii romane. Sunt foarte aproape însă de arta și lumea bizantină, și în special slavo-bizantină.

1. Pentru tradițiile primitive, trebuie avut în vedere elementul trac, care se întâlnește la baza manifestărilor artistice ale tuturor popoarelor din Sud-Estul Europei. Săpăturile arheologice făcute pe tot întinsul teritoriului românesc, la Gumelnița în Muntenia, la Cucuteni și Fedeleșeni în Moldova, la Candidiana și Atmageaua Tătărăscă în Dobrogea, sau în Oltenia la Sălcuța, lângă Craiova, pentru a nu menționa decât în treacăt câteva din cele mai importante localități, au dat la iveală o bogăție de obiecte de artă, ceramică cu modele reliefate și pictate, arme de bronz și de aramă, obiecte de cult, etc., cari, după părerea specialiștilor, aparțin civilizației trace¹. Din cercetarea acestor obiecte de artă tracă, s'a tras concluzia că populația carpato-danubiană a avut fără întrerupere o activitate artistică remarcabilă, pe care a transmis-o apoi, către sfârșitul celei de a doua epoci de bronz, și regiunilor Germaniei orientale.

Fondul artei băștinașe este deci trac și tradiția acestei arte, păstrată din veac în veac, n'a fost distrusă în Dacia de Romani, așa după cum Barbarii cari au urmat Romanilor n'au putut distruge caracterul roman al limbii și obiceiurilor populației românești. Broderiile țărănești și ciopliturile în lemn cu desaturile lor geometrice amintesc foarte bine această artă tracă, care este arta veche a popoarelor din Peninsula Balcanică și din întreg bazinul Mării Egee².

1. Vezi I. Andrieșescu, *Asupra epocii de bronz în România*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” VIII, p. 154 și urm.; Vladimir Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, în „Dacia” II, 1925, p. 29 și urm.; Radu și Ecaterina Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în „Dacia” III—IV, 1927—1932, p. 253 și urm.; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 16 și urm.

2. Vezi N. Iorga și G. Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 6. Pentru bogăția și varietatea modelelor de cioplitori populare, vezi în special Al. Tzigara-Samurcaș, *Isvoade de cioplitori ale țărânului român*, București, 1928.

2. Faptul că arta românească nu are nimic comun cu arta romană pare oarecum ciudat la prima vedere, întrucât nu numai că legăturile cu Roma,

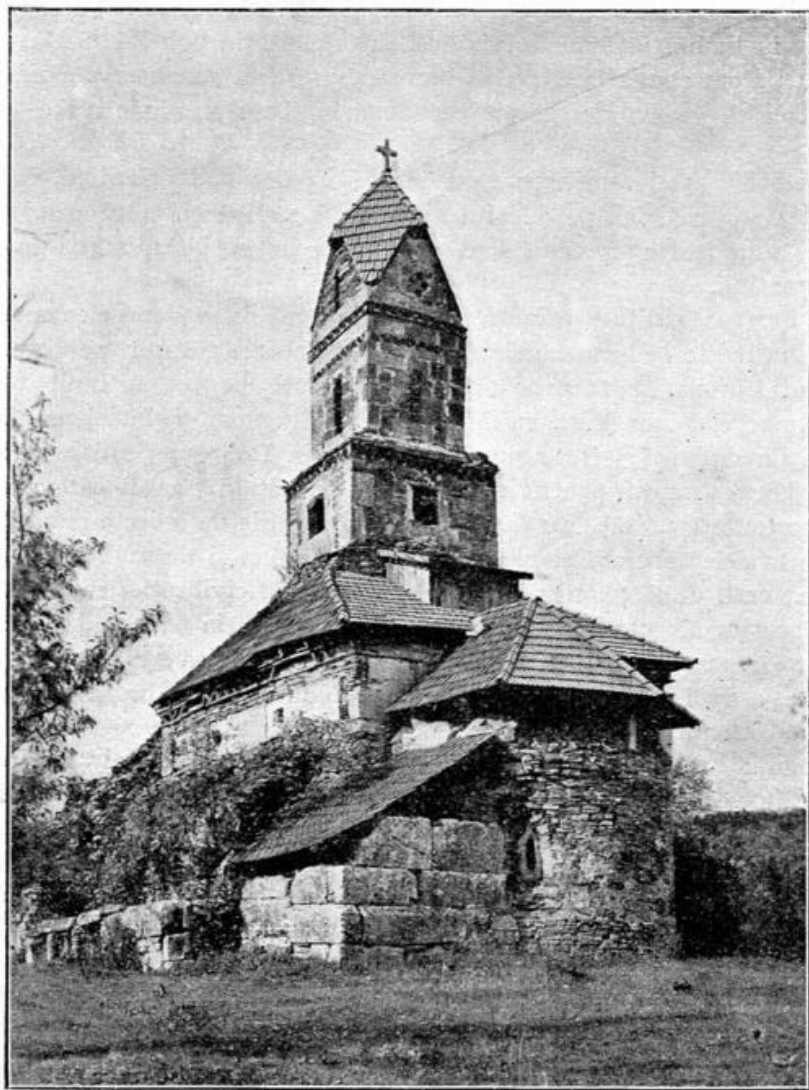

Fig. 1. Biserica din Densuș (Țara Hațegului).

la început, au fost directe și foarte strânse, dar arta care prezintă cele mai numeroase și importante resturi pe pământul locuit de Români este arta ro-

mană, arta transplantată în această regiune de cucerirea lui Traian la începutul secolului al II-lea d. Chr. Această artă provincială s'a menținut o bucată de vreme destul de bine în Dacia. După așezarea în aceste locuri a Goților ca federați ai Imperiului, cetățile și orașele de pe malul stâng al Dunării și din Dobrogea au fost restaurate cu ocazia fiecărei incursiuni și recuceriri romano-bizantine, în timpul lui Constantin cel Mare, al lui Mauriciu și al lui Justinian¹. Dar, cu începutul secolului al VII-lea, aceste construcțiuni de piatră se năruiesc sub nepăsarea stăpânitorilor ocazionali, și, în afară de unele cetăți din Dobrogea, cari mai conservau încă și în secolul al XI-lea fortificațiuni din timpuri vechi², fortificațiuni cari apoi au dispărut și ele sub vârtejul năvălitorilor, din bogăția de monumente romane și romano-bizantine nu se mai găseau în secolul al XIV-lea, în epoca de formațiune a Principatelor și a unei arhitecturi românești de zid, decât mormane de ruine, cari ar fi putut furniza noilor meșteri cel mult material izolat de construcție³. De o directivă în ceea ce privește un fel de a clădi sau un stil de arhitectură nu mai putea fi vorba⁴.

1. N. Iorga și G. Balș, *op. cit.* p. 7.

2. Vezi N. Iorga, *Cele dintâi cristalizări de stat ale Românilor*, în „Revista Istorică,” 1919, p. 103—113.

3. Poate fi menționat aici cazul bisericii românești din Densuș, care este construită în bună parte cu piatră luată din ruinele vechii Sarmizegetusa (fig. 1).

4. Deși monumentele romane clădite pe pământul Daciei n'au jucat nici un rol în formarea arhitecturii culte la Români, nu e rău totuși să pomenim câteva din aceste importante relicve, atât de prețioase pentru dovedirea intensei vieți romane, care a durat atâtea secole pe pământul nostru: Podul lui Traian, clădit peste Dunăre la Severin, de arhitectul Apolodor din Damasc, pod din care se păstrează și azi cele două picioare de cap, pe malul românesc și pe cel sârbesc, precum și resturi vizibile, când apele sunt scăzute, din pilonii intermediari. Alături de pod, ruinele Castrului Drobeta, care era primul punct de sprijin al dominației romane în Dacia (cfr. N. Iorga, *L'art roumain*, p. 7). În Transilvania, vechea cetate a lui Decebal, Sarmizegetusa, refăcută de Traian și botezată cu numele de Ulpia-Trajana; circuitul roman de la Sarmizegetusa, ale cărui ruine au început să fie cercetate de curând; apoi atâtea orașe romane răspândite în cuprinsul ținutului ca Apulum (Alba-Iulia), Napoca (Cluj), Potaisa (Turda), Porolissum, ș. a. În Dobrogea, cetatea Tomis (Constanța) și în special cetatea Tropaeum, în care se găsea celebrul monument al lui Traian, (?), ridicat ca să comemoreze o victorie romană asupra localnicilor. Săpăturile cari s'au făcut în vremea din urmă în această cetate au scos la iveală resturi remarcabile de artă romană și romano-bizantină. Așa, de pildă, pot fi menționate: basilica romană cunoscută sub numele de „Basilica Forensis”, clădită probabil pe la 316 (vezi V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum* în „Bul. Com. Mon. Ist.” IV, 1911, p. 174) precum și bisericile creștine clădite mai târziu: „Basilica de marmură” (refăcută de mai multe ori până în sec. al VI-lea. Vezi planul în *Bul. cit.* p. 178, fig. 20) un baptisteriu foarte interesant de plan treflat (*ibid.* p. 179, fig. 22), Basilica C (vezi reconstrucția după arh. Sp. Cegăneanu în *Bul. cit.* p. 184—185) și atâtea alte resturi de construcții însemnate (cfr. V. Pârvan *op. cit.*)

3. Pentru a explica influențele slavo-bizantine nu trebuie decât să ținem seamă de strânsele relații, politice și religioase în special, cari au existat între Bulgari și Sârbi pe de o parte și între Români și aceștia pe de altă parte, precum și de faptul că Românii au trăit o bucată de vreme alături de Slavi, dela cari au împrumutat termeni în limbă și că prin urmare influența religioasă și artistică sârbească, atunci când Românii organizați în Principate sunt chemați la o viață nouă, a fost favorizată tocmai de aceste legături și relații anterioare, cari au format terenul prielnic unei înrăuriri.

Bulgaria și Serbia sunt țări de civilizație și artă bizantină, și deși aceste neamuri au venit peste noi și s'au stabilit mai târziu în Peninsula Balcanică, organizarea lor ca state independente este anterioară întemeierii Principatelor românești. Este deci firesc ca și arta și arhitectura lor națională să fie mai vechi. Și astfel, date fiind legăturile cari au existat între ei și noi, înrăurirea arhitecturii slavo-bizantine asupra arhitecturii românești, care începe cu secolul al XIV-lea, se poate ușor explica.

La 679, Bulgarii existau în Peninsula Balcanică organizați într'un stat independent. Creștinați, ei se atașează către 870 definitiv bisericii din Constantinopol, și începând cu această epocă pământul bulgăresc este semănat cu importante biserici de stil bizantin, între cari biserica Roșie de lângă Plovdiv (sec. IX), biserica Sf. Gherman de lângă Prespa (sec. X), Sf. Sofia dela Ohrida (sec. XII), Sf. Dumitru și Sf. Petru și Pavel din Târnova (sec. XIII și XIV) și Sf. Arhangheli din Mesembria (sec. XIV) nu sunt decât cele mai importante.

Arhitectura sârbească, deși mai întârziată¹, ia totuși o dezvoltare mult mai mare decât cea bulgărească. Bisericile bizantine sârbești clădite în Macedonia, pe valea Ibarului și pe valea Moravei, între secolul al XII-lea și jumătatea secolului al XV-lea, precum Studenița, clădită la 1190 de întemeietorul statului, Ștefan Nemanian, Graceanița zidită de Milutin în jurul anului 1300, apoi Krusevăț (1377—1389), Ravanița (1381), Manasia (1407—1418) și Kalenici (1427), pentru a nu pomeni decât câteva din cele mai importante, reprezintă tipurile de biserici bizantine împământenite și transformate treptat până la cea mai completă formă sârbească specifică secolului al XIV-lea. Aceste biserici, și în special cele de pe valea Moravei, aveau să exerciteze asupra arhitecturii munteneste dela început influențele cele mai curioase și mai complete, atât în ce privește planul cât și decorul exterior.

Dar Românii n'au avut raporturi numai cu vecinii lor Bulgarii și Sârbii ci și cu Bizantinii și cu capitala lor Constantinopolul, înainte chiar de întemeierea Principatelor. Bizantinii au întreținut trupe la Dunăre pentru a se

1. Statul sârbesc se întemeiază la 1165.

apăra contra Slavilor și a Ungurilor, astfel că ei au fost în raporturi directe cu populația de pe malul stâng al fluviului și aceste raporturi n'au rămas fără să aibă o influență asupra vieții civile și religioase a Românilor. Voevozii români, ce-i drept, la început își organizează statul și curtea lor după moda occidentală a vecinilor dela Nord, a Ungurilor în special, dar odată sustrași ascendentului unguresc ei își îndreaptă privirea către Bizanț.

Viața religioasă a Românilor a fost condusă vreme îndelungată de preoți locali, cari, până la întemeierea Principatelor, s'au format și au stat sub auto-

Fig. 2. Harta țărilor de arhitectură bizantină din Peninsula Balcanică.

ritatea episcopilor bulgari dela Dunăre; și cum biserica bulgărească reprezintă ortodoxia bizantină, organizația bisericii noastre, cât de redusă, a fost și ea făcută după tipicul bizantin, rămânând însă în afara unei ierarhii oficiale.

Când, mai târziu, Nicolae Alexandru Basarab se gândește la o consolidare a bisericii românești, el cheamă la reședința lui dela Argeș, ca prim mitropolit al Țării Românești, pe episcopul de Vicina¹, Iachint, căruia îi dă titlul de Mitropolit al Ungro-Vlahiei (1359). Organizațiunea aceasta bisericească, cu

1. Vicina, localitate azi dispărută, care se găsea pe vremea aceea în Dobrogea la gurile Dunării. Asupra acestei așezări, vezi studiul d-lui G. Brătianu în volumul *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935.

caracterul ei nou și curat bizantin, se transformă mai târziu, sub înrăurirea curentului sârbesc introdus în Țara Românească de călugărul sârb Nicodem, stabilit pe la 1370 în părțile Severinului. Ucenicii lui Nicodem pătrund și în Moldova, unde, pe la 1390, întemeiază în apropiere de Cetatea Neamțului o mănăstire de cărturari, care este Mănăstirea Neamțului, refăcută apoi de Ștefan cel Mare. Egumenii sârbi stabiliți în mănăstirile lor din Moldova, dat fiind că în această țară biserica încă nu era organizată ca în Țara Românească, îndeplineau și funcțiunea de sfințire și hirotonire, adică erau vlădici. Mai târziu, unul din acești egumeni, Iosif, înrudit cu Mușeteștii, ajunge episcop de Cetatea-Albă, iar sub Alexandru cel Bun, este recunoscut exarh al Constantinopolului și devine astfel primul mitropolit al Țării Moldovei (1401)¹.

4. La formarea arhitecturii monumentale, care ia naștere atât în Muntenia cât și în Moldova curând după întemeierea Principatelor, alături de procedeele de construcție tradiționale și de factorii locali preponderenți, contribuiesc, după cum reese și din cele spuse mai sus, o seamă de curenți de influențe străine, cari aduc de aiurea principii de construcție nouă și forme deosebite.

Dintre factorii locali cari au jucat un rol în formarea arhitecturii românești se pot cita : în primul rând, materialul constructiv pe care meșterii îl aveau la îndemână — piatra, foarte abundentă, cărămida, pe care știau să o fabrice cu ușurință și pricepere și lemnul — ; în al doilea rând, clima, care a impus forme speciale de acoperișuri cu pante repezi și streșini proeminente cari să poată arunca cu ușurință, departe de zidurile cari aveau să fie uneori atât de împodobite, zăpezile mari și apele de ploaie. Tot ca factori locali nu pot fi nesocotite deasemenea posibilitățile economice ale țării, războaiele, râvna și priceperea voievozilor stăpânitori.

În ceea ce privește influențele venite de aiurea, se pot distinge două curenți principale : unul occidental de artă gotică și romanică, altul oriental de artă bizantină și armeană.

Judecând după primele monumente de piatră clădite în Țara Românească și în Moldova de atunci, și din cari rămășițe destul de importante s'au mai putut găsi, se poate afirma că primul curent de influență străină vine în Principatele românești din Occident. În Ardeal, influențele occidentale sunt deadreptul predominante. Legăturile atât de îndelungate ale acestei părți

1. Iosif, ca Mitropolit al Moldovei, se stabilește la Suceava unde aduce, de la Cetatea-Albă, siciul cu moaștele celui mai nou sfânt recunoscut de Biserica ortodoxă, Sf. Ion-cel-Nou, și îl așează în biserica Mirăuților care devine astfel Mitropolia țării.

de țară cu țările vecine de artă și cultură occidentală justifică această predominanță.

În Muntenia de azi, arta occidentală a pătruns prin intermediul Ardealului; în Moldova, prin cel al Ardealului, al Poloniei și Galiției.

Monumente de stil curat romanic ori gotic s'au clădit foarte puține în Principatele românești, numai la început, și deja într'o epocă în care arhitectura gotică era pe punctul de a fi părăsită în țările ei de baștină. De aceea se și explică în parte cum curentul de arhitectură occidentală, care se face simțit la început în primele monumente clădite, este curând înlăturat și înlocuit, chiar din secolul al XIV-lea, de curentul oriental. Pe de altă parte, planul bisericii gotice ori romanice fiind croit după cerințele cultului occidental, catolic, iar Românii fiind creștini ortodoxi, era și natural ca planul lăcașurilor lor de închinare să fie conform cu cerințele cultului oriental căruia ei aparțineau. De aceea, dacă primii meșteri de construcții, cari nu puteau fi Români, au construit după moda și tradițiile religioase ale țării din care fuseseră chemați, următorii, printre cari puteau fi de acum și Români, învățați la meșteșug de meșterii străini rămași în țară, au început să zidească biserici după tipul cerut de cultul oriental. În acest fel, în Muntenia, arhitectura se liberează aproape dintr'odată de influențele occidentale, cari, pentru o bucată de vreme, continuă să persiste în pictură. În Moldova însă, când clădiri gotice ori romanice nu se mai zidesc, elementele de arhitectură și principiile de construcție gotice sunt păstrate, mai mult chiar, amplificate și combinate, într'un mod pe cât de original pe atât de armonios, cu elemente bizantine, pe un plan nou bizantin.

Abstracție făcând de planul basilical, romanic ori gotic, pe care îl găsim în monumentele dela începutul arhitecturii românești, și care, deși de origini occidentale, prezintă totuși împărțeala în naos și pronaos cerută de cultul oriental, planul bisericii românești este planul bizantin. În Moldova acest plan se compune dintr'o singură navă lungă, terminată întotdeauna către Răsărit cu o absidă poligonală sau circulară. Interiorul este împărțit de ziduri transversale în două sau mai multe compartimente. Primul compartiment, în care se intră de obicei printr'o ușe centrală, tăiată în zidul fațadei de Apus, este de formă dreptunghiulară ori patrată și se numește *pronaos*. Din pronaos, printr'o ușe îngustă, se trece într'o încăpere centrală numită *naos*, care are o formă dreptunghiulară și este de cele mai multe ori lărgită către Nord și Sud prin două abside semicirculare în interior și proeminente pe fațadele laterale, sau câteodată, în Moldova, cuprinse în grosimea zidului (Piatra, Arbora, Dobrovăț, etc.). Pe naos, printr'un sistem de arcuri cari sunt o caracteristică a arhitecturii moldovenești, în Moldova, sau pe arcuri bizantine simple, în Mun-

tenia, se ridică în general o turlă de proporții svelte și elegante. Naosului îi urmează altarul, care, ridicat cu o treaptă sau două față de nivelul celui dintâi și închis în absida care termină biserica spre Răsărit, este locul consacrat unde preotul își îndeplinește principalele funcțiuni religioase. Acest altar — sau mai corect încăperea care cuprinde altarul, absida — la bisericile din Occident se numește sanctuar, presbyterium sau tribunal¹, iar la cele din Orient, adyton² abaton³ sau bema⁴.

Absida altarului e separată de naos fie printr'un zid de piatră ori cărămidă, pictat, fie printr'un perete de lemn cu icoane. Această despărțitoare — *κικλίδες* sau *κακκελλοι* — se chiamă tâmplă, catapeteazmă, sau iconostas. În ea se deschid trei uși, dintre cari, cea centrală se numește împărătească — în Occident și Orient poarta sfântă, *ἀγία πόλαι* — și prin care, după regulile bisericești, poate intra și eși numai preotul. În mijlocul absidei se găsește o masă patrată, ridicată pe un picior de piatră. Aceasta este altarul propriu zis, numit la ortodoxi, pristol sau sfânta masă. În dreapta și stânga altarului se găsesc de obicei două nișe speciale tăiate în grosimea zidului și luminate direct cu câte o fereastră îngustă și mică. Aceste cămăruțe constituiesc principalele anexe ale altarului. Ele se găsesc, în Orient, la toate bisericile clădite, din cele mai vechi timpuri ale creștinismului. Cea din stânga, în peretele de Miază-Noapte, se numește *proscomidie*, sau *prothesis*, și servește ca loc de preparare și de păstrare a sfintelor taine; cea din dreapta se numește *diaconicon*, sau *apodosis*, și e destinată păstrării veștmintelor și odoarelor bisericești. Alături de proscomidie și de diaconicon, cari câteodată sunt înlocuite de firide mici, simple, tăiate în grosimea zidului deasupra nivelului solului și neluminate direct din afară, se găsește o serie de mici nișe dispuse de jur împrejur pe curbura absidei și cari servesc la păstrarea diverselor obiecte de uz comun sau ustensile.

În exterior, planul acesta, de origini bizantine balcanice, prezintă, și aceasta numai în Moldova, un caracter foarte occidental, anume, întrebuințează contrafortul, acest element constructiv de atât de mare importanță în arhitectura romanică și gotică.

În Muntenia, pe lângă planul triconch, asemănător cu cel din Moldova, care pătrunde în arhitectura muntenească în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prin intermediul Serbiei, se mai găsesc: planul central în cruce greacă înscrisă, cu o absidă centrală flancată de două absidiole — proscomidie și dia-

1. Prin analogie cu destinația pe care această absidă o avea în basilica civilă la Romani: locul ocupat de cel care împărțește dreptatea.

2. Locul secret.

3. Locul inaccesibil.

4. Estradă, din cauză că era mai ridicat cu o treaptă sau două deasupra naosului.

conicon — cu sau fără sâni laterali (ex. bis. Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, vechea Mitropolie din Târgoviște, Snagov, etc.) și planul dreptunghiular simplu terminat cu o absidă către Răsărit (Sân Nicoară din Curtea de Argeș, apoi, mai târziu, Gherghița, Strehăia, Golești, Vlădești-Mușcel, etc.).

Construcțiunea în general se face din piatră brută și cărămidă. Zidurile au deseori o grosime excesivă față de dimensiunile mici ale bisericilor. Această grosime variază între 1.00 m. (la majoritatea bisericilor) până la 1,60 m. (Neamț) și mai târziu 1,80 m. (Brebu-Prahova) și chiar 2,00 m. (Solca în Bucovina).

Fațadele sunt construite, în Moldova, în epoca de înflorire a arhitecturii, cu material aparent : piatră brută sau foarte puțin lucrată, cărămidă și piatră de talie cioplită cu îngrijire, la muchile fațadelor, la cornișe (cari sunt rare) și la socluri.

Soclul este în general proeminent și profilat din belșug. Fațadele sunt împărțite în două zone : una inferioară, în care materialul constructiv predominant este piatra ; alta superioară, situată deasupra planului de naștere al bolților, construită exclusiv din cărămidă. Decorul exterior este compus din cărămidă aparentă smălțuită și colorată, așezată în rânduri de nișe oarbe, cari decorează în general partea superioară a fațadelor.

În Muntenia, fațadele sunt de cărămidă și piatră brută așezate în straturi alternative (Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, Sân Nicoară), de piatră de talie cioplită cu foarte mare îngrijire și, în jurul ferestrelor, ușilor, etc. bogat sculptată (Episcopia din Argeș, Biserica Mănăstirii Dealu), de cărămidă separată în fâșii alternative de tencuială și cărămidă aparentă sau, mai târziu, complet tencuite.

În ceea ce privește mersul evolutiv al întrebuințării materialelor, al pozițiunii lui și al formelor, acestea se vor vedea în capitolele cari urmează.

CAP. I.

Arhitectura de lemn.

I. Din vremurile îndepărtate și întunecate ale existenței poporului românesc, nu avem știri precise din cari să putem înțelege pe deplin cum era

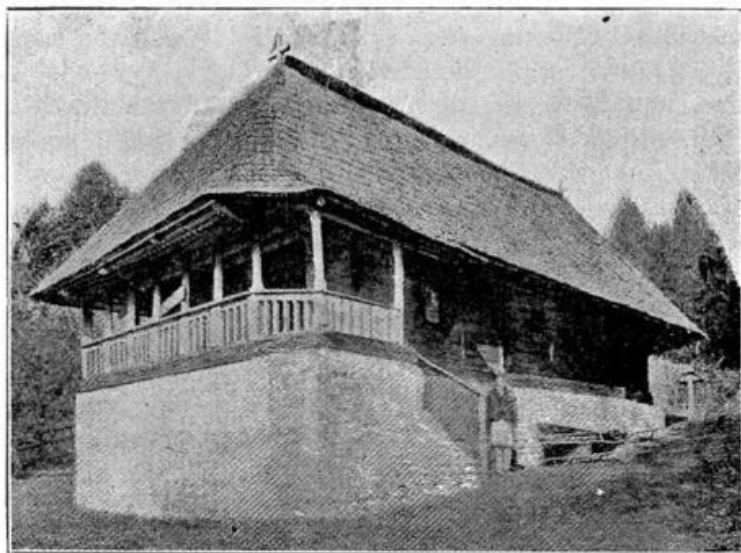

Fig. 3. Biserica de lemn din Grămești.

organizată biserica și cari erau preocupările Românilor în ceea ce privește lăcașul lor de închinare. Se poate afirma totuși că strămoșii noștri, de îndată ce au fost creștinați, au prins obiceiul de a clădi bisericuțe de lemn, cari desigur nu se deosebeau prea mult de casele lor de locuit. Deseori, o peșteră amenajată sumar și însemnată cu o cruce la intrare, a fost transformată în bise-

rică¹, și nu rareori o simplă cruce de lemn sau de piatră înfiptă în pământ a ținut loc de biserică. În timp de războaie, voievozii români au ridicat în mijlocul câmpurilor sau pădurilor unde își aveau așezările lor militărești cruci simple, în fața cărora preotul oficia serviciul religios pentru mulțimea

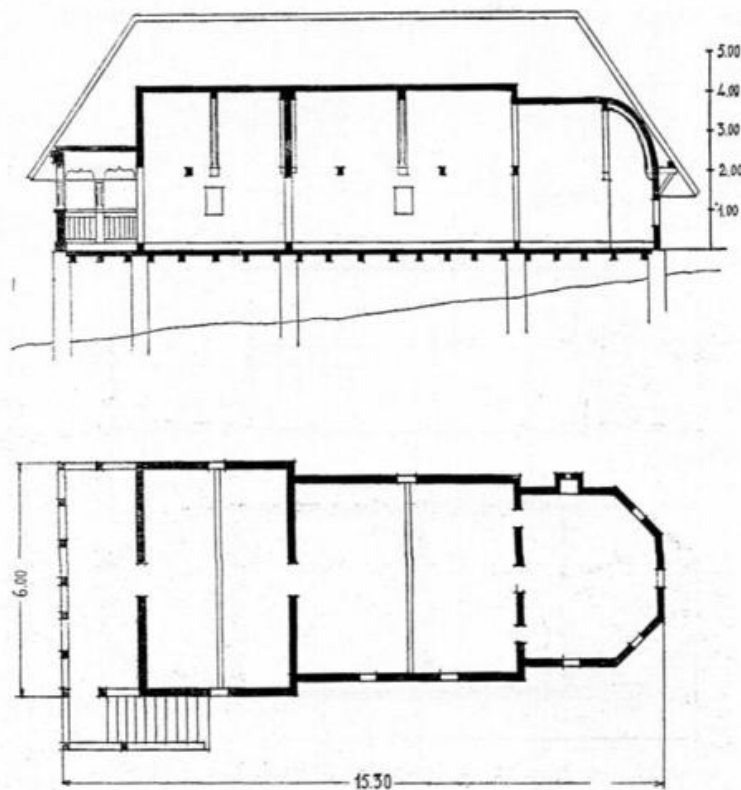

Fig. 4. Biserica de lemn din Grămești. Secție și plan.

soldatilor credincioși. În 1683, Șerban Cantacuzino, care ia parte la asediul Vienei, alături de armatele turcești, ridicase în lagărul său, lângă Gatter Hölzl, cam unde e azi Schönbrunn-ul, o cruce de stejar înaltă de 3,50 m,

1. În Muntenia ne sunt cunoscute două exemplare din acest fel: biserița din Stoențești-Cetățeni-Muscel, care — judecând după o zugrăveală interioară înfățișând chipul ctitorului — datează din timpul lui Nicolae Alexandru Basarab (1340—1364) și capela de aceeași structură de lângă mănăstirea Bistrița din Oltenia. Cfr. N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia. Partea I*, „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1927 p. 5.

în fața căreia, în fiecare dimineață, un preot oficia liturghia. Când așezarea era de mai lungă durată, crucea era înlocuită cu o bisericuță. Vasile Lupu ridicase în 1650, pe când se afla în luptă cu Țătarii și Cazacii, la Scheia din Vaslui, unde era codrul Căpoteștilor, o astfel de bisericuță de lemn¹. Dar biserici de lemn nu s'au construit numai înainte de întemeierea Principatelor, sau, după aceea, numai în vremuri speciale. Regiunile muntoase și

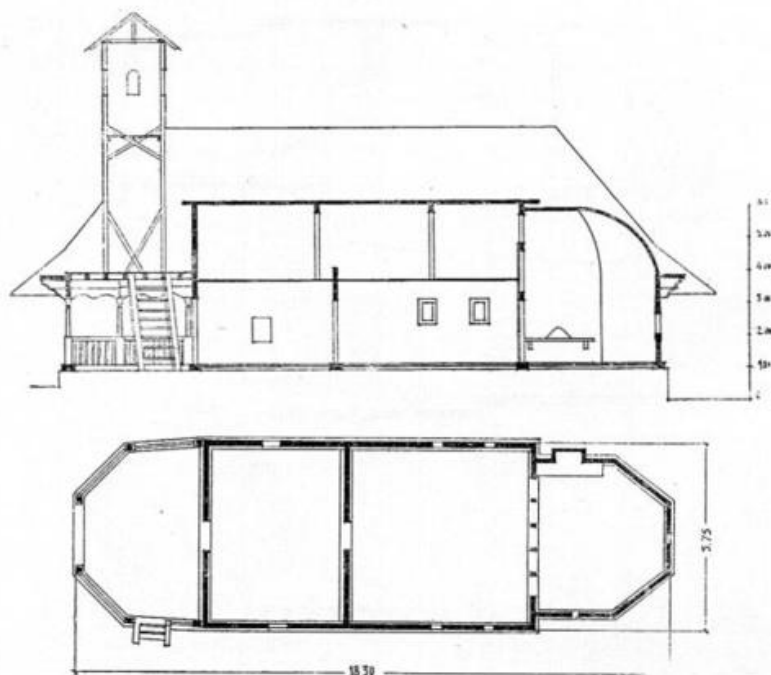

Fig. 5. Biserica de lemn din Zătrenești. Secție și plan.

deluroase din Muntenia, Moldova, Bucovina și Transilvania sunt semănate cu biserici de lemn a căror existență în timp și spațiu, se explică, prin abundența materialului lemnos, prin resursele bănești modeste ale boierilor sau țăranilor ctitori și prin priceperea și posibilitățile constructive ale meșterilor locali, obișnuiți să lucreze cu dibăcie și artă materialul pe care îl aveau la îndemână.

Arhitecturii de lemn, considerată ca artă pur populară, cu origine preistorică, i se atribue un rol important în formațiunea arhitecturii monumentale

1. N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, I. p. 24.

de piatră și zid. Lucrul acesta, pentru ce privește trecutul îndepărtat, pare să fie cu prisosință dovedit. Când este vorba însă de arhitectura de lemn pe care ne-o oferă monumentele ce ni s'au putut păstra până acum, consideren-
tul acesta preconcept cred că trebuie înlăturat. Din studiul amănunțit al

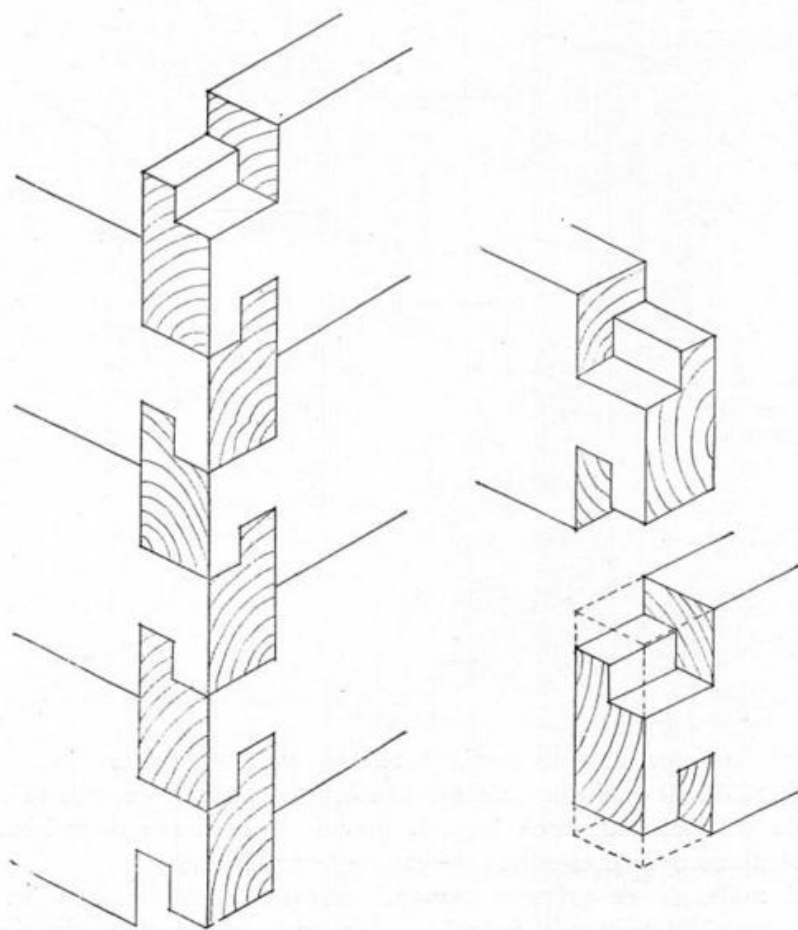

Fig. 6. Felul de imbinare al bânelor la colțurile în unghi drept (Biserica din Zătreni).

construcțiilor de lemn existente, unele mai vechi, altele de dată mai recentă, reiese că nu se poate vorbi de o perfectă continuitate și de o evoluție absolut proprie arhitecturii de lemn, întrucât această evoluție este strâns legată și

condiționată chiar de dezvoltarea arhitecturii de piatră și zid¹, pe care cea de lemn o imită². Nu este mai puțin adevărat însă că, în arhitectura de lemn românească, se simte o lungă tradiție, care ne îndreptățește să credem că la Români biserica de lemn a existat din cele mai vechi timpuri. Felul de

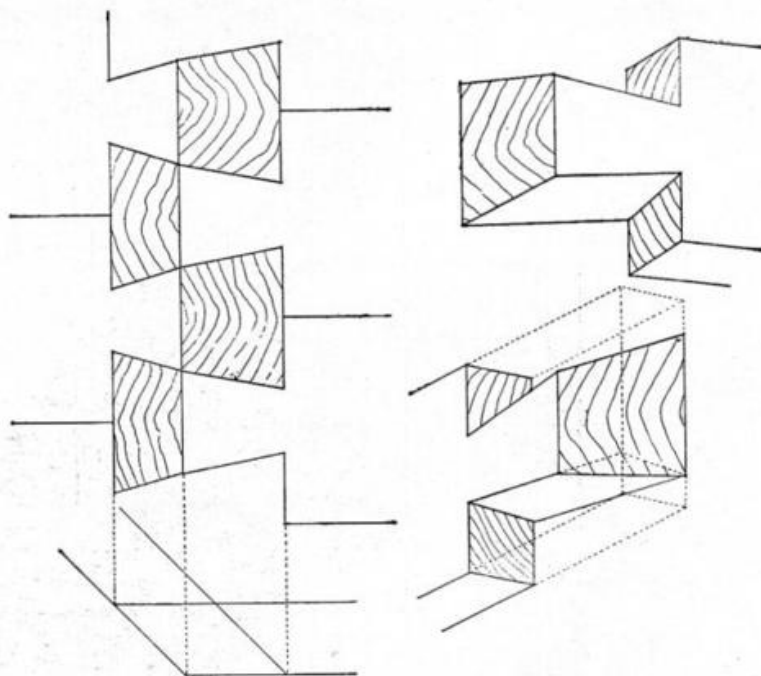

Fig. 7. Felul de îmbinare al bânelor la colțurile în unghi obtuz (Biserica din Zătrești).

așezare al lemnurilor în construcția pereților, aspectul exterior al unor biserici, ca, de pildă, al celei din Grămești-Costești, care nu se deosebește aproape de loc de o casă țărănească bogată, precum și modurile de îmbinări, stabilesc îndeajuns o linie esențială de caractere tradiționale.

Mai mult, în ce privește decorul sculptural, unele biserici, în special din Muntenia și Transilvania, poartă pe ele pecetia celor mai admirabile exem-

1. Vezi pentru această chestiune și păreri foarte întemeiate ale lui Vladimir Roman Zoloziecky, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathen-Ländern*, Wien, 1926, p. 9—11.

2. Aceasta o putem spune cel puțin pentru vremurile pe cari le cunoaștem până acum prin monumentele cari ni s'au păstrat. Pentru țara noastră, pentru Transilvania și Moldova în special, rezultatele sunt foarte concludente.

ple de cioplituri în lemn pe cari le găsim și în arta populară veche, și care au la bază acel element trac, acele motive geometrice de diverse combinațiuni cari s'au păstrat în popor și au străbătut veacurile ajungând până la noi¹.

Studiind bisericile de lemn semănate pe întinsul ținuturilor românești, putem distinge trei grupuri principale, aparținând fiecare uneia din cele trei provincii: Muntenia, Moldova sau Transilvania. La acestea am mai putea adăoga grupul bisericilor din nordul Bucovinei, dar, deși remarcabile din punct de vedere constructiv, aceste biserici, cu planul lor drept și cu acoperișuri jucate suprainălțate de o turlă (Revna) sau chiar de trei (Milie), sunt de influență ucrainiană sau galițiană. Ele nu sunt nici prea vechi și nici mai ales românești, încât nu intră în cadrul studiului de față².

2. În ce privește arhitectura bisericască de lemn, Muntenia este o regiune săracă. Bisericile de lemn muntenesti, răspândite în partea de nordvest și în special în județul Vâlcea, sunt din cele mai simple³.

Au planul compus dintr'o singură navă dreptunghiulară, despărțită, ca

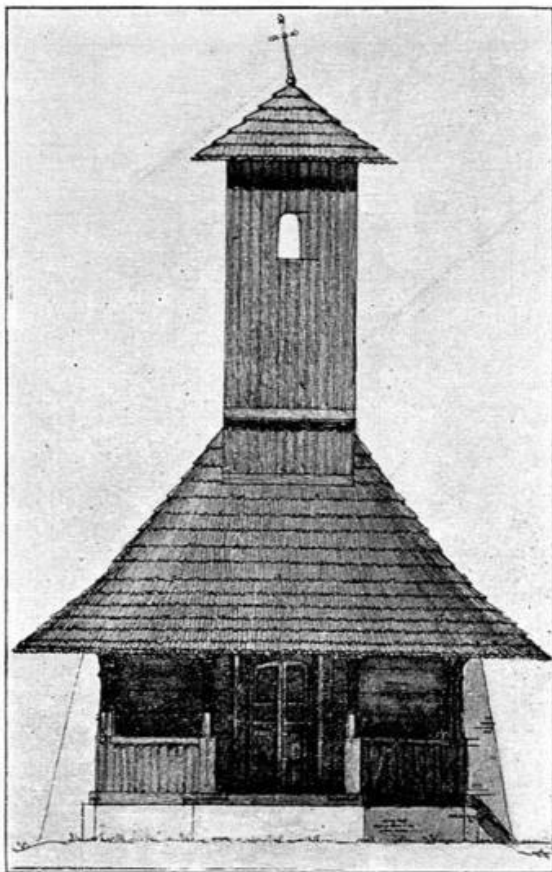

Fig. 8. Biserica de lemn din Zătreni jud. Vâlcea.
Fațada dinspre Apus.

1. Vezi Al. Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*

2. Biserici de acest tip se găsesc însă și pe pământul Moldovei, mult mai jos de regiunile cari se învecinesc cu Ucraina. Așa, de pildă, există una la Țibucani în jud. Neamț, care ar fi fost construită în 1774 de spătarul Iordache Cantacuzino.

3. Vezi, pentru astfel de construcții, N. Ghica-Budești, *Câteva biserici de lemn din Oltenia*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1926, p. 2—27 și V. Drăghiceanu, *Biserica din Grămești*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” III, p. 108 și urm.

de obicei, printr'un perete de lemn, în pronăos și naos. Spre Răsărit, acest plan se termină întotdeauna cu o absidă poligonală (Zătreni-Vâlcea, Grămești-

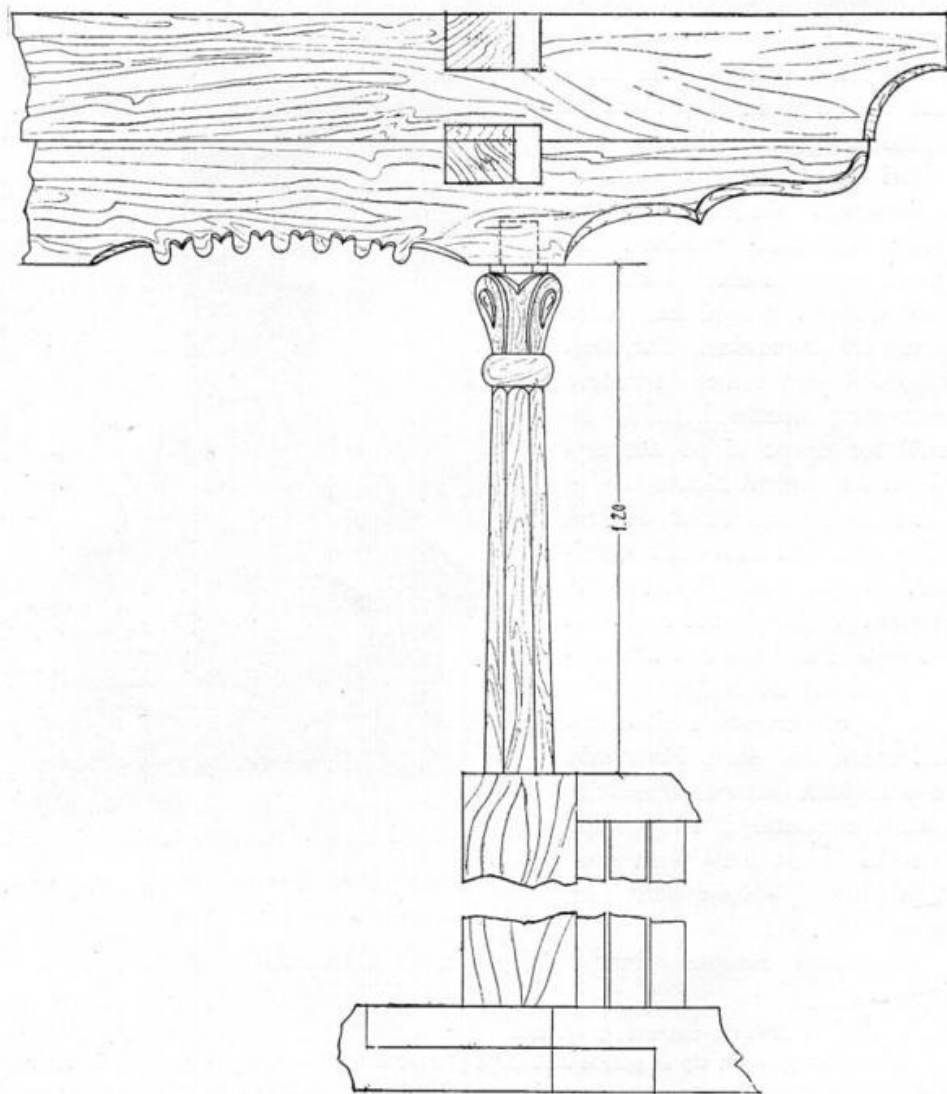

Fig. 9. Biserica din Zătreni. Stâlp și grinzi dela pridvor.

Costești, Sf. Nicolae din Dobrușa de jos, etc.) sau, câteodată, dreptunghiulară (Ștefănești-Școala-Vâlcea).

Pe partea de Apus, intrarea în biserică se face pe sub un pridvor ridicat pe stâlpi împodobiți cu cioplituri. Acest pridvor este de obicei dreptunghiular și cuprinde toată lățimea fațadei (Biserița de la Mănăstirea Dintr'un Lemn, Ștefănești-Școala din Vâlcea, Dobrușa din acelaș județ, ș. a.). Se găsesc însă și pridvoare poligonale de un pitoresc deosebit (Zătreni-Vâlcea). Cele mai multe din aceste biserici au ridicată pe pridvor, ca un turnuleț deasupra acoperișului, clopotnița.

Construcția este în general bine executată. Pereții de bârne de brad sau stejar sunt ridicați pe o temelie de piatră. La biserică din Grămești Costești, al cărei plan este deosebit prin aceea că pune în evidență atât în interior cât și în exterior pronaosul, naosul și absida, prin retrageri succesive (fig. 4), temelia este foarte înaltă, iar aspectul general al bisericii nu se deosebește prea mult de o casă oarecare. Portalul acestei biserici este o dovadă și un remarcabil exemplu de cioplituri de stil popular.

Acoperișurile sunt în general de șindrilă.

3. Mult mai săracă în avuții decât Muntenia, Moldova e o țară bogată în biserici de lemn. Cele mai multe datând din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, aceste biserici sunt răspândite în Moldova de Nord, în special pe valea Bistriței și în Bucovina.

Tipul de biserică de lemn moldovenească este deosebit și de cel din Transilvania, și de cel din Muntenia. Planul este întotdeauna trilobat și forate deseori partea de Vest e terminată, ca și cea de Est, cu o absidă poligo-

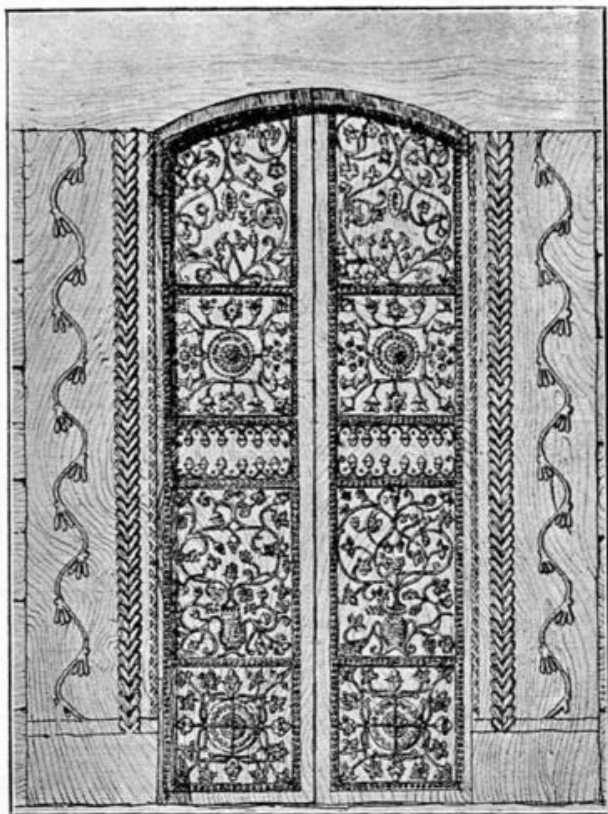

Fig. 10. Ușe de lemn sculptat la biserică din Zătreni-Vâlcea (desen de arh. Titus Evolveanu).

nală. Această formă, care nu e proprie lemnului, se datorește fără îndoială înrăuririi pe care au exercitat-o bisericile de zid asupra meșterilor populari constructori de biserici de lemn¹. Înraurirea aceasta, pentru vremurile mai recente, este și mai accentuată, și ea nu se mărginește numai la forma planului ci și la aspectul exterior al construcției. Biserica construită din lemn se acoperă cu tencuială, poate și pentru o mai bună apărare contra frigului, dar mai ales se constată o preocupare în ce privește ascunderea adevăratului material din care e construită. Meșterii constructori sau ctitorii, par să fie rușinați de sărăcia lor. Neputând clădi, din lipsă de mijloace, în piatră

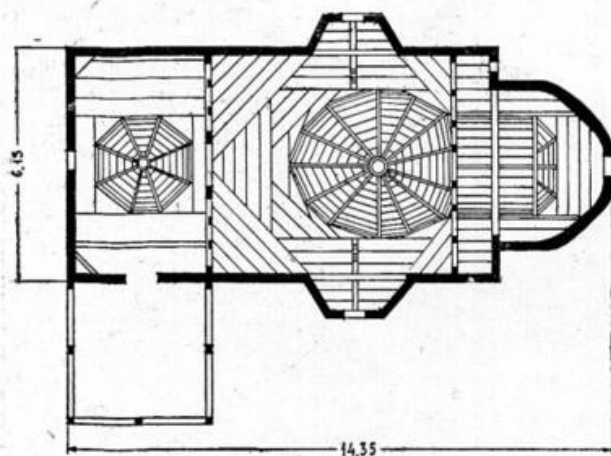

Fig. 11. Biserica din Dragomirești-Neamț. Plan.

lemnului, este corectată din tencuială. Mai mult, acolo unde rămâne aparent (la ferestre și ușă), lemnul este lucrat, în ce privește formele, după tehnica pietrei (fig. 12).

Dar lăsând deoparte cazurile speciale, vorbind în general, materialul constructiv e de bună calitate: stejar, frasin, sau brad. Construcția făcută cu bârne cioplite, așezate orizontal și îmbinate la colțuri, după unul din procedeele curente (vezi fig. 6 și 7), se ridică în majoritatea cazurilor pe o bază de zidărie de piatră cu mortar, sau chiar uscată. Bârnelor orizontale, la o mare parte din biserici, au fost acoperite (tăbănite) ulterior cu o haină pro-

sau cărămidă, construiesc în lemn, căutând să fasoneze construcția așa-fel ca aspectul ei să nu se deosebească de cel al unei construcții de zid. Astfel, un exemplu între atâtea, biserica din Dragomirești-Neamț (fig. 11), construită din bârne de lemn, este complet tencuită². La absida altarului, talpa este cioplită astfel încât să capete o curbă cât mai apropiată de cerc, iar forma aceasta circulară, improprie

1. Faptul acesta pare să fie admis și de d. V. Vătășanu, care vede totuși în biserica de lemn prototipul bisericii de zid. Cfr. *Contribuțiuni la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în „Inchinare lui N. Iorga”, Cluj, 1931, p. 416.

2. Tencuială de pământ galben și paie tocate.

tectoare de șipci așezate vertical, iar altele, după cum am văzut mai sus, au primit un strat de tencuială atât la exterior cât și în interior (Dragomirești-Neamț, Vaduri, ș. a.). Aproape toate aceste biserici au pe latura de Sud (câteodată, mai rar, pe cea de Vest, cum e biserica din cătunul Draga-Neamț) un pridvor deschis sau închis. Când pridvorul este deschis, stâlpii cari îl susțin, legați între ei cu console speciale, sunt foarte frumos și artistic împodobiți

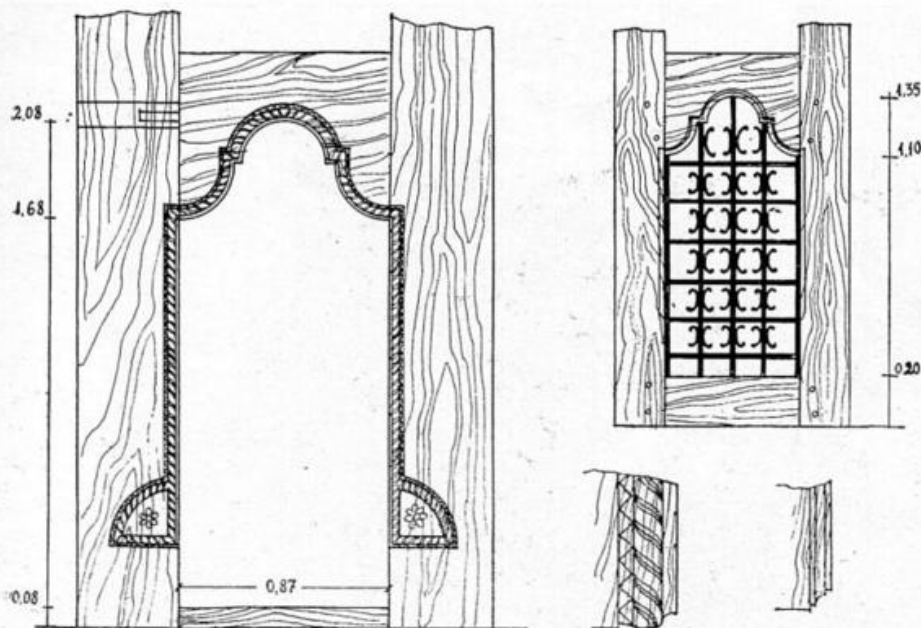

Fig. 12. Ușa și una din ferestrele bisericii din Dragomirești.

cu cioplituri (Râpciuni, Broșteni, Schitul Draga, Gura Hangului, Sf. Petru și Pavel din Cârlibaba, ș. a. : (fig. 16, 17). De obicei, deasupra pridvorului se înalță clopotnița, care apare ca un turnuleț cu balcon sprijinit pe stâlpi și așezat deasupra acoperișului (Râpciuni, Broșteni, ș. a.). Câteodată, clopotnița, care e un simplu turn închis, străpuns numai de ferestre, se înalță deasupra pronaosului (Sf-ții Voevozi din Rediu, Itrinești, fig. 18, ș. a.) și nu rareori apare chiar într-o construcție complet izolată de biserică (Bistricioara-Neamț, Sf-ții Voevozi din Gura Văii).

Interiorul este împărțit, după cerințele cultului, în trei părți : pronaos, naos și absida altarului. Pronaosul este despărțit de naos printr'un perete de bârne cu deschideri largi în cari lemnul este deseori cioplit și împodobit (Râp-

ciuni, Gura Văii, etc.). Cele două anexe ale altarului, proscomidia și diaconiconul, nelipsite, sunt practicate între catapeteazmă și retragerea absidei altarului. Absida este întotdeauna mai îngustă decât naosul, iar catapeteazma, care separă naosul de încăperea altarului, este așezată în naos înapoia liniei de separație a celor două încăperi, astfel ca să lase loc suficient între ea și absidă pentru amenajarea anexelor (fig. 15).

Fig. 13. Biserica de lemn din Răpciuni, jud. Neamț.

Modul de a acoperi cele 3 încăperi ale bisericilor moldovenesti nu este prea variat, dar formele întrebuintate, în majoritatea cazurilor, nu sunt proprii lemnului. Cel mai simplu mod de a acoperi o încăpere din lemn ar fi tavanul drept, când un al doilea acoperiș în pantă ar proteja întreaga construcție. Dar forma aceasta e în general de dată recentă. Invelișul cel mai caracteristic clădirilor de lemn din zona de Nord este învelișul piramidal¹. Exemplul cel mai frumos de acest fel ni-l oferă biserica din Căbești, în Nordul Bu-

1. V. Vătășanu, *loc. cit.*, p. 417.

covinei (fig. 19). Planul acestei biserici este de o formă foarte proprie lemnului (fig. 20). Pronaosul este acoperit cu un tavan drept, iar naosul cu o piramidă construită din bârne, ale cărei fețe pleacă direct de pe pereții mărginași și se termină în partea de sus într'un mic disc rotund. Incăperea altarului este acoperită cu un tavan în trei pante. În exterior, pronaosul și altarul sunt acoperite cu un acoperiș în trei pante, iar corpul central, naosul, se înalță

Fig. 14. Biserica de lemn din Draga-Neamț.

deasupra acestora și se termină cu un acoperiș în 4 pante, acoperiș care nu este altceva decât piramida din interior al cărei extradados a fost îmbrăcat cu șindrilă. Dar această biserică, deși pe pământ românesc, este caracteristică ținuturilor de la Nord; de origine galițiană sau ucrainiană, ea nu poate fi luată în considerare atunci când vorbim de bisericile românești propriu zise¹. Biserica de lemn moldovenească cea românească, dacă a păstrat o

1. Evoluția modului de acoperire cu bolți de lemn, pe care D. Vătășanu, în articolul său mai sus pomenit, caută, cu abilitate, să o stabilească, plecând de la Căbești și ajungând la Bistrițioara și Căliceanca, lângă Cernăuți, nu mi se pare concludentă.

linie continuă, tradițională, în ce privește modul de lucrare a lemnului și chiar în ce privește modul de acoperire, când este vorba de acoperișul propriu zis, proeminent și cu pante repezi, a avut în schimb drept model biserica de zid. Lăsând de o parte unele elemente decorative, ca rame de

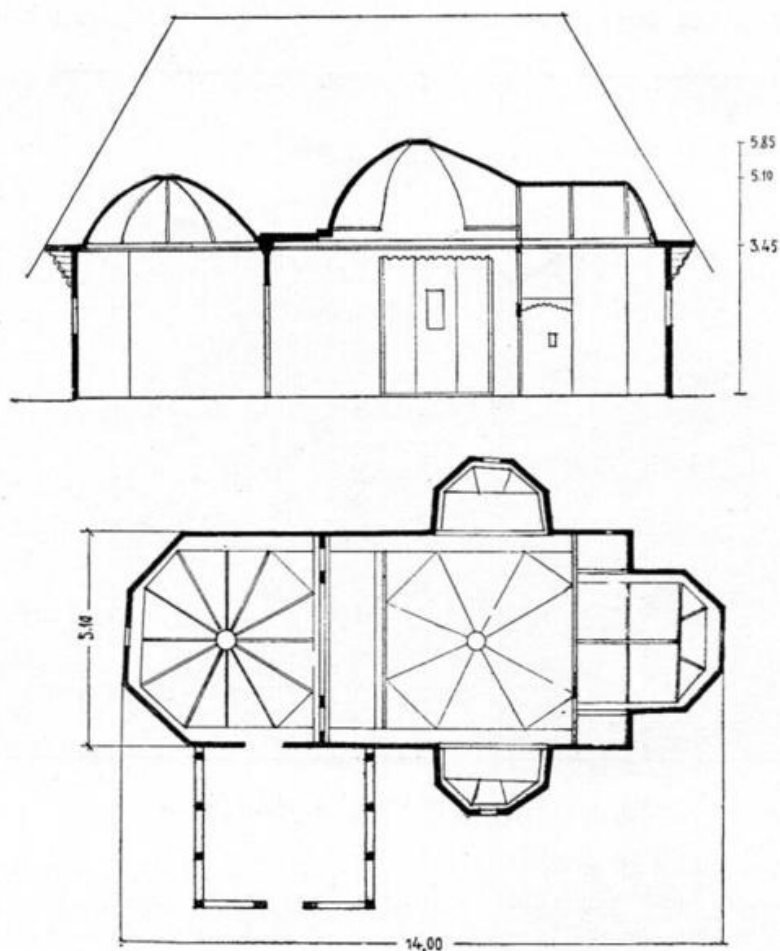

Fig. 15. Biserica din Răpciuni. Secție și plan.

ferestre, brăuri de fringhii răsucite și ocnite sprijinite pe colonete cu fusuri răsucite (Dragomirești, Horodnicul de jos, ș. a.), elemente a căror proveniență de la arhitectura de piatră este de netăgăduit, bolțile bisericilor de lemn au avut drept model bolțile bisericilor de zid. Incăperile bisericilor

de zid au fost întotdeauna acoperite cu bolți cilindrice (de obicei pronaosul) și cu cupole sferice ridicate pe arcuri deseori împodobite cu nervuri. Ori, toate aceste bolți sunt vizibile numai din interior. În exterior ele rămân ascunse de un al doilea acoperiș, care este acoperișul propriu zis. La bisericile de lemn principiul se repetă întocmai. La cele mai importante (Răpciuni, Broșteni, Dragomirești, Gura Văii, Gura Hangului, etc.), atât pronaosul cât și naosul sunt acoperite cu câte o cupolă cu bază poligonală. Faptul

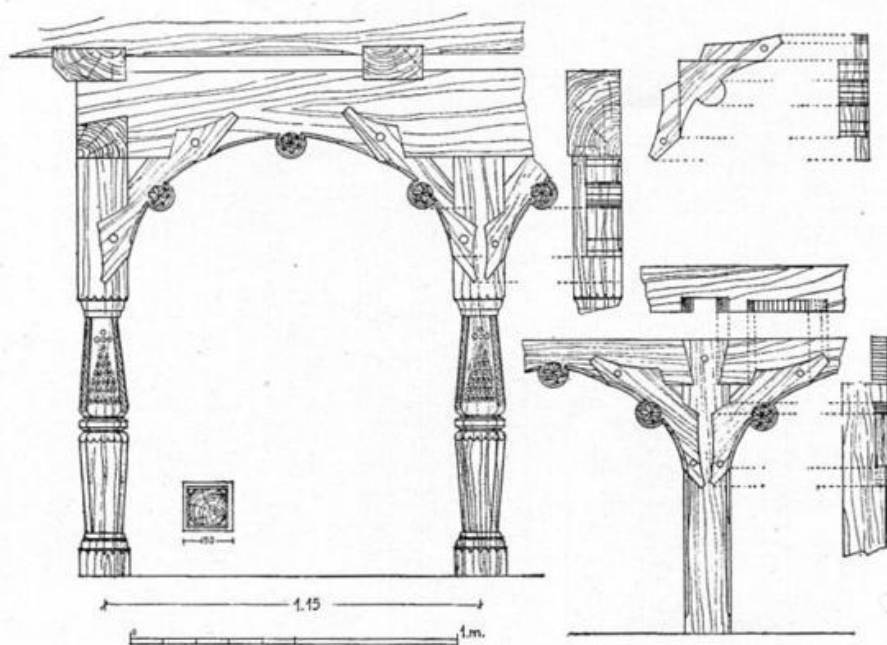

Fig. 16. Detaliul stâlpilor de la pridvorul și clopotnița bisericii din Răpciuni.

că aceste cupole sunt inspirate de la cele de zid se poate observa foarte bine la Dragomirești, la Răpciuni, etc., unde cupolele sunt construite din scânduri îmbinate în lamb și uluc în nervuri de lemn, cari desemnează, ca și la cupolele de piatră și cărămidă (la Trei Ierarchi din Iași, sau Dragomirna, de pildă), conturul bolții. Mai mult, funcțiunea acestor nervuri este, ca și în cazul cupolelor gotice, constructivă. Ele formează scheletul pe care se construiește apoi cupola, exact ca la construcția de zid. Analizând acest fel de construcție, se constată deci că el nu e propriu lemnului, ci reprezintă o interpretare abilă în lemn a unui mod de construcție în piatră. Acoperișul propriu zis astupă apoi spre exterior, ca la bisericile de zid, toată construcția.

Bolta cilindrică se întâlnește, construită tot pe nervuri (arcuri dublouri), la absida altarului (Răpciuni, Dragomirești, Broșteni, etc.) și mai rar în naos (biserița de la Mănăstirea Putna, pe care cronicarii o dau drept cea mai veche biserică din Moldova, dar care de fapt a suferit multe modificări la 1778 și 1871, Înălțarea S-tei Cruci din Horodnicul de Jos, Călugărița, Clit,

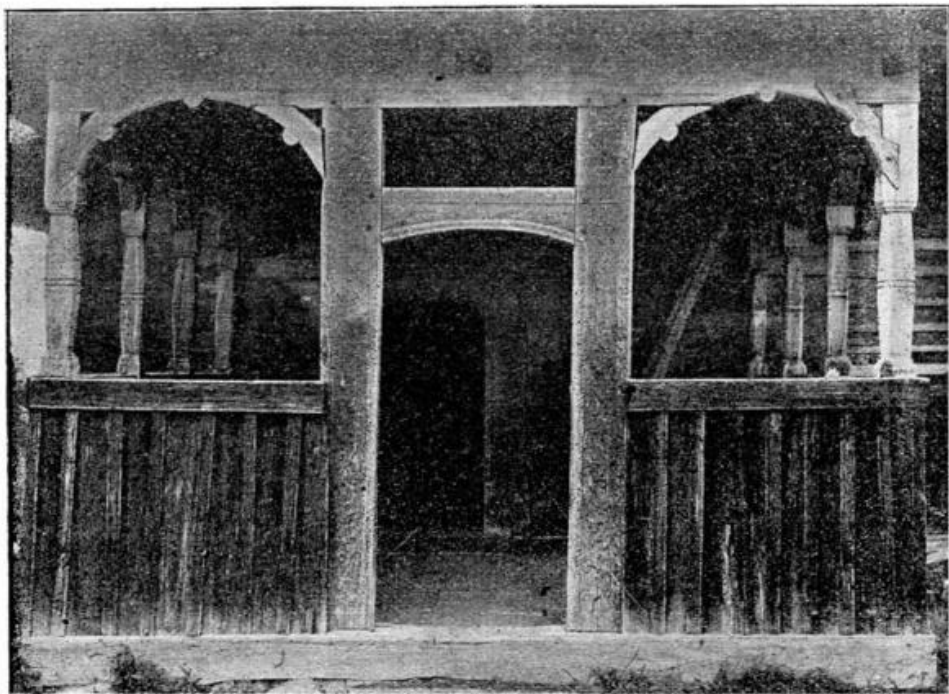

Fig. 17. Biserica din Răpciuni. Pridvorul.

etc.). La bisericile de lemn de dată mai recentă, bolta cilindrică, construită din scânduri, se găsește însă în mod curent.

Acoperișul e construit întotdeauna deasupra bolților și are pante repezi. Materialul cel mai întrebuințat la acoperire este șindrila, dar locul acesteia este luat din ce în ce mai mult de tablă. Streașina este foarte proeminentă, iar la bisericile construite cu mare îngrijire, ea se reazimă pe consolele formate din ultimele trei sau patru bârne ale pereților laterali, cari, încrucișându-se la colțuri, sunt scoase înafară din ce în ce mai mult. Unul din exemplele cele mai reușite de acest fel ni-l oferă biserica Sf-ții Petru și Pavel din Cârlibaba (fig. 22).

Aspectul exterior al acestor biserici, cu lemnul colorat de vreme, cu streșina ieșită ca o umbrelă asupra pereților simpli și goi și cu acoperșul lor înalt, din care, deasupra pridvorului, răsare turnulețul cu balcon al clopotniței, este de un pitoresc remarcabil. Biserița din Răpciuni este în această privință exemplul cel mai frumos (fig. 13).

4. Arhitectura românească caracteristică ținuturilor de dincolo de Carpați este arhitectura de lemn. În afară de ctitoriile răzlețe și mari, construite din zid și datorite domnilor Moldoveni sau Munteni, (un Ștefan-cel-Mare, Mihai Viteazu sau Constantin Brâncoveanu), biserica trainică de zid construită de mâini românești pentru credincioșii religiei creștine ortodoxe este raritate¹. Cauzele sunt în deobște cunoscute.

Fig. 18. Biserica din Itrinești.

Precum Românii din Muntenia și Moldova n'au avut biserici de zid înainte de întemeierea Principatelor, tot așa cei din Transilvania, atâta vreme cât n'au fost independenți, n'au putut construi cu ușurință decât biserici și case de lemn.

Când, către 1100, Ungurii își întindeau autoritatea lor asupra ținuturilor Transilvaniei, Românii trăiau prin aceste locuri în sate întinse, stăpânind păduri, pășuni și pământ agricol. Ei aveau legea lor bisericească și obiceiurile lor, cari s'au menținut până în ziua de azi. Dar stăpânirea ungurească și propa-

1. Arhitectura românească de zid în Transilvania, date fiind circumstanțele politice, a avut o soartă cu totul diferită de cea din Muntenia și Moldova. Lăsând deoparte monumentele datorite artei germane și ungurești, adică monumentele ridicate cu bogăție și lux de stăpânitorii vremelnici ai acestui ținut, din cercetarea celor câteva biserițe de piatră cari au fost până acum mai cu atenție studiate — vezi V. Vătășanu, *Vechile biserici de piatră românești din jud. Hunedoara*, în „Anuarul Com. Mon. Ist. Secția Transilvania”, 1929, p. 1—222, — se poate constata că cele mai multe din ele au fost ridicate de credincioșii aparținând ritului catolic. Cu toate acestea, atât cele catolice — exceptând una sau două — cât și cele câteva ortodoxe, cum sunt biserițele din Streiu, Bârsan, Ribița, Gurasada, ș. a., — vezi, Vătășanu, *op. cit.*, — sunt toate foarte mici. Ridicate numai cu scopul de a crea adăposturi de închinare pentru credincioși, ele au rămas în afara unor preocupări artistice mai înalte. Elementele cari se întâlnesc în planul ca și în compoziția fațadelor lor sunt de origini diferite, orientale sau occidentale, și amestecate fără nici o regulă. Se înțelege deci că interesul acestor biserici este mai mult istoric decât artistic.

ganda catolică n'au fost niciodată favorabile bisericii și poporului român creștin ortodox. Cu toate acestea, biserica creștină ortodoxă din Transilvania s'a

Fig. 19. Biserica din Căbești. Infățișare exterioră.

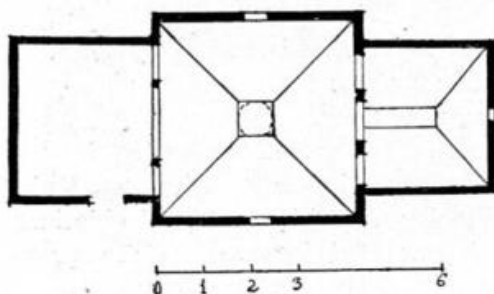

Fig. 20. Biserica din Căbești. Plan.

și care poate fi dreptunghiulară (Rieni jud. Bihor, Poiana-Arad, etc.), poligonală cu trei, patru, sau mai multe laturi (Oci-Arad, Honțisor-Arad, Ghighișeni-Bihor,

menținut, și, în sec. al XIV-lea, preoțimea românească avea chiar în fruntea ei un mitropolit¹. Față de sărăcia lor și de greutatea unei vieți de continuă asuprire, Românii n'au putut clădi însă pentru casa Domnului decât biserici de lemn și aceste biserici semănate pe întinsul ținutului românesc sunt o cheazășie a persistenței și continuității elementului românesc în Transilvania. Faptul acesta este recunoscut și de studioșii unguri. Astfel, Alex. Marki, în monografia consacrată Județului Arad, vorbind despre bisericile de lemn spune: „În plasa Halângului și în general în satele românești, stau pe coline bisericile de gorun, cioplite adeseori cu gust, ca semn al conservatorismului poporului”².

Ca tip de plan, bisericile din Transilvania nu se deosebesc prea mult de cele din Muntenia³. Nava dreptunghiulară simplă, împărțită în pronaos și naos, este nelipsită. În partea de răsărit, această navă se termină întotdeauna cu o absidă, de obicei mai îngustă decât biserica,

1. I. Lupaș, *Istoria bisericăscă a Românilor Ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 26.

2. Alex. Marki, *Monografia jud. Arad*, apud Coriolan Petranu, *Bisericile de lemn din jud. Arad*, Sibiu, 1927, p. 4.

3. Materialul complet care ar fi necesar pentru un studiu amănunțit asupra bisericilor de lemn din Transilvania încă nu s'a publicat. D. Coriolan Petranu a dat însă la lumină 2 volume foarte prețioase, cari cuprind bisericile din județele Arad și Bihor, cfr. *Bisericile de lemn din jud. Arad* și *Monumentele istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931. Vezi deasemenea, At. Popa, *Bisericile vechi de lemn în Ardeal*, în „An. Com. Mon. Ist.” Secția Transilvania 1930.

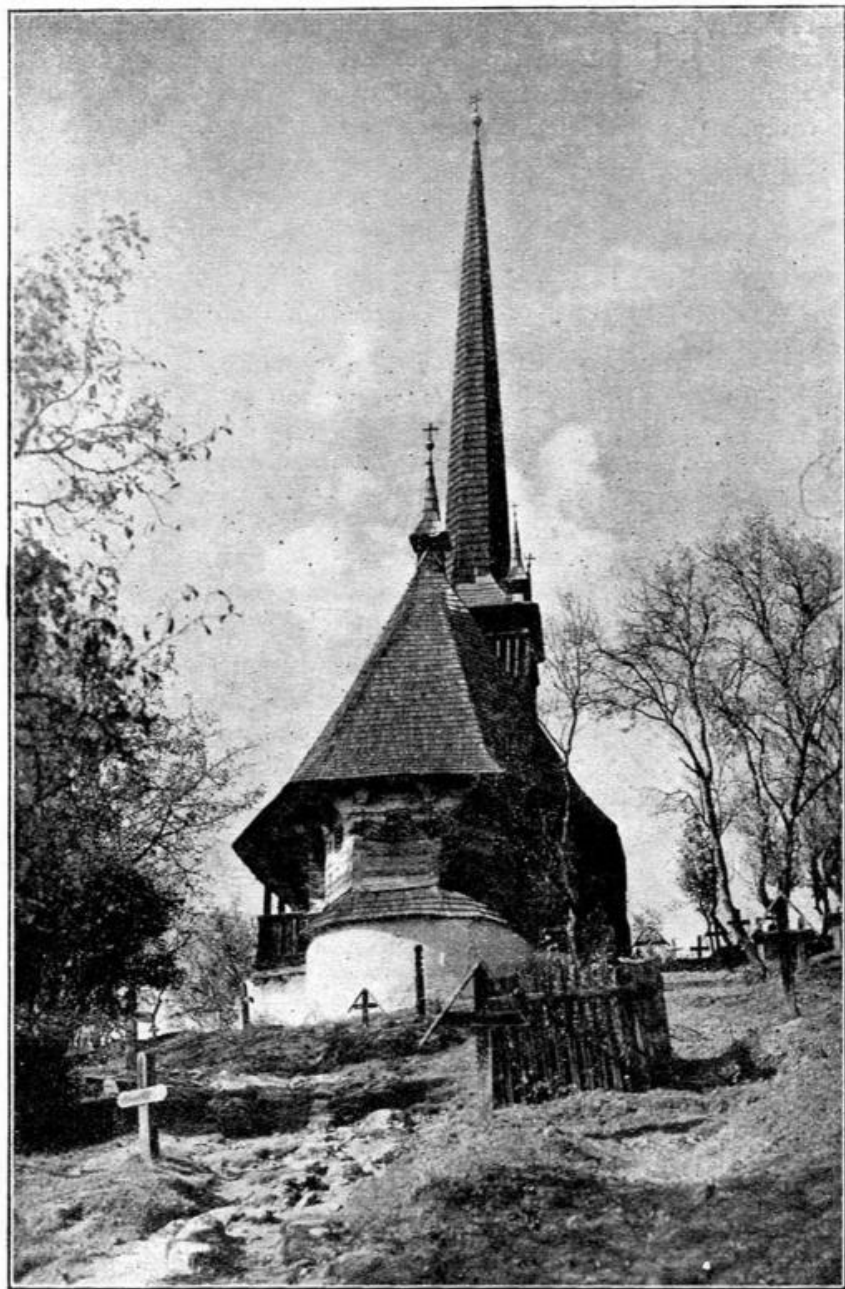

Fig. 21. Biserica de lemn din Fildul-de-Sus văzută dinspre Răsărit.

Apahida-Cluj, Fildul de Sus, ș. a.) și câteodată chiar și circulară (Ionești-Arad). Tipul, foarte răspândit în Moldova, cu două abside, una spre Răsărit și alta spre Apus, îl găsim și în Transilvania, în jud. Arad, Someș și mai ales în jud. Bihor¹. Un element caracteristic bisericilor ardelenesti este pridvorul și porticul deschis, ambele sprijinite pe stâlpi. Acest pridvor se găsește fie pe fațada de Apus,

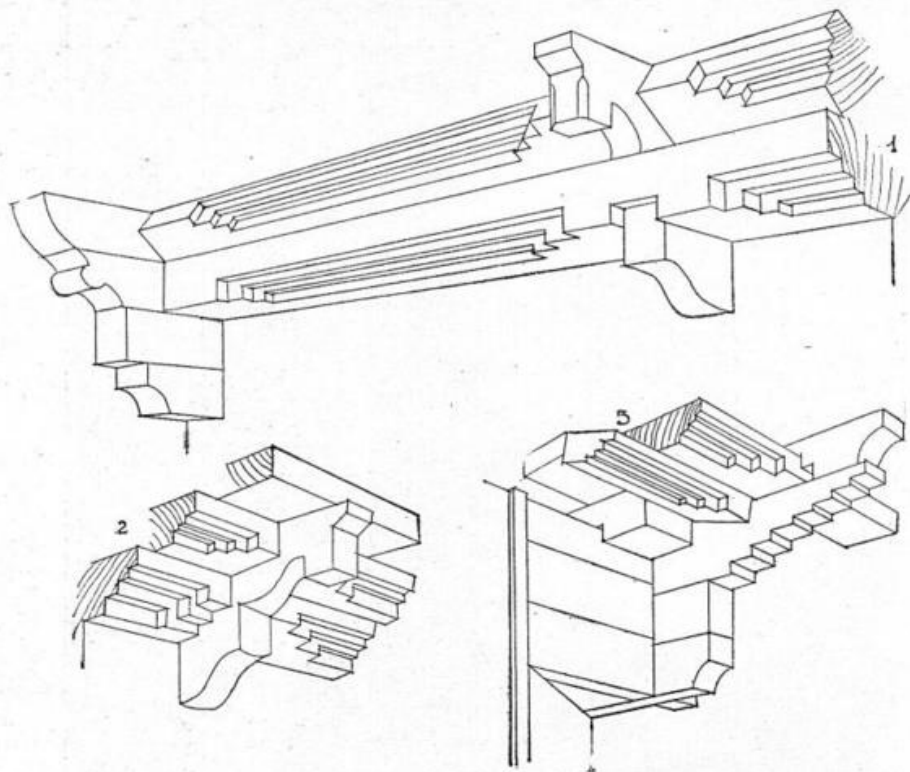

Fig. 22. Biserica sfinții Petru și Pavel din Cărlibaba.

Detalii de streșină: 1. Peretele dinspre Nord. 2. Peretele dinspre Sud. 3. Colțul Sud-Est.

precedând intrarea în biserică, cum e cazul la cele mai multe biserici din Maramureș, unde îl găsim câteodată și cu etaj (fig. 28), fie pe latura de Sud, pe care se găsește în acest caz și intrarea (Honțisor-Arad, Mierag-Bihor), fie pe laturile Sud și Vest (Pleșcuța-Arad, Borumbaca-Bihor), fie, în sfârșit, pe cele două fațade laterale, cum e cazul la unele biserici din jud. Bihor (Brusturi, Piclău, Tilecuș, etc.). În toate aceste cazuri, de obicei, pridvorul de pe latura pe care se găsește intrarea e pus în evidență². Trebuie observat însă că pridvorul

1. Vezi Coriolan Petranu, *op. cit.*; At. Popa, *loc. cit.*

2. Coriolan Petranu, *Monumentele din Bihor*, p. 14.

stabilit în lungul laturilor Sud și Nord pare mai de grabă a avea rolul unor stâlpi așezați în lungul pereților, cu scopul de a sprijini streșina, care e foarte mult ieșită. Modul de construcție și așezarea acestor stâlpi pare să justifice această aserțiune¹. Biserica din Mierag-Bihor, sau cea de lângă Cheile Turzii (fig. 23), sunt foarte edificatoare în această privință. Unde pridvorul lateral nu există, streșina se sprijinește, ca și în Moldova, pe ultimele grinzi ale pereților laterali, cari, întretându-se la colțuri, se prelungesc din ce în ce mai mult, astfel încât ultima iese în afară cât streșina.

Pereții sunt construiți din bârne așezate orizontal (Bloc-kabau) și sunt ridicați de obicei pe o temelie de zid.

În ce privește modul de acoperire al interiorului, forma cea mai întrebuintată este bolta cilindrică. Pronaosul este în general acoperit cu un tavan drept. Un sistem de grinzi puternice așezate peste tavan sprijinește turnul clopotniței, care este ridicat întotdeauna deasupra pronaosului (fig. 24). Bolta cilindrică acoperind naosul este construită din bârne dispuse în lung și întărite, când e mai lungă, de unul sau mai multe arcuri dublouri, întinse, acestea din urmă, de câte o grindă așezată în planul de naștere al bolții și unind între ei

Fig. 23. Biserică de lemn lângă Cheile Turzii.

1. D. Coriolan Petranu, făcând această observație se întreabă chiar dacă nu nevoia de a sprijini streșina a fost origina pridvorului lateral. Cfr. Petranu, *Monumentele din jud. Bihor*, p. 14.

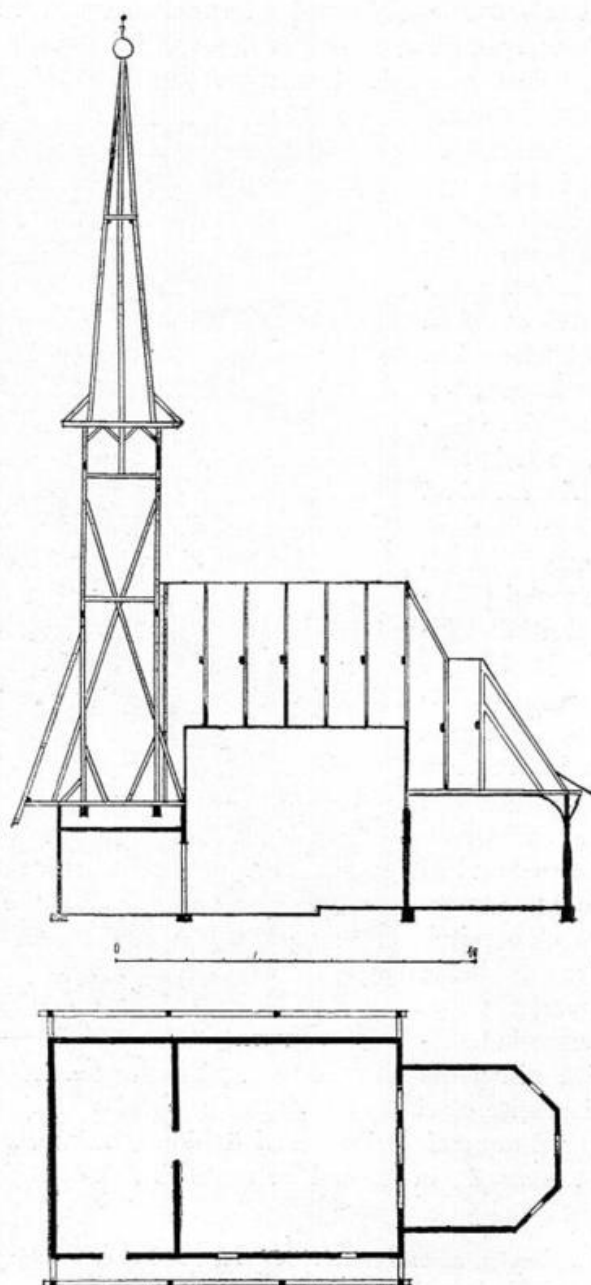

Fig. 24. Biserica din Tilecuș-Bihor. Secție și plan.

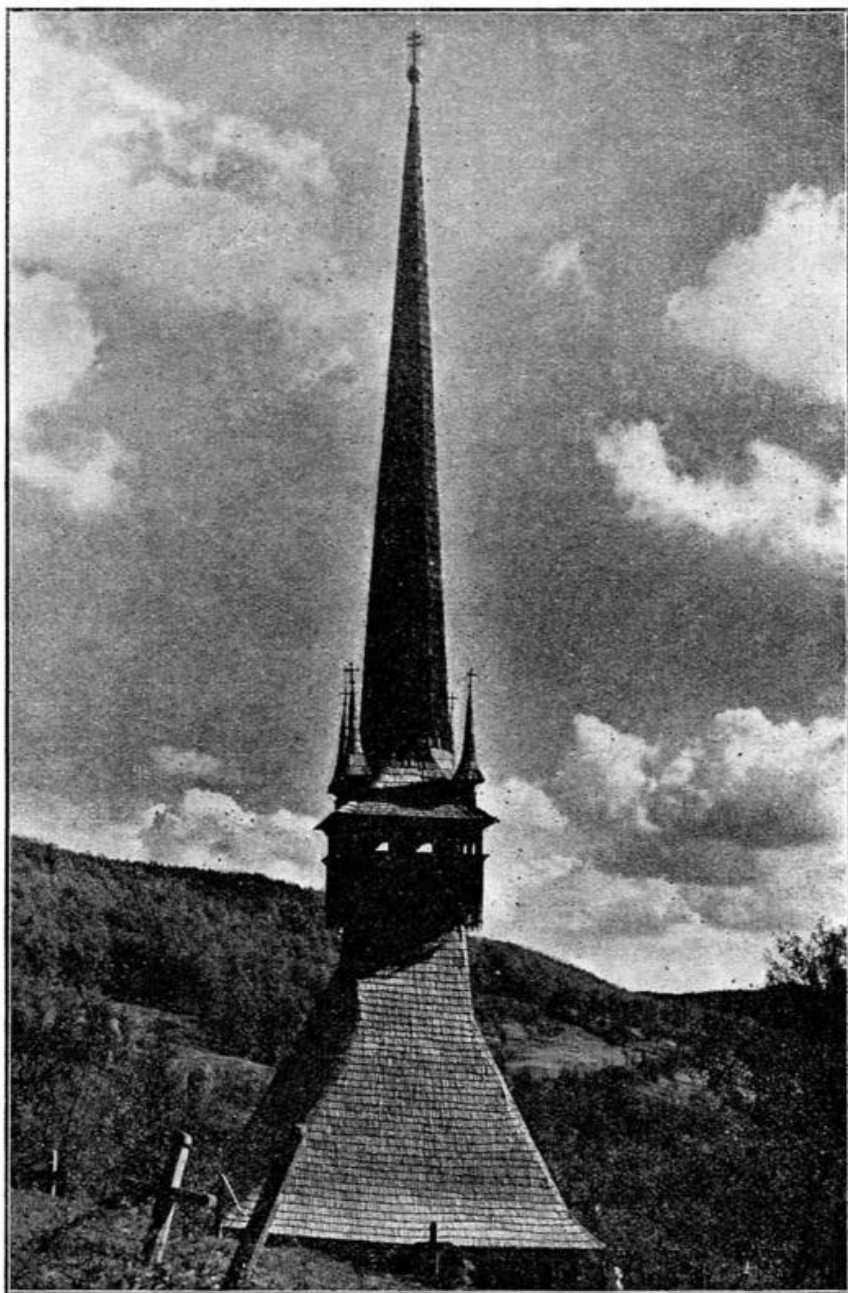

Fig. 25. Biserica de lemn din Fildul-de-Sus. Turnul clopotniței.

pereții Nord și Sud. Un acoperiș de șindrilă cu pante repezi și streșini proeminente încoronează apoi întreaga construcție.

Pe când interiorul bisericilor este liniștit și simplu, prezentând caracterul special construcțiilor de lemn, exteriorul, în ce privește partea superioară a edificiului, are un foarte pronunțat aer gotic, datorită înrâuririi pe care a avut-o asupra arhitecturii de lemn arhitectura de zid contemporană. Acest caracter gotic este accentuat în special de clopotniță care răsare din acoperiș și se înalță spre cer ca un adevărat turn de catedrală gotică. Acest turn este prevăzut, la bisericile de construcție îngrijită, cu un foișor deschis pe stâlpi, care constituie camera clopotelor. Câteodată turnul prezintă chiar două foișoare suprapuse (Curechin). Deasupra foișorului se înalță un elegant coif piramidal, care, deseori, este întovărășit de patru turnulețe, foarte mici, așezate la bază (fig. 25). Acest coif cu turnulețe, care se găsește în mod curent în Bihor, Cluj și Sătmăr, este o urmă a înrâuririi arhitecturii culte occidentale¹.

Din punct de vedere al liniilor exterioare și al arhitecturii turnurilor în special, bisericile din Transilvania pot fi deosebite în două categorii: una de influență gotică, alta de înrâurire barocă. Turnul gotic este prevăzut cu balcoane și acoperit cu un coif foarte înalt, care de multe ori are aspectul unei săgeți (Fildul de Jos). La bisericile de înrâurire barocă al căror plan este cel obișnuit comun, turnurile sunt greoaie. N'au balcoane, ci o simplă încăpere prevăzută cu ferestre, iar coiful este compus din acoperișuri suprapuse în formă de bulbi. Aceste turnuri apasă asupra bisericilor, dându-le în general un aspect mai greoi și frământat (Biserica din Agriș-Bihor: fig. 26 ș. a.).

Un aspect deosebit prezintă exteriorul bisericilor din Maramureș (fig. 27—28). Lucrate cu o artă constructivă remarcabilă, au aproape toate pe fațada de Vest pridvoare deschise, sprijinite pe stâlpi cu admirabile cioplituri. Acoperișul acestor pridvoare rămânând sub streășina acoperișului navei centrale, se continuă de jur împrejurul bisericii, formând un fel de poală proeminentă. Această poală, menită să apere contra ploilor ferestrele mici cari luminează interiorul, este fără îndoială o interpretare a acoperișurilor dela bisericile din Bucovina sau din Polonia.

Ornamentația la bisericile din Transilvania este în general foarte bogată. Stâlpii pridvorului, nervurile de bolți și în special chenarele de uși și ferestre dau o dovadă de bogăția de modele și de priceperea populației indigene de a lucra cu gust și mare artă lemnul, singurul material pe care fără multă chel-

1. Vezi pentru această chestiune părerile d-lui Coriolan Petranu, *Origina turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal*, în „Inchinare lui N. Iorga”. p. 336—342.

tuială îl avea la îndemână¹. Motivele sunt în general de origină populară: creștături în diverse sensuri, flori sau stele încercuite, ramuri, etc., dar foarte des sunt întrebuințate și motive speciale tehnice de piatră, ca fringhii răsu-cite, zimți, etc.

Fig. 26. Biserica din Agriș. (După Coriolan Petranu, *Bisericile din jud. Bihor*).

Aceste biserici din Transilvania, deși au suferit în ce privește exteriorul influența arhitecturii gotice și baroce, ceea ce nu le scade cu nimic valoarea, au avut la rândul lor o puternică influență asupra arhitecturii de lemn din țările

1. Vezi, pentru aceasta, frumoasele exemple date de Coriolan Petranu, *Monumentele din Bihor*, pl. LXXXIX—C.

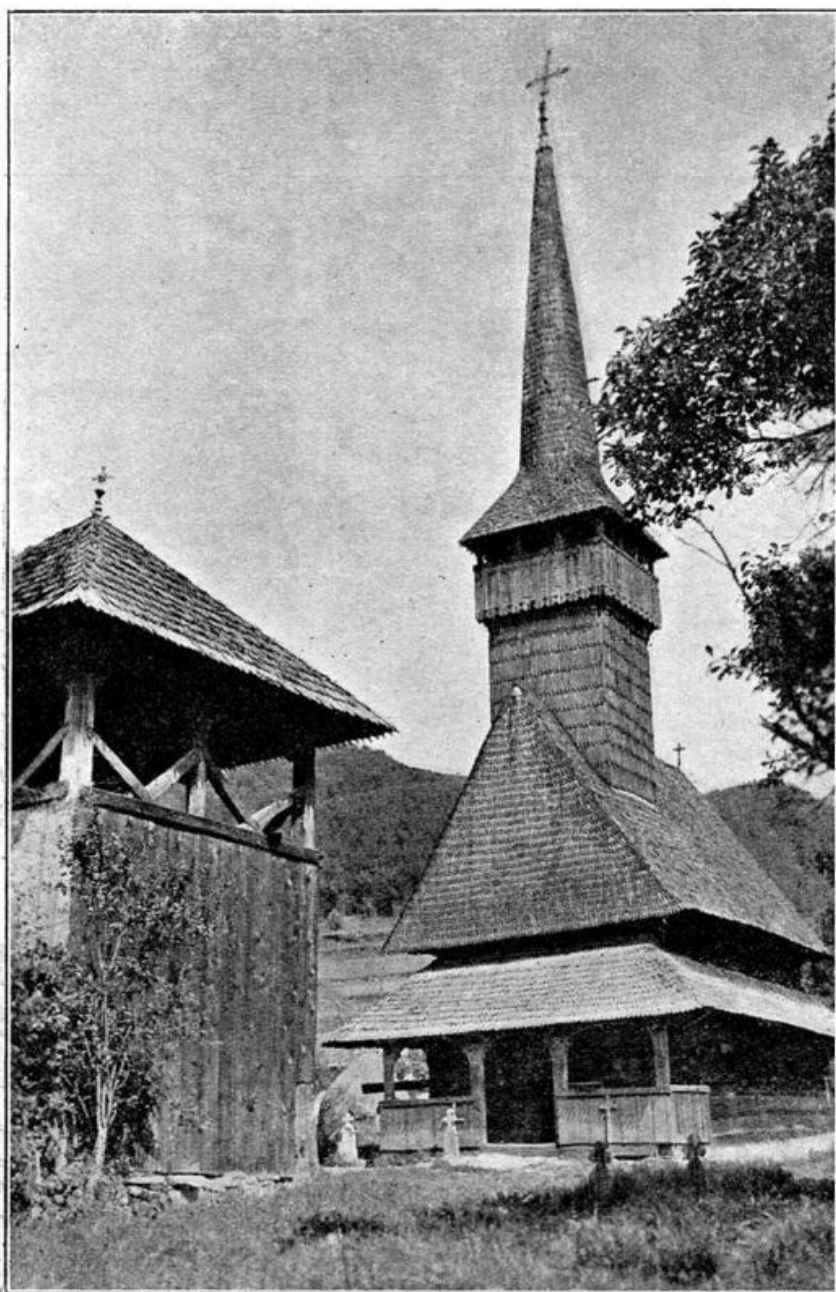

Fig. 27. Biserica din Bârsana-Maramureș.

Fig. 28. Biserica din Cuhea-Maramureș.

Fig. 29. Biserica de lemn din Dobronăuți jud. Cernăuți.

vecine Transilvaniei dela Nord și Nord-Vest. S'a afirmat chiar, vorbindu-se despre bisericile din Cehoslovacia, din regiunea Pod-Karpacka Rus, că acestea n'ar fi putut exista fără influența arhitecturii din Transilvania¹.

În ce privește imitația arhitecturii gotice de piatră de către acea de lemn, trebuie să admitem însă că nimic nu e forțat și servil. Așezarea turnului-clopotniță, foarte elegant și înalt, cu galeriile și cu coiful lui foarte ascuțit, deasupra acoperișului, ca un călăreț², adună într'un mod admirabil către fațadă toate liniile verticale ale acoperișului, topindu-le, pe măsură ce turnul se înalță, într'o admirabilă armonie de forme gotice, care n'ar fi putut să fie redată în arhitectura de piatră, ceea ce e o însușire remarcabilă și specifică arhitecturii de lemn din Transilvania.

1. Zaloziecky, *op. cit.*, p. 37.

2. „Dachreiter“, după expresia lui Zaloziecky.

CAP. II.

Arhitectura in Principatul Țării Românești dela origini la Mircea cel Bătrân.

1. Epoca nesigură a înrâurilor occidentale.

În vremea când Basarab I, întemeiează, către 1330, Principatul Țării Românești, ținuturile stăpânite de dânsul, cum am văzut, n'aveau clădiri bisericesti de zid¹. Primele clădiri de acest soi au fost ridicate, după cum pare natural, în timpul primului stăpânitor independent. Cât de numeroase vor fi fost însă aceste zidiri de început și cât de importante, nu putem spune. Nici un document nu ne vorbește cu precizie despre ele. Totuși știm în mod sigur că în 1352, adică în anul morții marelui Basarab I, existau în Țara Românească, pe lângă alte construcții militare sau civile, trei biserici: *Sf. Niculae Domnesc* din Curtea de Argeș, care se păstrează în întregime și este una dintre cele mai prețioase și vechi podoabe ale arhitecturii muntenești, *Sân Nicoară* din același oraș, acum pe deantregul ruinată, și o biserică de stil romanic în Câmpu-Lungul Muscelului, dela care nu ne-au mai rămas însă decât urmele fundațiilor.

Cărui Domnitor se datoresc aceste ctitorii?

Dacă am ține seama de faptul că Basarab I a murit la 1352, așa cum

1. În săpăturile recent făcute la Turnu-Severin, s'au găsit, în curtea liceului de acolo și în grădina publică, urmele a două bisericuțe de tipul cel mai simplu de plan bizantin. Cfr. N. Ghika-Budești, *op. cit.*, fig. 14 și 15. Aceste bisericuțe, de origine sârbească, existau înainte de sec. al XIV-lea (Ghika, *ibid.* pag. 7), dar ele nu pot fi socotite ca monumente românești întrucât pe acea vreme principatul Țării Românești nu exista. Mai mult încă, dintre domnii români urmași ai lui Basarab întemeietorul, primul care stăpânește în mod efectiv Severinul este Vladislav Vlaicu (1364—1380), Cfr. N. Iorga, *op. cit.* pag. 70.

ne spune o inscripție sgârbiată pe peretele de Miază-Noapte al bisericii Sf. Niculae, atunci aceste lăcașuri de închinare, cari existau la acea dată, ar putea fi socotite ca ctitorii ale primului voevod. Dar se pare că încă de pe la anul 1340 treburile Domniei în Țara Românească erau conduse de Niculae Alexandru, fiul lui Basarab I, pentru că acesta din urmă, deși a continuat să fie stăpânitorul de drept al țării, după toate probabilitățile, se retrăsese, poate de bătrânețe, poate din cauză de boală, la Câmpu-Lung, unde a și murit în 1352. Dacă bisericile pomenite mai sus au fost ridicate între 1340 și 1352, ceea ce e probabil, atunci e firesc să admitem că ele se datoresc mai degrabă lui Niculae Alexandru.

Cât privește biserica romanică din Câmpu-Lung, unde a fost îngropat Niculae Alexandru și, după cât se pare, și bătrânul Basarab, ea este cea mai veche biserică românească de zid de care avem cunoștiință, și, dintre toate, dat fiind stilul ei, e singura care ar putea fi pe drept socotită ctitorie a primului domnitor.

Nu știm ce înfățișare avea, fiindcă a fost dărâmată cu vremea și înlocuită cu o biserică nouă sub care însă, în urma cercetărilor speciale cari s'au făcut în 1925, au fost descoperite temeliile vechii biserici al cărei plan era de formă dreptunghiulară, terminat către răsărit cu o absidă poligonală. Interiorul era împărțit, după cerințele cultului creștin ortodox, în două încăperi: una mai mică, prima în care se pătrundea venind de afară, care era pronaosul, și una mai mare, naosul. Acesta din urmă, foarte mare în raport cu pronaosul, era împărțit în sens longitudinal, după moda bisericilor din Occident, în trei nave, de două șiruri de stâlpi de secțiune patrată. Peste navele laterale, cari erau pe jumătate mai înguste decât nava centrală, exista desigur — ca și la biserica Rădăușilor, cu care ctitoria lui Basarab se asemena fiind totuși de forme mai rudimentare¹, — o galerie continuă la care se ajungea printr-o scară în spirală, a cărei cajă se găsea în colțul din stânga al pronaosului (fig. 30).

După caracterele pe cari le prezintă în plan, această biserică, zidită de meșteri aduși probabil din Ardeal, aparține arhitecturii romanico-gotice, care în acea vreme era încă la modă în țările din Nordul și Occidentul Europei.

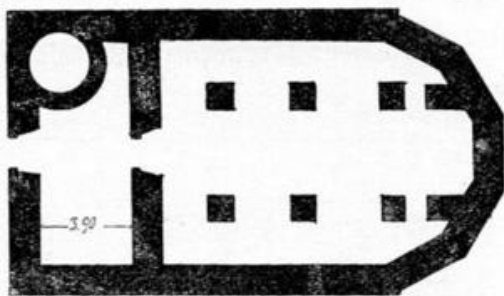

Fig. 30. Planul bisericii romanice din Câmpu-Lung.

1. Vezi mai departe pag. 234 și fig. 203 și 204.

Desigur că biserica romanică din Câmpu-Lung nu este singurul monument de înrăurire occidentală care s'a ridicat pe pământul Țării Românești. La început, alături de alte biserici romanice sau gotice, cari se vor fi clădit în diverse părți¹ și despre cari noi nu mai știm nimic, s'au construit, tot după moda occidentală, cetăți de apărare și palate domnești, a căror existență este dovedită de câteva mormane de ruine. Așa, de pildă, există în Argeș, pe o culme împădurită, zidurile învechite ale cetății numită Poenari, care a fost cetatea cea veche a Argeșului, iar mai la vale, la marginea orașului actual, lângă vestita biserică a Sfântului Niculae, există ruinele palatului domnesc, fosta reședință a primilor domni români stabiliți la Curtea de Argeș.

2. Epoca înrăurilor bizantino-constantinopolitane.

Dar curentul de artă occidentală, care determină la început zidirea bisericilor, a cetăților și palatelor domnești după moda artei gotice și romanice,

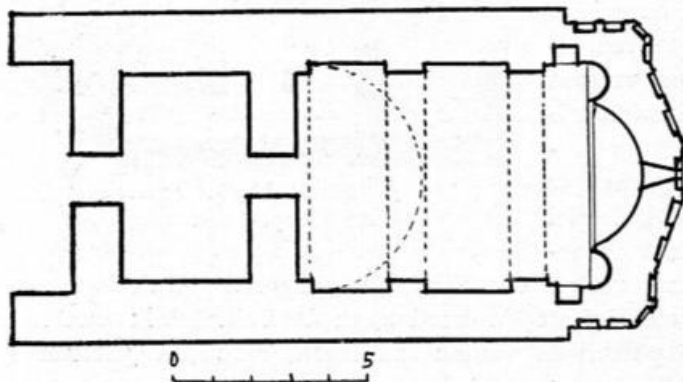

Fig. 31. Biserica Săn Nicoară din Curtea de Argeș. Plan.

slăbește, și înrăurirea lui asupra construcțiilor românești dispare de îndată ce voievozii români încep a avea legături cu imperiul bizantin și cu marea capitală a acestuia, Constantinopolul.

Nu mai mult decât chiar al doilea voievod stăpânitor al Țării Românești, abia întemeiate,

Niculae Alexandru, își organizează curtea sa după curtea împăraților bizantini, așa după cum era alcătuită cea a vecinilor săi, a țarilor din Vidin și Târnova. Tot acest voievod aduce la Curtea de Argeș un episcop, căruia i s'a zis „exarh”, adică delegat statornic al Patriarhiei din Constantinopol.

Un domn ca acesta, care avea curte bizantină și episcop bizantin, nu

1. Urmele unei biserici gotice au fost descoperite la Turnu-Severin în aria castrului Drobeta, unde o absidă de stil gotic este alipită unei construcții ce pare de epocă romană. Cfr. Ghika, *op. cit.*, p. 6.

mai putea de acum să zidească lăcașuri de închinare decât după stilul și cerințele cultului bizantin, și încă după cel al capitalei imperiului. Astfel, Niculae Alexandru, după ce va fi desăvârșit biserica de stil romanic din Câmpu-Lung, zidită de tatăl său, pune să se construiască la Curtea de Argeș, lângă casele domnești de acolo, o biserică mare de stil bizantin pe care a închinat-o sfântului al cărui nume îl purta el însuși.

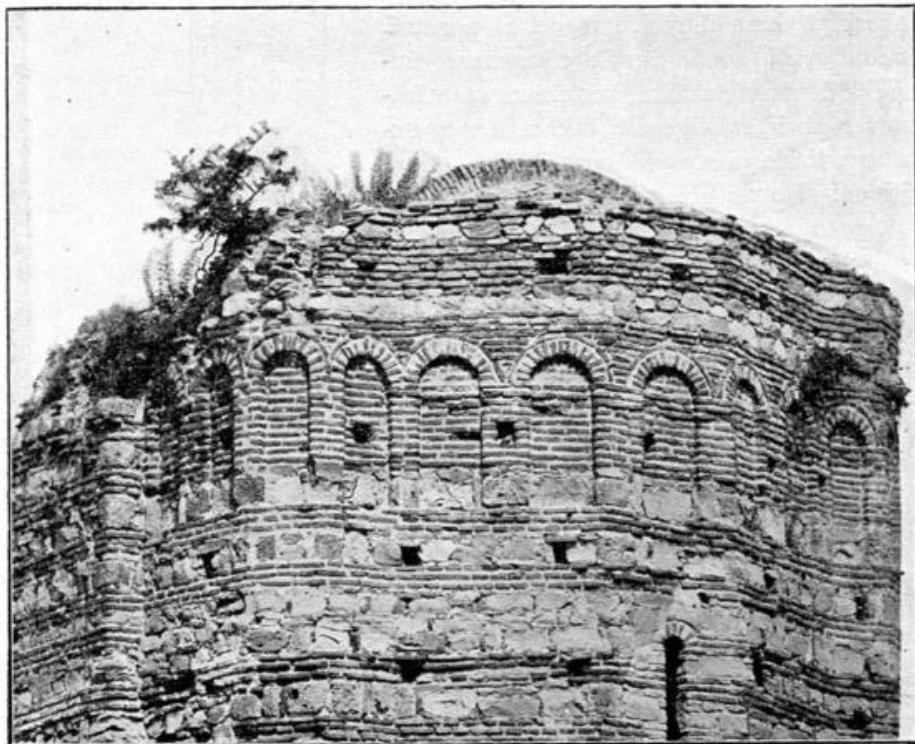

Fig. 32. Biserica Sfinții Nicolae din Curtea de Argeș. Partea superioară a absidei.

Aceasta este biserica Sf. Niculae Domnesc.

Bisericuța Sfântului Nicoară¹, ale cărei ruine pitorești se văd și azi pe o ridicătură de deal deasupra orașelului, fusese zidită poate cu puțin înaintea bisericii mari dela Curtea Domnească. Tradiția populară o atribue unei Doamne catolice, „Marghita”, care ar fi fost soția legendarului întemeietor al Țării Românești, Negru Vodă. Dacă avem în vedere indicațiile pomelnicului dela

1. Nicoară în graiul poporului însemnează tot Niculae.

biserica din Câmpu-Lung, această Marghita a tradiției ar putea să fie Maria, prima soție a lui Niculae Alexandru, deși catolică a fost cea de a doua soție a voevodului, Doamna Clara.

Biserița aceasta, foarte prețioasă ca monument istoric, care, după arhitectura ei și mai ales după felul cum e conceput planul (fig. 31), n'a putut fi, așa cum vrea tradiția, catolică, ci creștină ortodoxă, este primul exemplu de arhitectură bizantină pe care îl găsim în țara noastră. Era o construcție modestă. Se compunea dintr-o navă dreptunghiulară, terminată spre Răsărit cu o absidă poligonală, decorată spre exterior cu firide și arcade oarbe, după tipul tradițional al artei bizantine orientale și pro-

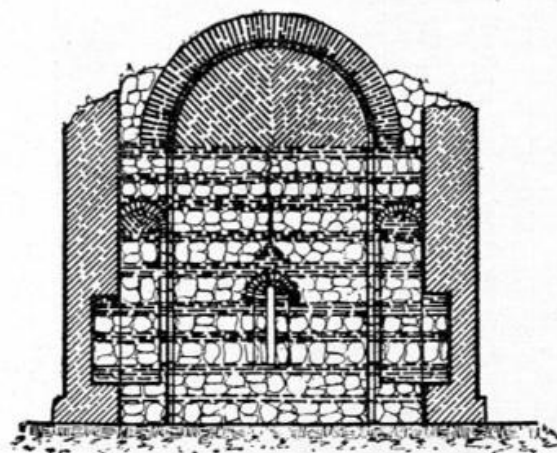

Fig. 33. Biserica Săn Nicoară
Absida văzută din interior. (După N. Ghika-Budești).

vinciale (fig. 32). Interiorul era împărțit într'un pronaos de formă dreptunghiulară și într'un naos, mai lung, care era separat de cel dintâi printr'un zid plin și gros străpuns de o ușe îngustă. Absida în interior este în arc de cerc și are în dreapta și stânga două nișe semi-circulare mult mai mici, două absidiole, cari constituiesc cele două anexe principale ale altarului, proscomidia și diaconiconul (fig. 33). Semicalota care acopere absida centrală este construită din cărămizi înguste, dispuse, după procedeul

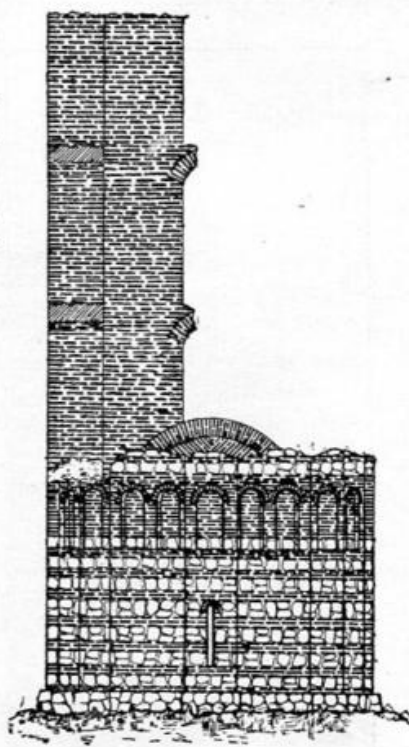

Fig. 34. Biserica Săn Nicoară văzută
dinspre Răsărit.
(După N. Ghika-Budești).

Pilonul de zidărie de cărămidă care se vede în fund a fost un turn, poate de observație, poate clopotniță, adăugat bisericii mai târziu.

tehnicei bizantine¹, în evantai². Naosul, așa după cum reese foarte clar din plan și din zidurile cari se mai țin și azi în picioare, era acoperit cu o boltă semicilindrică, continuă, întărită de două arcuri dublouri.

Intermediari în transmiterea acestui nou fel de a clădi se pare că ne-au fost, la început, popoarele balcanice, cari aveau, pe vremea când Principatul Țării Românești abia se întemeiase, o instituție bisericească bine organizată și un număr important de construcții religioase zidite după cerințele arhitecturii bizantine³.

Dar stilul curat bizantin, cel care strălucise la Constantinopol în veacurile XI și XII, ni-l înfățișează în toată frumusețea și puritatea lui, biserica Sf.

1. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1883, p. 76.

2. La fel este construită semicalota absidiului din stânga. La cea din dreapta cărămizile sunt dispuse pe lat. Dealtfel, raza sferei fiind mică, absidiile puteau fi acoperite oricum.

3. Asupra originii bisericii Săn Nicoară părerile sunt împărțite. D. N. Ghika-Budești o socotește înrudită cu paraclisul *Bogdan-Serai* din Constantinopol (*op. cit.* p. 11), lucru oarecum discutabil, mai ales când este vorba de sistemul de bolti. Vezi planul paraclisului în N. Ghika-Budești, *ibid.* fig. 18.

D. O. Tafrali crede, în schimb, că Săn Nicoară nu-i decât o capelă făcând parte din seria de biserițe de tipul acelor din Trapezița de lângă Târnova. Cfr. O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, Paris, 1931, p. 30. G. Balș, în urma publicării cărții d-lui Tafrali, combate părerile acestuia arătând motivele pentru cari el socotea că nu se poate încă afirma, mai ales numai prin comparație de planuri, cum face d-l Tafrali, că Săn Nicoară se trage din seria de capele bulgărești mai sus pomenite. Cfr. G. Balș, în *Byzantion*, VII, 1932, p. 599—601.

Că planul bisericii Săn Nicoară este asemănător cu cel al câtorva capele din Trapezița, după cum este asemănător și cu cel al bisericii Sf. Dumitru din Târnova, datând din sec. al XII-lea (vezi André Protitch, *L'Architecture bulgare*, Sofia 1924, p. 26 și fig. 21) lucrul este evident, dar pilăstria angajați în zidurile laterale la foarte multe din aceste capele — V, VII, XIII, etc. — nu susțineau, așa cum crede d-l Tafrali, o calotă sferică, întrucât arcurile dublouri cari uneau acești pilăstri formau un dreptunghi foarte alungit în sensul transversal. Nu înseamnă că pe un astfel de dreptunghi nu se poate ridica o cupolă, dar în acest caz un sistem complicat de arcuri ar fi trebuit să aducă planul dreptunghiular la o bază patrată, care ar fi fost mult mai mică. Despre așa ceva însă nu poate fi vorba nici la capelele bulgărești mai sus pomenite și nici la Săn Nicoară, unde cele două arcuri dublouri din naos, ale căror picioare există încă, dau indicații sigure asupra boltii care acoperea biserica, și care nu putea fi decât un semicilindru. La Adormirea Maicii Domnului, sau Biserica Olari, tot din Curtea de Argeș (fig. 381), pe care D. Tafrali o socotește ca datând din anul 1300, naosul, a cărui structură diferă de cea de la S. Nicoară, este în adevăr acoperit cu o cupolă.

Biserica însă, „prenoită cu zidărie în 1869” cum ne spune inscripția în care se citește și data tradițională de 1300, este din a doua jumătate a sec. XVII; dovadă forma planului și traseul boltilor caracteristice acestei vremi. Schița de plan publicată de D. Tafrali nu corespunde cu realitatea. Vezi planul exact în N. Ghika-Budești, *Evoluția Arhitecturii în Muntenia*, partea 3-a, București, 1933, pl. CCXLI. Asupra inconsistenței tradiției cronologice acceptate de D. Tafrali, vezi Tocilescu *Biserica Olari din C. de Argeș*, în „An. Acad. Rom. 1886, VIII, S. II-a, p. 158.

Niculae Domnesc, ctitoria lui Niculae Alexandru. Biserica Domnească din Curtea de Argeș a fost zidită cu puțin înainte de anul 1352. O inscripție în limba slavonă, descoperită după război, și care fusese zgâriată pe mortarul

Fig. 35. Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș.

proaspăt al zidului dinspre Miază-noapte al bisericii cu ocazia morții lui Basarab I, ne dovedește aceasta¹. Într'adevăr, în interior, pe partea de jos a

1. Cercetătorii monumentelor noastre și istoricii au datat în mod diferit această biserică. Grigore Tocilescu o socotea din secolul al XIII-lea (cfr. „Analele Academiei”, 1886, Tome VIII. S. II-a, p. 161); la fel lasă să se înțeleagă Al. Odobescu, *Opere complete*, vol. III. 1908, p. 22, iar Petre Antonescu, judecând-o numai după arhitectură și comparând-o cu bisericile asemănătoare din Constantinopol, a fost condus să o atribuie epocii dintre secolii al IX-lea și al XI-lea, cfr. *Arhitectura religioasă la Români*, extras din „Literatura și Arta Română”, București, 1908. D. Onciul, I. Bogdan și N. Iorga, într'un raport adresat Comisiunii Mon. Ist. o arătau ca începută

peretelui din stânga al naosului, se poate citi: „In anul 6860 (adică 1352) la Câmpu-Lung, a murit marele Basarab Voevod”, ceea ce însemnează că la acea dată, dacă biserica nu era chiar în construcție, fapt care ar explica în parte ușurința cu care s'a săpat în mortarul dintre două șiruri de cărămizi inscripția mai sus pomenită, era în orice caz netencuită. Săvârșirea lăcașului s'a făcut apoi cu încetul, ceva mai târziu, dar biserica era în orice caz gata în vremea lui Niculae Alexandru, care își îngropase chiar în ea un copil¹. Pictura se pare însă că a fost făcută mai târziu de Radu I, voevod de scurtă și nu deajuns de bine cunoscută domnie, dar de vrednică și rodnică activitate constructivă, fapt pentru care urmașii săi l-au confundat, se pare deseori, cu legendarul Negru-Vodă, întemeietor de Țară și ctitor de numeroase biserici și mănăstiri².

Biserica Sf. Niculae Domnesc este monumentul cel mai important și de cel mai curat stil bizantin pe care îl avem în Muntenia. E de dimensiuni mari³, și are un plan dreptunghiular, în aparență foarte simplu, terminat

de Basarab și zugrăvită de urmașii săi Alexandru și Radu I. cfr. „Bul. C. M. I.”, 1915, p. 141—143. D. Onciul revenind asupra chestiunii și bazându-se pe considerațiuni de ordin istoric în legătură cu pictura bisericii, întărește afirmațiunile raportului precedent; cfr. *In chestia bisericii Domnești de la Curtea-de-Argeș*, „Bul. C. M. I.”, 1916, p. 49—65. Separat, și după descoperiri nouă, D. N. Iorga atribue biserica lui Nicolae Alexandru (1340—1364); cfr. *Istoria Poporului Românesc*, p. 19. D. C. C. Giurescu crede însă că a fost începută tot de Basarab și numai terminată de Niculae Alexandru; cfr. *op. cit.*, p. 361. D. O. Tafrali, după ce contestă, cu sau fără dreptate, autenticitatea unei părți din inscripția descoperită după război pe peretele de Nord al bisericii, făcând unele considerațiuni de ordin istoric religios și având în vedere alte inscripții pe cari d-sa spune că le-a putut descifra pe primul strat de pictură și dintre cari una ar fi conținut chiar data de 1261, crede că biserica a fost zidită între 1236—1240 și pictată 21 ani mai târziu, adică la 1261; cfr. *Monuments byzantins de Curtea-de-Argeș*, p. 304 și urm.; pentru inscripțiile de pe picturi vezi și D. Onciul, *loc. cit.* p. 49—65.

1. C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 411.

2. C. C. Giurescu, *ibid.* Într'un articol recent, D. Aurel Sacerdoțeanu, studiind temeliile unor ziduri vechi din jurul bisericii precum și resturile de zidărie găsite sub pardoseala actuală bisericii, ajunge la concluzia că pe acest loc a existat o bisericuță anterioară domniei lui Basarab și că aceasta dărâamându-se Nicolae Alexandru a zidit în locul ei biserica Sf. Niculae. Zidirea acesteia din urmă s'ar fi făcut după 1343, dar biserica era gata, cu picturi cu tot, înainte de 1369 (cfr. *Mormântul de la Argeș și zidirea bisericii Domnești*, extras din „Bul. C. M. I.” Fasc. 84, 1935, p. 1—12) Considerațiunile pe cari d-sa se bazează ca să stabilească data 1368, deși logice, mi se par totuși nesuficiente. În legătură cu aceasta, d-sa crede deasemenea că mormântul descoperit în 1920 în Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, nu este nici al lui Basarab, așa cum spune d-l N. Iorga, *op. cit.*, p. 19, nici al lui Radu I, așa cum crede d. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 415—418, ci al unui voevod dinaintea lui Basarab îngropat în vechia biserică.

3. Dimensiunile exterioare sunt: 14,56 lărgime și 21,35 m. lungime până la zidul din care ies absidele. Naosul în interior măsoară 11,80 m. lărgime și 12,40 lungime până la linia cataptezmei. Este o biserică mare față de celelalte construcții bizantine cu care Sf. Niculae de

spre răsărit cu 3 abside poligonale; una, centrală, mare și înaltă cât corpul principal al bisericii, iar celelalte două, mai mici și mai joase, așezate deoparte și de alta a celei centrale și acoperite separat. Intrarea se găsește pe fațada dinspre Apus, unde o încăpere foarte îngustă, pronaosul, acoperită ca și absidiile mai jos, formează un fel de vestibul în fața încăperii centrale, care este naosul.

Deasupra ușii care dă din pronaos în naos, frumoasa și vechea icoană a hramului, Sf. Niculae, ne înfățișează sub trăsăturile rigide, caracteristice picturii bizantine, chipul sever al ctitorului.

Naosul este împărțit de patru stâlpi dispuși pe un patrat central în trei compartimente lungi, trei nave: una centrală, mare, și două laterale, mai mici, care se termină fiecare spre Răsărit cu câte o absidă semicirculară în interior și poligonală spre exterior.

Prin felul cum e boltit, naosul are o formă specială, care se numește în cruce greacă înscrisă, formă pe care o înțelegem mai bine dacă facem o tăietură orizontală deasupra celor patru stâlpi centrali, când căpătăm figura unei cruci care în plan este cuprinsă — înscrisă — în dreptunghiul determinat de zidurile exterioare ale naosului¹. Brațele crucii, în spațiu, sunt determinate

la Curtea de Argeș se aseamănă. Bisericele de acest tip, afară de *Pantocratorul* din Constantinopol, care măsoară 16.00 m, în lărgime și tot atât de la ușa naosului până la începutul absidei sunt în general mici, dimensiunile lor, în naos, variind între 9 și 10 m.: *Budrum-djami* din Constantinopol, *Kilisse-djami* din același oraș, *Kazandjilar-djami* din Salonic, etc. cfr. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925, Tome I, p. 438.

1. Forma simbolică a crucii a fost întrebuințată de creștini pentru construcțiile lor încă din secolul al IV-lea, atât în Orient cât și în Occident: Cfr. Diehl, *op. cit.* p. 434—435. Felul în care această formă a fost redată în planurile bisericilor este însă foarte variat. Dintre toate tipurile de plan în cruce, cel care s'a bucurat de o atenție deosebită în lumea constructorilor bizantini între secolele al X-lea și al XIII-lea, tip adaptabil cu ușurință la biserici de dimensiuni diferite și care reprezenta în același timp expresia fidelă a unui gust rafinat, este planul în *cruce greacă înscrisă*. Asupra originii acestui tip, părerile savanților cari s'au ocupat cu studiul artei bizantine sunt diferite. Între alții, Strzygowski crede că planul în cruce greacă a plecat din Iran și, prin intermediul Armeniei, s'a răspândit în arta creștină din Orient. Cfr. *Ursprung der Christlichen Kirchenkunst*, Leipzig, 1920, p. 61—62. Louis Bréhier îi atribuie o origine bizantină. Cfr. *L'art byzantin*, Paris, 1924, p. 80, n. 1. Millet crede în schimb că el s'a născut în Asia Mică, sub impulsul tradiției grecești, și că de aici a trecut apoi la Constantinopol: cfr. *L'Asie Mineure*, 1905, I, p. 106. Ipoteza aceasta este acceptată și de Charles Diehl, *op. cit.* 437, n. 2.

Planul în cruce greacă derivă de fapt, în mod normal, prin evoluție, din planul basilical cu cupolă. Vezi pentru acesta din urmă, Charles Diehl, *op. cit.* p. 96—100 și 432—433, precum și François Benoit, *L'Architecture, l'Orient médiéval et moderne*, Paris, 1912, p. 148—149. În adevăr, încă din secolul al VI-lea, la *Sf. Irena* din Constantinopol, cele patru arcuri semicilindrice cari susțin cupola dinspre Răsărit schițează forma unei cruci cu brațele neegale. Forma de cruce apare clar datorită faptului că arcadele de la etajul navelor laterale au fost suprimate,

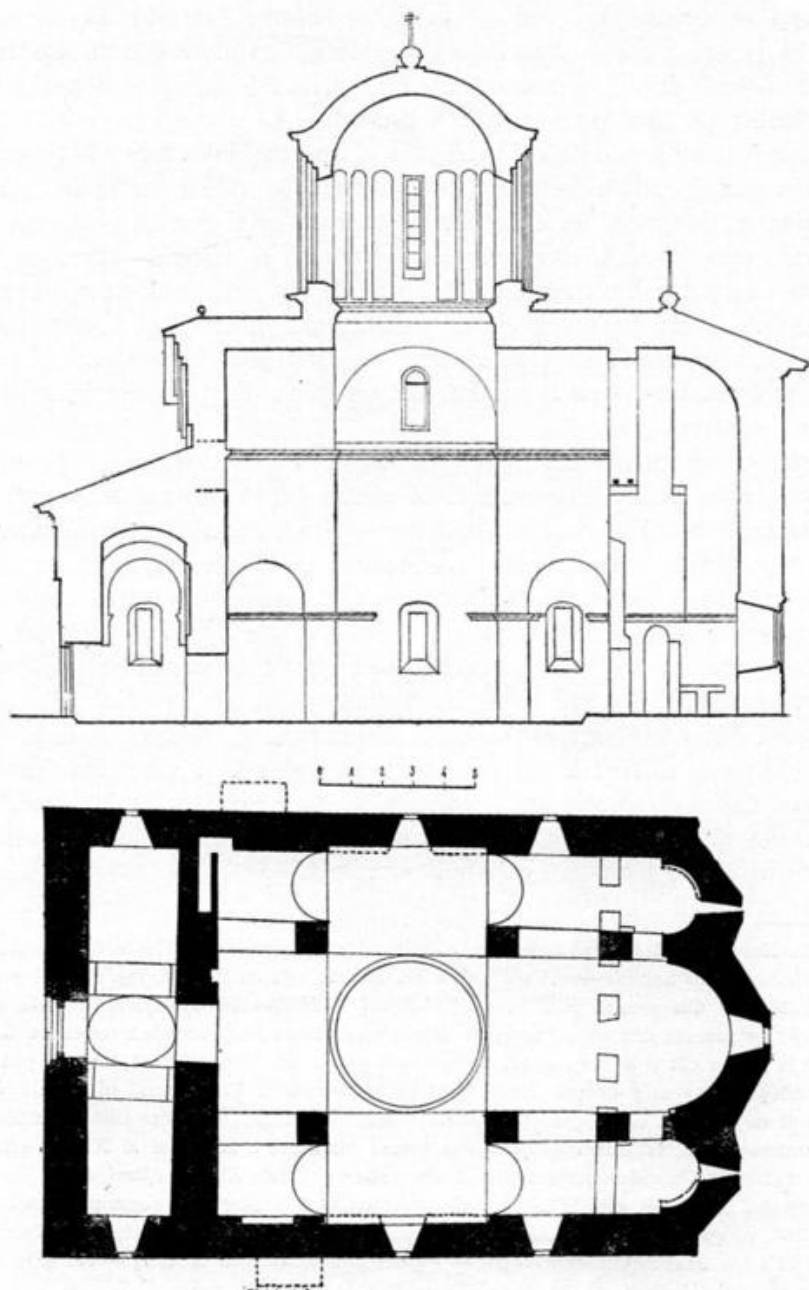

Fig. 36. Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.
Secție și plan.

de 4 bolți semi-cilindrice, care se sprijinesc deoparte de zidurile încăperii iar de cealaltă pe cei 4 stâlpi. Spațiile rămase între brațele crucii și dreptunghiul în care se înscrie crucea sunt acoperite cu bolți semi-cilindrice, joase și dispuse perpendicular pe axa transversală a naosului. În centru, pe patratul determinat de cei patru semi-cilindri mari și prin intermediul a patru bolți, cari sunt niște triunghiuri sferice numite „pendentivi”, se ridică un tambur, circular în interior și poligonal în exterior, peste care este așezată o cupolă sferică. Tamburul, care are 16 laturi înguste decorate cu arcade oarbe, este găurit numai de patru ferestre înalte, tăiate în fețele din cele două axe principale ale bisericii. Cele patru brațe ale crucii, înălțate în jurul bazei tamburului, sunt acoperite separat astfel încât în exterior ele sunt puse în evidență și sunt terminate, trei, cu frontoane rotunjite, iar una, cea dinspre Răsărit, se continuă cu absida centrală (fig. 36).

Arhitectura exterioară e simplă dar plină de distincție. Materialul de construcție este lăsat aparent: fâșii de piatră brută dispusă în pături orizontale, alternate cu benți de cărămidă făcute din câte trei șiruri fiecare. Ferestrele au fost lărgite către jumătatea secolului al XVIII-lea, când au fost deasemenea încadrate cu rame de piatră împodobite cu sculpturi caracteristice acestei epoci.

Jocul maselor arhitectonice, absidele elegante acoperite separat, arcadele semicirculare construite din cărămizi dispuse radial, cari subliniază, pe fațade, după moda bizantină, structura bolților interioare, cornișele deasemenea bizantine, formate din cărămizi dispuse pe diagonală și alcătuind intrături și ieșituri ca dinții de fierăstrău, precum și turla centrală răsărită dintr-o bază în forma de prismă patrată, dau monumentului un aspect de eleganță și de soliditate în același timp din cele mai remarcabile.

Iar arcurile Nord și Sud au fost prelungite până la zidurile exterioare. Evoluția este și mai limpede la *Sf. Sofia* din Salonic—vezi planul în Fr. Benoit, *op. cit.* pl. 91, fig. IX—și mai ales la alte două biserici din secolul al IX-lea: *Gul-djami* și *Hodja-Mustafa-djami* ambele din Constantinopol. La aceasta din urmă, arcadele dintre nava centrală și navele laterale au fost suprimate atât la parter cât și la etaj, astfel că partea centrală este lăsată liberă, iar cele patru arcuri cari desemnează în spațiu brațele crucii sunt perfect vizibile. Vezi planul în Benoit, *ibid.*, fig. XIII. Tipul de plan în cruce greacă înscrisă, perfect constituit, îl găsim însă ceva mai târziu, tot în Constantinopol, la *Budrum-Djami* din prima jumătate a secolului al XI-lea, cfr. Benoit, *op. cit.*, p. 131 și la *Theotokos* cunoscută mai ales sub numele de *Kilisse djami*, din a doua jumătate a secolului al XI-lea, cfr. Diehl, *op. cit.*, p. 442; vezi și planurile acestor biserici la Diehl, *ibid.*, fig. 208, p. 450 și fig. 201, p. 438. Tipul acesta de plan se răspândește apoi, începând din secolul al XII-lea, atât la Constantinopol — *Pantocratorul*, clădită la 1124 — cât și la Athena — *Kapnicarea* și *Sfinții Teodori*, din sec. XII —, în Calabria — *Cattolica di Stilo* și *San Marco di Rossano*, sec. XII — în insula Cypri și în toată Peninsula Balcanică, inclusiv Muntenia.

Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș, așa cum se prezintă, este un reprezentant fidel și caracteristic al tipului de plan în cruce greacă

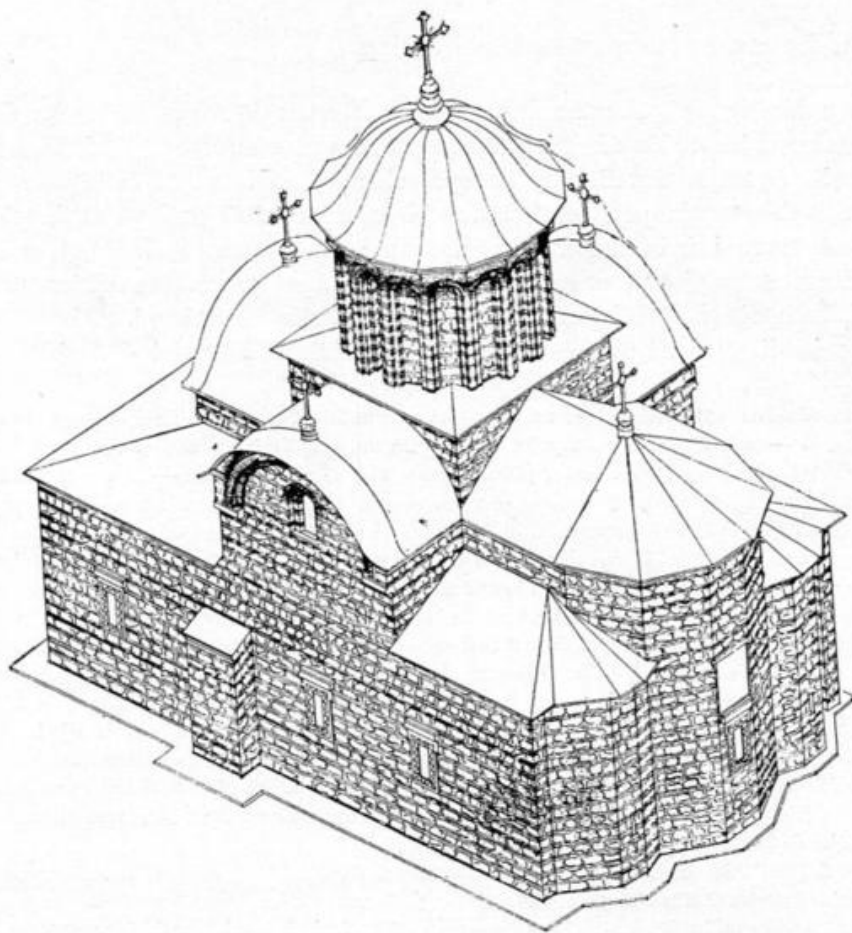

Fig. 37. Biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș. Vedere perspectivă.
(După un desen de D-na arh. Virginia Haret, refăcut de autor).

înscrișă de origine constantinopolitană¹. Sub înfățișarea ei de azi, datorită unei recente și înțelepte restaurări a arhitectului Grigore Cerkez, ea este, tot-

1. D. O. Tafrali, în lucrarea pomenită mai sus, încearcă să demonstreze că Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș se trage, ca și Sân Nicoară, din grupul de biserițe bizantine-bulgărești de lângă Târnova, (*op. cit.* p. 29—30). D-sa trece de la planul bazilical cu o singură

odată, după cum s'a mai spus, una dintre podoabele cele mai de preț ale arhitecturii românești¹.

3. Epoca înrâurilor serbo-bizantine.

Cu biserica Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș, influența directă a arhitecturii bizantine din Constantinopol asupra arhitecturii Țării Românești ia sfârșit. Apariția Turcilor în Europa, chemați să ia parte la luptele dintre împărații Constantinopolei, cari căutau să se înlocuiască unii pe alții, schimbă cu totul drumul influențelor bizantine în Țara Românească. Când, mai ales aceștia pun stăpânire pe orașul Gallipoli și, mai apoi, pe cetatea Adrianopolului, Grecii, Bulgarii și Sârbii din Apus, nu mai au zile de liniște². O bună parte din locuitorii înstăriți ai acestor țări, în special ai Bulgariei și Serbiei, boeri

navă, tip Sân Nicoară—ceea ce este un lucru—la planul în cruce greacă înscrisă,—ceea ce este cu totul altceva — stabilind evoluția tipului prin capela no. III din Trapezița și Sfinții Arhangheli din Mesembria. La aceasta din urmă, pilaștrii peste cari se ridică cupola — la capela no. III din Trapezița, nu cred că poate fi vorba de cupolă — sunt proeminenți. Când se detașează acești pilaștri de zidurile laterale, spune d-sa, lăsând între ei și zid două nave laterale, căpătăm planul în cruce greacă de la Sf. Niculae din Curtea de Argeș; (*op. cit.* p. 24 și urm). Exemplul acesta, ca oricare altul, poate servi pentru a explica diferența între un plan bazilical simplu și unul în cruce greacă înscrisă. A admite însă că de la Capela III din Trapezița s'a trecut la Sfinții Arhangheli din Mesembria și apoi de aci la Pantocratorul din acelaș oraș, — de tipul Sfântului Niculae din Curtea de Argeș — ar însemna să admitem că planul în cruce greacă înscrisă s'a născut, sau cel puțin s'a reinventat, în Bulgaria, între secolele al XIII-lea și al XIV-lea, ceea ce nici d-l Tafrali nu pare a crede, atunci când, revenind, afirmă că bisericile și capelele de lângă Târnova au ca prototip monumente constantinopolitane ca *Zeireh-djami*, *Budrum-djami*, *Kilissédjami*, și „*Méfa-djami*” (sic). Cfr. *op. cit.*, p. 28. (*Méfa-djami*, nume inexact dat de Pulgher bisericii pe care Salzenberger o numește *Theotokos*, este una și aceeași cu *Kilissédjami*. Cfr. Diehl, *op. cit.* p. 442, n. 1.).

1. Alături de biserica Sf. Niculae Domnesc, D. N. Ghika-Budești descrie frumoasa și interesanta bisericuță din Nicopole (Bulgaria), zidită, spune d-sa, fără să arate izvoarele pe cari se bazează, în timpul lui Vlaicu-Vodă (1364—1380). Cfr. *Evoluția Arhitecturii în Muntenia*, I, p. 11. Această biserică, pe care André Protitch o datează, cu mai multă dreptate, cred, din sec. al XIII-lea, cfr. *l'Architecture bulgare*, p. 32, cuprinde între zidurile ei tipul clasic de plan în cruce greacă cu brațele egale. Pronaosul îngust, care era înălțat cu două turnulețe, a dispărut de mult. Naosul, foarte mic, se termină spre Răsărit cu o singură absidă. Brațele crucii sunt acoperite cu arcuri semicilindrice late, iar tamburul turlei, spre deosebire de cel al bisericii din Curtea de Argeș, se ridică peste patratul central sprijinindu-se pe patru arcuri înguste ridicate pe console și alipite arcurilor mari. Această dispoziție vom regăsi-o, mai târziu, la biserica de origine serbo-bizantină a Mănăstirii Cozia. Vezi p.

2 Gallipoli, primul punct strategic din Europa pe care au pus stăpânire Turcii, a fost cucerit în 1354, iar Adrianopoli 11 ani mai târziu.

și cărturari, caută un refugiu în fața invaziei turcești, pe care îl găsesc în Țara Românească. Acești străini aduc cu dâșii în Principat, din țările lor, curente noi de artă și cultură.

În aceste împrejurări, în Oltenia, în jurul cetății Severinului, se începe către 1370, fără amestecul Voevodului român, o viață bisericească nouă și intensă care avea să determine nu numai o mare prefacere a culturii și vieții bisericești a Românilor, dar să aducă chiar și metode și principii noi în arta de a construi. Un călugăr sârb, Nicodem, fugit în părțile noastre de frica aruncată de Turci asupra țării sale, s'a stabilit în jurul Severinului și a clădit, la Apus de această cetate, cu meșteri aduși din țara sa, o frumoasă construcție în stil bizantin. Aceasta este celebra mănăstire Vodița, care a devenit imediat un prețios focar de cultură sârbească în țara noastră. Ajutat mai apoi în opera sa de Domnul român Vlaicu-Vodă și de urmașii acestuia, Nicodem își continuă activitatea și mai clădește în munții Gorjului, pe o înălțime bogată în izvoare și înconjurată de păduri, a doua sa ctitorie, mănăstirea Tismana¹.

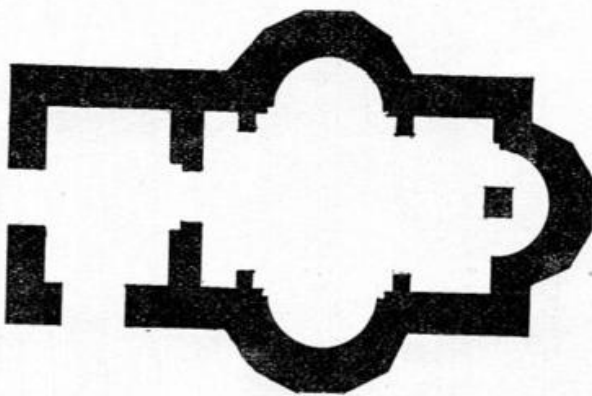

Fig. 38. Biserica Mănăstirii Vodița.
Planul reconstituit.

Bisericile acestor două mănăstiri sunt primele clădiri pe pământul Țării Românești ridicate după tipul bisericilor sârbești-bizantine.

Din mănăstirea Vodița n'a mai rămas nimic, iar din biserica ei, în urma săpăturilor executate cu îngrijire în 1927, s'au putut scoate la lumină câteva ziduri, cari permit relevarea întregului ei plan. Era de tipul sârbesc al planului trilobat. Avea în față un pronaos de formă dreptunghiulară, în care se putea

1. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 55. Se pare însă că ctitoria lui Nicodem n'a fost la început decât o modestă clădire de lemn. Biserica de zid, care există și azi, și la a cărei zidire va fi contribuit desigur cu munca lui și Nicodem, a fost ridicată în orice caz cu banii lui Radu I. Într'un document din 1387, Mircea cel Bătrân, vorbind despre Mănăstirea Tismana, spune că ea o a fost zidită din temelii de „sfânt răposatul părintele” său Radu Vodă. Cfr. C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 418. După cum reiese din alte documente, tot contemporane, Radu, murind, n'a apucat să termine biserica, pe care a sfârșit-o apoi fratele și urmașul său la tron, Dan I. (1386).

intra prin două porți : una tăiată în axul fațadei de Vest, alta, laterală, pe partea de Sud. Pronaosul era separat de naos, așa după cum va fi de aci înainte la toate bisericile până către începutul secolului al XVI-lea, de un zid plin, stră-

puns de o ușe. Naosul, de formă dreptunghiulară alungită în sensul axei principale a bisericii, se termină spre Răsărit cu o absidă centrală care închidea altarul, iar centrul, limitat de patru ieșituri caracteristice planului sârbesc, peste cari se ridicau arcuri late, se lărgea în lături, spre Nord și Sud, cu două abside semicirculare la interior și poligonale la exterior (fig. 38). Peste patratul central, se ridica la început, desigur, o turlă înaltă cu cupolă sferică.

Intr'o stare perfectă, dar totuși mult transformată în decursul vremurilor, ni se înfățișează biserica mănăstirii Tismana.

Ca plan, ea nu diferă de cea a Vođitei, iar absidiiolele, cari flanchează acum cu forma lor curioasă absida centrală, sunt

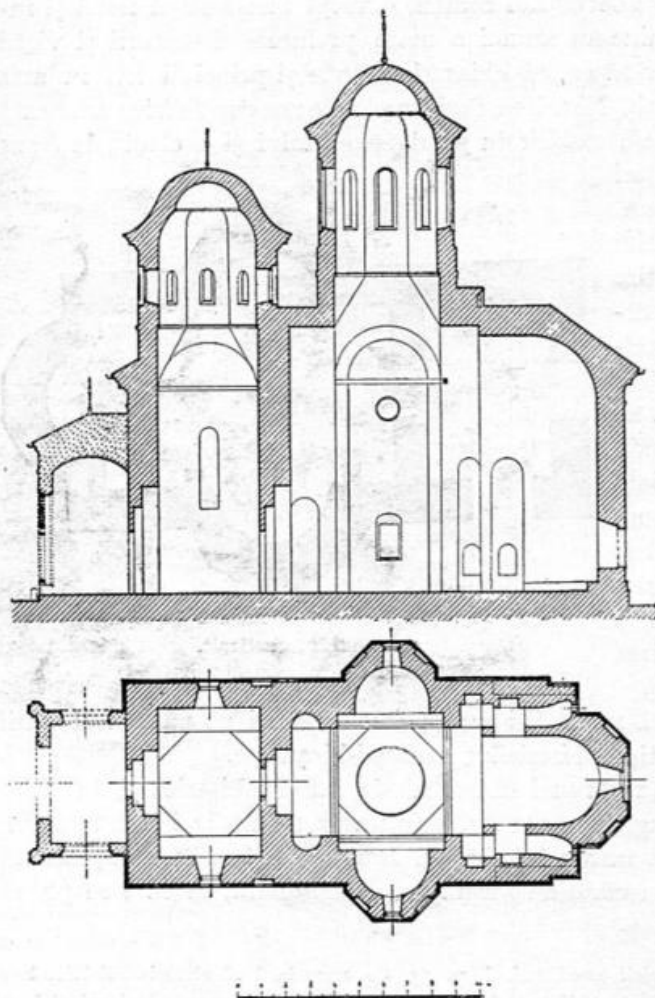

Fig. 39. Biserica mănăstirii Tismana. Secție și plan.

desigur datorite unei transformări posteroare (fig. 39). În interior, biserica produce o impresie de intimitate și înălțare. Nu mai este lungimea aceea care domină, ci înălțimea. Caracterul acesta esențial, în opoziție cu biserica bizanti-

nă orientală, care de obicei este joasă și dă o impresie de strângere și de re-culegere, este specific arhitecturii bizantine sârbești.

Naosul este supraînălțat de o turlă de secțiune octogonală atât la interior cât și la exterior, sfârșită cu o cupoletă sferică. Trecerea dela patratul de bază al acestei turlă la turla propriu zisă nu se mai face, după moda bizantină, prin intermediul pendentivilor, ci prin mijlocirea unei construcții de origine mai de grabă armeană, numită „trompă de unghi” (trompe d'angle).

Baza turlăi se ridică pe patru arcuri circulare puternice, două transversale, mai late, și două longitudinale, mai înguste, flancate de două nișe joase, acestea din urmă săpate în picioarele celor dintâi. O turlă asemănătoare celei de pe naos, dar mai joasă, se ridică pe pronaos.

Lucrările de refacere pe care le-a suferit biserica în decursul vremurilor, și în special în timpul domniei lui Gheorghe Bibescu, au modificat mult aspectul dela început al monumentului. Cercetările făcute de curând¹ au dovedit că biserica a avut în față un fel de pridvor deschis, care înconjura pronaosul și se ridica pe acesta până la 2/3 din înălțimea lui (fig. 40). Fațadele,

Fig. 40. Biserica mănăstirii Tismana
(după o gravură veche).

la rândul lor, erau decorate cu un șir de firide oarbe, cari, așezate pe mijlocul zidurilor, încingeau construcția dintr'o parte în cealaltă a pridvorului

Alături de activitatea constructivă a călugărilor și meșterilor lui Nicodem, domnul român Mircea cel Bătrân, continuând seria ctitoriilor legate de numele evlaviosului său înaintaș și părinte, Radu I², zidește, către sfârșitul secolului, la 1389, în județul Argeș, mănăstirea Cotmeana, iar peste patru ani, în ținu-

1. Rezultatul lucrărilor de restaurare și al cercetărilor făcute cu pricepere de d. arh. Em. Costescu a fost publicat în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1934. Cfr. Virgil Drăghiceanu, *Considerațiuni asupra vechimii Bisericii Mănăstirii Tismana*, p. 1—6.

2. Într'un document din 1418, Radu I este numit ctitor, alături de Mircea cel Bătrân, atât la Cotmeana cât și la Cozia. Cfr. Giurescu, *op. cit.* p. 410.

turile frumoase ale Vâlcii, înalță ctitoria sa cea mai de seamă, mănăstirea Cozia.

Ca plan, bisericile acestor două mănăstiri se leagă încă de tipul construcțiilor sârbești : Cozia, în mod perfect ; Cotmeana, foarte vag. Arhitectura lor exterioară, însă, pune în evidență elemente deosebite, cari se datoresc unor curente noi de influențe. Biserica mănăstirii Cotmeana îmbracă un decor caracteristic monumentelor balcanice, iar Cozia, pe o haină bizantino-sârbească, pune

Fig. 41. Biserica mănăstirii Cozia văzută din față.

elemente de decor sculptural, de înrăurire armeano-caucaziană, elemente cari, la Cozia cel puțin, vin în Țara Românească tot pe drumul Serbiei. Fațadele, cu decor foarte asemănător și împărțite ca și la Cozia în trei zone orizontale de către două brăuri continue de piatră, ale bisericii din Kruševăț, clădită între 1377-1389, adică cu câțiva ani înaintea Coziei, ne sunt suficiente pentru a ne desluși în această privință¹.

1. Vezi Gh. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, București, 1911, fig. 23; Gabriel Millet, *L'ancien art serbe*, Paris, 1919, pag. 191—197.

Biserica mănăstirii Cozia a suferit multe reparații și transformări în timpul celor cinci secole și jumătate de viață, pe cari le are. Ultima lucrare de restaurare făcută de Comisia Monumentelor Istorice i-a redat însă frumoasa ei înfățișare de altădată, prin înlăturarea tuturor adăugirilor supărătoare pe

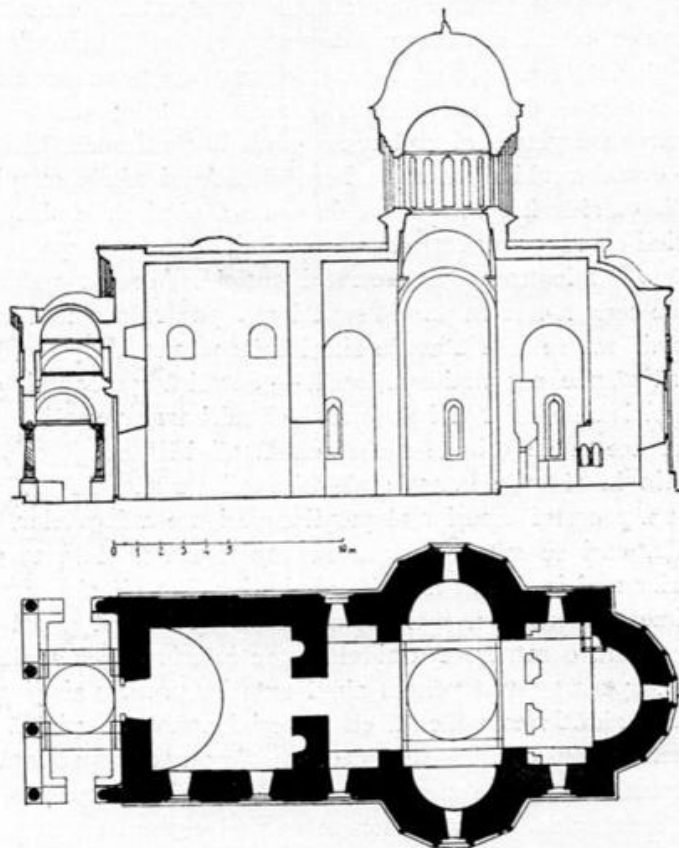

Fig. 42. Biserica mănăstirii Cozia. Secție și plan.

cari le primise, cu excepția pitorescului pridvor deschis, sprijinit pe coloane de piatră cioplite cu meșteșug și bogăție, care a fost construit pe fațada de Apus, către 1700. Intrarea în biserică se face pe sub acest pridvor. Interiorul, de reușite proporții, cuprinde un pronaos patrat, acoperit cu o boltă cilindrică dispusă în lung pe axa bisericii¹, un naos foarte lung, o absidă centrală, care în-

1. Deasupra pronaosului se pare că era la început o încăpere spațioasă, cam în felul celei care a existat și la Sisojevăț, în Serbia. Vezi G. Balș, *În privința Coziei*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1933, p. 33.

chide altarul spre Răsărit, și două abside laterale (fig. 42). Prin felul de boltire, naosul este împărțit în sens transversal în trei travee distincte: una centrală, care determină în plan un patrat, peste care se ridică turla, și două mărginașe, mai înguste și aproape egale între ele, una către Răsărit, alta către Apus. Turla se ridică pe patru arcuri: două transversale, constituite din cilindri cari acoper cele două travee mărginașe, și două longitudinale, înguste, alipite pereților laterali Nord și Sud. Aceste din urmă sunt flancate de câte două arcuri egale ca grosime, dar mai joase și de rază mai mică, tăiate în picioarele celor două travee mărginașe și prelungite până la pardoseală în chip de nișe (fig. 42). Structural vorbind, arcurile longitudinale și nișele cu picioarele lor sunt alipite direct zidurilor laterale. Prin această alipire, se obține în partea de sus a bisericii o reducere simțitoare a lărgimii naosului, fapt care permite, în aceeași măsură, micșorarea diametrului turlei¹. Această reducere de lărgime căutată de constructor în partea superioară pentru a stabili un echilibru mai sigur turlei, nu se face atât de simțită în partea de jos a încăperii, — care trebuia să rămâne cât mai spațioasă, — datorită prezenței celor patru nișe tăiate în picioarele celor doi puternici cilindri transversali.

Procedeu acesta de origine sârbească al alipirii arcurilor longitudinale cari susțin turla la zidurile laterale ale bisericii nu rămâne fără a avea un efect și asupra aspectului exterior al părții superioare a fațadelor. În adevăr, zidurile laterale, cari se găsesc în partea superioară dublate ca grosime, se opresc la exterior mai jos decât arcurile alipite lor. Un alt zid se ridică apoi, până la înălțimea necesară, numai peste arcuri. Se capătă astfel pe fațade, la partea superioară, o retragere a zidului spre interior, ceea ce dă naștere la o poală cu un acoperiș separat pentru zidul exterior propriu zis (fig. 41 și 44).

În exterior, zidăria este făcută cu material aparent: piatră cioplită și cărămidă, alternându-se. Absidele sunt decorate în partea superioară cu arcuri de piatră sculptată, sprijinite pe colonete tot de piatră, cu fusul făcut din împletituri ca o frânghie. Aceste colonete se prelungesc în partea inferioară, până jos, cu coloane drepte (fig. 43). Ferestrele sunt încadrate cu chenare de piatră sculptată. În zona superioară a fațadelor, și deasupra fiecărei ferestre se găsește câte o rozetă de piatră traforată „à jour”. Arcurile ferestrelor și ramele rozetelor sunt dublate de câte o bandă formată din flori de teracotă

1. Baza turlei se ridică exact peste arcurile mari ale naosului. Tamburul turlei se sprijine însă, în mare parte, pe 4 arcuri mai mici, ridicate pe console și alipite arcurilor mari (fig. 42). Prin dispoziția aceasta, pe care o găsim și la biserica veche din Nicopole, diametrul turlei se micșorează și mai mult, iar în cazul de față se corijază și suprafața de bază a turlei, care trebuia să fie un patrat perfect și care din cauza greșelilor de trasare rezultase din plan un dreptunghi.

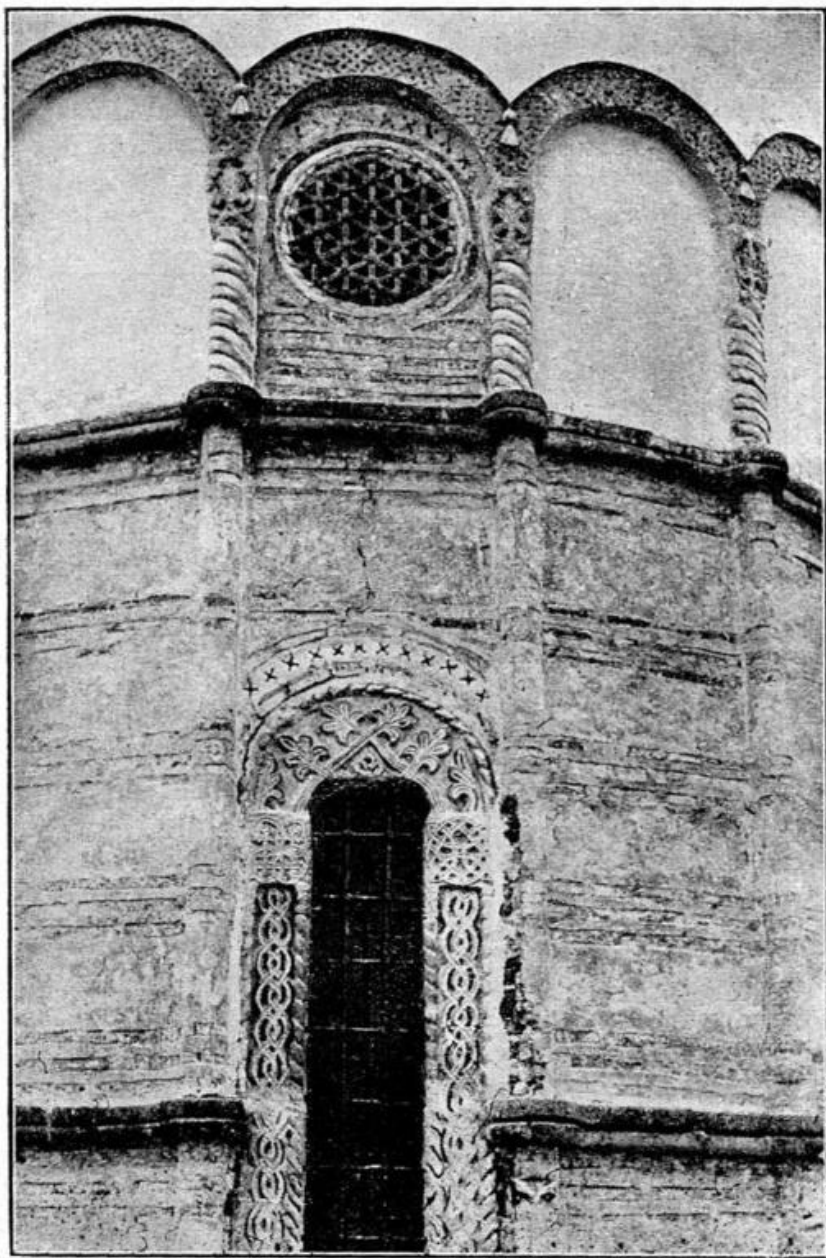

Fig. 43. Biserica mănăstirii Cozia. Detaliu de fațadă.

în chip de stele, înglobate în mortar. Această bandă de teracotă, care încinge un arc de cărămidă, sau de cărămidă alternând cu piatră, este familiară bisericilor din Mesembria și Târnova¹, precum și celor din Serbia².

În decorul exterior, pe când piatra tăiată, cărămida, arcurile de cărămidă și împodobirea lor cu ornamente de teracotă urmează tehnica cunoscută a școalei bizantine provinciale, piatra cioplită și sculptura, în genere formată din motive geometrice și împletituri, trădează o tehnică specială diferită de

Fig. 44. Biserica mănăstirii Cozia văzută dinspre Răsărit.

acea a sculpturii bizantine. Reiese deci vădit faptul conlucrării mai multor meșteri de proveniență deosebită.

Mult mai simplă și ca plan și ca fațade, biserica mănăstirii Cotmeana aduce o modificare esențială în modul de a decora pereții exteriori. În interior, biserica e foarte simplă: o navă unică, dreptunghiulară, terminată spre Răsărit cu o absidă semicirculară — flancată de două nișe joase proscomidia și diaconiconul — și acoperită cu o boltă continuă în semicilindru (fig. 45). Pe părțile laterale, cele două abside, mai joase decât absida centrală, par să fi

1. Vezi André Protitch, *loc. cit.*, p. 27 și 45.

2. Gh. Balș, *loc. cit.*, p. 29.

fost adăugate corpului principal ulterior, dar în orice caz foarte curând după zidirea bisericii¹.

Fațadele, construite exclusiv din cărămidă aparentă, sunt decorate cu firide oarbe înalte și înguste, cari ocupă toată înălțimea zidurilor până aproape

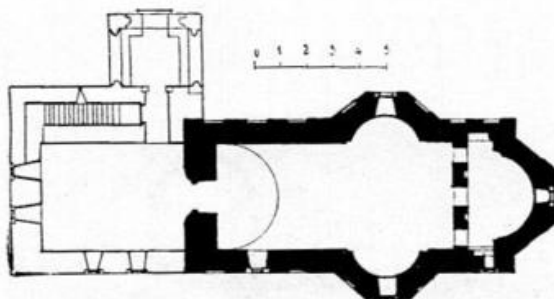

Fig. 45. Biserica mănăstirii Cotmeana.
Plan. Pridvorul și clopotnița de deasupra lui au
fost adăugate mult mai târziu.

de cornișă. Arcurile semicirculare cu cari se termină aceste firide sunt construite din cărămizi dispuse în lung pe muche și sunt dublate de un șir de discuri-butoni de teracotă smălțuită, colorați în cenușiu și verde. Aceste discuri sunt de un șir de cărămizi dispuse pe lat (fig. 46). Firide absolut

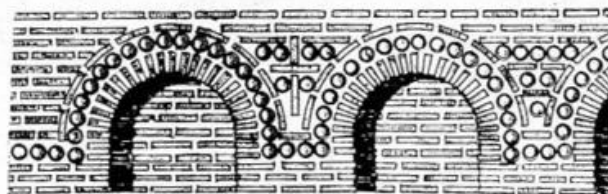

Fig. 46. Partea superioară a firidelor de pe fațadele
bisericii mănăstirii Cotmeana. (După N. Ghika-Budești).

asemănătoare și ca mod de construcție al arcurilor și ca decor — cu deosebire numai că sunt puse pe fațade construite din fâșii de piatră alternând cu cărămidă — se găsesc pe absida bisericii Sfântului Dumitru din Târnova².

1. N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 17.

2. Vezi Protitch, *loc. cit.*, p. 27, fig. 22.

La începutul secolului al XV-lea, se pare că existau în Țara Românească câțiva meșteri zidari, locali, cari învățaseră meșteșugul de a clădi alături de meșterii aduși în țară de prin alte părți. Desigur artei acestor meșteri se datorește zidirea bisericiuții din Brădet, jud. Argeș.

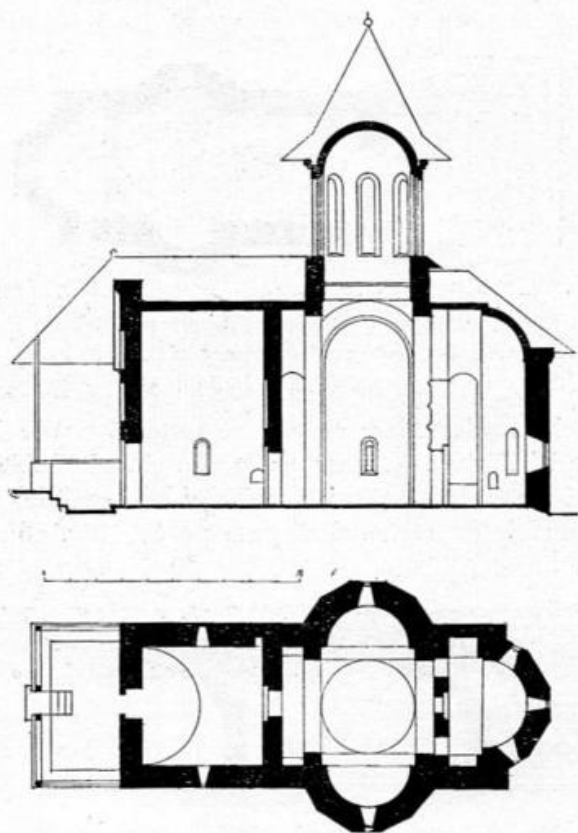

Fig. 47. Biserica din Brădet. Secție și plan.

Clădită în primii ani ai secolului al XV-lea, probabil sub domnia lui Mircea cel Bătrân, bisericuța din Brădet reproduce în mic și mult simplificate planul și orânduiala zidurilor și a bolților bisericii mari a Mănăstirii Cozia (fig. 47). Spre deosebire de aceasta însă, și datorită faptului că naosul e mult mai îngust, la Brădet turla se ridică direct pe arcurile mari, iar traveele măr-

ginașe, ale căror bolți se sprijinesc mai mult pe zidul lateral¹, sunt limitate, spre patratul pe care se ridică turla, de câte un arc dublou îngust.

Materialul de construcție întrebuințat este din cel mai comun și rustic : piatră nelucrată, bolovani și cărămidă ordinară de mână. Dispozițiunea lui

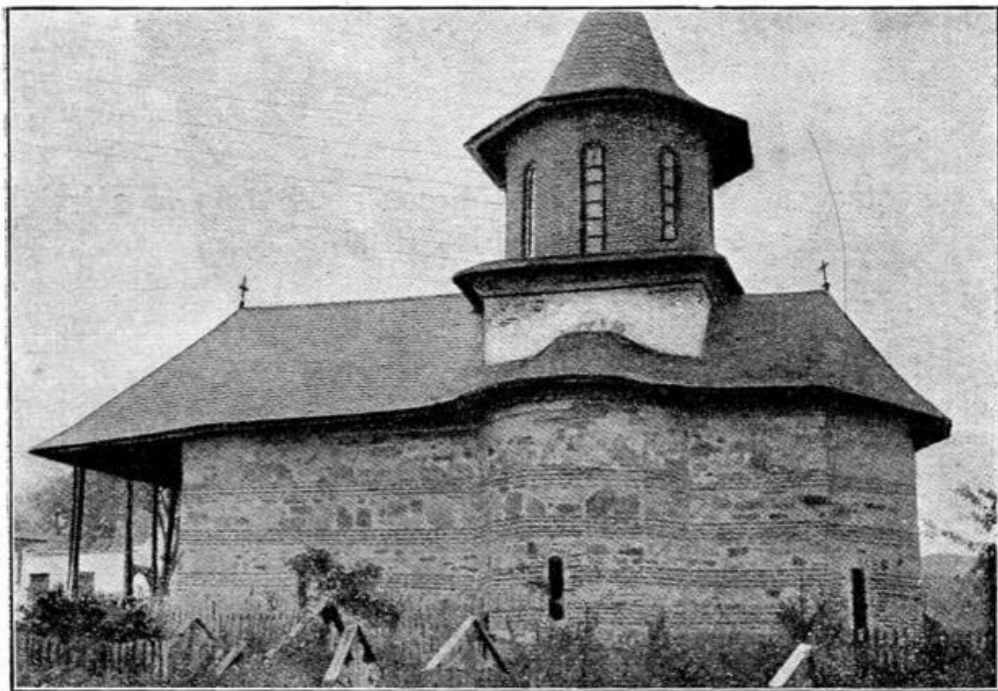

Fig. 48. Biserica din Brădet.

în construcție urmează însă foarte de aproape pe cea bizantină dela Sf. Niculae Domnesc din Curtea de Argeș, sau chiar pe cea dela Cozia, în care fâșiile orizontale tencuite au fost înlocuite cu straturi de piatră.

1. Rostul celor două nișe cari flanchează, de o parte și de alta, absidele laterale, sprijinind arcurile turlei după modul de construcție sârbesc de la Cozia, pare că nu mai e înțeles.

CAP. III

Arhitectura în Muntenia dela Mircea cel Bătrân la sfârșitul secolului al XVI-lea (1400-1583).

1. Faza înrăuirilor armeano-georgiene și otomane.

Influența artei armeano-georgiene asupra arhitecturii românești a fost semnalată de multă vreme de cei cari s'au ocupat cu studiul monumentelor noastre istorice și al arhitecturii bizantine¹.

Arta armenescă veche a jucat, după cum se știe, la început, un rol destul de important în formațiunea arhitecturii bizantine². Ea avea însă să

1. Grigore Tocilescu, printre cei dintâi, constată înrudirea care există între ornamentele bisericii de la Curtea de Argeș și cele ale unor biserici din Caucaz, Cfr. *Biserica Episcopală din C. de Argeș*, în „An. Acad. Rom.” 1886, p. 162. B. P. Hașdeu, surprins de aspectul exterior al bisericii, atât de apropiat de cel al monumentelor armenesti, a afirmat chiar că Biserica Episcopală din Curtea de Argeș a fost zidită de constructorii armeni din regiunea Van emigrați în sec. al. XIII-lea, și că Neagoe Basarab, la începutul secolului al XVI-lea, n'a făcut decât s'o restaureze. Cfr. *Etymologicum Magnum*. A. Choisy, făcând constatarea că Valea Dunării pare, din punct de vedere al arhitecturii decorative, o colonie armenescă, spune, cu oarecare exagerare de altfel, că bisericile de la Curtea de Argeș, Târgoviște și Dragomirna, nu au nici un ornament care să nu aparție Armeniei. Cfr. *Histoire de l'Architecture*, vol. II, p. 61. Mai recent, și cu mai multă precizie, Al. Busuioceanu a arătat, în linii generale, ceea ce arhitectura românească datorește Armeniei, cfr. *Influences arméniennes dans l'architecture religieuse du Bas-Danube*, Paris, 1927. (Communication faite au I-er Congrès des sciences historiques). ; iar Gh. Balș, după ce într'un studiu publicat în 1911 semnalase influența indirectă a Armeniei prin intermediul Serbiei, asupra bisericii Mănăstirii Cozia, (cfr. *O vizită la câteva biserici din Serbia*), cercetează cu amănunțime toată arhitectura decorativă de origine orientală a monumentelor muntenești și moldovenești, precizând ceea ce este armenesc, georgian, caucazian, persan, arab sau otoman. Cfr. *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture roumaine*, Vălenii de Munte, 1931. (Communication faite au III-eme Congrès des Etudes Byzantines, Athènes, 1930).

2. Vezi I. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, 2 vol. Wien 1918, și Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, vol. I, p. 102—106.

mai exercite, în unire cu artele georgiană, persană, caucaziană și otomană, asupra unor monumente clădite după secolul al X-lea în Peninsula Balcanică și în orientul Europei, o înrăurire pe cât de curioasă pe atât de importantă. Expansiunea aceasta târzie a artei armenesti în Europa se datorește, în special, prezenței în aceste locuri a unui mare număr de emigrați armeni, abili constructori și foarte pricepuți cioplitori de piatră. Acești renumiți meșteșugari, în cea mai mare parte fugari din țara lor de teama aceluiași popor turcesc care, începând din secolul al XIV-lea, avea să bage spaima și în toată Peninsula Balcanică, erau stabiliți în Nord-Estul Europei, în colonii organizate, încă dinaintea anului 1000. În secolul al X-lea îi găsim în Ungaria, unde vor avea apoi o „Terra Armeniorum”; în secolul al XI-lea la Kiev, veniți direct dela Ani, iar în secolul al XII-lea centrul lor cel mai important era Lwow-ul din Polonia, de unde s’au răspândit apoi și la noi, în Bucovina, Moldova și Transilvania.

Ce datorește arhitectura românească Armeniei. Lăsând de o parte arcurile piezișe caracteristice bolților moldovenești, arcuri cu ajutorul cărora se micșorează diametrul cupolelor și cari, după toate probabilitățile, ne-au venit din Iran prin intermediul Armeniei¹, înrăurirea artei armenesti asupra construcțiilor românești se face simțită mai ales în domeniul arhitecturii decorative. Toată podoaba de ciubuce rotunjite de piatră și sculpturi, cari îmbracă biserica Mănăstirii Dealului din Târgoviște, toate pietrele înflorite ale Episcopiei din Curtea de Argeș, turla Dragomirnei din Bucovina — cel puțin pentru ce privește ideea de a o acoperi în întregime cu ornamente — și toate pietrele dantelate ale fațadelor bisericii Trei Ierarhi din Iași, se datoresc unor mâini abile și bine cunoscătoare ale artei din Armenia și din regiunile învecinate, cari se găseau în sfera influențelor armenesti.

Drumurile pe cari această artă a pătruns în România, precum și epocile în cari se constată înrăurirea ei în Muntenia și Moldova, sunt diferite.

În Muntenia, încă de pe vremea lui Mircea cel Bătrân, apăruse în decorul exterior al bisericii mănăstirii Cozia o seamă de elemente sculpturale — fusuri de colonete formate din ciubuce de piatră împletite ca o frânghie, rozete compuse cu motive geometrice și împletituri, lintouri cu decor floral stilizat, etc. — elemente de o structură specială și de proveniență nouă, a căror origine trebuie căutată mai de grabă în arta armenescă și caucaziană decât în cea bizantină. În ce măsură aceste elemente armeno-caucaziene, venite la Cozia prin intermediul Serbiei, au contribuit la formarea decorului exterior

1. Cfr. Gh. Balș, *Sur une particularité des voûtes moldaves*, în „Annuar Acad. Rom. Bul. de la section historique”. Tome, XI, 1924, p. 7—16.

al bisericilor cari s'au clădit în decursul secolului al XV-lea, nu ştim, fiindcă din perioada de timp care se întinde dela Mircea cel Bătrân la Radu cel Mare nu ni s'a păstrat nici un monument.

Deşi perioada aceasta a fost frământată de războaie aproape continui şi de certuri pentru domnie, deşi Domnii s'au bucurat numai de stăpâniri scurte şi au fost preocupaţi mai mult de grijile dinafară şi de păstrarea domniei decât de treburile bisericeşti, istoria ne vorbeşte totuşi de mănăstiri şi biserici, şi încă importante, clădite în această epocă, monumente cari, în nenorocire, au dispărut. Aşa, de pildă, Vlad Ţepeş a zidit Mănăstirea Comana, refăcută mai târziu de Radu Şerban, şi o biserică la Târgşor în Prahova; tot el ar fi ridicat un lăcaş de închinare pe locul ocupat astăzi de biserica lui Neagoe Basarab dela Snagov¹; boierilor Craioveşti li se atribue — şi documentele dovedesc că ei au clădit — o frumoasă biserică ridicată în părţile de Nord ale judeţului Mehedinţi, în Strehaia², — oraş care pare să fi fost pe atunci reşedinţa Banilor Craiovei — biserică refăcută apoi în secolul al XVII-lea de Matei Basarab. Tot lor li se atribue întemeierea, în judeţul Gorj, a mănăstirii Bistriţa, clădire care întrecea chiar, în frumuseţe, pe aceea din Strehaia, şi aceasta dărmată la 1840 şi înlocuită cu alta. Radul cel Frumos a întemeiat mănăstirea Tângănaşului din Ilfov³, care se păstra încă pe la 1650, iar Vlad Călugărul (1482—1495) a clădit schitul Babelor şi mănăstirea Glavaciocului din Vlaşca⁴. Alături de aceste monumente, un număr considerabil de alte biserici, mai mari sau mai mici, au fost clădite pe pământul Ţării Româneşti în această epocă⁵, dar, lucru ciudat şi inexplicabil, nimic din ele nu ni s'a păstrat.

Ajungem astfel la domnia lui Radu cel Mare (1495), fiul lui Vlad Călugărul, căruia supranumele „cel Mare“ i se cuvine dacă nu pentru evlavie lui, mai mare decât cea a tatălui său căruia i se spusese „Călugărul“ pentru acelaş motiv, măcar pentru minunatul lăcaş dumnezeesc cu care şi-a înzestrat ţara⁶.

1. N. Iorga spune că piatra de mormânt fără inscripţie, care se găseşte în actuala biserică, poate fi cea a lui Ţepeş, dar crede că acesta a găsit mănăstirea întemeiată de alţii dinaintea lui şi el n'a făcut decât s'o întărească pentru a-şi face din ea un loc de adăpost pentru zilele de primejdie.

2. N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, I, p. 125.

3. N. Iorga, *ibid* p. 118

4. Idem, *ibid*.

5. Vezi, N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, vol. I şi II. Pentru Oltenia vezi deasemenea, Ion Donat, *Fundaţiile religioase ale Olteniei*, în „Arhivele Olteniei“ Nr. 86—88, p. 262—346.

6. N. Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri şi Icoane*, Craiova, 1921, p. 109.

În adevăr el clădește cea mai importantă și mai frumoasă biserică românească din câte fuseseră zidite până atunci, biserica mănăstirii Dealului, așezată pe colina de peste apa Ialomiței, deasupra Târgoviștei.

Câțiva ani mai târziu, Neagoe Basarab ridică la marginea orașelului Curtea de Argeș, pe locul vechei Mitropolii, vestita biserică a Episcopiei de Argeș.

Cercetând aceste două importante monumente, se constată, atât în planurile cât și în fațadele lor, o notă nouă și originală, care face ca aceste două biserici clădite la începutul secolului al XVI-lea să se deosebească cu totul de cele anterioare, mai vechi cu aproape un secol, și în a căror întreagă compoziție influențele străine se puteau distinge cu ușurință. Planurile lor sunt o prelucrare originală a tipurilor anterioare împământenite în Muntenia. Din acest punct de vedere, caracterul lor muntenesc ne îndreptățește să credem că ele au fost concepute de vreun meșter local — poate același la Deal ca și la Argeș — bun cunoscător al monumentelor noastre mai vechi. Deși din punct de vedere al formelor și al structurii prezintă caracterul specific școalei sârbești din care face parte Cozia, în ce privește aspectul lor decorativ, fațadele sunt croite după modele orientale. Felul cum e dispus decorul, precum și ornamentele care-l compun, și între cari predomină cele de origine armenească, sunt o dovadă că meșterii decoratori și cioplitorii de piatră, fără îndoială străini, erau buni cunoscători și dibaci interpreți ai arhitecturii din Armenia și din regiunile dominate de arta ei. Așa fiind, cele două biserici dela Deal și Argeș, în întregul lor, sunt rezultatul unui proces de formație la care au contribuit decoratori și pietrari străini, alături de meșterul de baștină, care, după toate aparențele, a fost adevăratul arhitect. Așa se și explică pronunțatul caracter românesc al acestor monumente, cari, deși la prima vedere par exotice, sunt totuși un produs original local, cu însușiri particulare ce nu se întâlnesc în monumentele nici unei alte țări.

Biserica Mănăstirii Dealului, zidită de Radu cel Mare la 1502, e de plan trilobat. Naosul cu absidele laterale și cu absida altarului sunt de tipul sârbesc dela Vodița (fig. 49). Turla, puțin mai înaltă decât cea dela Cozia, se înalță ca și aceasta, — fără intermediul celor patru arcușoare sprijinite pe console însă — pe patru arcuri: două longitudinale, egale și flancate de nișe neegale, și două transversale, late — cel dinspre altar mai lat decât cel dinspre pronaos, — așa cum erau arcurile Vodiței. Pronaosul este însă de un tip cu totul nou: un dreptunghi alungit, împărțit de un puternic arc dublou în două compartimente neegale. Compartimentul mai îngust, cuprins între zidul despărțitor al naosului de pronaos și între arcul dublou, este acoperit de două turla mici, ridicate de o parte pe zidurile laterale, și de alta pe un arc median dispus longitudinal în același plan vertical cu axul bisericii și sprijinit pe zidul

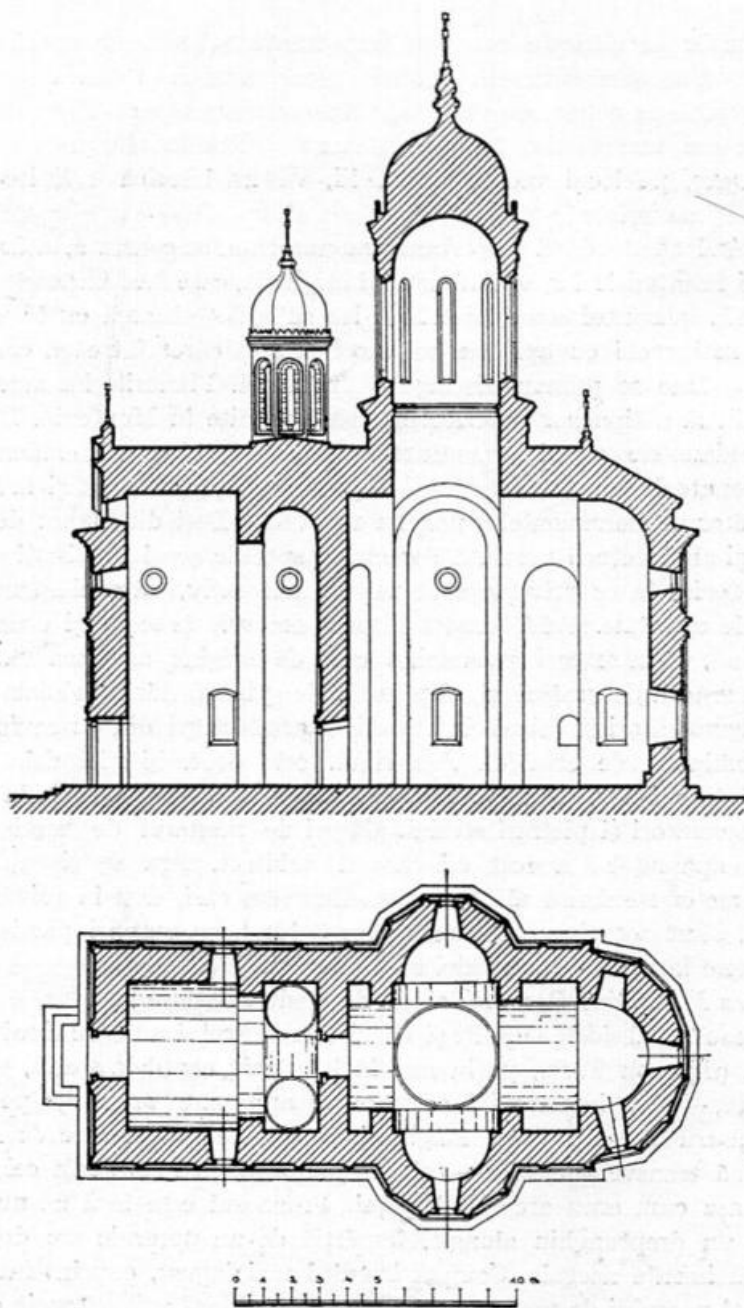

Fig. 49. Biserica mănăstirii Dealului. Secție și plan. (După G. Balș).

despărțitor al naosului și pe arcul dublou. Partea din pronaos rămasă spre Apus, de formă aproape patrată, este acoperită cu o boltă cilindrică dispusă în lung pe axa bisericii.

Fig. 50. Biserica mănăstirii Dealului.

Fațadele sunt împărțite în două registre de un brâu de piatră profilat, care încinge biserica pe la jumătatea înălțimii. Fiecare registru este apoi decorat cu o serie de arcade oarbe terminate în arc de cerc în plin centru, construite din toruri de piatră de secțiune circulară (fig. 50). În registrul inferior, se deschid, între arcade și în zidurile pronaosului și ale absidelor, ferestre dreptunghiulare, încadrate cu rame de piatră, iar în cel superior, deasupra ferestrelor, rozete de piatră ajurată.

Intrarea se găsește pe fațada dinspre Apus, tăiată în axul panoului decorativ central, ale cărui ciubuce rotunjite încadrează la un loc și ușa și firida de deasupra ei, în care se găsește zugrăvită icoana hramului. Celelalte două panouri cari flanchează intrarea sunt acoperite pe toată suprafața cu o migăloasă împletitură de sculpturi geometrice, cari prind între ele două plăci cu inscripții. Partea superioară a zidurilor se termină cu o puternică cornișă bogat profilată și acoperită separat, ca și la Cozia, cu o poală continuă. Acoperișul propriu zis al bisericii se ridică pe zidul retras construit în corespondență cu arcurile cari susțin turla centrală¹.

Bazele turelor, cari sunt niște prizme de secțiune patrată, au fețele decorate cu panouri dreptunghiulare de sculpturi formate dintr'o împletitură mărunță de motive geometrice. Pe fețele laterale ale bazei turei mari, aceste panouri sunt conturate în partea de jos în formă de semicercuri în cari se înscriu apoi acoperișurile absidelor².

Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Episcopia din Argeș, sau biserica Meșterului Manole, cum i-a zis vreme îndelungată poporul, este fără îndoială monumentul cel mai curios și cel mai interesant în acelaș timp, pe care ni l-a lăsat secolul al XVI-lea în Muntenia. Puține biserici românești s'au bucurat de atâta faimă și, mai ales, niciuna n'a fost atât de duios cântată de legendele populare ca Episcopia din Argeș, deși atât în Muntenia cât și în Moldova — în aceasta din urmă mai ales — avem monumente a căror importanță, din multe puncte de vedere, este netăgăduit mai mare.

Când, către 1512, vechea mitropolie din Curtea de Argeș zidită probabil de organizatorul bisericii românești, Niculae Alexandru, căzuse în ruină³,

1. Vezi principiul la biserica Cozia, pag. 68.

2. Partea superioară a turelor dimpreună cu cupolele au suferit o refacere în timpul domniei lui Gheorghe Bibescu.

3. Cronica anonimă a Țării Românești, vorbind despre faptele lui Neagoe Basarab (1512—1522), spune în legătură cu Episcopia din Argeș: „sparse—Neagoe—mitropolia din Argeș din temelie ei și zidi în locul ei altă sfântă biserică cioplită și netezită și săpată cu flori și au prins pe din lăuntru toate pietrele una cu alta pe din dos cu scoabe de fier cu mare meșteșug și au vărsat plumb de le-au întărit și au făcut prin mijlocul tindei bisericii 12 stâlpi înalți tot de piatră ciopliți și învărtiți foarte frumos și minunați, cari închipuesc 12 apostoli”.

noul Domn din neamul Craioveștilor, Neagoe Basarab, se gândi să ridice în locul ei o biserică extraordinară, de o bogăție uimitoare, cum nimeni nu mai clădise până atunci. Și pentru ca noul edificiu să reziste vremurilor și să preamărească deapuri numele ctitorului său, materialele cele mai bune au fost alese fără economie, iar punerea lor în operă s'a făcut, așa după cum ne relatează cronica anonimă a Țării Românești, cu o tehnică desăvârșită. Piatra întrebuințată în construcție, un calcar de bună calitate, grăunțos și de culoare gălbue, a fost adusă din carierele dela Albești de lângă Câmpu-Lung. Marmora și mozaicul de cari ținuturile românești nu dispuneau, au fost în schimb aduse cu mari cheltueli, cât se pare, dela Constantinopol.

Meșterii. Pentru a realiza opera dori-tă, Neagoe Basarab a făcut apel la o seamă de meșteri pricepuți, dintre cari, după toate aparențele, n'au lipsit nici cei cari realizaseră pentru înaintașul său Radu cel Mare minunata mănăstire din Dealul Târgoviștei, cu care biserica dela Argeș are multe însușiri comune. Unele relatări pretind că Neagoe Basarab, care și-ar fi petrecut o parte din tinerețe la Constantinopol, unde s'ar fi ocupat între altele și cu supravegherea lucrărilor de construcție ale unei moschei, ar fi adus cu sine, când s'a întors în țară, un arhitect cu numele de Manolli din Niaesia¹, care lucra la Constantinopol. Alături de acest meșter, care ar fi deci arhitectul Episcopiei din Argeș, însuși Neagoe a luat o parte destul de activă la construcția bisericii sale.

Fig. 51. Domnița Roxanda, fiica lui Neagoe Basarab, după o pictură murală de la Curtea de Argeș (Muzeul de artă religioasă din București).

1. *Niaesia* de care este legat numele lui Manolli ar putea să fie una din cele două localități al căror nume actual se apropie de acesta: *Nysia* lângă actualul Aidin, vechiul Tralles din Asia Mică, sau *Nyssa* din Capadocia, provincie situată la Apus de Armenia. Cfr. Gh. Balș, *Influences arméniennes*, p. 12.

Fig. 52. Tabloul votiv al Episcopiei de Argeș. Familia lui Neagoe Basarab
(Muzeul de artă religioasă din București).

Dacă aceste relatări sunt adevărate, atunci arhitectul Manolli, din care poezia populară a făcut pe „Meșterul Manole”, a cărui duioasă legendă este cunoscută de toată suflarea românească, ar fi mai degrabă un armean, care lucra la Constantinopol, de unde a fost apoi adus în Țara Românească. Dispoziția decorului și felul ornamentelor dela Argeș sunt de natură să justifice această origine a arhitectului, care, după părerea noastră, n'a fost decât decoratorul, — poate, din unele puncte de vedere, și sfătuitorul — meșterului care a conceput biserica în întregul ei. Pe când cel dintâiu stăpânea meșteșugul decorativ armenesc și era în acelaș timp în curent și cu ceea ce se realiza în acest domeniu și în acea vreme la Constantinopol, cel de al doilea era un bun cunoscător al monumentelor noastre mai vechi, și, mai ales, un abil interpret al principiilor constructive cari țineau de școala sârbească.

Incepută probabil în 1512, sau poate foarte curând după această dată, biserica a fost terminată, pentru ce privește arhitectura, în anul 1517. Mai rămăsese însă de făcut decorația interioară, și cum fondurile bănești ale Domniei se secătuiseră, biserica fu târnosită fără această podoabă, în 1517. În 1526 însă, ginerele lui Neagoe, Radu dela Afumați, în scurta și veșnic turburată sa domnie, găsi totuși răgazul necesar și banii cu cari realizează, în chip onorabil, zugrăveala interioară a vestitei ctitorii. Dar meșterii din urmă, cari au refăcut biserica transformând-o, conform dorinței Regelui Carol I, în mausoleu al familiei regale, au socotit că această pictură e de mică valoare artistică și, desprinzând-o din tencuiala burdușită care avea nevoie de întărire, au înlăturat-o¹. În locul ei, pe zidurile netezite, pictura nouă, culorile vii și poleiala de aur împrăștiată fără economie peste tot, îmbogățește în mod silnic interiorul aruncând asupra lui o nuanță de veselie ce nu-și găsește locul într'un lăcaș de închinare, și cu atât mai mult într'un mausoleu.

Planul și bolțile. Planul bisericii cuprinde două părți, cari se văd foarte bine atât din exterior cât și din interior; un naos în formă de treflă și un pronaos desvoltat de formă dreptunghiulară, ieșit față de naos cam în felul cum se vede la unele biserici moldovenești clădite în vremea lui Ștefan cel Mare, dar mult mai pronunțat decât la acestea (fig. 53). Structura naosului amintește încă principiile de construcție sârbești. Patratul peste care se ridică turla este determinat de arcure longitudinale duble și de cilindri transversali,

1. Resturile cele mai importante ale acestor picturi, precum și inscripția lui Radu dela Afumați, au fost, din fericire, transportate și depuse spre păstrare în Muzeul de Artă religioasă din București.

întăriți, cu câte un arc dublou (fig. 54). Interiorul naosului este luminat de nouă ferestre tăiate câte trei în fiecare absidă¹. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus cu latura mai lungă perpendiculară pe axa bisericii, cuprinde în mijloc, de partea naosului, un fel de pridvor sprijinit pe doisprezece stâlpi dispuși în plan după un patrat. Părțile laterale rămase dincolo de acești stâlpi servesc ca lăcaș de îngropare².

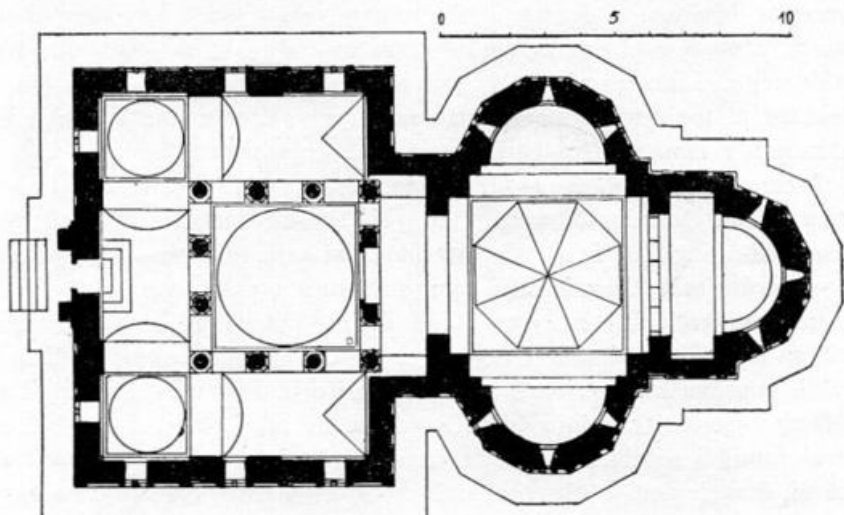

Fig. 53. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Plan.

Separațiunea între naos și pronaos nu se mai face, ca la bisericile anterioare cunoscute, printr'un zid cu ușe la mijloc. Șirul celor patru coloane dispuse către naos înlocuiește zidul plin de odinioară, iar un chenar de poartă prins între cele două coloane centrale amintește locul ușii.

Turla naosului, foarte înaltă, este, ca și cea a bisericii mănăstirii Tismana, de secțiune octogonală atât la interior cât și la exterior, și ridicată pe

1. Modul acesta de a tăia trei ferestre într'o absidă îl întâlnim pentru prima oară la biserica Brădet din jud. Argeș. Vezi pag. 72. fig. 47.

2. Dispozițiunea aceasta este excelentă și mult mai ingenioasă decât gropnița moldovenească, introdusă între pronaos și naos, care creiază o separațiune între părțile bisericii, lund-o și stricându-i unitatea.

patratul de bază prin intermediul a patru trompe de unghiu¹. Pronaosul are trei turlă : una mare, cilindrică, ridicată peste patratul celor doisprezece stâlpi, și două mai mici, laterale, ridicate pe cele două patrate determinate la col-

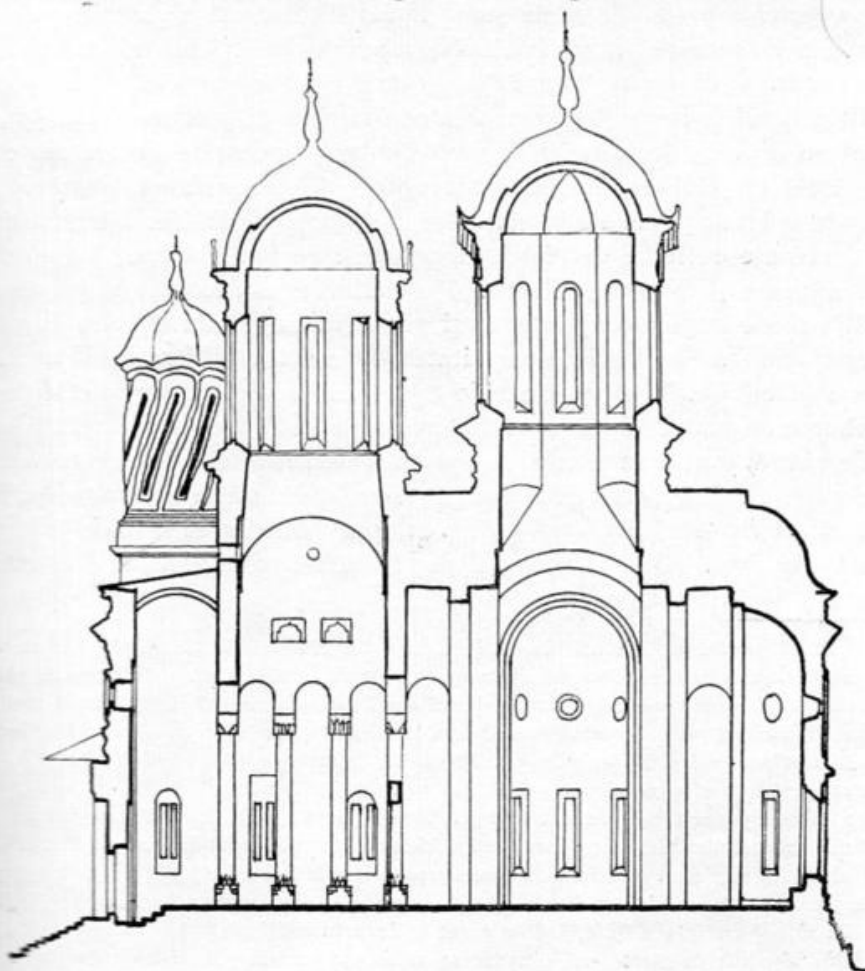

Fig. 54. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Secție longitudinală.

1. Înainte ca biserica să fi fost refăcută de restauratorul Regelui Carol I, arhitectul *Lecomte du Nouy*, aceste trompe erau conice însă foarte plate. Restauratorul, care a schimbat mult aspectul cel vechi al bisericii, introducând elemente noi și „dregând” unele imperfecțiuni care dădeau totuși un caracter deosebit monumentului, a înlocuit aceste trompe plate cu un fel de planuri înclinate, cari, plecând de la intersecția extradosurilor arcurilor mari, se termină la înălțimea planului de naștere al tamburului octogonal, unificându-se cu un fel de suprafață conică.

țurile dinspre fațada de Apus. Turla mare de pe pronaos se ridică pe patratul central prin intermediul unui trunchiu de con, a cărui bază se începe în chip de piramidă și se unifică apoi cu conul.

Aspectul exterior. Fațadele sunt împărțite în două registre de un brâu format din ciubuce de piatră împletite ca o frânghie¹. Registrul inferior, care stă deasupra unui soclu puternic de piatră de talie profilat după modelul soclurilor mult ieșite și bogat profilate armenesti și georgiene (fig. 57), este decorat cu o serie de panouri dreptunghiulare, încadrate fiecare de câte o ramă dublă de ciubuce de piatră rotunjite². Fiecare panou cuprinde câte o fereastră dublă pe fețele pronaosului și simplă pe abside. Ferestrele sunt toate încadrate cu rame de piatră, împodobite pe toată lățimea lor cu sculpturi minuțioase și bogate³. Registrul superior este decorat cu o serie întreagă de firide largi, înconjurare, ca și panourile de jos, de ciubuce de piatră, dar cari aici se întorc la extremitatea superioară și formează arcuri în semicerc înălțuite. Fiecare punct de întretăiere al acestor arcuri este decorat cu un buton de piatră și fiecare firidă primește în mijloc câte o rozetă sculptată de piatră, dintre cari, cele corespunzătoare ferestrelor din registrul de jos sunt cioplite „à jour”, iar celelalte umplute cu o țesătură de motive geometrice și florale tăiate în relief (fig. 58—59). Deasupra firidelor se întinde o cornișă formată din două șiruri suprapuse de stalactite și alveole de stil arab, de

1. Brâul acesta, ca element decorativ format din ciubuce de piatră răsucită ca o frânghie, care în arhitectura românească apare pentru prima oară la Curtea de Argeș, îl găsim și în alte țări, fie decorând o cornișă, fie încadrând o ușă sau o fereastră. Intrebuintat însă ca la Argeș, adică închinând o construcție sub sau la nivelul planului de naștere al bolților, nu-l găsim decât în Armenia și în regiunile cari au suferit influențele artei acesteia. Cfr. Gh. Balș, *Influences arméniennes et géorgiennes*, p. 8.

2. Aceste panouri, ca și cele de pe registrul superior, și, dealtfel, ca și cele de la biserica Mănăstirii Dealului, n'au nici un rol constructiv. Ele sunt pur și simplu decorative. Faptul acesta reiese și din felul cum sunt construite. Pietrele arcurilor, atât la Deal cât și pe registrul superior de la Argeș, nu sunt aparate radial ci numai orizontal și vertical; profilele, cari la Deal sunt intrate în raport cu fața zidului, iar la Argeș aplicate în relief pe fațade, sunt cioplite la întâmplare în blocurile de piatră cari constituiesc zidul, așa cum se găsesc deseori și în Armenia și Georgia (Cfr. Gh. Balș, *op. cit.*, p. 7). La turla mare de la Argeș însă, unde panoul este străpuns de ferestre, ciubucul înconjurător este tăiat la arc radial, odată cu piatra care-l poartă.

Cât privește dispoziția arcadelor oarbe pe fațade, ele se înșiruiesc unele după altele fără să ție seamă de unghiurile intrănde sau ieșinde; deseori chiar, cum e cazul la biserica de la Deal și la monumentele inspirate apoi după aceasta, arcadele de pe registrul superior, mai numeroase, sunt așezate oricum față de cele de pe registrul inferior, întocmai ca și în monumentele din Georgia și Armenia.

3. Incadrarea ferestrelor cu rame late de piatră împodobite cu sculpturi este o preferință a meșterilor decoratori armeni și georgieni. Cfr. Gh. Balș, *op. cit.*, p. 10.

Fig. 55. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș.

forme perfect geometrice, savant și minuțios lucrate (fig. 60). O poală de acoperiș, ca la mănăstirea Dealului, acoperă această cornișă, iar deasupra ei zidul fațadelor se mai continuă puțin și primește pe el o friză decorată cu sculpturi florale în relief. Bazele turelor, cari sunt toate prizme de secțiune patrată, sunt decorate cu o țesătură continuă de flori și ornamente geometrice de diverse origini ¹.

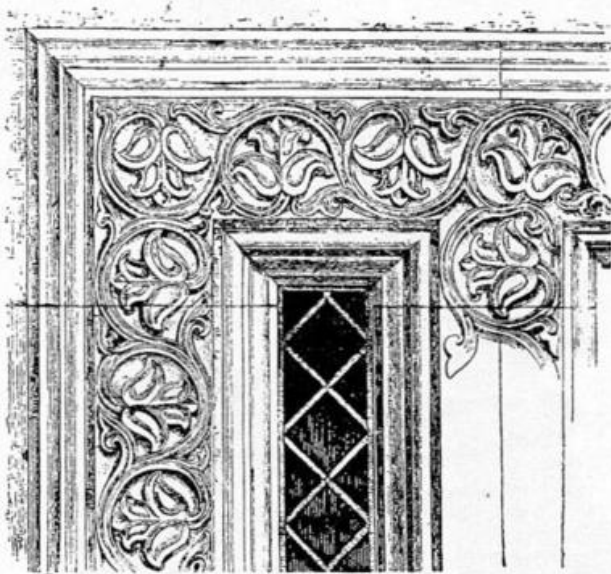

Fig. 56. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Ornament în jurul unei ferestre (după Reissenberger).

1. În ceea ce privește ornamentația, atât a turelor cât și a panourilor de pe fațade, ea este, spune Gh. Balș (*loc. cit.* p. 9—10), un amestec ciudat de motive armenesti, caucaziene, persane, arabe și otomane, fără să mai vorbim de elementele pe cari le găsim de la început în arta creștină, și cărora în mod general li se spune bizantine. Pentru a preciza mai bine origina acestui decor, chestiunea trebuie privită din două puncte de vedere: mai întâi dispoziția generală a ornamentelor, adică principiile directive, apoi ornamentele în sine, adică motivele, la cari putem să mai adăugăm, în sfârșit, felul cum sunt tratate. În primul caz se constată un belșug de ornamente care sfârșește prin a turbura aspectul liniilor de arhitectură, dând totodată impresia că monumentul este ieșit din scară; caracter comun edificiilor din Armenia, Caucazia și din țările cu artă înrudită cu cea armenescă.

În al doilea rând, deși nu perfect asemănătoare, — cioplitorii de piatră orientali nu copiau dealtfel întocmai motivele ci le variau la infinit, dând astfel dovadă de virtuozitate și talent — motivele sunt totuși foarte înrudite cu cele din Armenia și Georgia. În sfârșit, felul cum sunt tratate, perfecția lucrului, siguranța ciopliturilor și chipul cum sunt modelate ornamentele, apropie atât biserica de la Argeș, cât și pe cea de la Deal, de modelele orientale.

Baza turlei mari de pe naos este terminată cu o cornișă de alveole și stalactite asemănătoare celei de pe fațade. Turlele propriu zise sunt decorate

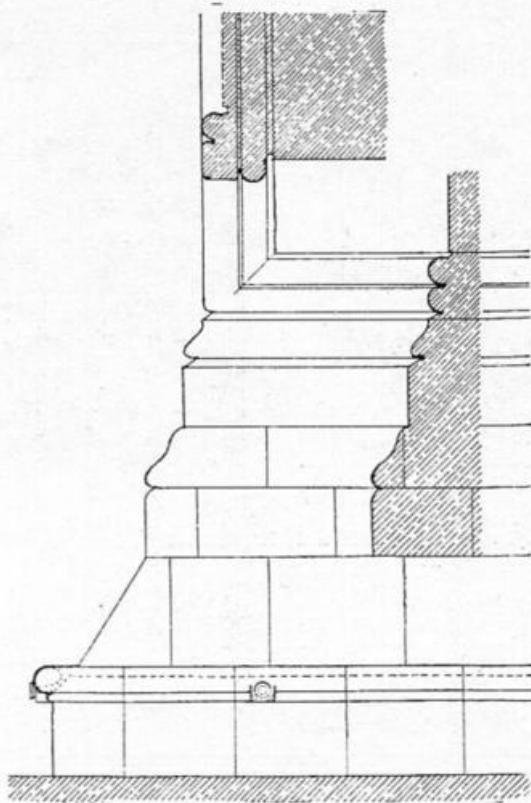

Fig. 57. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. (Profil de soclu).

cu panouri încadrate de ciubuce de piatră și au fiecare câte o fereastră în mijloc. La turla mare, aceste panouri sunt terminate în arc de cerc, iar cornișa de deasupra, dimpreună cu acoperișul, urmează curba lor; la turla de pe pronaos, panourile sunt dreptunghiulare, cornișa dreaptă și supraînălțată de o coroană de flori trilobate, cioplite în piatră, iar la turlele mici, panourile, dimpreună cu ferestrele lor, sunt răsucite față de verticală, la o turlă dela dreapta la stânga, la alta, dela stânga la dreapta (fig. 64)¹.

1. Exemple de turnulețe sucite ca la Argeș găsim la Adrianopoli la un minaret al gîmiei İletsch-Sherifli, din 1440; la Filippopoli, la un minaret al gîmiei İmaret și chiar la Constantinopol tot la un minaret de moschee. Cfr. Balș, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

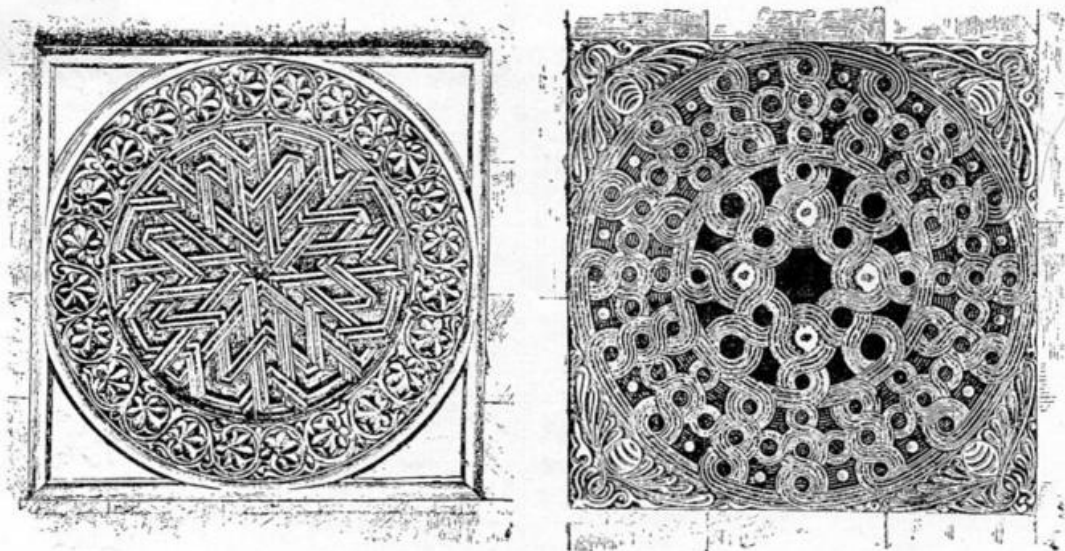

Fig. 58—59. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Rozete decorative (După Reissenberger).

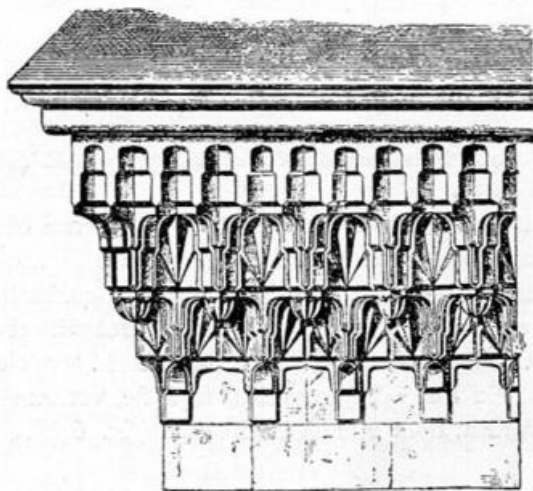

Fig. 60. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Fragment din cornișă.

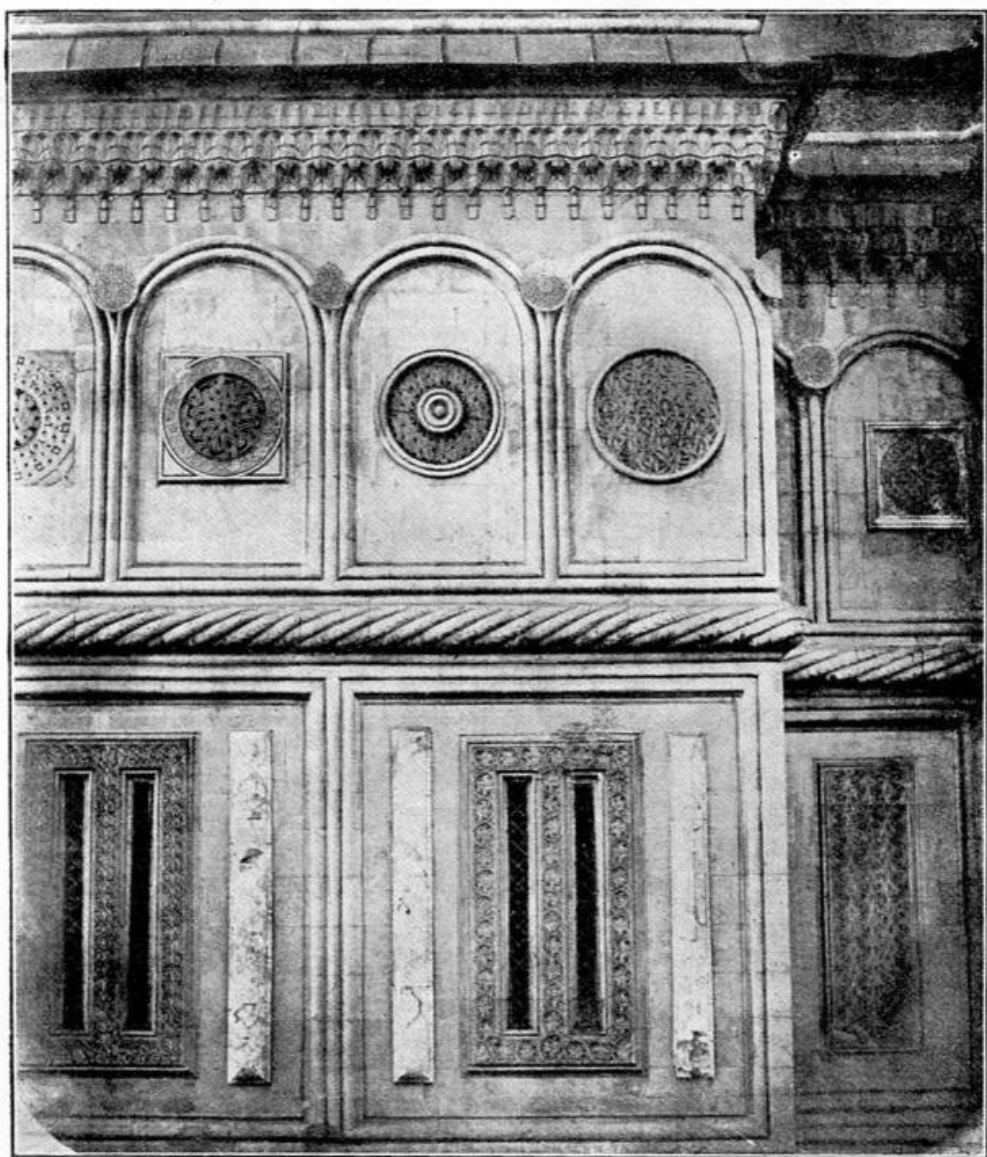

Fig. 61. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Detaliu de fațadă.
(Fotografie dinainte de restaurare).

Acest fel de împodobire, atât de bogată, ne mai văzut în Țara Românească până atunci, dă bisericii dela Argeș un caracter cu totul deosebit,

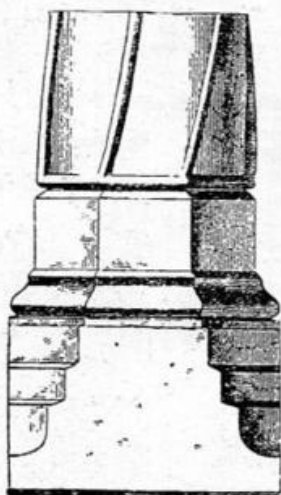
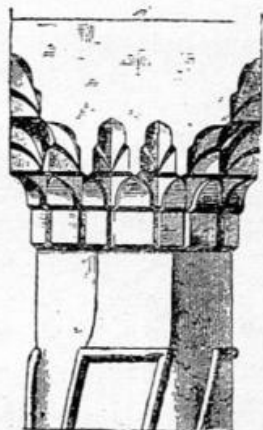

Fig. 62. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Stâlp din pronaos.

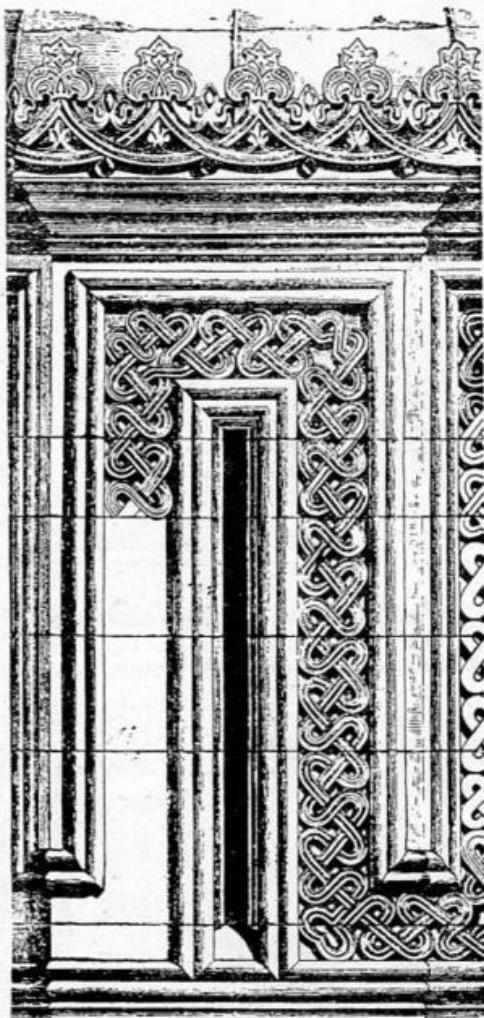

Fig. 63. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Fereastră de la turla pronaosului.
(După Reissenberger).

așezând-o în rândul celor mai importante monumente din întreaga lume bizantină.

Alături de biserică, trebuie pus și frumosul aghiasmatar, — o con-

strucție mică, ridicată pe patru stâlpi și acoperită cu o cupolă, — care, situat în fața bisericii, servea ca loc de preparat aghiasma și de făcut rugăciuni în aer liber.

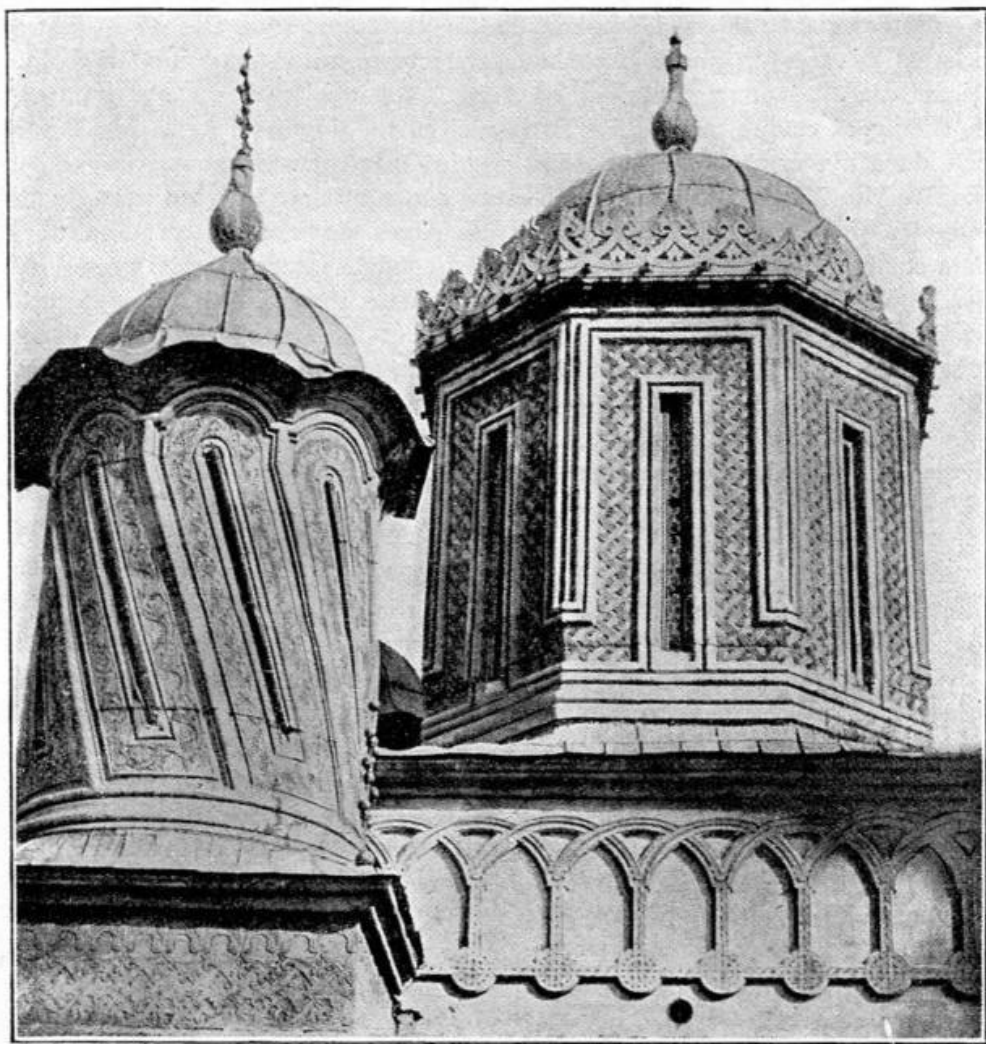

Fig. 64. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Turlele pronaosului
(Fotografie dinainte de restaurare).

2. Faza înrăurilor bizantine dela Muntele Athos.

Valorosul domnitor, care a dat țării unul din cele mai prețioase monumente de arhitectură românească, nu s'a mulțumit cu o singură clădire a cărei importanță era suficientă pentru a-i veșnici, așa cum i-a și veșnicit, numele. El mai pune să se zidească, aproape de sfârșitul domniei lui, alte două biserici, a căror valoare, din punct de vedere arhitectonic, nu este cu mult mai mică decât cea a monumentului dela Argeș. Tot așa cum nu s'a mulțumit cu o singură clădire, nu s'a mulțumit nici cu un singur fel de a zidi. Pentru cele două din urmă ctitorii ale sale, biserica mănăstirii Snagov și vechea Mitropolie din Târgoviște, Neagoe Basarab aduce alți meșteri, tot atât de valoroși ca și cei cari ridicaseră biserica din Argeș, dar cunoscători ai altui fel de a combina planuri și al altui mod de a împodobi fațade. Acești meșteri clădesc, unii, biserica din Snagov, care, ca plan, și în parte chiar și ca elevație, se inspiră dela unele monumente dela Muntele Athos, iar alții, Vechia Mitropolie din Târgoviște, după tipul constantinopolitan al bisericii Domnești din Curtea de Argeș.

Biserica mănăstirii Snagov, rămasă singuratecă pe malul lacului cu acelaș nume, străjuită doar de un turn clopotniță, a fost zidită de Neagoe Basarab în 1517.

Planul ei este planul comun bisericilor — catolicoanelor — dela Muntele Athos¹, adică planul treflat combinat cu tipul bizantin constantinopolitan, în care turla naosului este ridicată pe patru stâlpi dispuși pe un patrat central (fig. 65). Ca și la biserica Domnească din Curtea de Argeș, cei patru cilindri cari susțin turla determină în plan și în spațiu o cruce greacă. Spațiile cuprinse între brațele crucii, cari în plan dau suprafețe patrâte completând patratul cel mare în care este înscrisă crucea, sunt acoperite cu câte o cupolă minusculă, ca la majoritatea bisericilor atonice. Brațele crucii, atât de distincte în interior, în exterior însă nu se văd; ele rămân ascunse sub acoperiș. Altarul bisericii, foarte dezvoltat, ridicat cu o treaptă față de naos și separat de acesta printr'o tâmplă de zid, se compune dintr'o absidă centrală de secțiune semicirculară, flancată de două absidiole. Absida centrală corespunde celor patru stâlpi ai naosului, iar absidiile sunt construite în prelungirea spațiului liber rămas între stâlpi și zidurile exterioare. Separate de absida centrală prin zidurile groase cari sprijinesc cilindrul central prelungit până la absidă, absidiile constituiesc două încăperi distincte, ca două biserițe în miniatură, acoperite cu

1. Vezi, G. Balș, *Notiță despre arhitectura Sfântului Munte* în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1913, p. 1—49.

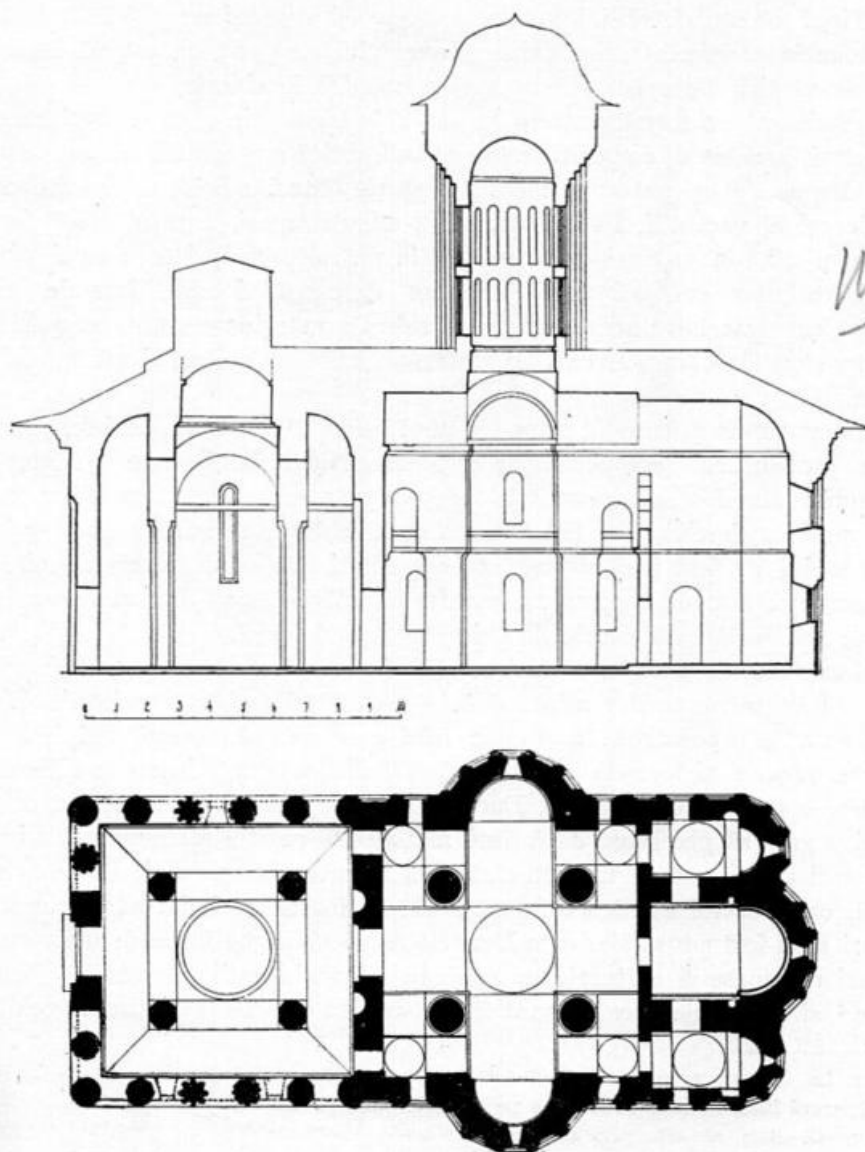

Fig. 65. Biserica de la Snagov. Secție și plan.

cupolă și terminate la rândul lor cu abside¹. Comunicația între ele și absida centrală se face prin câte un gol în arc de cerc.

Tipul acesta de absidiole, proscomidie și diaconicon, îl găsim la toate catolicoanele atonice. Găsim chiar și exemplul acoperit cu cupolă la catoliconul mănăstirii Vatopedi și la cel al mănăstirii Dochiariu².

Pronaosul de formă patrată, separat de naos printr'un zid străpuns de trei goluri, are aceeași dispoziție ca și naosul, adică are centrul ocupat de patru stâlpi dispuși pe un patrat și meniți să susție o turlă. Felul de boltire diferă însă de cel al naosului. În adevăr, cei 4 cilindri mari, cari în naos formau brațele crucii, în pronaos sunt reduși la patru arcuri, late numai cât capitelul stâlpilor centrali peste cari se descarcă. Părțile laterale, adică spațiile cuprinse între aceste arcuri și zidurile marginase, sunt acoperite cu bolți în sfert de cilindru, cari se intersectează la colțuri după muchii intrânde.

Acest pronaos, care dă impresia unui lucru adăugat, ca dealtfel și multe dintre pronaosurile catolicoanelor dela Muntele Athos³, este contemporan cu biserica, dar fusese construit la început pe o serie de stâlpi liberi ca un fel de pridvor deschis (fig. 66). Foarte curând după terminarea lui golurile dintre stâlpi au fost însă zidite, întrucât clima țării noastre nu permitea ca o construcție atât de importantă, menită să adăpostească deseori o mare mulțime de credincioși, să rămâie deschisă în timpul iernii.

Dar fantezia aceasta a arhitectului de a concepe un pronaos deschis a dat posibilitate meșterilor zidari să lase posterității o bună probă de dibăcia lor în arta de a construi. În adevăr, felul cum au fost lucrați stâlpii acestui pronaos, precum și formele și calitatea cărămizilor întrebuințate la zidirea lor, dovedesc o tehnică desăvârșită. Dacă acești meșteri au fost pământeni, sau streini, e greu să precizăm, dată fiind mai ales dispariția monumentelor importante cari vor fi fost clădite din cărămidă înaintea Snagovului. În ce privește planul, originea lui atonică e însă sigură. E foarte probabil ca vreunul din meșteri să fi fost adus chiar dela Muntele Athos. Neagoe Basarab avea strânse legături religioase și culturale cu călugării și mai marii Peninsulei Sfântului Munte⁴, și legăturile acestea sunt în măsură să explice posibilitatea venirii în

1. La început, se pare că absidiile erau suprainălțate de câte o turlă. Tabloul votiv ne înfățișează biserica cu 4 turlă: una pe pronaos, una pe naos și două pe altar.

2. G. Balș, *op. cit.*, pag. 44, fig. 11.

3. G. Balș, *ibid.*, pag. 18.

4. După Radu cel Mare, care începe refacerea din temelii a mănăstirii Cutlumuș, Neagoe Basarab continuă lucrările zidind turnul și arsanaua — portul, compus dintr'o clădire care are locuința călugărilor pescari și diferite șoproane pentru păstratul bărcilor — acestei mănăstiri.

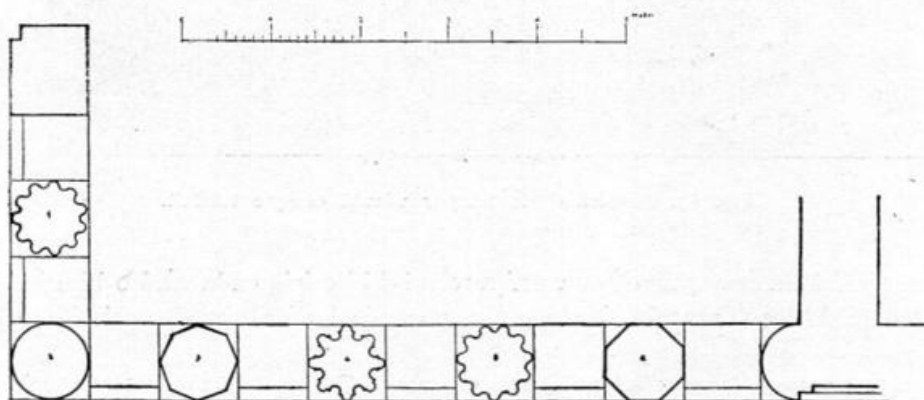
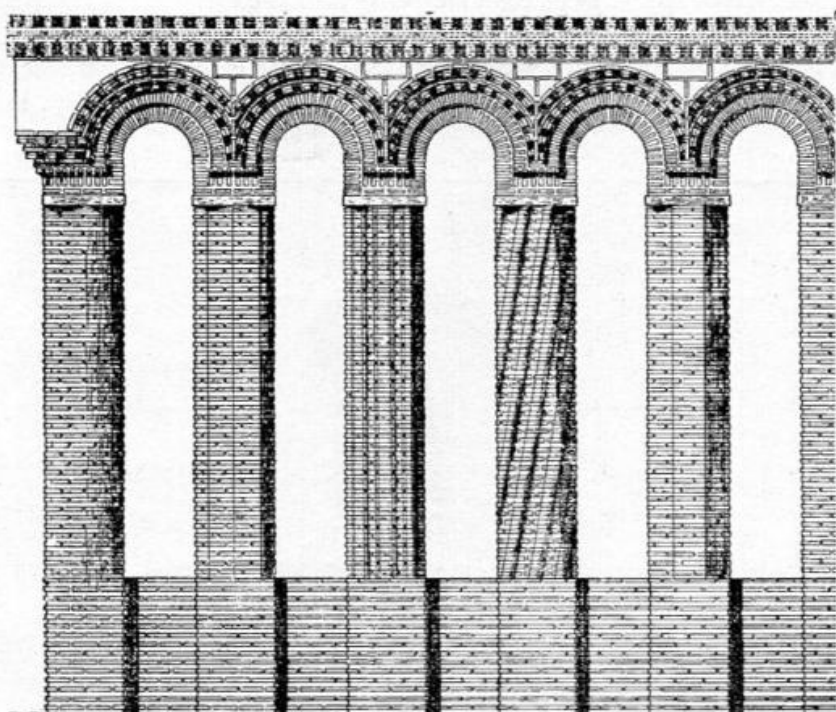

Fig. 65. Biserica dela Snagov. Detaliul stâlpilor de la pronaos.
(După N. Ghika-Budești).

țară a unor meșteri din aceste locuri. Dar, din examinarea arhitecturii exterioare a bisericii Snagov, rezultă că acești meșteri s'au aplicat numai la trasarea planului, la dispozițiunea lui și a bolților, iar în ceea ce privește exteriorul, au conlucrat cu alți meșteri de altă proveniență, sau poate chiar locali, întrucât în afară de faptul că absidele laterale sunt înălțate astfel încât cornișa lor

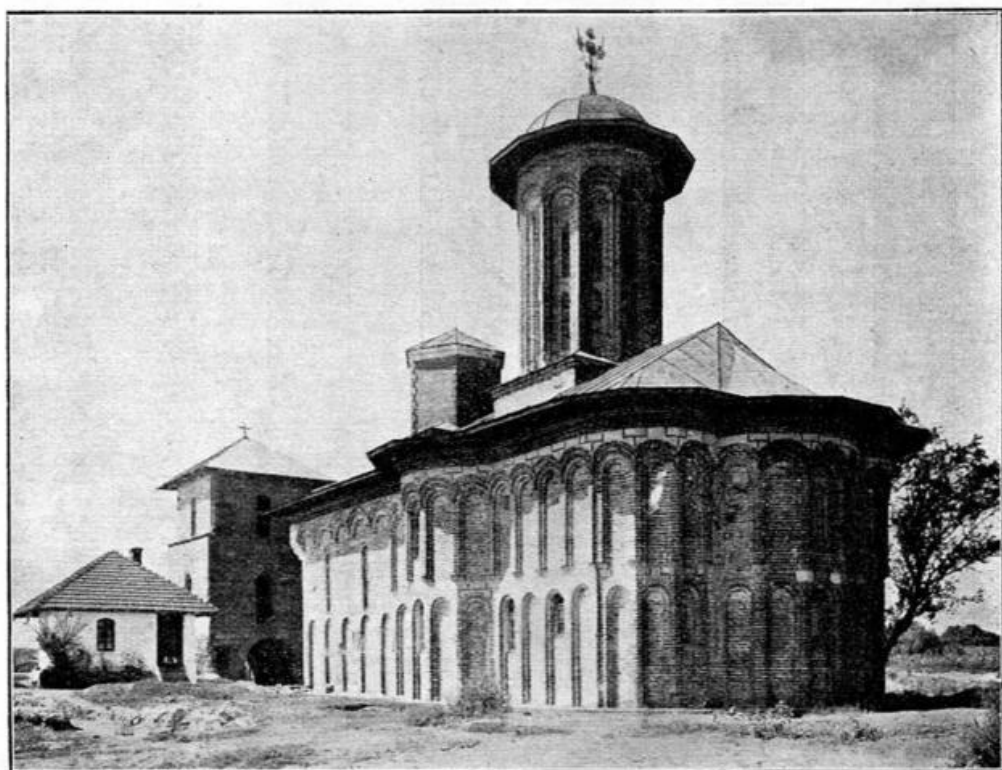

Fig. 67. Biserica de la Snagov văzută dinspre Răsărit.

se continuă, la același nivel, cu cornișa restului bisericii, ca la multe biserici dela Muntele Athos (Caracalu, Xeropotam, paraclisul Sfântului Brâu la Vatopedi,

căreia i se zicea din această cauză Lavra cea mare a Țării Românești. În 1515, tot Neagoe dăruiește mănăstirii Dionisiu un chivot pentru păstrarea moaștelor Sf-lui Nifon, chivot care reprezintă o biserică cu cinci turle decorată în chipul Episcopiei din Curtea de Argeș de curând terminată (cfr. G. Balș, *op. cit.* p. 39), iar în 1520 zidește cu cheltuiala sa turnul aceleiași mănăstiri, cfr. Balș *ibid.*

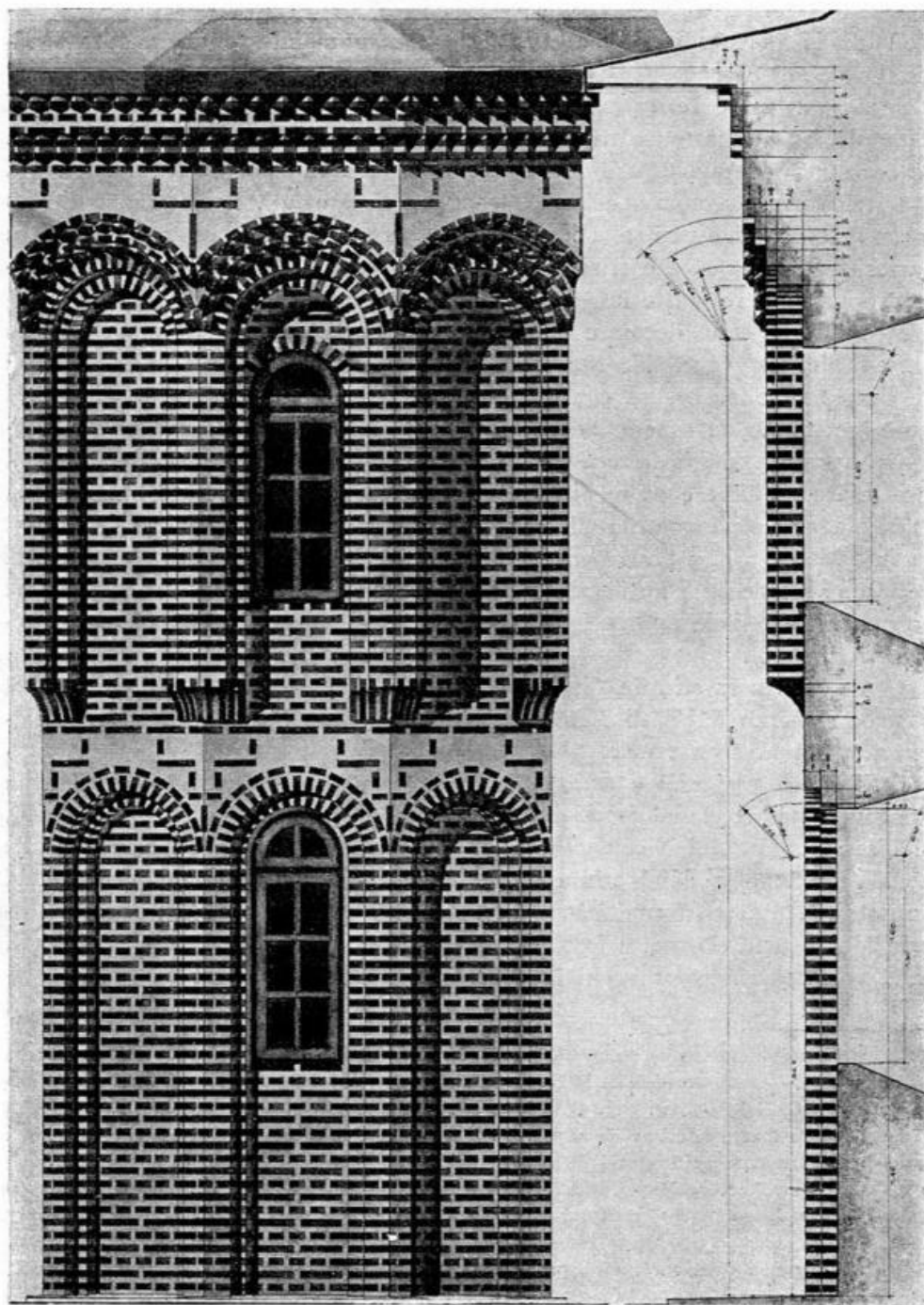

Fig. 68. Biserica de la Snagov. Detaliu de fațadă (Absida).

etc.) nimic în fațade, și mai ales la turlă, nu amintește arhitectura atonică¹.

Arhitectura exterioară a bisericii Snagov este în întregime din cărămidă aparentă. Turla, foarte înaltă, ridicată pe o scundă bază patrată, este o prizmă de secțiune dodecagonală. Muchile fețelor ei sunt întărite de câte o coloniță construită din cărămizi speciale cu cozi, iar fiecare față este formată dintr-o succesiune de firide cari se strîmtează și se retrag din ce în ce, sfârșindu-se în partea superioară cu arcuri semicirculare concentrice. În ultima firidă se deschid două ferestre foarte lungi și înguste, deasemenea suprapuse.

Fațadele sunt decorate cu două serii de firide suprapuse. Cele de pe partea inferioară, cu dublu arc, sunt intrate în raport cu fața zidului; cele de pe partea superioară sunt construite pe piciorușe ieșite în chip de pilaștri și sunt încoronate de o serie de arcuri cari se înlanțuesc, construite din cărămizi dispuse ca zimții de ferăstrău, separate de șiruri dispuse pe lat (fig. 68). Aceste arcuri, dimpreună cu firidele lor, se măresc în dreptul pronaosului, unde zidăria umple golurile dintre stâlpii cari fuseseră construiți la început cu intenția de a lăsa pronaosul deschis. Acești stâlpi, construiți din cărămidă de fabricație specială, au fiecare o secțiune diferită și înșiruirea lor într-o serie de goluri înalte și elegante avea să fie de un efect decorativ din cele mai apreciable (fig. 66).

Cu ultima sa ctitorie, Vechea Mitropolie din Târgoviște, clădită la 1518, Neagoe Basarab dă Țării Românești cea mai mare biserică din câte se clădiseră până la acea vreme.

Meșterii cari zidesc această biserică, poate aceeași cari lucraseră și la Snagov, combină planul de origine constantinopolitană în cruce greacă înscrisă, al bisericii Sfântului Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, cu dispozițiunile nouă dela Snagov, dând arhitecturii românești un monument de excepțională importanță, atât ca forme, cât și ca mărime², monument care, printr-o surprinzătoare neînțelegere, a fost dărâmat până la pământ într-o epocă recentă, când valoarea clădirilor vechi începuse să fie înțeleasă.

1. Nu trebuie totuși nesocotită analogia care exista oarecum, — ca dispoziție și forme, nu ca material — între arcadele de la Snagov și cele de pe fațadele catoliconului mănăstirii Dochiariu (vezi G. Balș, *op. cit.*, pag. 33, fig. 52), după cum nu trebuie nesocotit nici faptul că foarte multe dintre catolicoanele și paraclisele de la Athos au fost în urmă tencuite și vopsite astfel încât structura lor originală ne rămâne ascunsă.

Pentru arhitectura Muntelui Athos, vezi de asemenea H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig, 1891, și Kondakoff, *Monuments de l'art chrétien à l'Athos*, Pétersbourg, 1902.

2. Lungimea interioară, fără pridvor, 23,50 m., cu pridvor 37,50 m.; lărgime 12,00 m.

Biserica, de formă dreptunghiulară, avea, ca și cea dela Snagov, partea dinspre Răsărit, cu cele trei abside, foarte dezvoltată (fig. 69)¹. Absidiiolele, mari și separate de absida centrală, erau acoperite cu câte o cupoletă înălțată pe turlă. Alte patru cupole egale, joase, se ridicau pe spațiile cuprinse între brațele crucii. Pronaosul, foarte îngust, era despărțit de naos printr'un zid străpuns de cinci uși și era acoperit de două turlă mici dispuse pe lături și o boltă centrală. În fața pronaosului exista, clădit după modelul naosului dela Snagov, un mare exonartex sau pridvor deschis, sprijinit pe o serie de

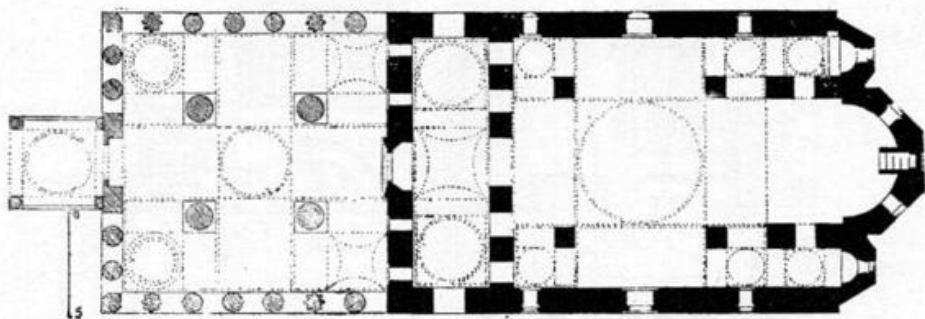

Fig. 69. Vechea Mitropolie din Târgoviște. Plan. (După arh. G. Sterian).

coloane. Centrul acestui pridvor era ocupat de patru stâlpi, pe cari se ridicau patru cilindri și o turlă, iar colțurile lui, cuprinse între cilindrii cari, ca și în naos, determinau o cruce greacă, erau acoperite de patru cupole, dintre cari cele două dinspre Apus, supraînălțate de două turlă.

Ca formă și dispozițiune, exonartexul dela Târgoviște este o interpretare justă și fidelă a naosului de la Snagov; avea însă cu totul altă funcție. Dispus în fața pronaosului, el a fost construit ca pridvor deschis și constituie astfel, spre deosebire de naosul dela Snagov, primul exemplu de pridvor pe stâlpi în arhitectura românească².

În exterior, cilindrii cari determină brațele crucii sunt subliniați, atât la naos cât și la pridvor, prin frontoane rotunjite în cari se deschid ferestre; la naos, trei, la pridvor, două. Fațadele, foarte simple, erau construite din cără-

1. E posibil ca această parte dinspre Răsărit, biserica propriu zisă, să fi existat înainte de Neagoe, care va fi refăcut-o adăugându-i apoi pridvorul foarte asemănător cu cel dela Snagov. Planul bisericii, și mai ales aspectul fațadelor și felul cum se legau de pridvor, pledează în favoarea acestei aserțiuni.

2. Primul pridvor închis apare în Moldova la biserica Mănăstirii Neamțu. Vezi mai departe.

midă și aveau o cornișă compusă din cărămizi dispuse în zimți de ferăstrău, sub care fugea un șir de arcușoare, sprijinite pe console, după moda romanică (fig. 70)¹.

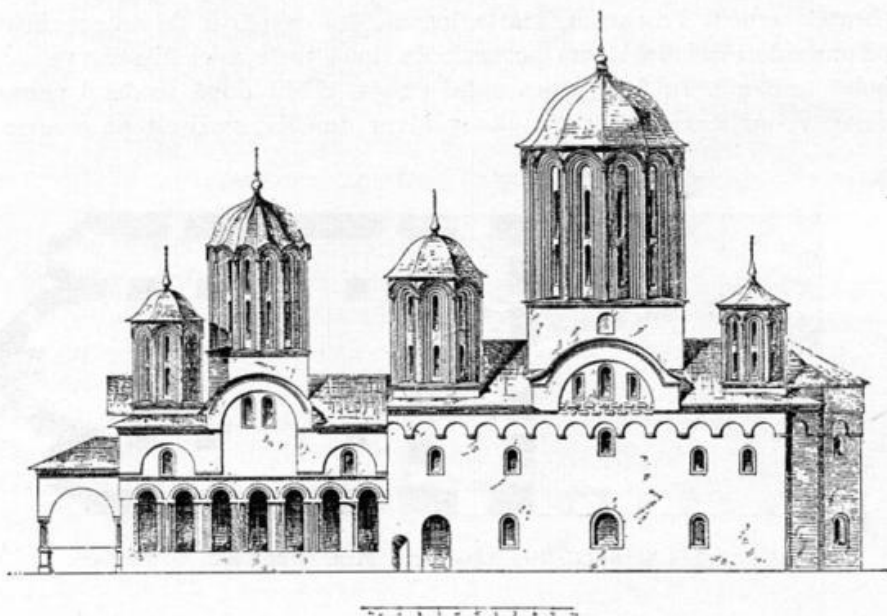

Fig. 70. Vechea Mitropolie din Târgoviște. (Relevu de arh. G. Sterian).

3. Epoca de formație a unei școli locale.

La începutul secolului al XVI-lea, odată cu construcția celor două zidiri de seamă, biserica mănăstirii Dealului și Episcopia din Curtea de Argeș, arhitectura românească se găsește îndrumată pe o cale nouă. Șirul cel lung al monumentelor în a căror arhitectură se pot ceti cu ușurință înrâuririle străine se

1. Aceste arcușoare decorative, cari în arhitectura românească apar izolat, sunt comune în arhitectura sârbească. Prezența lor, alături de coloanele de cărămidă cu fusuri răsucite pe cari le am găsit și la Snagov, ar putea constitui un indiciu că meșterul zidar care a lucrat la cele două din urmă ctitorii ale lui Neagoe cunoștea unele monumente sârbești și în special bisericile *Sf. Fecioară* din Prizren, *Sf. Sofia* din Ohrida și *Catedrala* din Pec, ale căror pridvoare deschise sunt ridicate pe o serie de arcade sprijinite pe stâlpi asemănători cu cei dela Snagov și Târgoviște. Aceste trei monumente sârbești sunt însă mult mai vechi, iar pridvoarele lor au fost respectiv construite în 1307, 1314, 1328. Cfr. A. Grabar, *L'origine des façades peintes des églises moldaves*, în „*Mélanges offerts à N. Iorga*“, Paris, 1933, p. 377-

sfârșește. După moartea lui Neagoe Basarab, arhitectura din Muntenia și Oltenia se liberează de orice influență venită de aiurea, și toate monumentele clădite după această epocă sunt un produs pur local. Meșterii cari le clădesc nu mai caută, și nici nu mai au de ce căuta, modele străine; ei se inspiră direct dela bisericile ridicate în Țara Românească în epocile anterioare. Dar nici acestea nu sunt luate toate drept model. Așa, de pildă, pe când tipul de plan de origini sârbești al bisericii mănăstirii Cozia — reprodus încă dela începutul sec. al XV-lea de meșteri locali la bisericuța din Brădet, jud. Argeș — alături de planurile puțin mai complicate dar românești și de decorul exterior atât de bogat al bisericilor mănăstirii Dealului și Episcopiei din Curtea de Argeș, se impun tot mai mult atenției meșterilor ziditori de biserici, tipul atonic dela Snagov rămâne izolat, iar tipul constantinopolitan al bisericii Domnești din Curtea de Argeș, după ce apare în timpul lui Neagoe Basarab la Mitropolia din Târgoviște, apoi către 1532 la bisericuța din Hârtiești-Muscel, va mai fi reprodus în mod cu totul excepțional — și numai ca plan, întrucât decorul exterior urmează curentul vremii — la biserica Domnească din Târgoviște, către sfârșitul secolului al XVI-lea, și, pentru ultima oară, la biserica Sf. Dumitru din Craiova, construcție care fusese ridicată sub domnia lui Matei Basarab.

În ultimă analiză, se poate constata că dintre toate tipurile de monumente clădite până la începutul secolului al XVI-lea, cele cari rămân să servească de model meșterilor viitori sunt tocmai cele al căror plan și decor sunt o interpretare românească a planului și decorului de origini exotice, adică acelea cari sunt rezultatul transformării diferitelor elemente străine artei românești, elemente cari au fost însă alese și transformate de gândirea meșterilor locali, cari le-au prelucrat după simțirea lor, așa cum se potriveau mai bine cu firea și cu fondul sufletesc al întregului popor.

Găsindu-se acum în țară meșterii capabili să zidească biserici și țără ajutorul străinilor, la începutul secolului al XVI-lea, alături de monumentele mari ca biserica mănăstirii Dealului, Episcopia din Argeș sau Mitropolia din Târgoviște, s'au clădit o seamă de bisericuțe modeste de țară, a căror arhitectură simplă este învăluită într'un foarte pitoresc aer local. Toate aceste bisericuțe sunt clădite după același tip: planul cel mai simplu, treflat, compus dintr'un altar, un naos și un pronaos. În ceea ce privește materialul constructiv el se reduce la piatră brută și cărămidă.

Demnă de luat în seamă înainte de toate este bisericuța din Hârtiești-Muscel, clădită (sau poate numai refăcută, pe ruinele unei biserici mai vechi), în anul 1532, de un boer anume Lăudatu¹, bisericuța care ca plan, făcând abstracție

1. N. Iorga, *Inscripții*, I, pag. 126.

de pridvorul adăugat, reproduce în mic biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, cu deosebirea că absida altarului, unică la Hârtiești, este lipită direct de semicilindrul dinspre Răsărit al cupolei, așa cum se vede la unele biserici sârbești (fig. 71).

Dar, pe când biserica din Hârtiești, cu planul ei drept și cu cupola naosului ridicată pe 4 puncte libere, apare în această vreme ca o excepție, tipul caracteristic secolului al XVI-lea este tipul trilobat, care în a doua jumătate

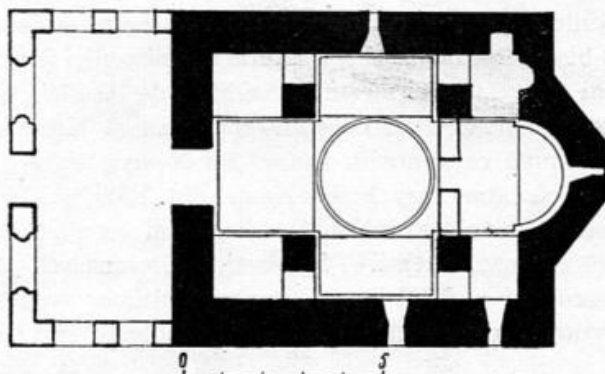

Fig. 71. Biserica din Hârtiești-Muscel. Plan

a secolului se prezintă sub aspecte destul de variate, atât ca plan cât și ca decor exterior mai ales.

Studiind monumentele clădite în decursul secolului al XVI-lea și comparându-le unele cu altele, după forma planului și chipul de boltire, ele se pot grupa în trei clase distincte.

Prima clasă, și cea mai bogat reprezentată, cuprinde bisericile de plan treflat simplu, cu absida altarului semicirculară, cu naos supraînălțat de o turlă și cu pronaos dreptunghiular acoperit de o boltă cilindrică. Aceste monumente au ca prototip biserica din Brădet-Argeș, recte, biserica Coziei.

A doua clasă este reprezentată de două monumente (Bucovăț și Tutana), cari au același plan cu cele din prima clasă, cu singura deosebire că pronaosul, la una redus, la alta foarte dezvoltat în lungime, este acoperit cu câte două cupole sau turle, dispuse după modelul bisericii mănăstirii Dealului.

A treia clasă cuprinde câteva biserici al căror plan are pronaosul supra-lărgit după tipul bisericii Episcopale din Curtea de Argeș (Paraclisul Coziei și biserica din Cobia-Dâmbovița).

Grupând însă aceste biserici după arhitectura lor exterioară, ceea ce mi se pare mult mai logic, întrucât aceasta determină forma unui stil românesc,

a vechiului stil din Muntenia cum îl numește D-l N. Ghika-Budești, putem distinge tot trei clase, dar monumentele cari ca plan aparțin unui grup, ca arhitectură exterioară aparțin altuia.

Din prima clasă fac parte bisericile ale căror fațade sunt construite exclusiv din cărămidă (Stănești și Cobia). Prototipul acestora poate fi considerat biserica mănăstirii Cotmeana.

A doua clasă o formează monumentele cari au fațadele construite din fâșii orizontale de cărămizi aparente, alternate cu fâșii tencuite. Acestea au ca prototip biserica din Brădet, în care fâșiile orizontale de cărămizi aparente alternau cu fâșii de piatră brută.

Ultima clasă, și cea mai importantă, este constituită de monumentele la cari fațadele sunt împărțite de un brâu median în două registre decorate

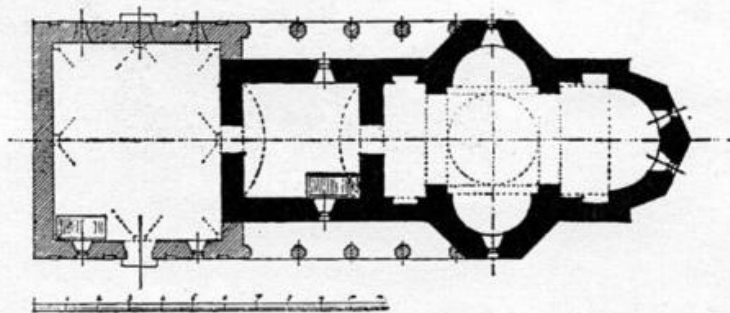

Fig. 72. Biserica din Stănești-Vâlcea. Plan.

cu firide drepte, firide cari, în ultimă analiză, pentru monumentele de la sfârșitul secolului (Mihai-Vodă de ex.), apar ca o interpretare în cărămidă a decorului de arcade construite din piatră de pe fațadele bisericii mănăstirii Dealului și Episcopiei din Curtea de Argeș.

Grupul I. Biserica din Stănești-Vâlcea, zidită la 1537, reproduce planul bisericii din Brădet. Absidele laterale, semicirculare la interior, au la exterior câte trei laturi, iar absida centrală, caz foarte rar, are patru. În aceasta din urmă se deschid două ferestre tăiate în cele două laturi centrale, cari întâlnindu-se dau multe exact în axul bisericii (fig. 72). Turla naosului se ridică pe patru arcuri, dintre cari cele două transversale sunt proeminente în chip de arcuri dublouri și amintesc procedeul de construcție sârbească pe care îl găsim de pildă la Studenița¹.

1. Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*, pag. 55, fig. 42.

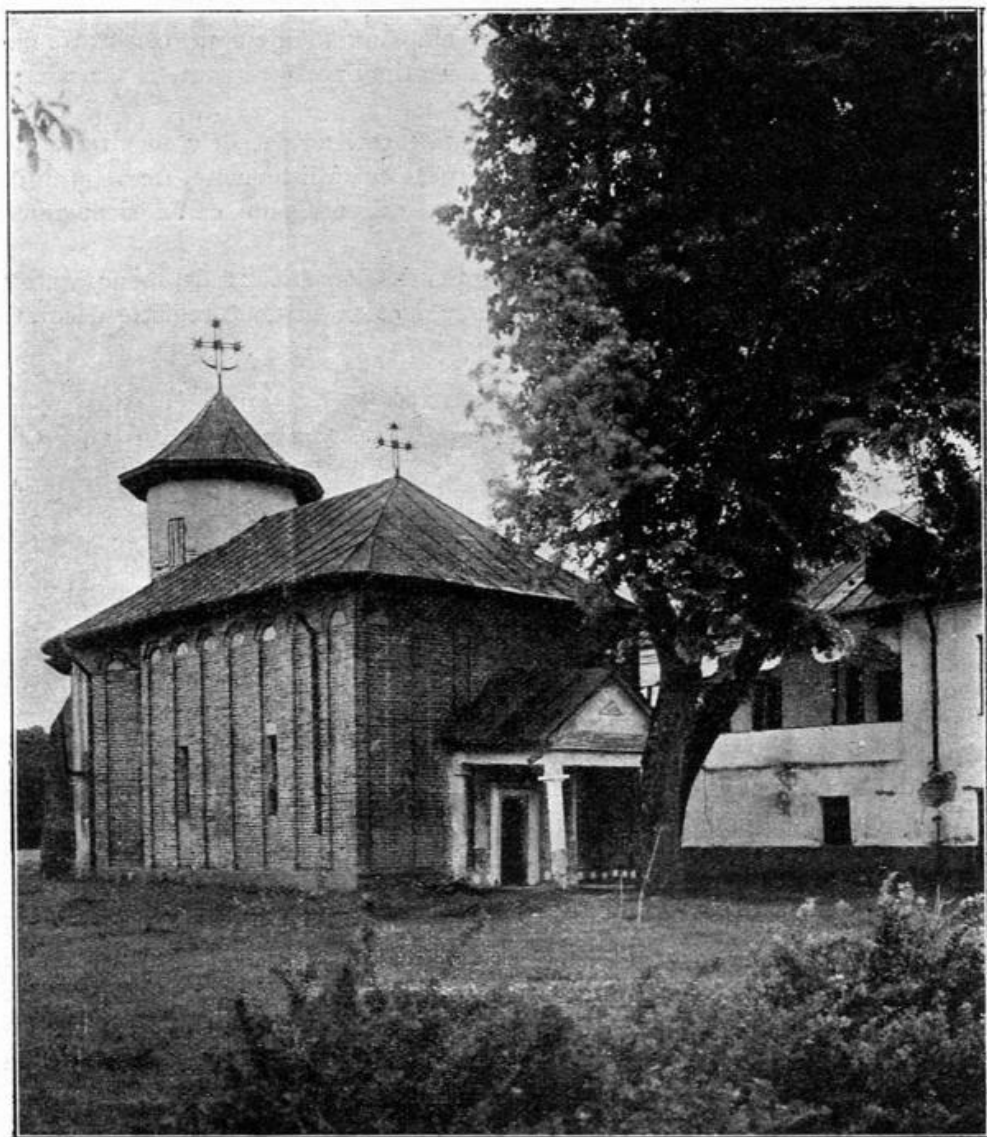

Fig. 73. Biserica din Cobia-Dâmbovița, văzută dinspre Apus.

Exteriorul, acum tencuit și modificat, era construit în întregime din cărămidă aparentă. Pereții laterali erau decorați în partea superioară de câteva firide largi și scunde, foarte depărtate unele de altele. Turla, cilindrică pe dinăuntru, este octogonală pe dinafară. Fețele ei, netede și construite ca și restul bisericii din cărămidă aparentă, sunt decorate cu câte o firidă lungită, terminată în arc de cerc. În firidele din axele bisericii se deschid ferestre lungi și înguste¹.

Foarte deosebită ca plan de bisericile clădite în decursul secolului al XVI-lea, biserica din Cobia, zidită la 1572, are o vagă înrudire cu biserica din Stănești, având ca și aceasta, și ca biserica mănăstirii Cotmeana, fațadele construite exclusiv din cărămidă aparentă și decorate cu o serie de firide lungi cari ocupă toată înălțimea fațadelor. Aceste firide, separate unele de altele de pilastri lași, sunt terminate în arc de cerc și au arhivoltele intrate în raport cu fața zidului și marcate de un șir de cărămizi dispuse pe lat (fig. 73).

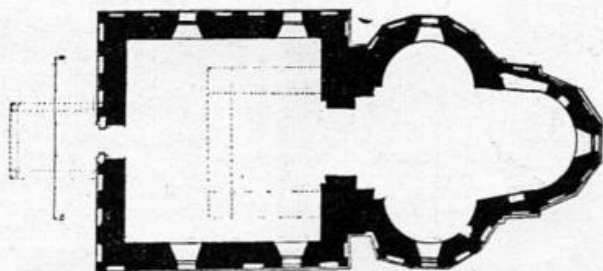

Fig. 74. Biserica din Cobia. Plan.

Ca dispoziție, decorul acesta de firide apropie biserica din Cobia de construcțiile, mai vechi, ale căror fațade, deși construite din fâșii alternative de cărămidă aparentă și tencuială, sunt decorate totuși cu firide asemănătoare (Bolnița Coziei și Olteni).

Ca plan, biserica este foarte interesantă (fig. 74); are un naos mic treflat și un pronaos foarte dezvoltat, după tipul celui al bisericii Episcopale din Curtea de Argeș. Bolțile sunt căzute. Cercetările făcute de curând au dovedit însă că în pronaos existau doi stâlpi, cari limitau un patrat în fața naosului, peste care se ridica o turlă. O altă turlă asemănătoare se ridica pe naos, iar alte două

1. În vremuri mai recente, biserica a suferit unele transformări: cornișa și turla au fost înălțate, iar în față s'a adăugat un pridvor supralărgit, care se continuă pe fațadele laterale cu câte o galerie pe stâlpi. Vezi N. Ghika-Budești, *op. cit.*, Pl. XI.

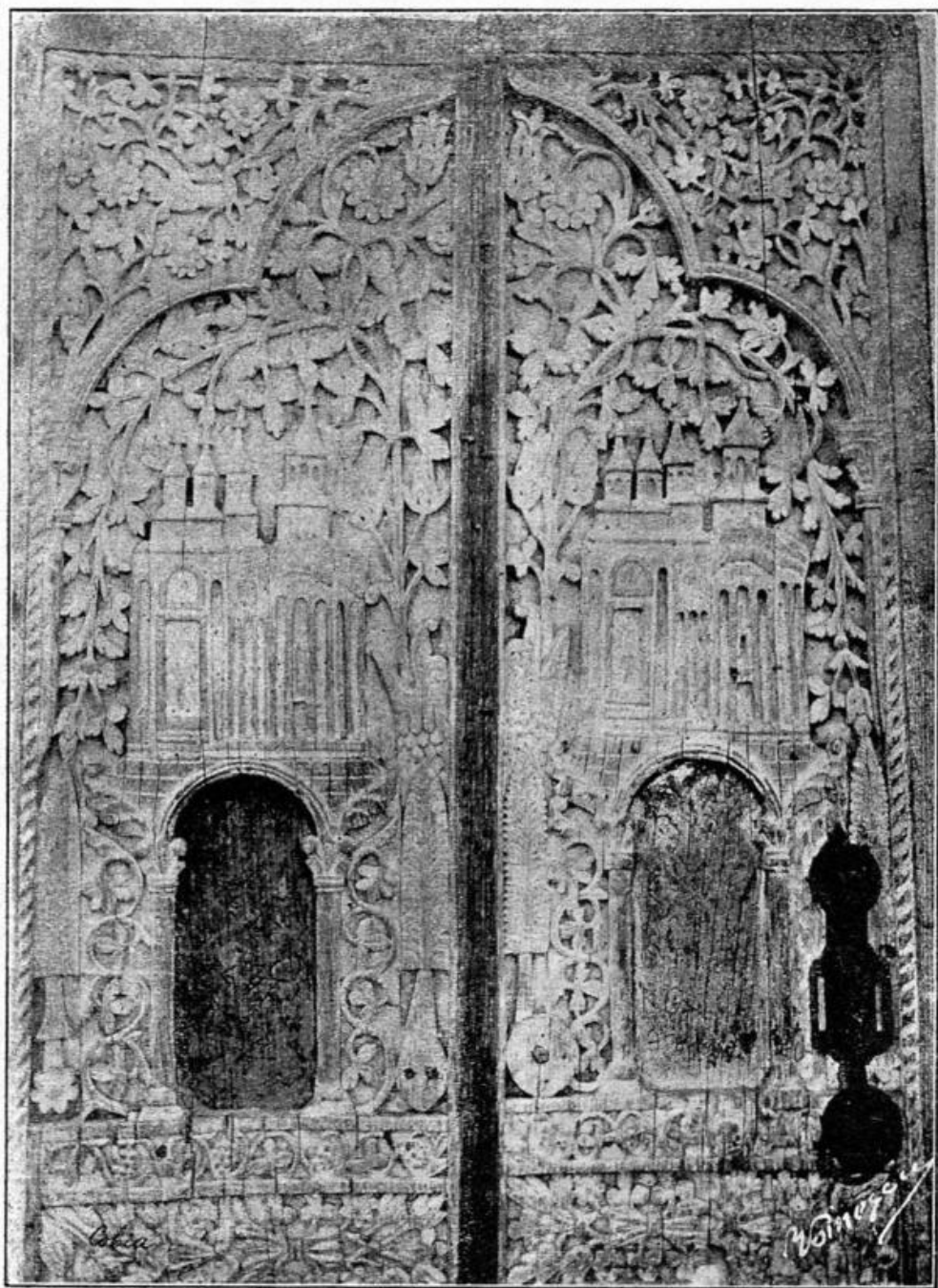

Fig. 75. Ușa de lemn sculptat a bisericii din Cobia-Dâmbovița.

mai mici supraînălțau partea din pronaos rămasă în afara celor doi stâlpi, spre Apus¹.

Grupul II. Pe un plan mic, foarte asemănător cu acel al bisericii din Stănești, biserica mănăstirii Valea, clădită la 1537, aduce o dispozițiune nouă

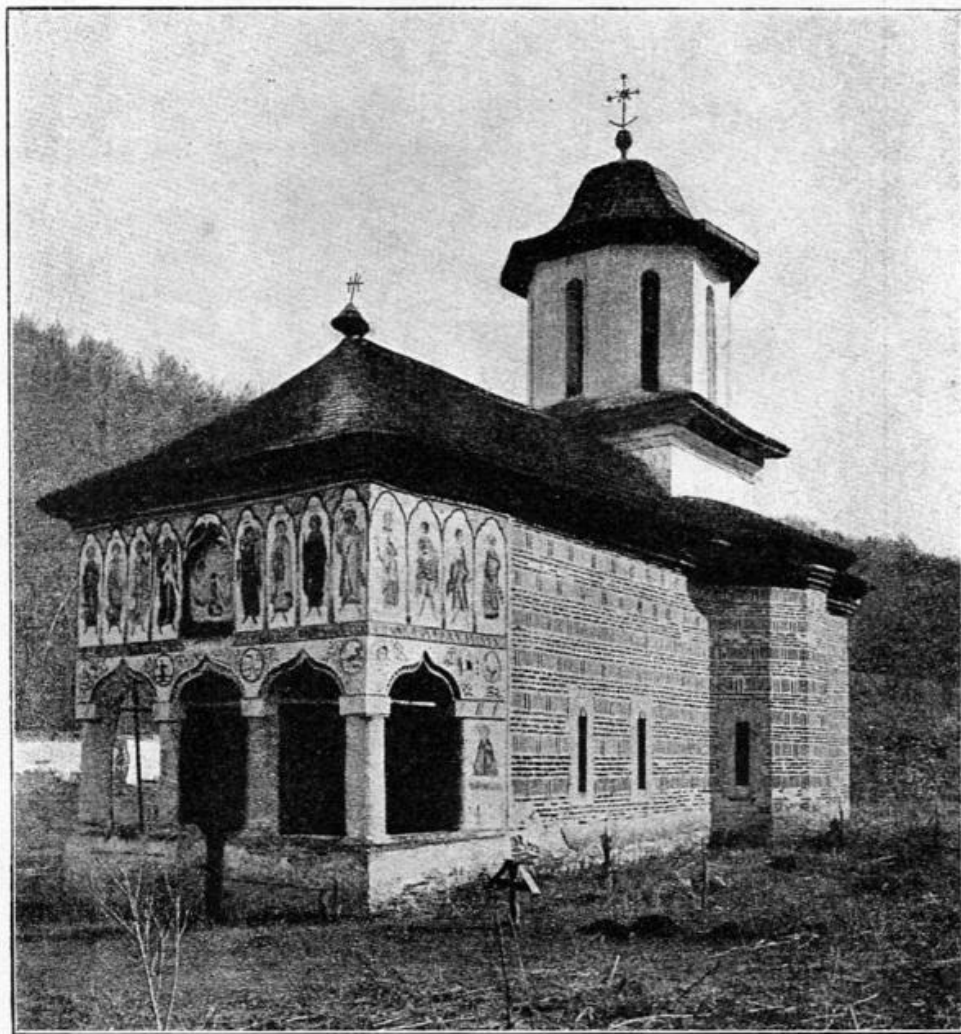

Fig. 76. Biserica mănăstirii Valea din Muscel.

1. Existența acestor turlă ne este dovedită de o sculptură în lemn, care decorează poarta bisericii, și care, într'un cadru de ramuri și arcade, reprezintă biserica așa cum se prezenta la început. Această sculptură se găsește în muzeul mănăstirii Sinaia. Vezi fig. 75.

în decorul exterior, înlocuind fâșiile de piatră brută dela biserica din Brădet-Argeș, cu zone lungi de tencuială (fig. 76). Fâșiile aparente sunt construite din

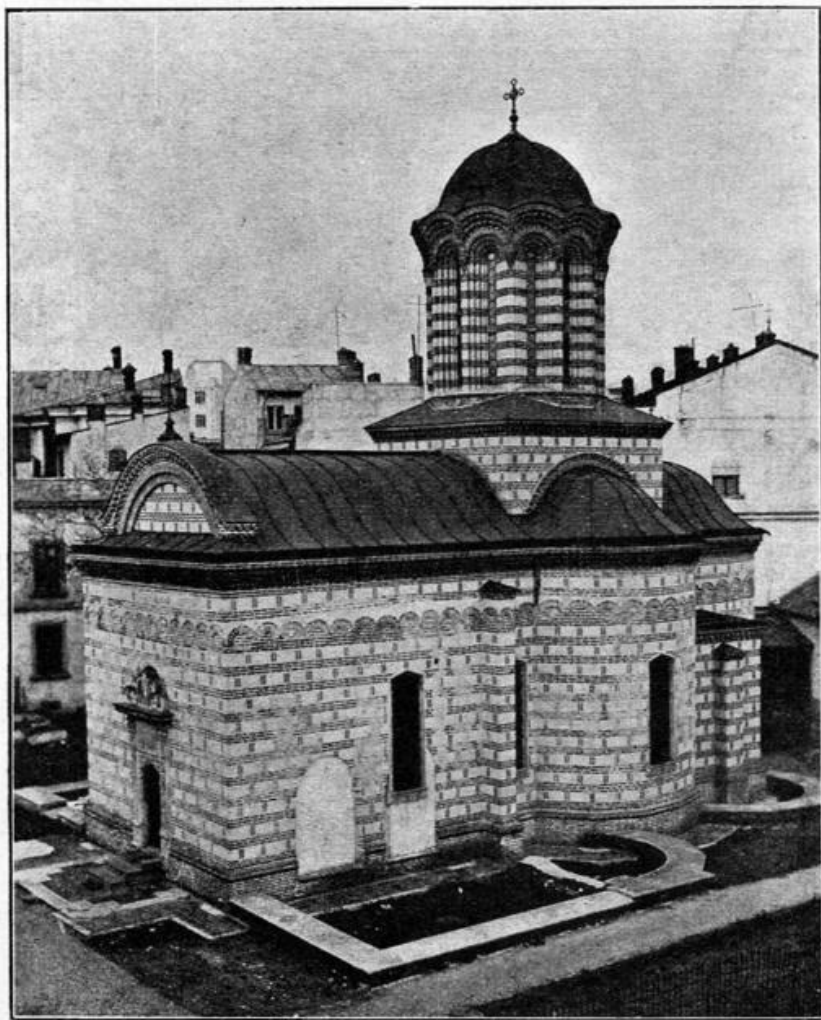

Fig. 77. Biserica „Curtea-Veche” din București.

cărămizi înguste (4, 12, 25) cu rosturi largi între șiruri. Zonele tencuite, cari sunt împărțite la rândul lor în panouri dreptunghiulare prin câte două cărămizi puse pe muche și în picioare, sunt construite din cărămizi mai mari (5,

care din fețe câte o fereastră. Muchiile fețelor se opresc pe câte o coloniță de colț, ca la turla bisericii Snagov.

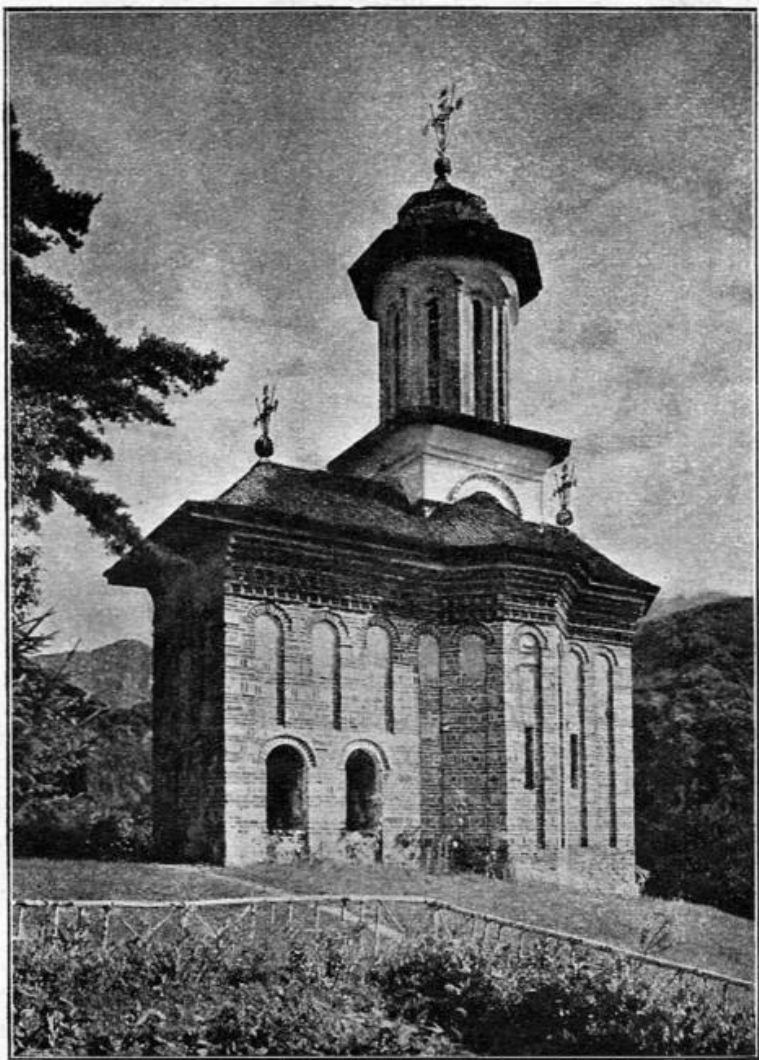

Fig. 79. Bolnița mănăstirii Cozia.

orizontale cu fâșii netede împărțite în panouri. La biserica cimitirului din Semendria, care datează probabil din sec. al XI-lea, șirurile de cărămizi orizontale alternează cu fâșii de piatră, iar pietrele cioplite ale acestor fâșii sunt separate din loc în loc de cărămizi dispuse vertical. Cfr. G. Balș, *op. cit.* pag. 38 și 39 fig. 62, 63 și 64.

Ca plan, Bolnița Coziei reproduce biserica mare a mănăstirii, transformând pronaosul, prin practicarea a șase goluri în arc de cerc în plinul zidului, într'un fel de pridvor deschis (fig. 80). Ca aspect însă, și mai ales ca proporții, Bolnița Coziei aduce o notă nouă în arhitectura muntenească. Foarte înaltă, ea este de o eleganță care o îndepărtează nu numai de biserica mare a Coziei, dar și de bisericile muntenești anterioare, apropiind-o, din acest punct de vedere, de bisericile moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare ¹.

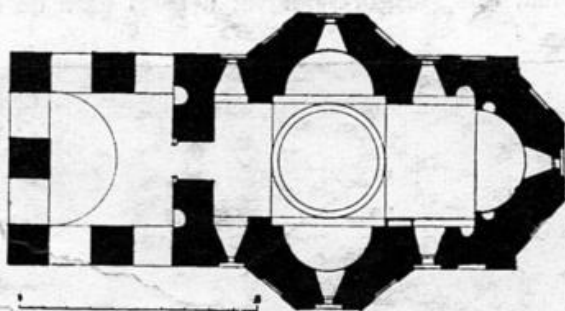

Fig. 80. Bolnița Coziei. Plan.

Față de monumentele cari se clădesc în această vreme în Țara Românească, Bolnița Coziei e o excepție. În arhitectura ei se poate ghici mâna expertă a unui meșter priceput, a celui Maxim care a zidit-o și care, după nume, pare să fi fost Sârb.

Decorul exterior de firide lungi întinse pe fațade cu fâșii de tencuială și cărămidă aparentă, inițiat de bolnița Coziei, este reprodus apoi de unele clădiri posterioare. Așa, de pildă, îl găsim la Olteni în Vlașca, decorând fațadele unei biserici de proporții joase (fig. 81) și, mai târziu, la paraclisul Coziei, zidit la 1594, construcție în care eleganța liniilor verticale se apropie foarte mult de cea a bolniței aceleiași mănăstiri.

Grupul III. Dar arhitectura exterioară a monumentelor cea mai caracteristică secolului al XVI-lea și cea mai românească, în a cărei evoluție meritoasă se poate ghici cu ușurință efortul pe care meșterii locali îl făceau încontinuu pentru găsirea unor forme și dispozițiuni nouă, este cea care ia ființă către sfârșitul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea.

Fațadele monumentelor acestei epoci, păstrând aceeași ordonanță de fâșii orizontale de tencuială și cărămidă aparentă dela monumentele anterioare,

1. Vorbind de această biserică și impresionat de înfățișarea ei elegantă, d. N. Iorga crede că e clădită „în stil moldovenesc”. Cfr. N. Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri și Icoane*, p. 111 și Iorga-Balș, *L'art roumain*, Paris 1922, pag. 139 și 141.

se împart, prin intermediul unui brâu puternic median, în două câmpuri deosebite, numite registre. Aceste registre primesc apoi un decor separat, fie de firide plate intrate în raport cu fața zidului (Bucovăț, Călușul, Tutana), fie de arcade oarbe încadrate de ciubuce rotunjite de cărămidă (Mărcuța, Mihai-Vodă-București).

Trecerea dela fațadele netede ale bisericilor mănăstirii Valea sau Curtea-Vechi din București, la fațadele împărțite în două registre, pare să o facă biserica, azi în ruină, din Târgșor-Prahova, a cărei dată de construcție nu se

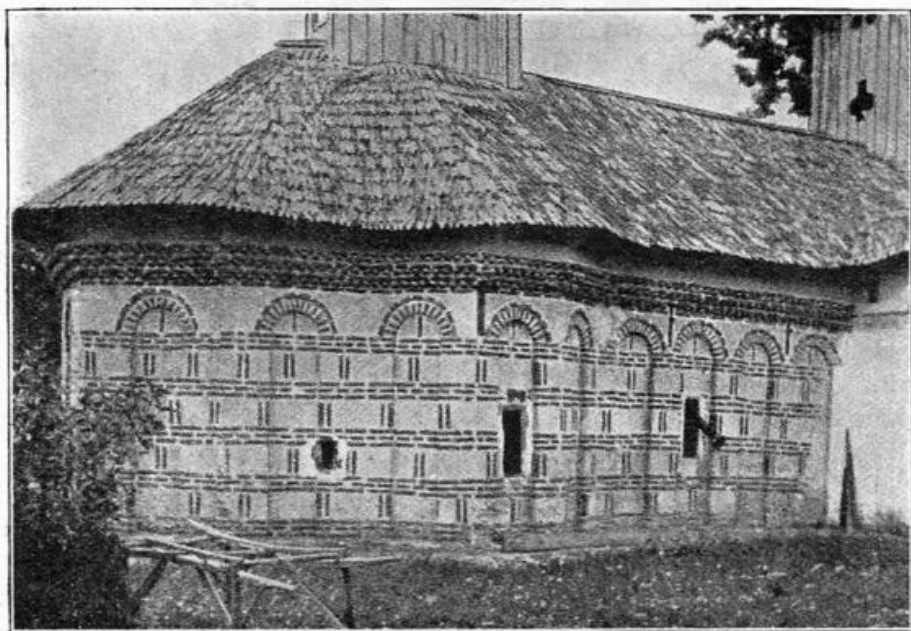

Fig. 81. Biserica din Olteni-Vlașca. Vedere laterală.

cunoaște, dar care, după toate aparențele, este anterioară anului 1770. Planul ei este de tipul celui al bisericii din Cobia, având însă naosul și absida centrală mult mai dezvoltate în lungime¹.

Bolțile sunt complet căzute, dar zidurile rămase în picioare lasă să se vadă încă toată arhitectura lor exterioară.

Fațadele sunt perfect netede și construite, ca și cele ale bisericii mănăstirii Valea, din fâșii alternative de cărămidă aparentă și zone tencuite, acestea

1. Dărâmarea ei timpurie se datorește fără îndoială traseului foarte defectuos al planului.

din urmă împărțite la rândul lor în panouri prin cărămizi îngropate în mortar și așezate în picioare. Alături de acest decor, comun și cunoscut din monumentele anterioare, apare însă un element nou : un brâu puternic, format dintr'un ciubuc rotunjit prins între două șiruri de cărămizi dispuse în zimți de ferăstrău, încinge biserica la jumătatea înălțimii, împărțind fațadele în două registre (fig. 82).

Dar monumentul, pe ale cărui fațade schimbarea de dispozițiune a elementelor decorative noi își face apariția în mod complet, este biserica mănăs-

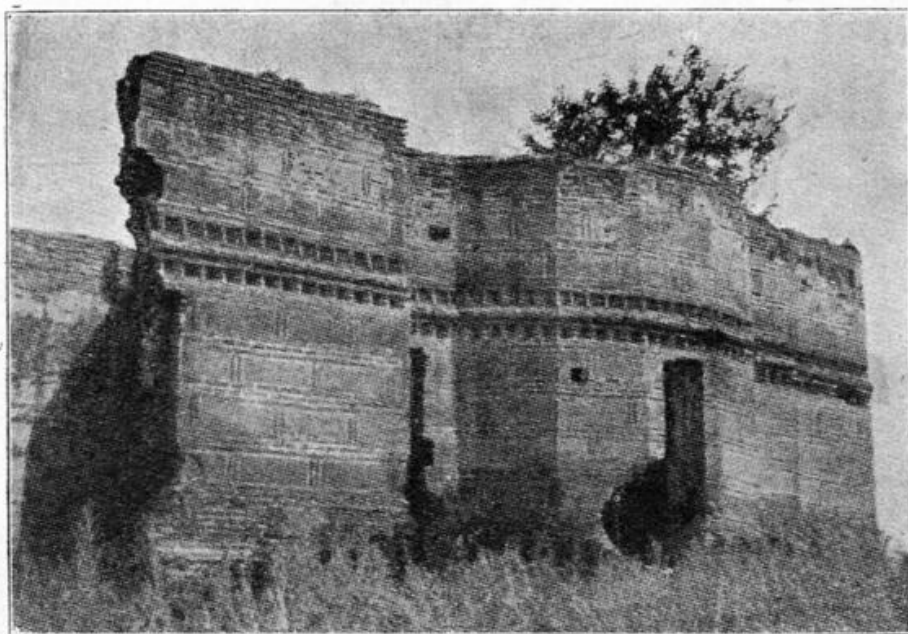

Fig. 82. Ruinele bisericii din Târgșor-Prahova.

tirii Bucovăț (Mofleni). Zidită la 1570, are un plan trilobat de o siluetă oarecum greoaie. Altarul este flancat de două încăperi speciale — proscomidia și diaconiconul — cari amintesc în mic forma de plan în cruce greacă și sunt acoperite de câte o mică cupolă turtită. Naosul este supraînălțat de o turii iar pronaosul, dreptunghiular, este acoperit cu două cupole, dispuse după modelul turelor dela biserica mănăstirii Dealului (fig. 83).

Fațadele sunt împărțite în două registre de un brâu compus dintr'un ciubuc rotunjit, având, numai sub el, un șir de cărămizi dispuse ca zimții de ferăstrău. Cele două registre sunt decorate apoi de o serie de firide, terminate

în arc de cerc și separate de piciorușe late de secțiune dreptunghiulară. Arcurile acestor firide sunt intrate în raport cu fața zidului și sunt dublate de

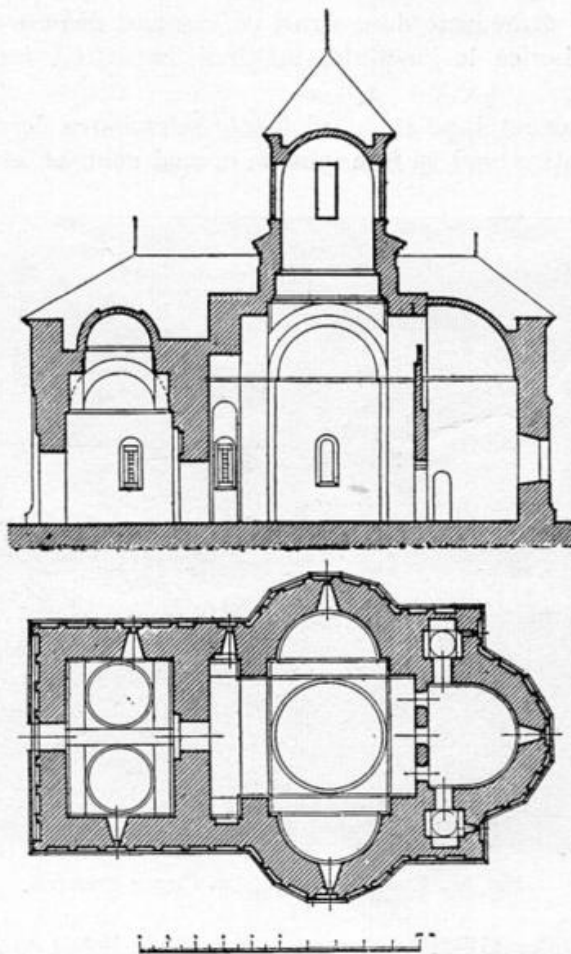

Fig. 83. Biserica mănăstirii Bucovăț. Secție și plan.

un șir de cărămizi ieșite și dispuse, după moda bizantină, pe lat. Firidele din registrul superior sunt dispuse astfel încât piciorușele lor cad în axele firidelor de pe registrul inferior (fig. 84).

Turla de pe naos, refăcută, se ridică pe două baze originale : una joasă, de secțiune patrată, și alta, ridicată peste cea dintâi, de secțiune octogonală, decorată cu un șir de firide construite ca și cele de pe fațade.

Pe un plan simplu treflat, biserica mănăstirii Căluș-Romanați modifică dispozițiunea și formele decorului dela Bucovăț; un brâu median mult mai lat și prins întâi între două rânduri de cărămizi de o tăetură specială — cărămizi cu cari meșterii dela Curtea-Veche din București construiseră soclul bisericii — apoi între două benzi late de cărămizi zimțate, împarte fațadele,

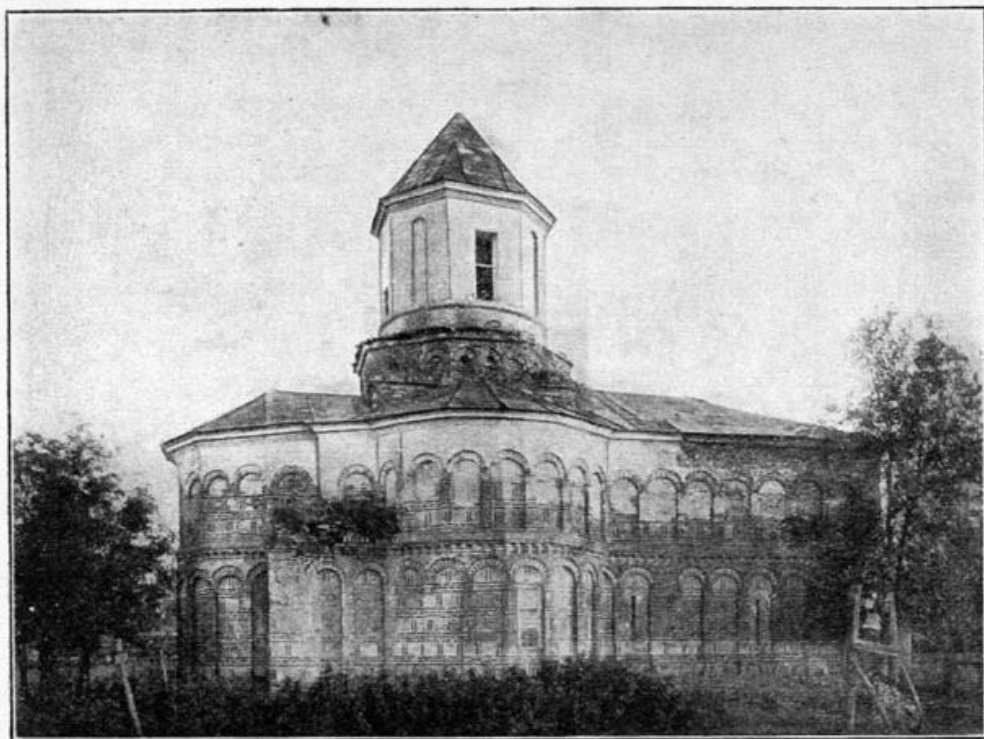

Fig. 84. Biserica mănăstirii Bucovăț.

ca și la Bucovăț, în două registre (fig. 85). Registrul superior este ocupat de o serie de firide cu câte două arcuri, fiecare sprijinit lateral pe pilaștri, iar central, pe o consolă de cărămidă. Arcurile firidelor, construite din cărămizi dispuse radial, rămân la acelaș nivel cu zidul fațadei, care dela arcuri în sus este construit numai din cărămidă aparentă. Registrul inferior este decorat cu panouri dreptunghiulare, corespunzătoare firidelor din registrul superior. Turla, foarte masivă, fără să fie totuși greoaie, se ridică pe o priză de secțiune patrată și are douăsprezece fețe, formate dintr'o serie de firide retrase. Muchiile fețelor se opresc în colonițe foarte elegante, peste cari cad o serie

Fig. 85. Biserica mănăstirii Călușul.

de arcuri suprapuse. Firida centrală a fiecărei fețe este străpunsă de câte o fereastră lungă și foarte îngustă (fig. 85).

La un an după construirea bisericii mănăstirii Călușul, la 1589, meșterii munteni clădesc biserica mănăstirii Tutana din Argeș, al cărei plan amintește de aproape pe cel al bisericii mănăstirii Dealului¹. În ceea ce privește decorul exterior, meșterii dela Tutana împrumută forma și dispozițiunea firidelor dela Bucovăț; dar, pe când firidele de pe registrul inferior rămân, ca structură, asemănătoare cu cele dela Bucovăț, cele de pe registrul superior se modifică. Arcurile acestor firide sunt construite din cărămizi dispuse radial și dublate de un rând de cărămizi dispuse pe lat; intrate în raport cu fața zidului, ca și la Bucovăț, aceste arcuri nu mai cad pe pilaștri drepecți de secțiune dreptunghiulară, ci pe două colonite semicirculare împreunate. Aceste colonite nu au capitel; funcțiunea acestuia este îndeplinită de o simplă cărămidă pusă pe lat peste ambele coloane, deasupra căreia arcurile firidelor, unite, cad direct ca pe un capitel (fig. 87).

Decorul acesta de firide, formate din arcuri late sprijinite pe piciorușe de două colonite împreunate, care apare la Tutana pentru prima oară, și numai pe registrul superior, este împrumutat între 1588 și 1592 de meșterii cari clădesc biserica mănăstirii Mărcuța (fig. 89). Ambele registre ale fațadelor acestei biserici sunt decorate cu o serie de firide cari au picioarele formate, ca și cele dela Tutana, din câte două colonite alăturate.

Numai arcurile firidelor rămân neschimbate, ele fiind la fel cu cele dela firidele bisericii mănăstirii Bucovăț, adică duble și construite, primul, arcul propriu zis, din cărămizi dispuse radial și retrase în raport cu fața zidului, iar al doilea, dublura, din cărămizi dispuse pe lat și ieșite. Picioarele firidelor de jos se reazimă pe două ciubucuri rotunjite, cari încing biserica dejurîmprejur

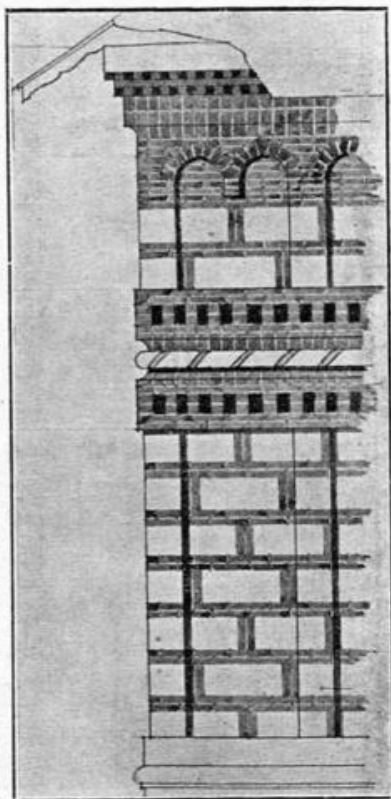

Fig. 86. Biserica mănăstirii Călușul.
Detaliu de fațadă.

1. Toate 3 turlele la Tutana sunt căzute din 1839 și înlocuite cu construcții de scândură.

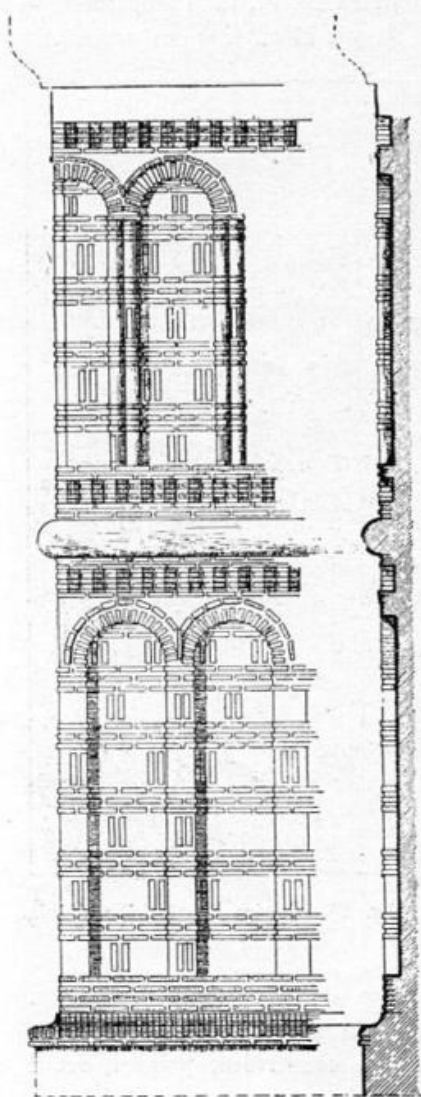

Fig. 87. Biserica mănăstirii Tutana.
Detaliu de fațadă.

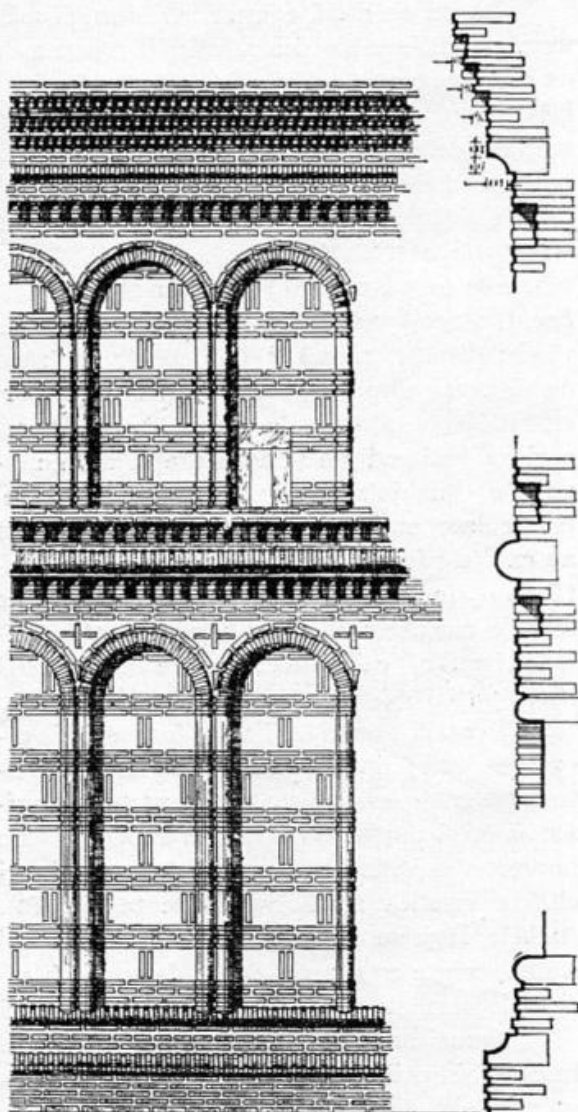

Fig. 88. Biserica Mihai Vodă. Detaliu de fațadă.
(După N. Ghița-Budești).

deasupra soclului formând un pat continuu, care completează cadrul fiecărei firide de pe acest registru (fig. 90).

Progresul care se constată, față de monumentul anterior, este astfel remarcabil. Drumul către forma perfectă pe care vom găsi-o foarte curând e de-acum neted.

Dar, pe când atenția meșterilor se îndrepta din ce în ce mai mult asupra arhitecturii exterioare, a cărei evoluție progresează cu pași repezi și siguri, planul

Fig. 89. Biserica mănăstirii Mărcuța, lângă București.

bisericii rămâne aproape neschimbat. Acelaș tip simplu treflat, la care foarte rar se supralărgeste pronaosul, rămâne la modă în tot timpul secolului al XVI-lea.

Ca o mică abatere dela această regulă, biserica Mihai Vodă din București, zidită la 1594 de Mihai Viteazu, primește, de o parte și de alta a absidei centrale, două încăperi mari speciale pentru proscomidie și diaconicon (fig. 91). după modelul oarecum asemănător dela Bucovăț, dar în forma foarte desvol-

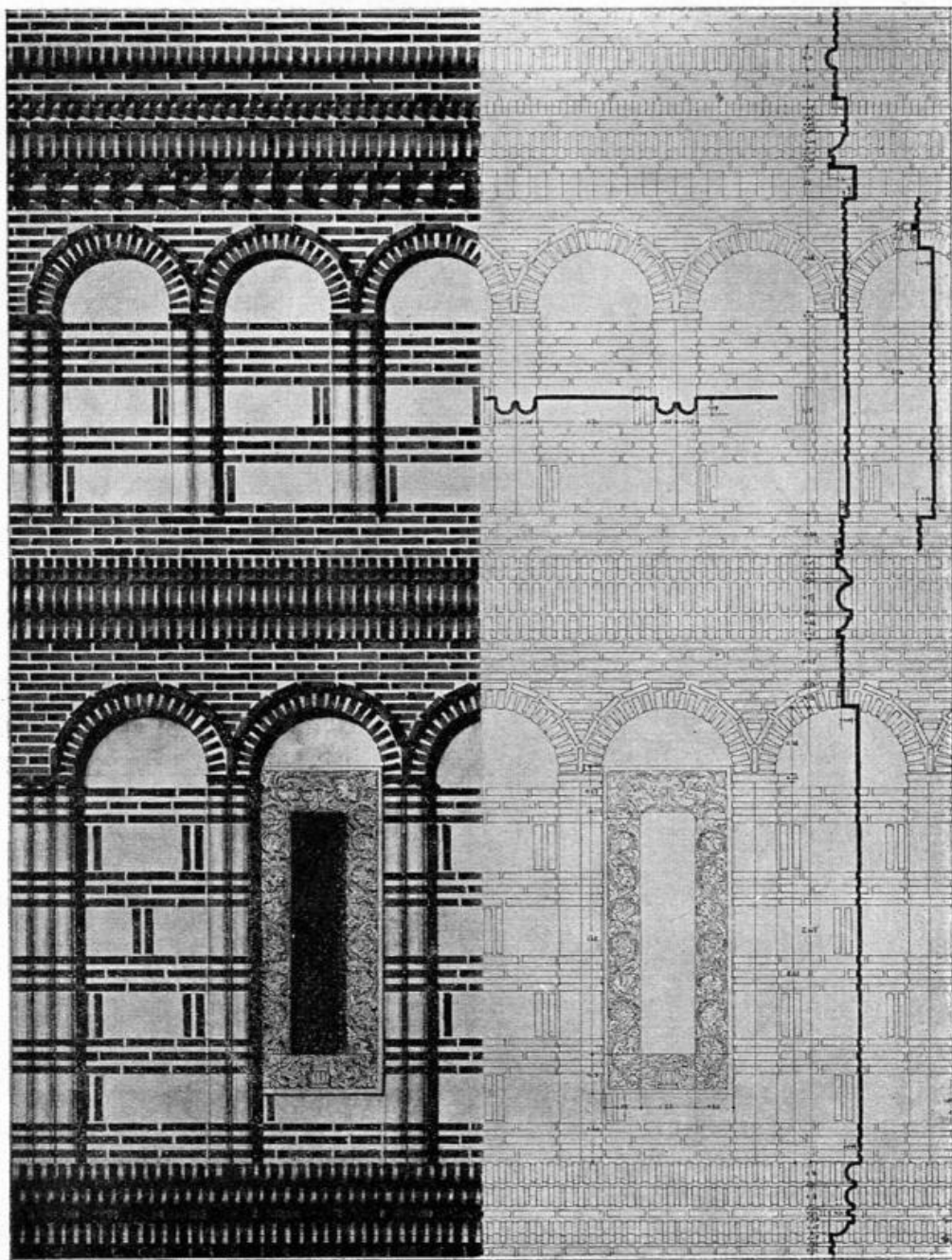

Fig. 90. Biserica mănăstirii Mărcuța. Detaliu de fațadă. (Desen de arh. I. Georgescu).

tată pe care o găsim la începutul secolului la biserica clădită de Radu cel Mare în Lopușna din Serbia¹.

Dar planul acesta, oarecum deosebit de cel al bisericilor anterioare, nu adaugă mai nimic la importanța monumentului. Ceea ce dă acestei biserici o valoare deosebită, așezând-o în rândul celor mai de seamă zidiri ale țării, este arhitectura ei exterioară, care reprezintă chintesența formelor căutate în tot lungul ultimilor ani ai secolului al XVI-lea. Efortul pe care meșterii ziditori de biserici îl fac, în special începând dela clădirea mănăstirii Bu-

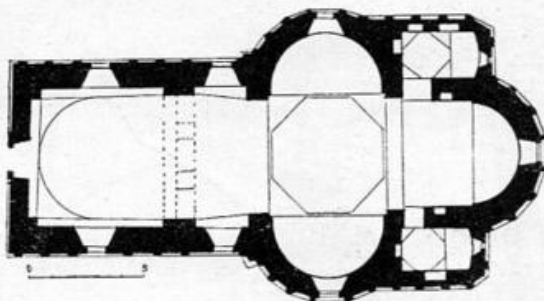

Fig. 91. Biserica Mihai Vodă din București. Plan.

covăț încoace, pentru găsirea acelor forme de cărămidă și a acelu aspect de decor care să se apropie, dacă nu chiar să întrecă, decorul compus din ciubuce de piatră al fațadelor bisericii mănăstirii Dealului, este încoronat de succes.

Ca și la monumentele imediat anterioare, fațadele bisericii Mihai Vodă sunt împărțite de un brâu median în două registre, dar firidele cari le decorează nu mai au, ca la Mărcuța, arcurile plate și intrate față de linia zidului, ci ele sunt construite, ca și piciorușele lor, din același ciubuc rotunjit (fig. 88). Avem astfel pe ambele registre, construite din fâșiile alternative de cărămidă aparentă și din zonele tencuite cunoscute încă dela începutul secolului și nelipsite în niciunul din monumentele acestei epoci, o serie de arcade oarbe intrate în raport cu fața zidului și încadrate de ciubuce rotunjite de cărămidă, perfect asemănătoare arcadelor dela biserica mănăstirii Dealului, dar mai însuflețite și mai atrăgătoare decât acestea, prin diferența și alternanța de material și prin jocul de culoare.

1. La Mihai Vodă proscomidia și diaconiconul sunt acoperite cu 2 turle înalte. Cele de astăzi sunt refăcute după modelul celor vechi, despre cari s'au găsit indicații sigure cu ocazia ultimelor lucrări de restaurare. Pentru biserica din Lopușna, vezi Gh. Balș, în „Bul. Com. M. I.” 1911, p. 194 și urm.

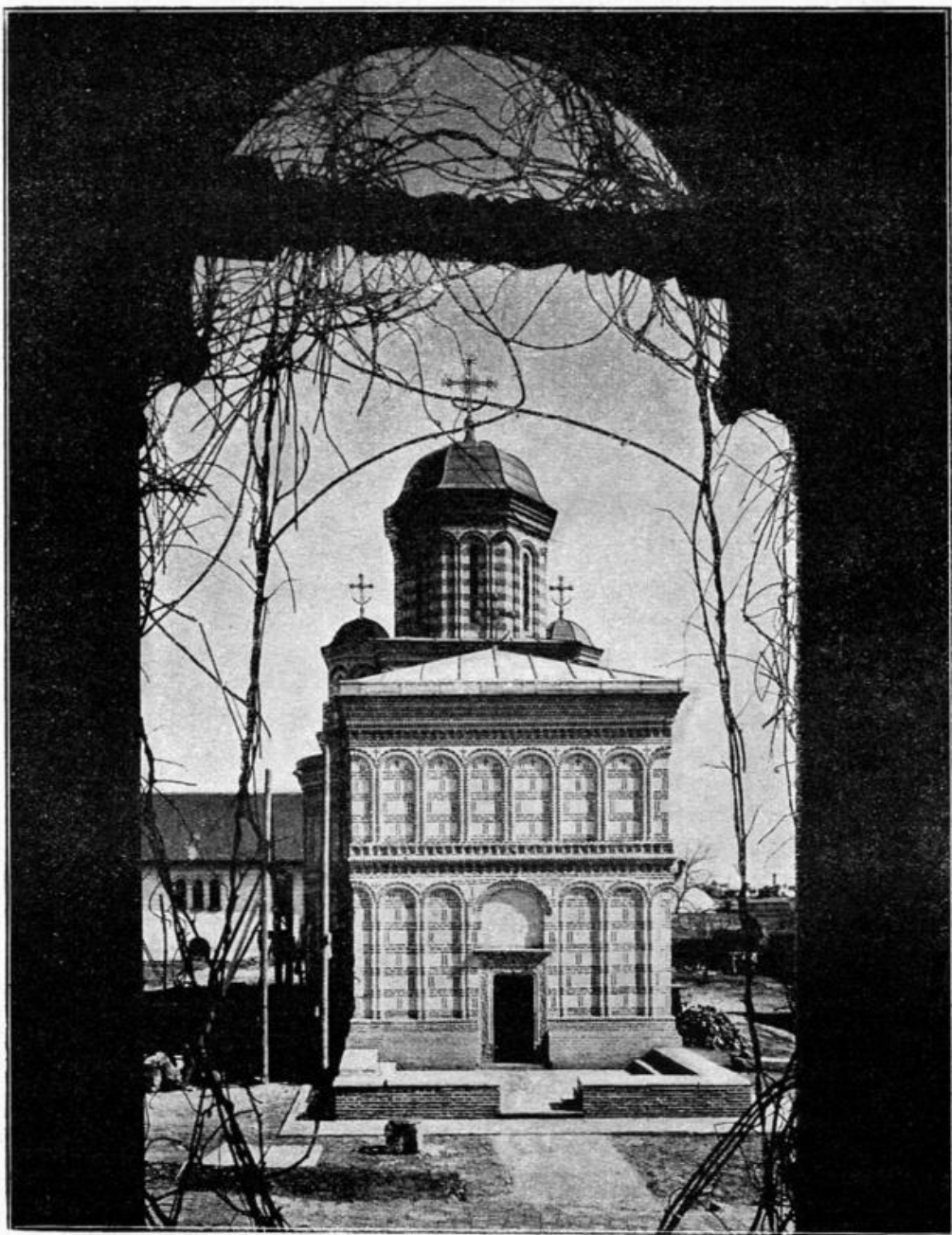

Fig. 92. Biserica Mihai-Vodă din București.

Decorul fațadelor bisericii Mihai Vodă din București constituie modelul tip de care se vor servi toți meșterii secolului următor; unii reproducându-l fidel, alții denaturându-l și dându-i un aspect care nu rămâne departe de

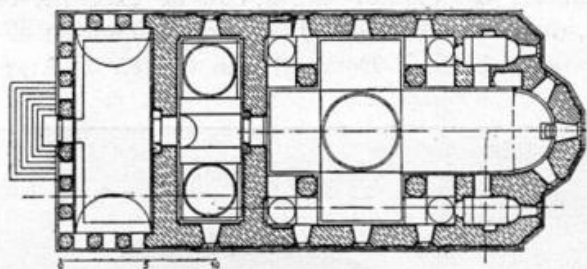

Fig. 93. Biserica Domnească din Târgoviște. Plan.

ceea ce se chiamă copie stângace după monumente de valoare, a căror structură nu mai este înțeleasă, și artă de decadență.

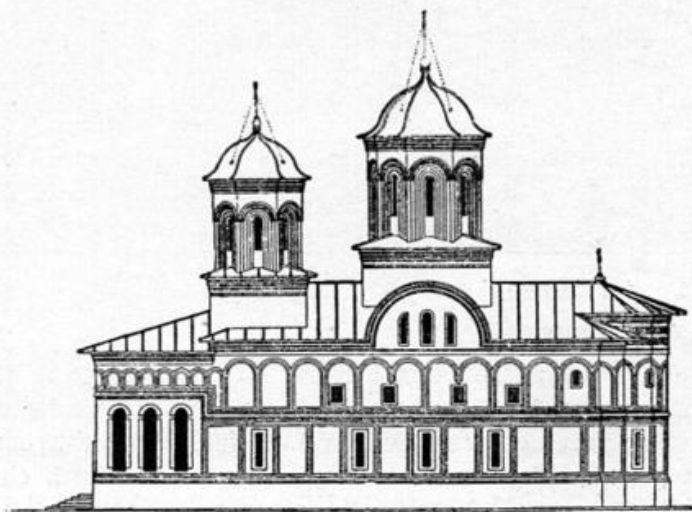

Fig. 94. Biserica Domnească din Târgoviște. Fațadă laterală.

Un monument aparte: Biserica Domnească din Târgoviște. Pe când meșterii zidari ai celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea sunt preocupați de găsirea acelor forme de decor cari să corespundă atât cu materialul pe care îl aveau la îndemână — cărămida — cât și cu năzuința lor de a înfrumuseța cât mai mult aceste monumente de proporțiuni modeste, croite

după tipul simplu de plan trilobat, Petru Cercel, domnitorul ambițios, care cunoștea monumentele Italiei și Franței¹, voind să-și lege numele de o construcție deosebită și mai mare decât cele ce se clădeau în vremea sa, pune să se zidească alături de palatul său, în curs de execuție, biserica Domnească din Târgoviște, după modelul bizantin constantinopolitan al Vechei Mitropolii din acelaș oraș și al bisericii Domnești din Curtea de Argeș.

Fig. 95. Mănăstirea Comana văzută dinspre Nord-Vest.

Această biserică nu aduce însă nimic nou în arhitectura țării. Ea reproduce în totul mitropolia veche din Târgoviște, cu singura deosebire că pridvorul (care s'ar putea chiar să nu fie cel original) sprijinit pe 12 stâlpi de secțiune octogonală, este foarte îngust și acoperit cu o boltă cilindrică, dispusă perpendicular pe axul bisericii (fig. 93).

Arhitectura exterioară, în starea actuală, nu este cea originală; biserica a fost refăcută în secolul al XVII-lea, poate de Matei Basarab, mai de grabă de Constantin Brâncoveanu². Fațadele au fost la început tencuite și decorate, probabil ca și Mitropolia, de un singur șir de arcușoare sprijinite pe console

1. N. Iorga și G. Balș *Histoire de l'art roumain*, p. 146.

2. N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 37.

și dispuse imediat sub cornișe. Decorul actual, refăcut, compus din două registre de arcade oarbe încadrate de ciubuce rotunjite, tencuite și alipite pe fațade (fig. 94), este cel ce se întrebuințează frecvent în epoca lui Matei Basarab și la începutul celei a lui Constantin Brâncoveanu.

Alături de ctitoria lui Petru Cercel dela Târgoviște, merită să fie pomenită, ca fiind una dintre construcțiile cele mai importante ale ultimilor ani ai se-

Fig. 96. Mănăstirea Comana. Foișorul Paharnicului Șerban Cantacuzino (1700).

colului al XVI-lea, Mănăstirea Comana, ale cărei ruine pitorești, lăsate în părăsire, se văd încă și azi pe o ridicătură de pământ deasupra unui lac, pe drumul dintre București și Giurgiu (fig. 95—97). Mănăstirea fusese întemeiată mai întâiu de Vlad Țepeș în anul 1462¹, apoi, aceasta căzând în ruină, a fost, pe

1. Al. Lapedatu și N. Ghika-Budești, *Mănăstirea Comana*, în „Bul. C. M. I.” 1908, p. 26.

la 1588, înlocuită în întregime cu construcții nouă cari se datoresc domnitorului de mai târziu Radu Șerban. Desigur că o bună parte din clădirile ce se văd azi la subsol și parter, printre cari se numără și chiliile înșirate în stânga turnului intrării, aparține vremii lui Radu Șerban. Partea de deasupra

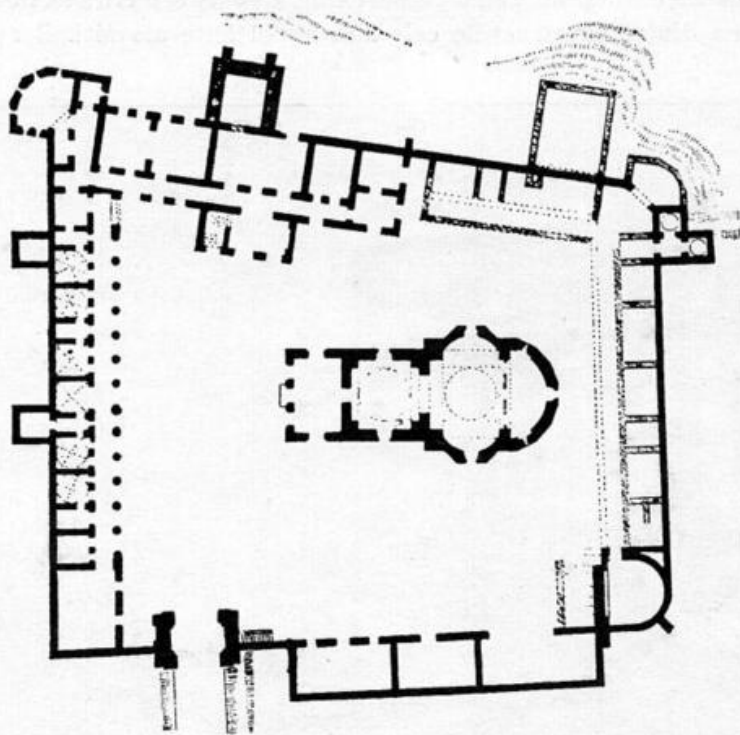

Fig. 97. Mănăstirea Comana. Planul. (După N. Ghika-Budești).

însă, și frumosul foișor pe coloane de piatră dinspre lac, sunt opera Paharnicului Șerban Cantacuzino, care a prefăcut mănăstirea pe la anul 1700. Cât privește biserica, ridicată poate pe temelii vechi, ea nu-i decât o modestă zidire a unor călugări greci, cari, după 1850, au fost cei din urmă locuitori ai mănăstirii.

T A B L O U

de gruparea monumentelor principale din secolul al XVI-lea, după arhitectura fațadelor și tipul de plan.

ARHITECTURA FAȚADELOR	Tipul de plan		
	I. Plan treflat, naos cu turlă, pronaos boltit cilindric	II. Plan treflat, naos cu turlă, pronaos cu 2 turlă sau 2 cupole	III. Plan treflat, naos cu turlă, pronaos su- pralărgit cu turlă
Grupul I. Cărămidă exclusiv. Prototip: biserica mănăstiri Cotmeana. <i>Numele</i> <i>Data constr.</i> 1. Stănești-Vâlcea . . . 1537 2. Cobia-Dâmbovița . . . 1572	Prototip: Brădet (biserica Coziei) 1. Stănești	Prototip: biserica mănăstirii Dealului	Prototip: Episcopia din Argeș I. Cobia
Grupul II. Fâșii alternative de cărămizi și tencuială. Prototip: Brădet-Argeș. 1. Valea-Muscel . . . 1537 2. Bolnița Coziei . . . 1542 3. Curtea-Veche, București. 1559 4. Olteni-Vâlcea . . . 1562 5. Paraclisul-Coziei . . . 1594	2. Valea 3. Bolnița Coziei 4. Curtea-Veche 5. Olteni 6. Paracl.-Coziei		
Grupul III. Două registre pe fațade, brâu median, arcade oarbe și fâșii alternative de tencuială și cărămidă. 1. Târgșor-Prahova . . . 15..? 2. Bucovăț-Dolj . . . 1570 3. Călușul-Romanați . . . 1588 4. Tutana-Argeș. . . . 1589 5. Mărcuța-Ilfov . . . 1587—93 6. Mihai Vodă. Bucu- rești 1594	7. Călușul 8. Mărcuța 9. Mihai-Vodă	I. Bucovăț 2. Tutana	2. Târgșor

CAP. IV.

Arhitectura în Muntenia în secolul al XVII-lea

1. Față de epoca imediat anterioară, în care meșterii locali au obținut efecte noi și foarte valoroase printr'o interpretare personală și îndrăzneală a formelor monumentelor mai vechi, primii ani ai secolului al XVII-lea sunt, pentru arhitectură, ani de stagnare. La începutul acestui secol se clădește foarte puțin, iar meșterii noi se mulțumesc să copieze deadreptul modelele vechi;

mai mult chiar, construind de cele mai multe ori cu material de proastă calitate, tencuesc fațadele și vopsesc apoi cu roș, peste tencuială, un decor înșelător de cărămidă aparentă.

Dintre construcțiunile ridicate în vremea aceasta, cari s'ar părea că anunță începutul unei epoci de decadență, merită totuși să fie menționate :

biserica Radu-Vodă din București.

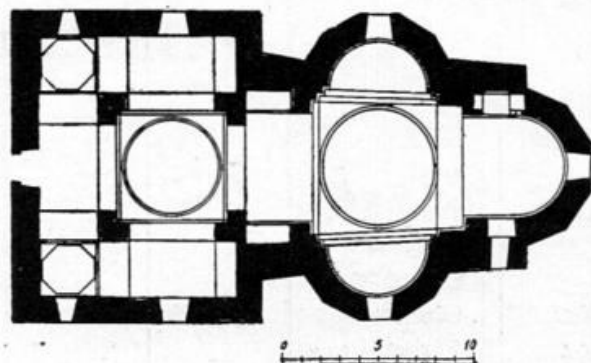

Fig. 98. Biserica Radu-Vodă din București. Plan.

rești, zidită de Radu Mihnea în anul 1615¹, al cărei plan este croit după cel al Episcopiei din Curtea de Argeș (fig. 98), și biserica din Bălteni-Ilfov, ctitorie a Vornicului Hrizea, din 1626.

Dintre ele, cea mai bine păstrată este biserica din Bălteni, care prezintă, atât ca plan cât și ca arhitectură exterioară, caracterele monumentelor clădite în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Lăsând la o parte porticul pe stâlpi de cărămidă care înconjoară pronaosul, și care este o adăugire târzie, fațadele păstrează în totul înfățișarea lor dela început. Față de monumentele

1. N. Iorga, *Inscripții*, I. p. 246.

mai vechi însă, în afară de faptul că pronaosul la Bălteni este mai îngust decât naosul, nici un alt element nou nu-și face apariția. Decorul exterior urmează de aproape pe cel al bisericii mănăstirii Călușul. Fațadele sunt împărțite în două registre de un brâu de aceeași structură, profil și lățime ca și cel dela Călușul. Cele două registre sunt decorate de câte o serie de firide: dreptunghiulare pe registrul de jos, terminate în arc de cerc pe cel de sus și pe ambele intrate în raport cu fața zidului (fig. 100). Peste aceste firide, materialul constructiv urmează aceeași dispoziție care caracterizează întreg secolul al XVI-lea: o alternanță de șiruri de cărămidă aparentă și de fâșii de tencuială, acestea din urmă împărțite în panouri prin câte două cărămizi puse în picioare și pe muche.

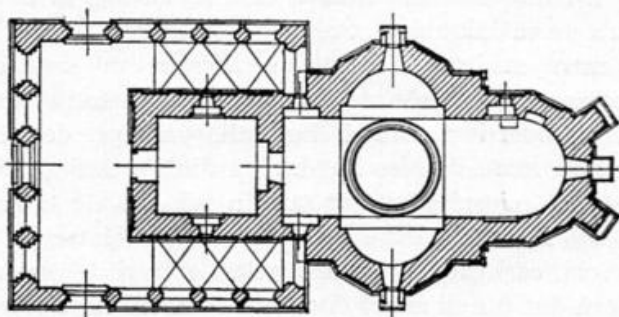

Fig. 99. Biserica din Bălteni-Ilfov. Plan.

Fig. 100. Biserica din Bălteni-Ilfov.

2. Arhitectura în Muntenia dela Matei Basarab la Constantin Brâncoveanu (1632—1688).

Dar evoluția înceată care se anunță la începutul secolului al XVII-lea n'avea să dăinuiască. Suirea pe tron, în 1632, a lui Matei Basarab, însemnează pentru arhitectura românească începutul unei ere nouă. Spre deosebire de contemporanul său din Moldova, Vasile Lupu, care clădește puțin dar cu un lux covârșitor, Matei Basarab, principe destul de bogat, ridică un număr foarte mare de biserici, dar nu dintr'o dorință personală de fast și glorie, ci pentru folosul supușilor săi din principalele târguri și orașe din țară.

Prima lui grije a fost aceea de a întreține și de a reface bisericile mai vechi, cari cădeau în ruină; dar, alături de această activitate conservatoare, încă din primii ani ai domniei, el începe să zidească mănăstiri și biserici nouă (Brâncoveni, Sadova, Arnota, Călinești, etc.). Numărul bisericilor ridicate de dânsul este considerabil de mare — peste treizeci — dar nu toate ne-au fost păstrate.

După exemplul dat de Matei Basarab, domnitorii următori și în special boerii, atât cei din timpul lui Matei cât și cei din epoca următoare, construiesc cu aceeași dragoste și același zel, încât monumentele cari ilustrează activitatea constructivă a întregului secol al XVII-lea sunt din cele mai numeroase. Față de cele ale secolului precedent, aceste monumente sunt însă lipsite de unitate, atât în ceea ce privește decorul exterior cât și planul. Unele din ele sunt zidite după modelul bisericilor din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, având fațadele construite din fâșii alternative de cărămidă aparentă și tencuială, împărțite de un brâu median în două registre, cari rămân uneori simple (Plovraci), altele se decorează cu arcade oarbe (Călinești-Prahova, Golești, Ciutura, etc.). Altele au fațadele construite exclusiv din cărămidă aparentă și decorate cu arcade oarbe, construite din toruri de cărămidă, fie numai pe registrul superior (Turbați), fie pe tot întinsul fațadelor (turnul clopotniță dela Brebu-Prahova). Cele mai numeroase însă sunt construite din cărămidă și au fațadele în întregime tencuite, împărțite în două de un brâu median și decorate de arcade oarbe dreptunghiulare, sau terminate în arc de cerc, construite din ciubuce rotunjite, cari dau impresia că sunt lipite pe fațade (Plătărești, Brebu-Prahova, Strehăia, Vlădești-Muscel, Coeni-Vlașca, etc.).

În ceea ce privește configurația planului, se constată o variațiune destul de mare. În general, tipurile de plan întrebuințate de meșterii secolului al XVII-lea sunt o interpretare, sau, mai exact, o reeditare a tipurilor cunoscute din veacurile precedente. Întrebuințarea unui anume fel de plan nu este condiționată nici de cerințe constructive speciale, nici de perioade de timp anumite. Fiecare

meșter adoptă pentru clădirea lui, ori care ar fi timpul în care clădește, planul pe care-l vrea și decorul care-i place. Se găsesc adeseori, la intervale de timp relativ mari, pe acelaș tip de plan, biserici cu fațade al căror aspect e foarte deosebit și viceversa, biserici cu planuri deosebite și cu fațade asemănătoare. Dar alături de planurile cunoscute și frequent întrebuințate în veacurile precedente, apare, către mijlocul secolului, un tip nou simplu, dreptunghiular, cu o singură absidă poligonală către Răsărit și având de cele mai multe ori pe pronaos, deasupra bolții acestuia, o clopotniță înaltă și puternică, la care se ajunge pe o scară practică fie într'un turnuleț special alipit fațadei laterale de Sud (Strehaia), sau de Nord (Vlădești-Muscel), fie pe o scară tăiată în grosimea zidului de fațadă (Gherghița, Turbați, Doamnei-București, etc.). De obicei, acest plan, ca și celelalte de altfel, dela o vreme, ca, de pildă, Gura Motrului-Mehedinți (1653), Mitropolia din București (1655) și altele—se completează în față cu un pridvor deschis, rezemat pe stâlpi octogonali sau circulari (Plătărești, Sfinții Arhangheli din Târgoviște, Coeni-Vlașca, Doamnei-București, ș. a.).

Studiind monumentele acestui secol după tipul de plan, ele se pot clasa în cinci grupuri distincte. Trebuie observat însă, că bisericile cari compun aceste grupuri sunt repartizate în timp în mod cu totul neregulat.

Primul grup îl formează monumentele de plan trilobat, sau triconch, având abside semicirculare la interior, naos dreptunghiular, acoperit cu o simplă calotă sferică, sau supraînălțat de o turlă și pronaos, fie dreptunghiular dispus cu latura mai lungă perpendiculară pe axa bisericii și acoperit cu două calote (Arnota, Plătărești) sau cu una (biserica mănăstirii Dintr'un Lemn), fie patrat, acoperit cu o simplă calotă sferică (Flămânda, Strâmbeni-Dâmbovița, ș. a.).

Al doilea grup cuprinde câteva monumente al căror plan este tot trilobat, dar la cari pronaosul este supraînălțat, după modelul bisericii mănăstirii Dealului, de două turle (biserica mănăstirii Brebu-Prahova, Gura Motrului-Mehedinți, biserica schitului Clocociov și biserica mănăstirii Căldărușani).

Al treilea grup cuprinde bisericile de plan nou, dreptunghiular, având o singură absidă către Răsărit, naos acoperit cu o calotă sau turlă și pronaos dreptunghiular sau patrat, acoperit cu o calotă sferică și având de obicei deasupra o clopotniță (Gherghița, Strehaia, Vlădești-Muscel, biserica Doamnei-București, ș. a.).

Al patrulea grup este reprezentat de câteva biserici mari și bogate, al căror plan treflat are pronaosul supralărgit ca la Episcopia din Curtea de Argeș și acoperișul supraînălțat cu 2 sau 4 turle (Radu Vodă-București, Mitropolia din București și biserica mănăstirii Cotroceni).

În sfârșit, un al cincilea grup îl formează bisericile cari sunt de plan tri-

lobat, asemănător cu cel al bisericilor din grupul I-ii, dar la cari meșterii au ridicat pe pronaos, după modelul bisericilor din grupul III, o clopotniță (Călinești-Prahova, Cornet-Vâlcea, bis. Domnească din Ocnele Mari).

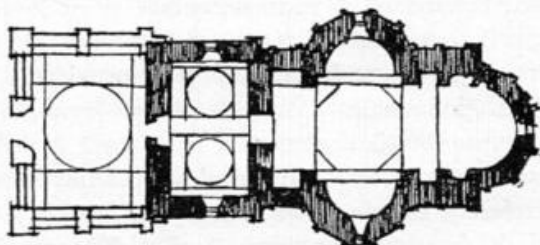

Fig. 101. Biserica mănăstirii Arnota. Plan.

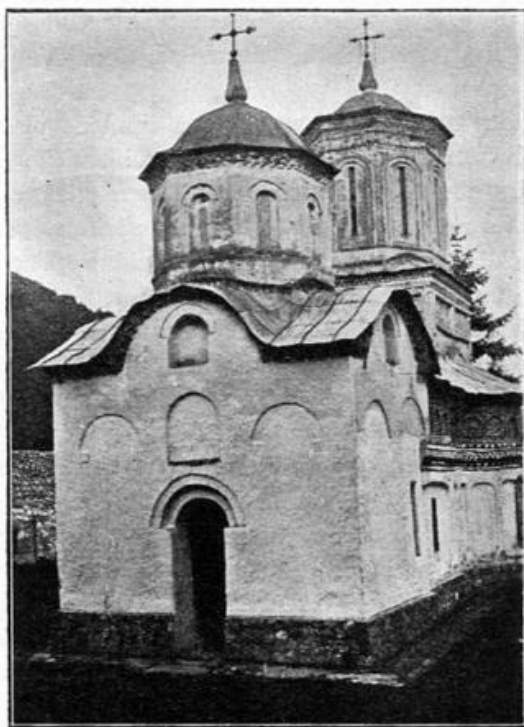

Fig. 102. Biserica mănăstirii Arnota.

Grupul I. Biserica mănăstirii Arnota, zidită pe un delușor lângă Bistrița, a fost ridicată, poate ca primă ctitorie, de Matei Basarab la 1633.

E de plan trilobat, cu naosul dreptunghiular suprainălțat de o turlă de secțiune octogonală. Pronaosul, dreptunghiular și îngust, este ușor supralărgit și acoperit cu două calote separate de un arc lat median (fig. 101). În fața pronaosului se găsește, adăugat ulterior, un pridvor, care, construit la început, după modelul celui dela bolnița Coziei, era, ca și acesta, deschis. Exteriorul pare să fi fost construit în întregime din cărămidă și pe alocurea tencuit și pictat. Un brâu median, compus dintr'un ciubuc în chip de tor prins între două

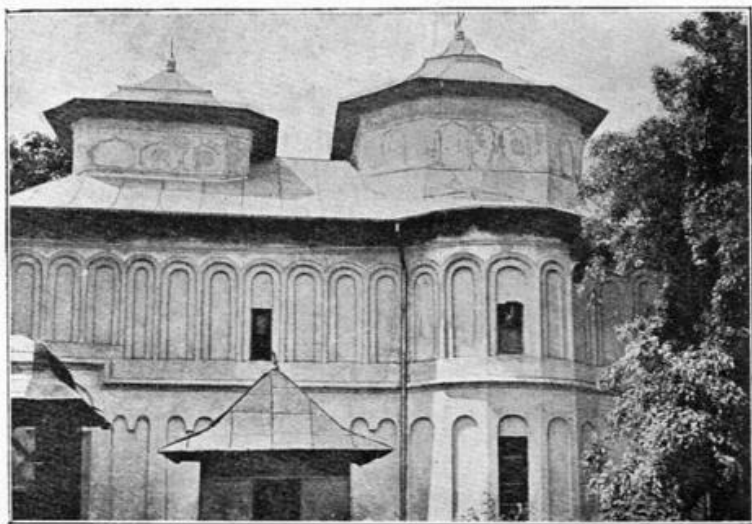

Fig. 103. Biserica din Plătărești văzută dinspre Sud.

șiruri de cărămizi dispuse ca zimții de ferăstrău, împarte fațadele în două registre, decorate, după moda monumentelor secolului al XVI-lea, cu firide oarbe și largi: dreptunghiulare pe registrul de jos, scunde și terminate în arc de cerc pe cel de sus (fig. 102).

Pe un plan asemănător, în care însă naosul nu mai are structura caracteristică sârbească dela Arnota, biserica din Plătărești-Ilfov, zidită în 1646, prezintă un pronaos îngust, acoperit, ca și la Arnota, de două calote, iar în față un pridvor original închis, la care peretele dinspre Apus e format din trei arcade sprijinite pe doi stâlpi centrali de secțiune octogonală. Arhitectura exterioară prezintă un aspect nou, prin forma și dispoziția firidelor oarbe cari decorează cele două registre ale fațadelor (fig. 103). Tambururile joase și greoaie, cari ies din acoperiș peste calotele naosului și pronaosului, sunt adăugate probabil în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fețele lor sunt

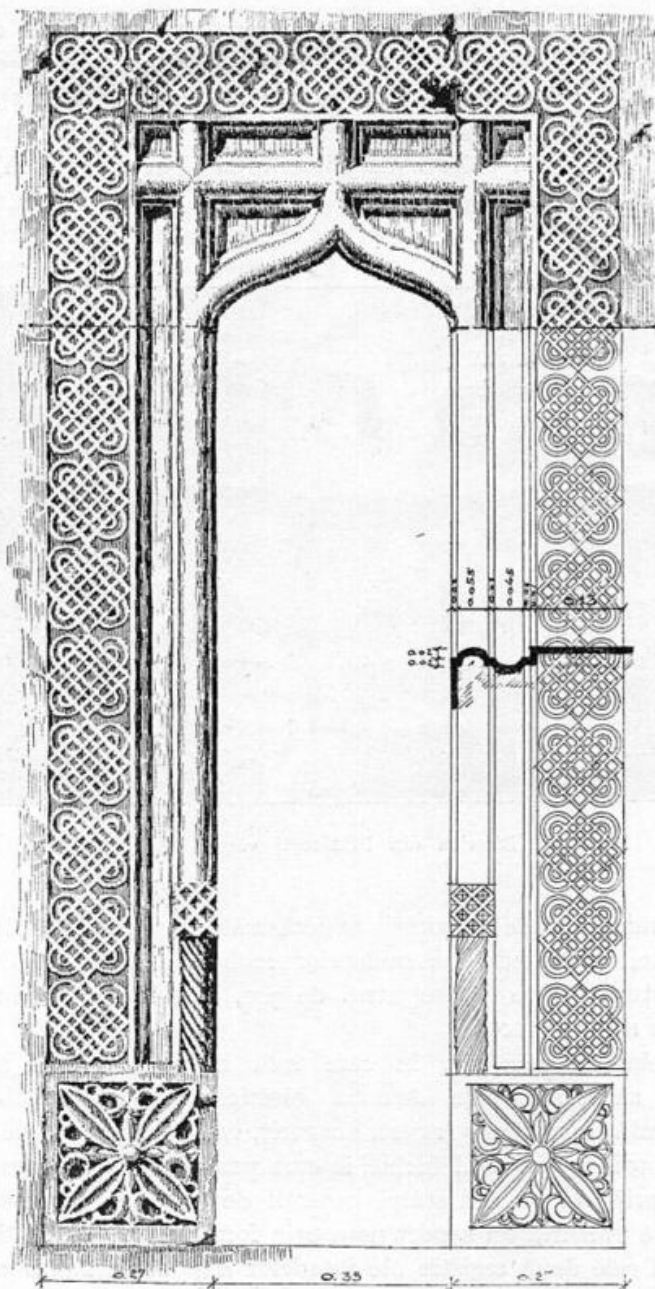

Fig. 104. Ramă de fereastră
în stil moldovenesc, la biserica mănăstirii Plumbuita, lângă București

decorate cu panouri dreptunghiulare legate între ele prin arcuri în acoladă, caracteristice acestei vremi.

Biserica mănăstirii Dintr'un Lemn, zidită de Matei Basarab și refăcută la 1715 de Ștefan Cantacuzino¹, are un plan trilobat de traseu defectuos și prezintă, ca și Flămânda, două turle, una pe naos și alta pe pronaos, dar foarte înalte și de secțiune octogonală.

Fig. 105. Biserica mănăstirii Polovraci.

Tot în acest grup mai pot fi menționate : biserica mănăstirii Plumbuita, zidită la 1647 de Matei Basarab ; Sfinții Arhangheli din Târgoviște, cam din aceeași epocă și biserica mănăstirii Polovraci, clădită de marele postelnic Danciul Părăianul la 1653 (fig. 105) și terminată, în ceea ce privește pictura interioară și mobilierul, de Constantin Brâncoveanu. Apoi biserica Strâmbeni-Dâmbovița, de plan trilobat simplu, cu turlă pe naos și cu pridvor deschis sprijinit pe stâlpi cu capiteluri tronconice și arcuri în acoladă (fig. 106), Flămânda, Ciutura-Dolj și altele.

Grupul II. Biserica Mănăstirii Brebu. Pe un plan trilobat foarte asemănător ca structură cu cel al bisericii mănăstirii Dealului, dar de dimensiuni

1. N. Iorga. *Inscripții I.* p. 181—182.

mult mai mari decât acesta, biserica mănăstirii Brebu, din Prahova, ne înfățișează unul din monumentele cele mai importante și mai mari din câte s'au clădit în decursul secolului al XVII-lea¹. Zidită la 1650 de Măteș Basarab, biserica

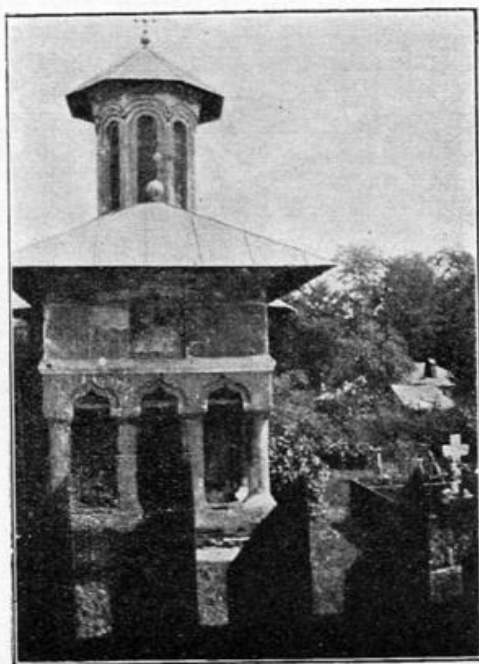

Fig. 106. Biserica din Strâmbeni-Dâmbovița văzută dinspre Apus.

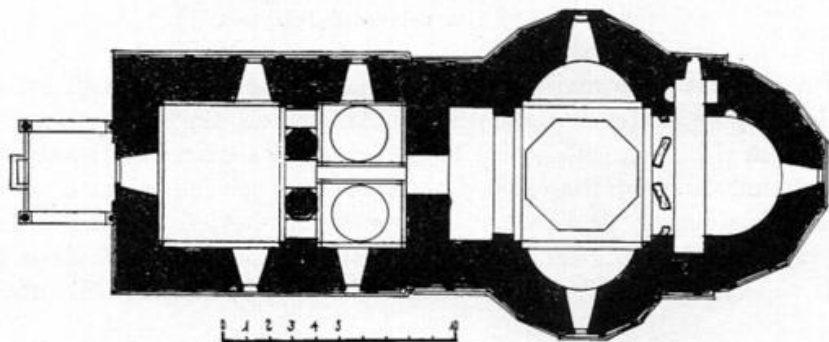

Fig. 107. Biserica mănăstirii Brebu. Plan.

1. Dimensiunile planului sunt : lungime interioară, 27,20 m., lărgime interioară, 6,35 în pronaos, 5,88 în naos. Grosimea zidurilor este excesivă : 1.88 m.

din Brebu reproduce în totul, și probabil în formele ei originale, biserica mănăstirii Dealului. Naosul, de formă dreptunghiulară, separat de altar printr'o tâmplă de piatră, era la început supraînălțat de o turlă de secțiune octogonală, dela care nu ne-a mai rămas decât baza. Pronaosul, separat de naos printr'un

Fig. 108. Biserica mănăstirii Brebu. (Pridvorașul din față și turlele sunt adăugiri recente).

zid foarte gros străpuns numai de o ușe joasă, e de formă dreptunghiulară alungită în sensul axei longitudinale, și este împărțit de doi puternici stâlpi octogonali¹ în două compartimente neegale (fig. 107). Compartimentul alăturat zidului care desparte naosul de pronaos este mai îngust și era acoperit, la fel cu cel dela Deal, de două turle mici laterale. Dela acestea ne-au rămas, ca și

1. E probabil ca un sistem asemănător de stâlpi să fi existat și la Deal, în locul arcului larg semicircular de acum. În acest caz, biserica mănăstirii Dealului ne-ar fi oferit primul exemplu, în Muntenia, de zid despărțitor ridicat pe stâlpi.

dela turla naosului, numai bazele. Turlele propriu zise au căzut la începutul secolului al XIX-lea și au fost înlocuite cu altele de scânduri (fig. 108). Partea din față a pronaosului, de formă aproape patrată, care constituie pentru bi-

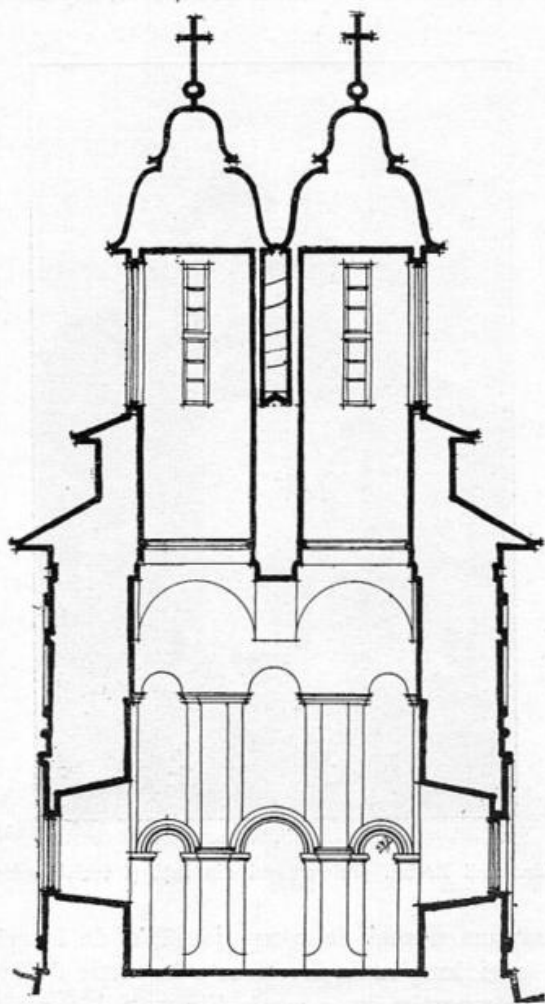

Fig. 109. Biserica de la Brebu. Secție transversală prin pronaos.

serică un fel de pridvor închis, este acoperită cu o boltă rezultată din intersecția a doi cilindri a căror muche diagonală de intersecție este foarte aproape de un semi-cerc, ceea ce face ca la rândul ei bolta să fie foarte aproape de o sferă.

Stâlpii cari despart naosul în două compartimente sunt până la înălțimea de 2,35 m. mai groși ; urmează apoi un capitel format din câteva profile simple și un tor, deasupra căruia iau naștere trei arcuri libere, cari unesc stâlpii între ei și pe aceștia cu pilaștrii angajați în zid. Stâlpii se continuă apoi, mai subțiri, până la o înălțime de 6,00 m. și se încheie prin alte trei arcuri simple (fig. 109).

Datorită acestor arcade suprapuse și înalte, interiorul pronaosului dela Brebu prezintă un aspect pe cât de monumental pe atât de original.

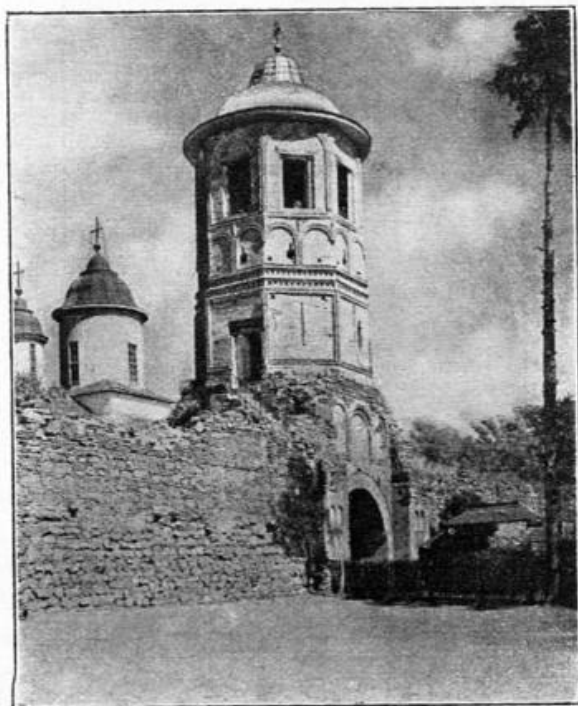

Fig. 110. Turnul-clopotniță de la Brebu.

Exteriorul, în întregime tencuit, prezintă caracterul comun monumentelor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea : două registre de arcade oarbe, asemănătoare cu cele de pe fațadele bisericii mănăstirii Dealului, dar construite din cărămidă, tencuite și făcând impresia — deși legate de zidărie — că sunt aplicate pe fațade.

Un interes deosebit pentru studiul structurii fațadelor monumentelor din această epocă prezintă turnul-clopotniță al mănăstirii Brebu. Construit în în-

tregime din cărămidă aparentă și prezentând un joc armonios de masse și elemente decorative, acest turn se înalță cu o eleganță remarcabilă pe latura de Sud a frumoaselor ziduri cari înconjoară mănăstirea. Se compune dintr'o încăperez-pasaj de formă patrată, situată la nivelul solului și acoperită cu o cupolă sferică. Golurile intrării, atât spre uliță cât și spre curtea mănăstirii, sunt puse în evidență de câte un arc lat în plin centru flancat de doi pilaștri groși,

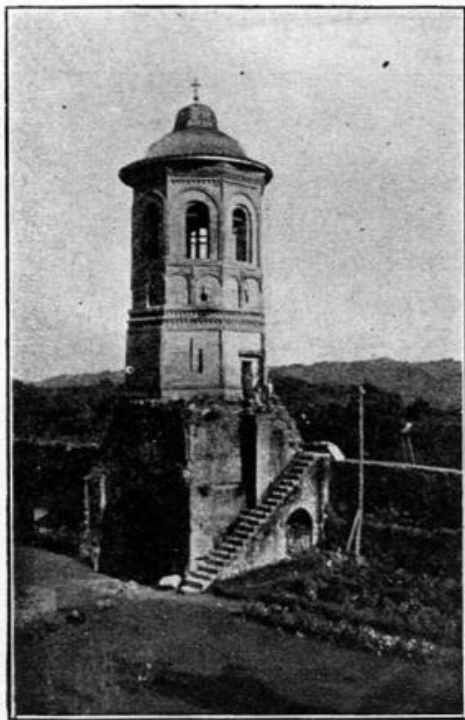

Fig. 111. Turnul-clopotniță de la Brebu văzut din curte.

decorați cu câte două firide înguste fiecare. Deasupra acestor goluri, baza de secțiune patrată a turnului în care este cuprinsă cupola pasajului se continuă până deasupra înălțimii zidurilor laterale, și este decorată pe fețele libere cu câte trei panouri oarbe construite din toruri de cărămidă de fabricație specială. Peste această bază, se ridică turnul propriu zis, care e de secțiune octogonală. Partea aceasta a turnului, până sub streșină, este împărțită în trei registre, dintre cari primul — corespunzător unei prime încăperi ridicată deasupra bolții pasajului — are fețele tratate în chip de panouri limitate

pe muchile prizmei de triple toruri de cărămidă și este separat de celelalte două, printr'un brâu puternic subliniat de două fâșii de cărămizi dispuse pe lat și ca zimții de ferăstrău. Deasupra acestui brâu, se înșiră o serie de firide oarbe — două pe fiecare față — ale căror arcure circulare duble se continuă pe mijlocul fețelor cu un triplu picioruș până la brâu, iar pe muchii se opresc la înălțimea planului de naștere al arcurilor (fig. 110). Aceste panouri sunt străpunse de metereze, încăperea corespunzătoare lor fiind fortificată în vederea apărării mănăstirii. Partea superioară a turnului cuprinde camera clopotelor, care are în fiecare față câte o fereastră în arc în plin centru, înconjurată de

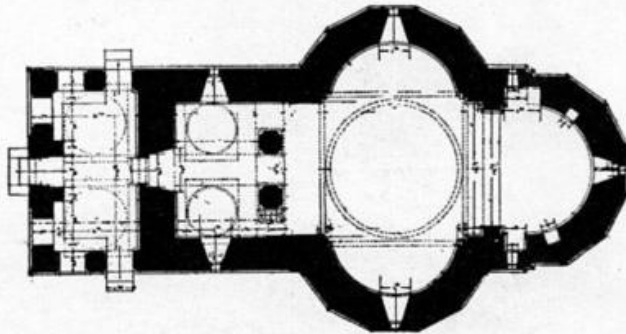

Fig. 112. Biserica mănăstirii Gura Motrului. Plan.

un dublu tor de cărămidă. Construcțiunea se termină cu o puternică cornișă construită din cărămizi dispuse pe lat și ca zimții de ferăstrău.

De o importanță tot atât de mare ca și ctitoria de la Brebu, biserica mănăstirii Gura-Motrului din Mehedinți, zidită la 1653, ne dă, sub o formă nouă, interpretarea aceluiaș tip de plan. Naosul treflat, având altar cu nișe speciale pentru proscomidie și diaconicon, este supraînălțat de o turlă de diametru mare, ridicată pe arcure în plin centru, a căror structură nu mai păstrează nici o amintire din procedeul de construcție sârbesc. Pronaosul, foarte îngust și separat de naos prin trei arcade ridicate pe zidurile laterale și pe doi stâlpi de secțiune octogonală, reproduce numai primul compartiment din pronaosul dela Deal și Brebu, și este, ca și acestea, acoperit cu două turlă de diametru mic și foarte înalte (fig. 112). Spre deosebire de cele dela Deal și Brebu, Biserica Gura-Motrului are în față un pridvor deschis, ridicat pe stâlpi de secțiune octogonală. Acest pridvor, care este acoperit de două calote sferice ridicate pe un sistem de arcure perfect asemănătoare cu cele ale turelor de pe pronaos, înlocuiește de fapt al doilea compartiment al pronaosului dela Brebu și Deal.

Decorul exterior este foarte asemănător cu cel al fațadelor bisericii din

Fig. 113. Biserica mănăstirii Gura Motrului.

Brebu : două registre de arcade oarbe, dreptunghiulare pe registrul de jos și terminate în arc de cerc pe cel de sus. Brâul median se întoarce spre fațada

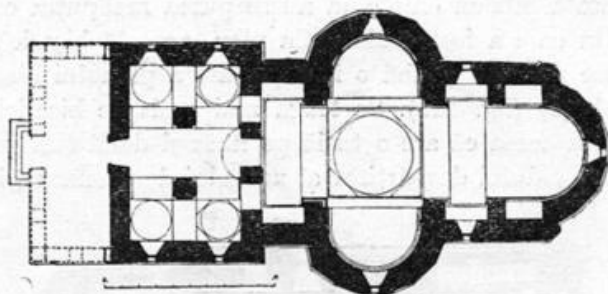

Fig. 114. Biserica mănăstirii Căldărușani. Plan.

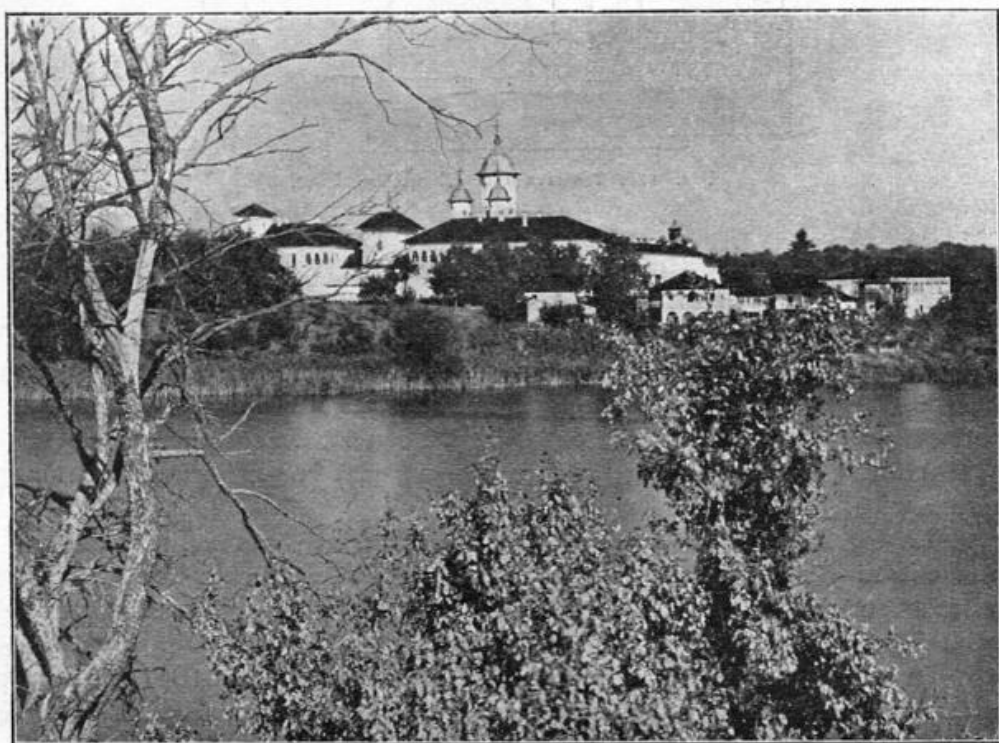

Fig. 115. Mănăstirea Căldărușani.

de Apus de două ori în unghiul drept, se înalță și înconjoară pridvorul ca la biserica din Plătărești (fig. 113).

Biserica Sf. Dumitru dela mănăstirea Căldărușani, ctitorie de seamă a lui Aga Matei, situată lângă București într'un loc foarte pitoresc, a fost, nu de mult, restaurată într'un chip cum nu se putea mai puțin conform cu arhitectura vremii în care a fost clădită. Ca plan, această biserică de dimensiuni foarte mari¹ este mai de grabă o interpretare a planului bisericii Episcopale din Curtea de Argeș (fig. 114). Se leagă mai mult de bisericile derivate din tipul „Deal”, prin aceea că are o turlă pe naos și două mai mici pe pronaos, ridicate de partea zidului despărțitor al naosului de pronaos (fig. 115).

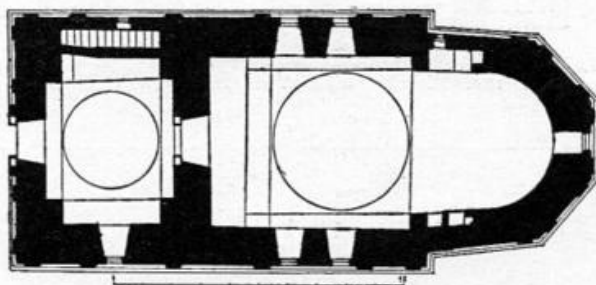

Fig. 116. Biserica din Gherghița. Plan.

Grupul III. Alături de bisericile de plan trilobat, cari se construiesc în număr foarte mare în tot decursul acestei vremi, apere, încă d'n ultimii ani ai primei jumătăți a secolului al XVII-lea, un tip foarte simplu, dreptunghiular. Modelul acestui nou fel de construcție pare să-l fi dat biserica zidită de Matei Basarab, la 1641, în comuna Gherghița din Prahova, la care pronaosul, de formă patrată, acoperit, ca și naosul, cu o singură cupolă, avea deasupra un turn de clopotniță la care se ajungea printr'o scară tăiată în grosimea zidului dinspre Nord (fig. 116).

La Strehaia, biserică zidită tot de Matei Basarab, la 1645, pe locul vechi ctitorii din veacul al XV-lea a boerilor Craiovești, scară care dă acces la această clopotniță ridicată peste pronaos este așezată într'un turnuleț special alipit fațadei de Sud (fig. 117).

În ce privește arhitectura exterioară, cele mai multe din bisericile de acest tip au fațadele tencuite. Câteva însă, printre cari trebuie pomenită în special bisericuța dela curtea Goleștilor din Muscel, al cărei plan este perfect asemănător cu cel dela Gherghița, îmbracă din nou decorul compus din firide oarbe aplicate pe un fond de fâșii alternative de tencuială și cărămidă aparentă,

1. 27,20 m. lungime interioară, 8,40 m. lărgime în naos și 10,40 m. în pronaos.

decor atât de scump meșterilor dela sfârșitul secolului trecut (fig. 118—119).

Tot astfel, biserica din Turbați-Ilfov, la care zidurile laterale din dreptul naosului sunt îngroșate către interior spre a primi în grosimea lor o ușoară curbură de abside laterale, are fațadele construite în întregime din cărămidă

Fig. 117. Biserica mănăstirii Strehaia. (Pridvorul este adăugat).

aparentă și împărțite în două registre : cel de jos perfect neted, iar cel superior decorat cu o serie de firide oarbe construite după modelul fixat de biserica Mihai-Vodă din București (fig. 120).

Biserici de acestea, mici, cu planul drept și cu clopotniță pe pronaos, se construiesc în număr destul de mare în tot lungul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, când fațadele unora din ele capătă chiar un decor pictural, de multe ori remarcabil.

Printre cele ridicate încă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, merită a mai fi pomenite : biserica din Vlădești-Muscel, zidită de Pârvu Vlă-

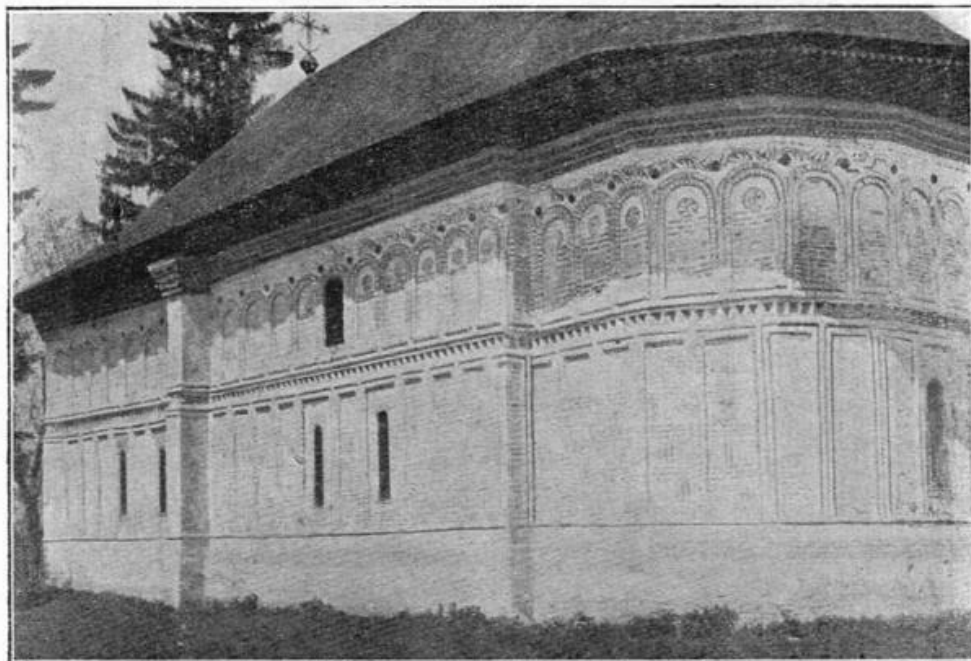

Fig. 118. Biserica de la Curtea Goleștilor. Fațadă laterală.

descu, la 1657, biserica mănăstirii Aninoasa, clădită de Tudoran Vlădescu (la care clopotnița de pe pronaos este înlocuită de o a doua turlă), apoi bine proporționata bisericuță din Bărbuleț-Dâmbovița (fig. 121), ale cărei fațade tencuite primesc sub streășină un plăcut decor de pictură, și, în sfârșit, Biserica Doamnei din București, cu remarcabilul ei pridvor sprijinit pe 10 coloane de piatră (fig. 122—124), construcție de preț ridicată în anul 1683 de Doamna Maria, soția voevodului Șerban Cantacuzino.

Clădit în al 3-lea sfert al secolului al XVII-lea și legându-se mai mult de arhitectura lui Brâncoveanu, în spiritul căreia a fost refăcut, nu trebuie

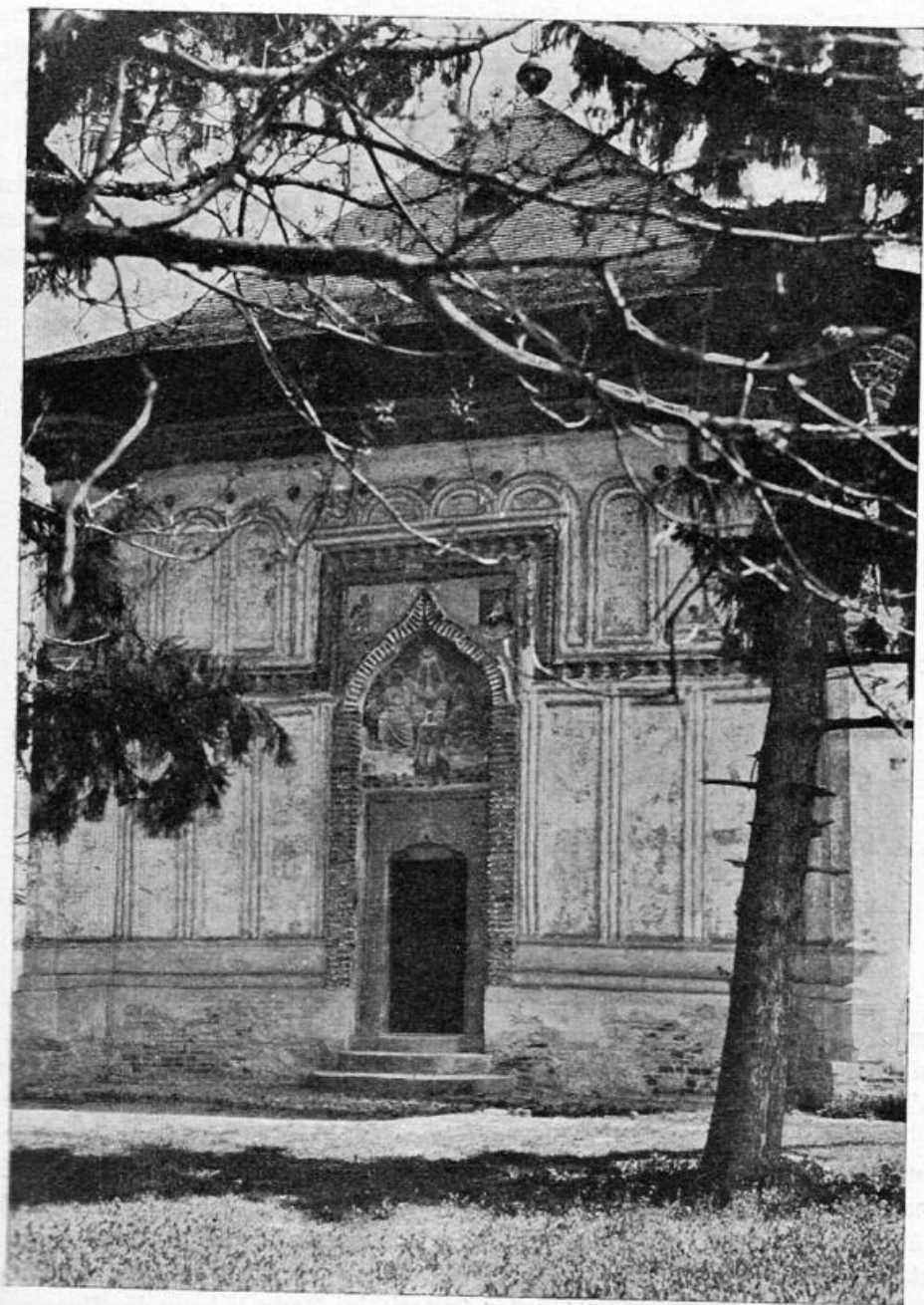

Fig. 119. Biserica de la Curtea Goleștilor. Intrarea.

uitată menționarea paraclisului Mitropoliei din București, înglobat în clădirile palatului metropolitan și flancat de cele două elegante și pitorești foișoare (fig. 125, 126).

Grupul IV. Biserica Episcopală din Curtea de Argeș, monumentală și bogată în decorații, n'a atras atenția constructorilor de biserici din secolul al XVI-lea decât în mică măsură. Afară de meșterul care a zidit Cobia din Dâmbovița, monument modest ca dimensiuni și stângaci redat ca plan, nimeni altul nu s'a mai încumetat în această vreme să ia drept model al construc-

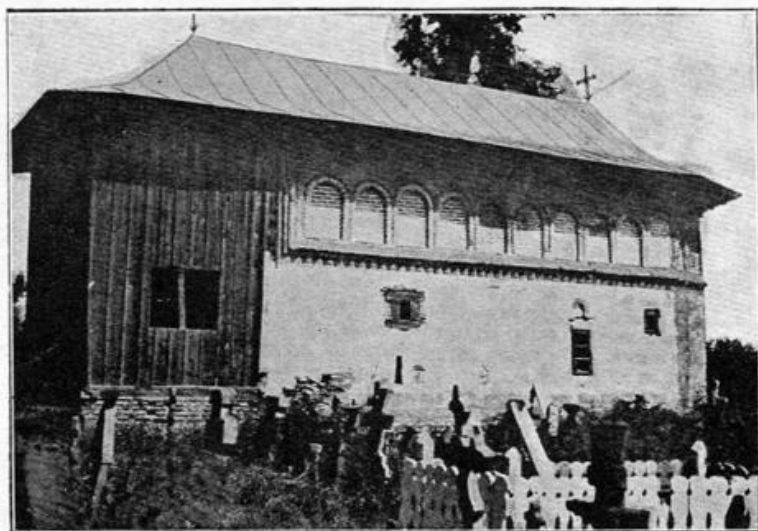

Fig. 120. Biserica din Turbați-Ilfov.

ției sale biserica meșterului Manole din Curtea de Argeș. Nu tot astfel stau lucrurile în veacul următor, când, în afară de biserica mănăstirii Snagovului care nu mai are nici o replică, toate tipurile de plan vechi sunt luate drept model și reproduse, în număr destul de mare, pe tot întinsul țării.

Dar, pe când bisericile de plan simplu stau, ca model, la îndemâna tuturor celor ce cu resurse bănești modeste și pricepere constructivă limitată vor să zidească un lăcaș dumnezeesc, tipul Episcopiei din Argeș nu este împrumutat decât de ctitori bogați și de meșteri pricepuți. Deaceea bisericile de felul acesta sunt puține și, dealtfel, nu toate din cele pe cari le cunoaștem au fost zidite astfel încât să poată rezista vremurilor. Ctitoria lui Radu Mihnea din București,

pe care am pomenit-o la începutul acestui capitol, și-a pierdut de mult turlele cari se înălțau peste naosul și pronaosul ei, și tot astfel s'a întâmplat și cu biserica, mult mai de preț și mai bine construită, a lui Șerban Cantacuzino, din Dealul Cotrocenilor.

Fig. 121. Biserica din Bărbuleț-Dâmbovița.

Una dintre bisericile de tipul acesta, ridicată pe la jumătatea secolului, avea să se păstreze însă în întregime și aproape sub întreaga ei înfățișare ori-

ginală. Aceasta este Mitropolia din București, începută în anul 1654 de Constantin Basarab Cârnu, și terminată și târnosită în anul 1658 de domnitorul de scurtă durată Mihnea al III-lea.

Fig. 122. Biserica Doamnei din București.

Ca de obicei, numele meșterului acestei biserici nu se cunoaște. Sunt cunoscuți în schimb ispravnicii Radu Logofătul Dudescu și Gheorghe Sufariu, cari, după cât se pare, au supravegheat lucrările în tot timpul celor 4 ani cât a durat construcția.

Puțin mai mare decât biserica episcopală din Curtea de Argeș — măsoară 28.00 m. lungime interioară și 14.60 m. lărgime în pronaos — ctitoria lui Constantin Basarab este totuși o reproducere aproape fidelă a acesteia (fig. 127). Forma planului precum și numărul și dispoziția turlelor au fost luate

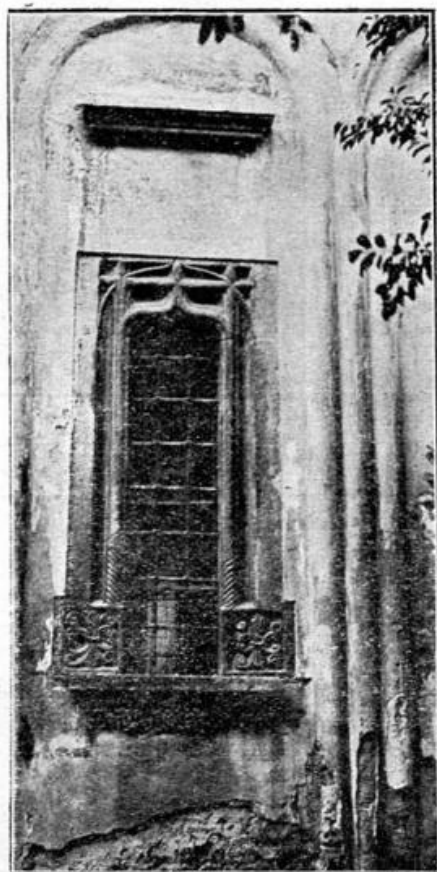

Fig. 123. Biserica Doamnei din București.
Detaliu de fereastră.

întocmai după biserica lui Neagoe din Argeș. Ca să varieze însă puțin, meșterul dela București a acoperit absida altarului cu o cupolă ridicată pe 4 arcuri (soluție destul de stângace dealtfel, care se leagă în mod silit cu forma rotun-

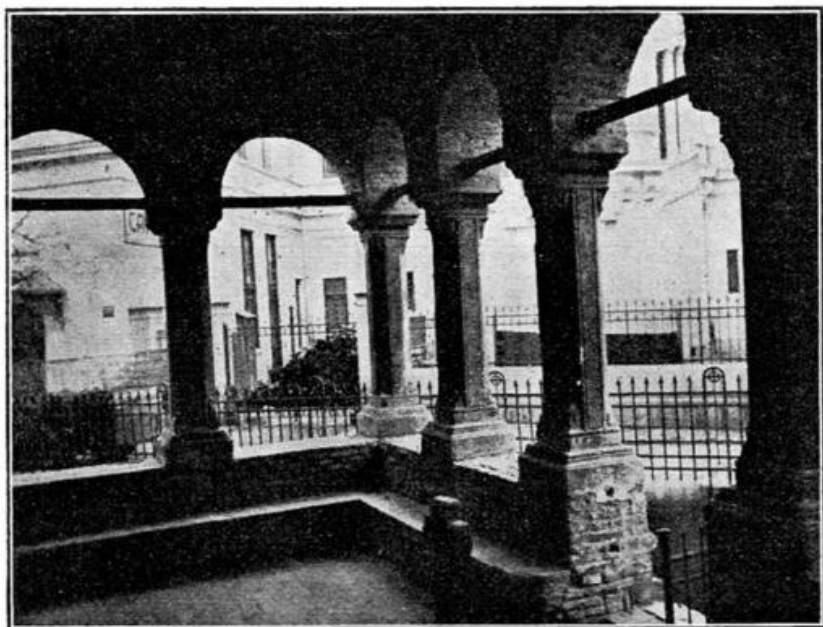

Fig. 124. Pridvorul bisericii Doamnei din București.

Fig. 125. Paraclisul Mitropoliei din București.

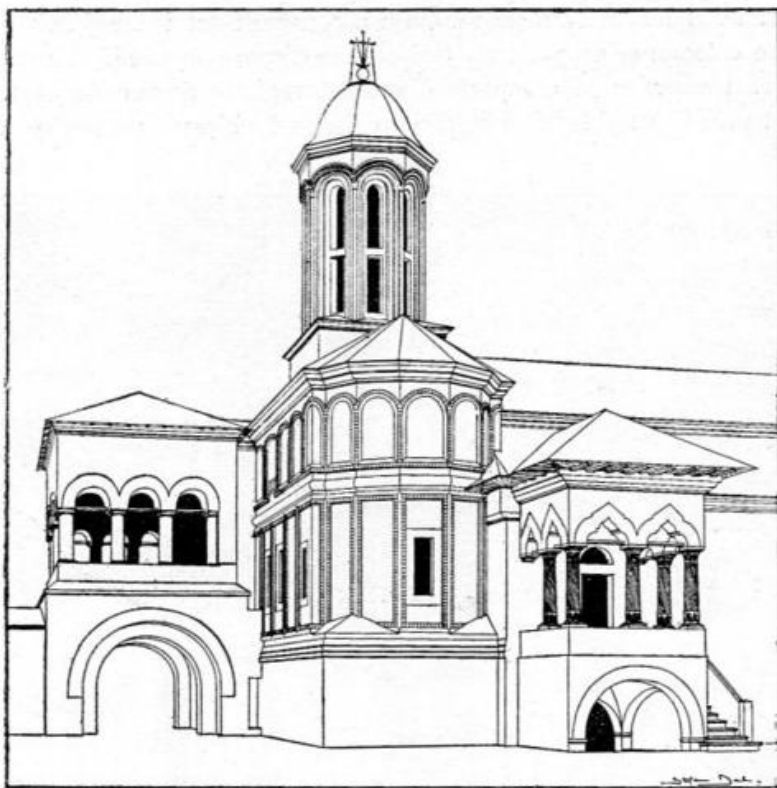

Fig. 126. Paraclisul Mitropoliei din București. (Proect de restaurare de arh. Ștefan Balș).

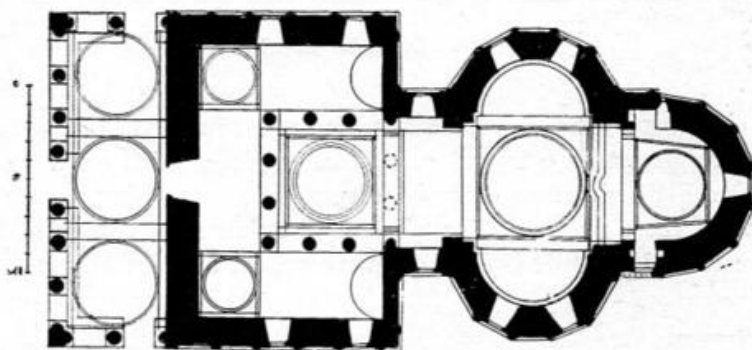

Fig. 127. Mitropolia din București. Planul.

jită a încăperii) iar în fața pronaosului a construit un mare pridvor deschis, rezemat pe coloane și acoperit cu trei cupole dispuse în filă¹.

Decorul exterior se compune din două registre de arcade oarbe în arc de cerc în plin centru, largi și înălțuite în mod obișnuit pe registrul de jos,

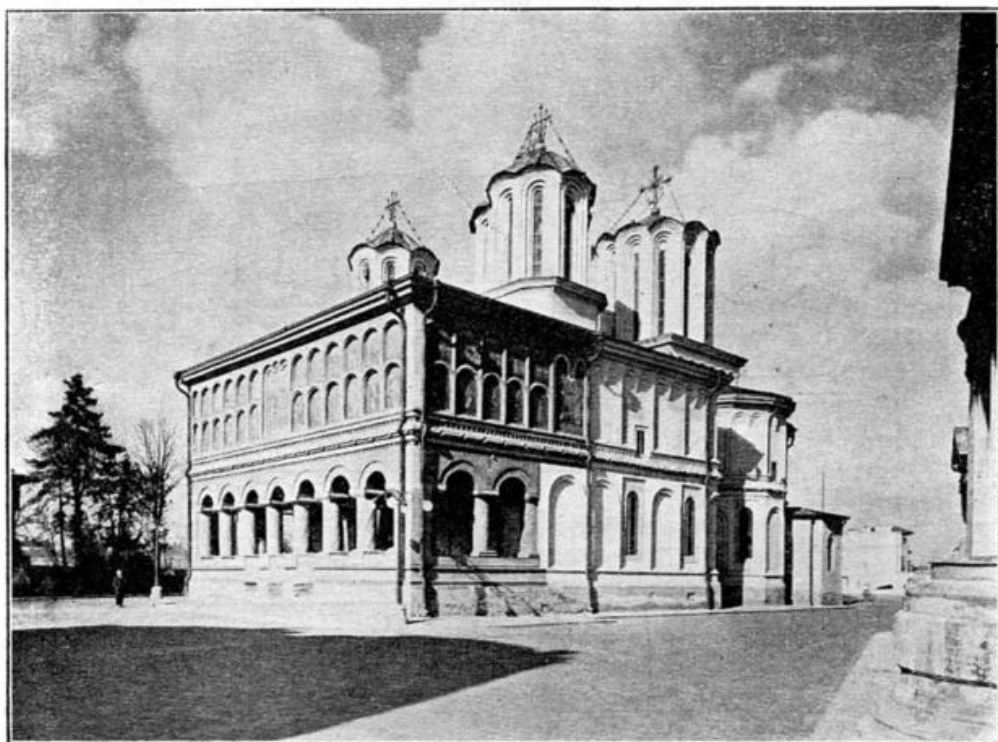

Fig. 128. Mitropolia din București.

și înguste și grupate câte două, fără picioruș median, pe cel de sus (fig. 128). Brâul de piatră care separă cele două registre, prins după moda muntenească între două șiruri de cărămizi dispuse zimțat, e compus din trei ciubuce cari se răsucesc din loc în loc, și numai într'un sens, constituind astfel o interpretare a modelului de brâu moldovenesc dela biserica Stelea din Târgoviște.

1. După toate aparențele, partea superioară a acestui pridvor a suferit cândva o refacere ca dealtfel și întreaga cornișă a edificiului.

Turlele, de proporții reduse dar foarte elegante, au fețele formate dintr'o serie de firide retrase, ca cele dela Snagov sau Vechea Mitropolie din Târgoviște, iar, în partea de sus, acoperișul lor urmează curbura arcurilor acestor firide, ca la turla mare a Episcopiei din Argeș și la turlele atâtor biserici bizantine dela Muntele Athos, Salonic, sau din alte părți.

Mănăstirea Cotroceni. Tot atât de importantă ca și Mitropolia și cu un trecut istoric mult mai bogat, ni se înfățișază vestita mănăstire Cotroceni, situată pe o ridicătură de deal la marginea de Vest a Bucureștilor, unde fusese altădată o mare și cunoscută pădure. Din clădirile vechi cari formau în vechime întregul mănăstirii, foarte puține lucruri s'au mai păstrat până astăzi. Intre acestea, demne de luat în seamă sunt chiliile cari se înșiră de o parte și de alta a clopotniței pe sub care se intră în curtea bisericii (astăzi transformate în dependințe ale palatului regal) și cele câteva coloane vechi întrebuințate la porticele clădirilor noi cari limitează curtea către Nord și Sud, coloane cu minunate capiteli de tip „compozit” lucrate în foi de acantă și cu baze prizmatice bulbucate și înflorite, din cari ies, ca dintr'un coș, fusuri elegante și mărunț canelate (fig. 129).

Biserica a fost clădită, ca și mănăstirea de care depindea, de Șerban Cantacuzino, în anul 1679, și deși a suferit unele modificări — cum sunt de pildă înlocuirea turlelor vechi, dărâmate, și suprimarea celor două turnulețe de pe pronaos — înfățișarea ei exterioară este totuși foarte aproape de cea originală. Pridvorul, ridicat pe 8 coloane de piatră de secțiune octogonală, decorate sub capiteli și deasupra bazelor cu ornamente formate dintr'un fel de alveole caracteristice artei arabo-otomane, ne prezintă, alături de ceilalți stâlpi dela chilii și din interiorul bisericii, cele mai frumoase exemple de coloane de piatră pe cari le găsim în arhitectura românească după epoca lui Neagoe Basarab (fig. 130, 131).

Planul bisericii (fig. 132) este o reproducere a planului Mitropoliei, care, la rândul lui, așa cum am

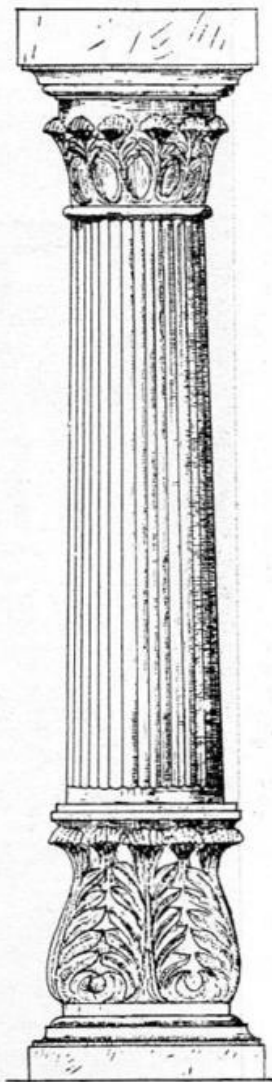

Fig. 129.

Coloană de la clădirile anexe ale mănăstirii Cotroceni. (După N. Ghika-Budești).

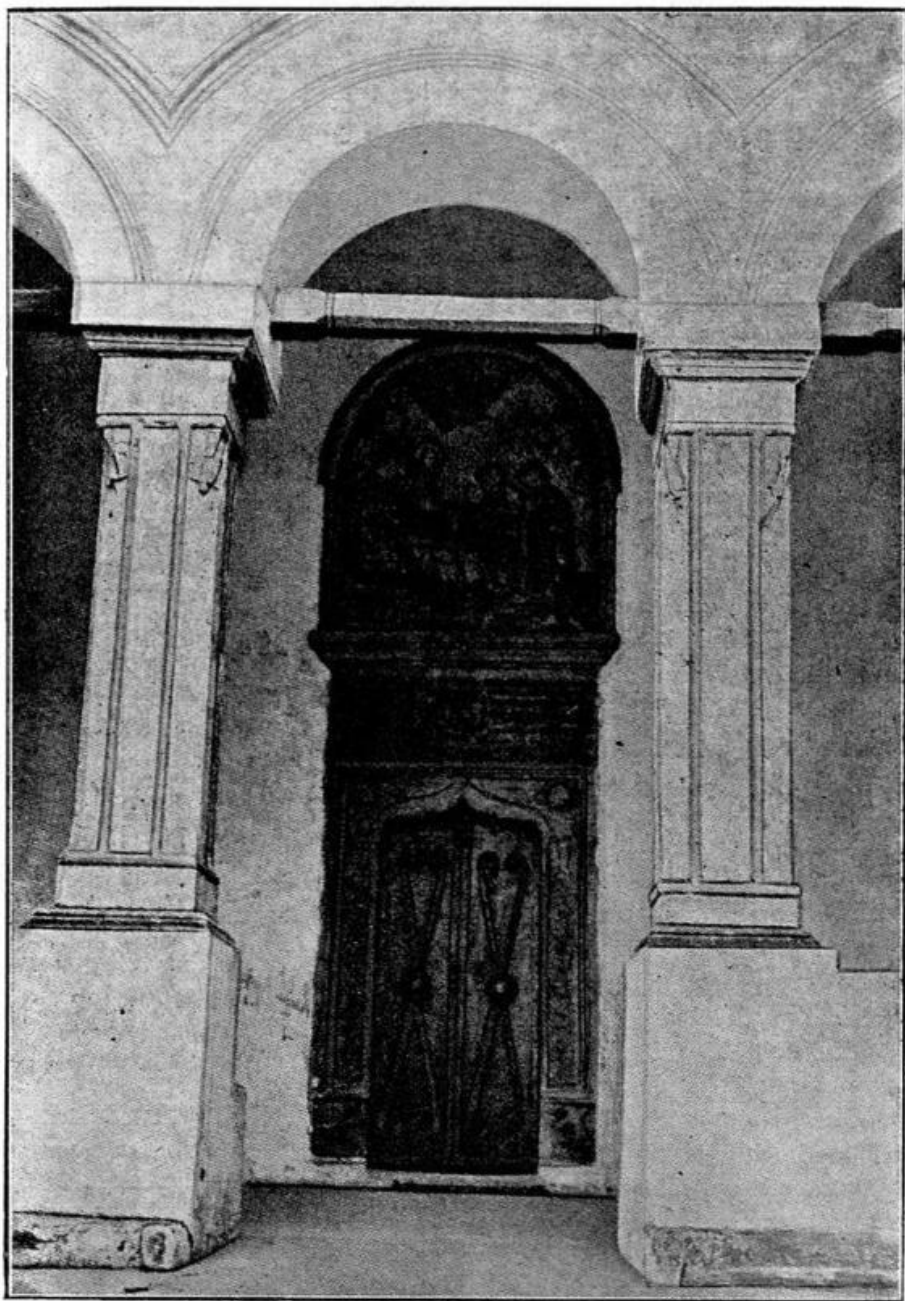

Fig. 130. Cotroceni. Coloane de la pridvorul bisericii.

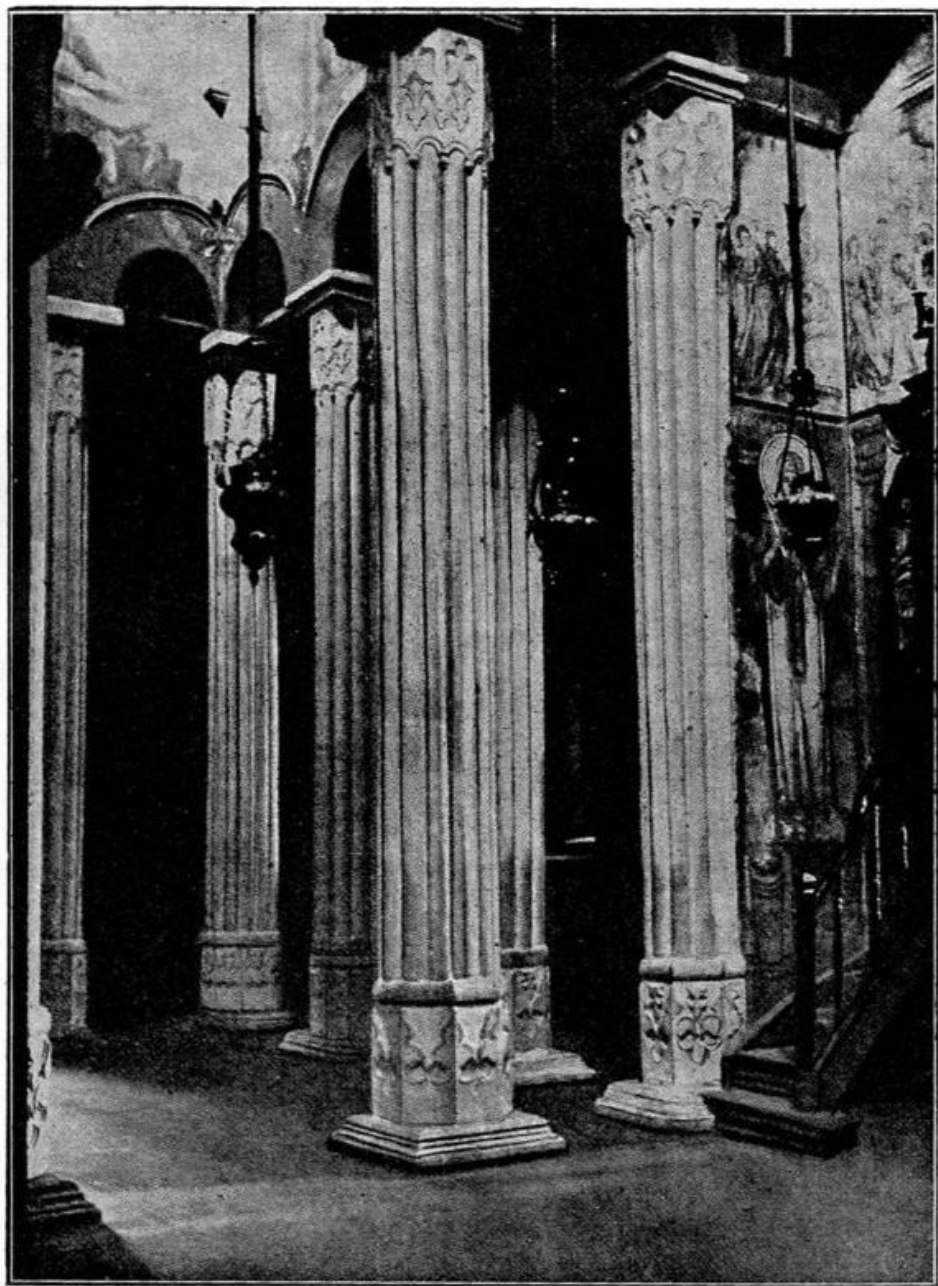

Fig. 131. Cotroceni. Pronaosul bisericii.

arătat, este o interpretare a planului Episcopiei din Argeș. Cele 12 înalte coloane de piatră, cari susțin turla pronaosului, sunt exemplarele cele mai reușite și mai frumoase din câte s'au realizat după modelul și cu motivele decorative împrumutate dela stâlpii pronaosului Episcopiei din Argeș.

Grupul V. Clopotnița ridicată în corpul bisericii deasupra bolții pronaosului, care întovărășește ca regulă generală planul drept de tip Gherghița sau Strehaia, apare pentru prima oară în compoziția unei biserici de plan trilobat. În adevăr, cunoscuta ctitorie a lui Matei Basarab din Călinești-Prahova ne

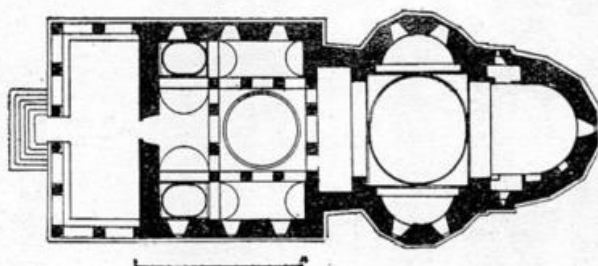

Fig. 132. Biserica mănăstirii Cotroceni. Plan.

înfățișază primul exemplu de acest fel. Biserica aceasta, zidită în anul 1636, nu este numai una dintre cele dintâi construcții ridicate de evlaviosul domnitor, ci și unul din cele mai importante monumente păstrate ale acelei vremi. Deși în linii generale arhitectura exterioară reproduce decorul unor biserici mai vechi, clădirea este totuși foarte interesantă, atât prin buna calitate a lucrului, dar mai ales prin felul nou și original în care realizează gruparea către fațada de Apus a clopotniței și a turnulețelor de scară cari o însoțesc (fig. 133).

Cercetând planul acestei biserici (fig. 134), ceea ce ne atrage dintr'o dată atenția este configurația pronaosului. De formă patrată, ca la atâtea alte biserici, el este flancat de două ieșituri poligonale lipite de zidurile laterale și trase spre Apus aproape la nivelul zidului fațadei principale. Aceste ieșituri nu sunt altceva decât niște turnulețe cari închid cele două scări pe cari se poate urca din pronaos la clopotniță. Pronaosul este acoperit, ca la bisericile de plan dreptunghiular cari au clopotnița deasupra, cu o cupolă, care stă pe 4 arcuri egale sprijinite pe 4 pilaștri de colț¹. Deasupra cupolei, ridi-

1. Acești pilaștri sunt caracteristici secolului al XVII-lea și îi găsim la mai toate bisericile al căror pronaos este supranălțat de o clopotniță sau turlă. Ei sunt chemați să suporte nu numai greutatea cupolei ci și pe a turlei sau clopotniței ridicate deasupra.

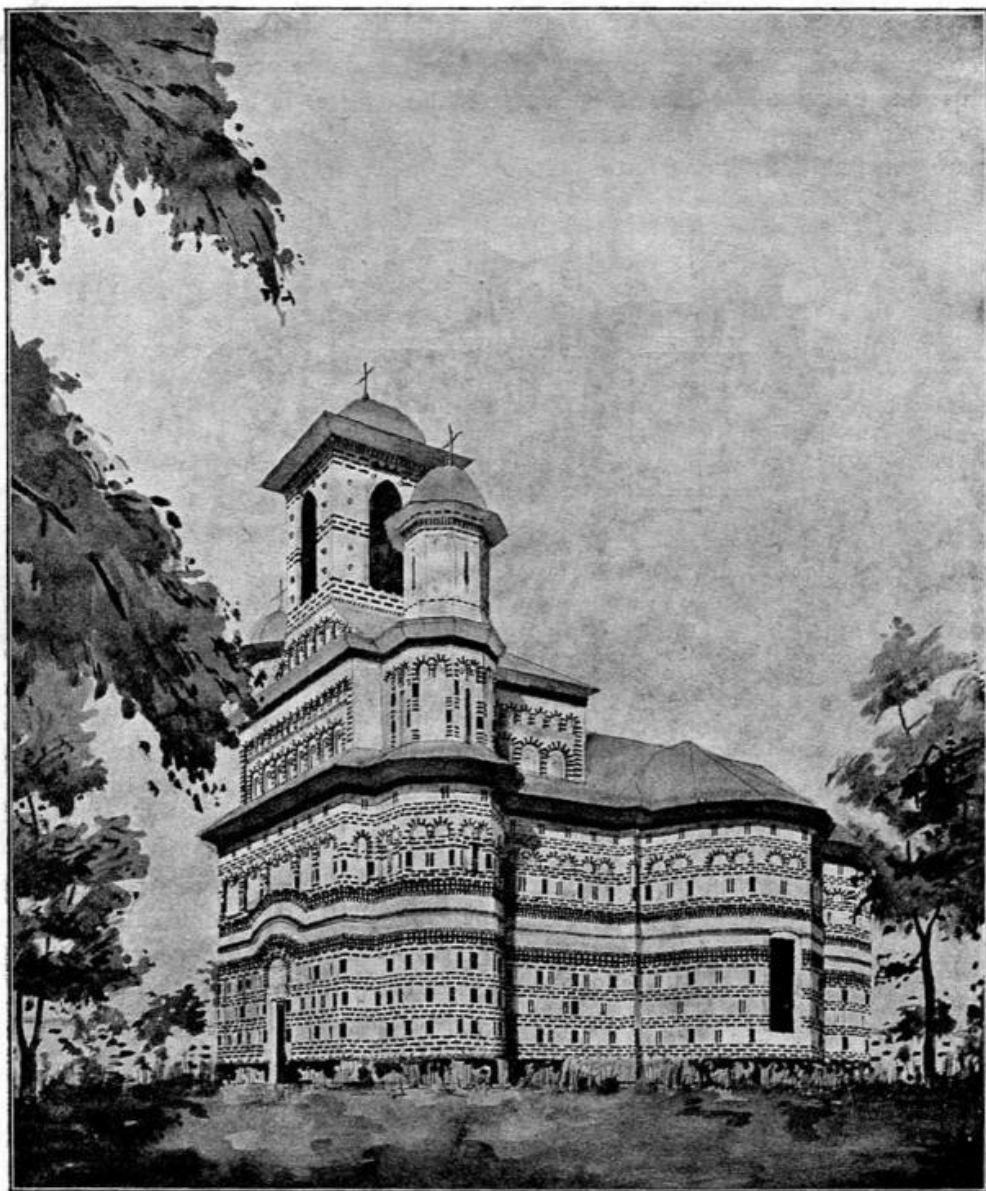

Fig. 133. Biserica din Călinești, jud. Prahova.

cată de o parte pe zidurile exterioare iar de alta pe arcada îngustă care separă pronaosul de naos, se înalță o priză de bază patrată, ale cărei fețe spre exterior sunt decorate cu două șiruri de ocnite suprapuse (fig. 133). Din acoperișul acestei prize, acoperiș care spre fațada principală se termină cu un fronton trapezoidal decorat cu ocnite înalte, răsare un turn de secțiune patrată, clopotnița propriu zisă, ale cărei fețe sunt străpunse de câte o fereastră mare terminată în arc frânt¹. Clopotnița aceasta, mult mai mică decât

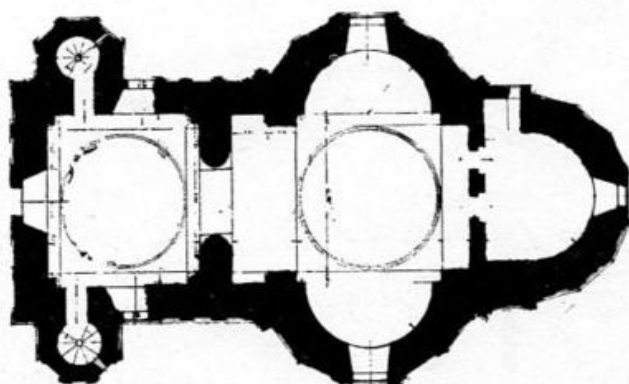

Fig. 134. Biserica din Călinești-Prahova. Planul.

prizma ce-i servește de bază, este trasă spre fațadă și dispusă în acelaș plan vertical cu turnulețele celor două scări. Dispoziția aceasta nu este lipsită de eleganță, și pune în evidență preocuparea meșterului de a stabili fațadei principale un echilibru și o simetrie perfectă.

Când, mai târziu, meșterii dela Strehăia sau Vlădești-Muscel împrumută dela biserica din Călinești acest mod foarte practic de a ridica clopotnița deasupra pronaosului, ei construiesc, pentru ca să poată ajunge la aceasta, atunci când nu taie scara direct în grosimea zidului, ca la Gherghița sau Golești, un singur turn, fie pe fațada de Sud, fie pe cea de Nord, ceea ce meșterul dela Călinești, stăpânit cum am văzut de sentimentul simetriei, n'a îndrăznit să facă.

Planul treflat cu clopotniță pe pronaos nu este însă des întrebunțat de meșterii secolului al XVII-lea. El nu avea să se bucure de aceeași favoare ca

1. N'ar fi exclus ca forma acestor ferestre să fie datorită transformărilor pe cari biserica le-a suferit într-o lucrare de restaurare la 1850. Însăși clopotnița, așa cum se prezintă față de baza ei atât de mare, s'ar putea să nu fie cea de la început.

planul drept de tip Gherghița decât în secolul următor. În orice caz însă, exemplul dela Călinești rămâne izolat. Biserici cu clopotniță pe pronaos și cu fațada principală încadrată simetric de două turnulețe, nu mai găsim. Cu un singur turn, alipit fațadei de Nord, avem totuși un exemplu remarcabil în seco-

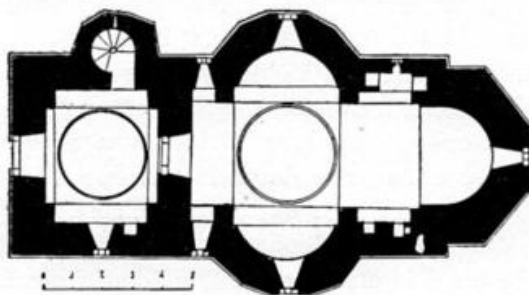

Fig. 135. Biserica Schitului Cornet din Vâlcea. Plan.

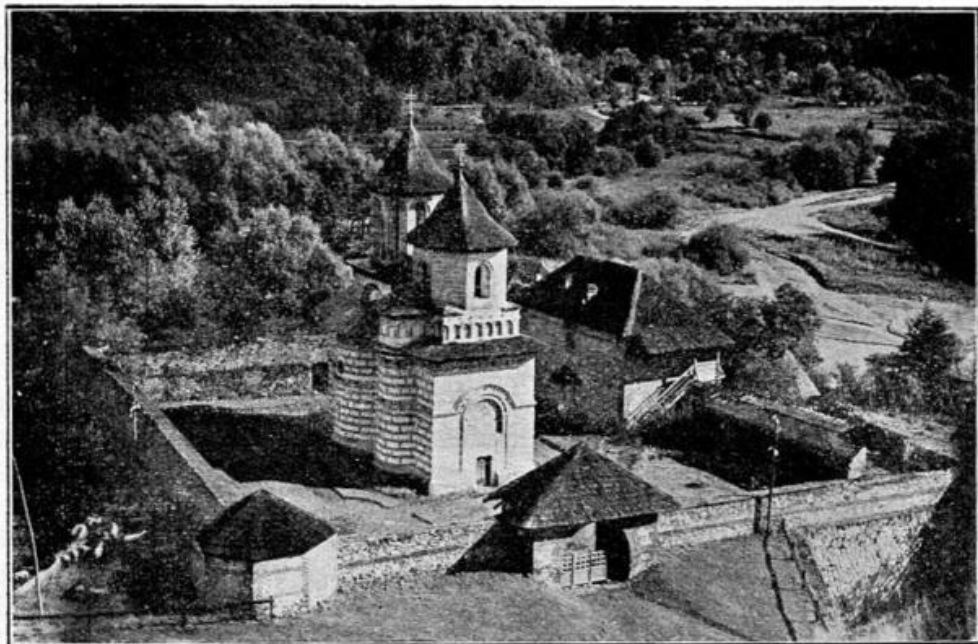

Fig. 136. Schitul Cornet din Vâlcea.

lul al XVII-lea, la bisericuța pitorescului schit Cornet din județul Vâlcea, ridicat în anul 1666, într'o minunată poeniță înconjurată de munți împădușiți (fig. 135-136).

3. Un început de înrăurire moldovenească în arhitectura Munteniei pe vremea lui Matei Basarab.

În ciuda originii comune a artei lor, cele două Principate românești, Muntenia și Moldova, au avut, până către sfârșitul secolului al XVI-lea, o arhitectură foarte deosebită una de alta. Relații politice și culturale au existat totuși întotdeauna între Munteni și Moldoveni, dar schimb de influențe între arta și arhitectura lor nu s'a făcut decât târziu, către 1600, și, pe o scară mai mare, numai din Muntenia în Moldova. Arhitectura muntenească n'a primit din Moldova decât câteva elemente decorative, în epoca lui Matei Basarab, și acestea mulțumită unei împrejurări cu totul speciale¹.

Vasile Lupu, domnitorul moldovean ambițios și iubitor de glorie, cti-torul cunoscutei și lăudatei biserici a celor Trei Ierarhi din Iași, râvnea să puie stăpânire și pe Țara Românească, pe al cărei domnitor, Matei Basarab, spera să-l înlocuiască cu fiul său Ion. În acest scop a întreprins el împotriva Muntenilor, câteodată chiar cu ajutor turcesc, o serie de lupte fratricide, între cari cele mai sângeroase au avut loc în anii 1637, 1639 și 1653. Rezultatul acestor lupte n'a fost însă cel dorit de domnul moldovean. Dimpotrivă, până la sfârșit, soarta s'a întors împotriva lui. În 1653, armatele muntene în unire cu cele din Ardeal ale lui Rakoczy al III-lea, pun capăt pentru totdeauna neastămpărului și necredinței domnului dela Iași, care, după ce-și îmbrățișează cu lacrimile'n ochi, și pentru cea din urmă oară, soția și copilul rămași să se predea învingătorului la Suceava, pleacă pe drumul dureros al nesfârșitelor sale rătăcirii printre Tătari, Cazaci și Turci².

Dar, între incursiunea în Muntenia a lui Vasile Lupu dela 1639 și luptele victorioase ale armatei lui Matei Basarab la Flinta și Suceava din 1653, dușmănia dintre cei doi domni se micșorează din ce în ce, într'atât încât, în anul 1645, lepădând săbiile, mâinile învrăjbite, se împreunează întru frățească împăcare. Dacă faptul acesta n'a rămas, așa cum ar fi fost de dorit, un legământ definitiv de pace, a prilejuit în schimb zidirea a două monumente, dintre cari, unul în special avea să joace în arhitectura muntenească un rol destul de important. În adevăr, spre a dovedi împăcarea lor și a o pecetlui cu o operă care să rămâe pildă urmașilor, cei doi domni, zidesc, unul pe pământul țării celuilalt, câte o biserică. Astfel, Matei Basarab zidește la Soveja, în munții Vrancei, o biserică din care azi nu se mai păstrează decât zidurile laterale,

1. Pentru un caz izolat de înrăurire moldovenească, probabilă, anterioară epocii lui Matei Basarab, vezi Horia Teodorescu, *Contraforți la o biserică muntenească din secolul al XVI-lea*, în *Inchinare lui N. Iorga*, p. 398—401.

2. Cfr. N. Iorga, *Istoria Poporului Românesc*, III, p. 93.

învelite cu un acoperiș de scânduri și ușa principală cu inscripția (fig. 137), iar Vasile Lupu ridică la Târgoviște, în același an, și cu mai mult lux decât domnitorul muntean, biserica cunoscută și azi sub numele de Stelea, după numele unui Spătar căruia aparținuse locul pe care s'a ridicat, și unde, se pare, existase mai înainte o modestă mănăstire¹.

Fig. 137. Biserica lui Matei Basarab din Soveja.

Deși lucrată cu meșteri trimeși special dela Iași, ctitoria din Târgoviște a lui Vasile Lupu, departe de a fi un monument moldovenesc din toate punctele de vedere, este mai de grabă un admirabil exemplu de pricepută împerechere de elemente moldovenești și muntenesti. De o înfățișare simplă dar bine proporționată, biserica Stelea ne dă o imagine sumară a celeilalte cunoscute ctitorii a lui Vasile Lupu, biserica Trei Ierarhi din Iași, a cărei replică de fapt și este. Construită din cărămidă și tencuită, adică întrebuintându-se la zidirea ei materialul și felul de lucru caracteristic acelei vremi în Muntenia, biserica din Târgoviște este mult mai sărăcăcioasă decât strălucitul ei model dela Iași. Abia soclul, sfoara de brâu care o încinge pe la mijloc și câteva rame de uși și ferestre sunt de piatră, croite în chipul celor dela Iași. Planul și

1. N. Iorga, *Cea d'întăiu biserică a Stelei*, în „Bul. C. M. I.” 1929, p. 112; P. P. Pănaiteșcu, *Biserica Stelea din Târgoviște. Note istorice*, în „Rev. Istorică română”, V-VI, p. 389.

forma generală a lăcaşului sunt în schimb, cu neînsemnate modificări de detaliu, împrumutate deadreptul dela Trei Ierarhi. Acelaşi interior, aceeaşi lumină, aceeaşi înălţare şi aceleaşi două turle ridicate, ca în Moldova, pe câte

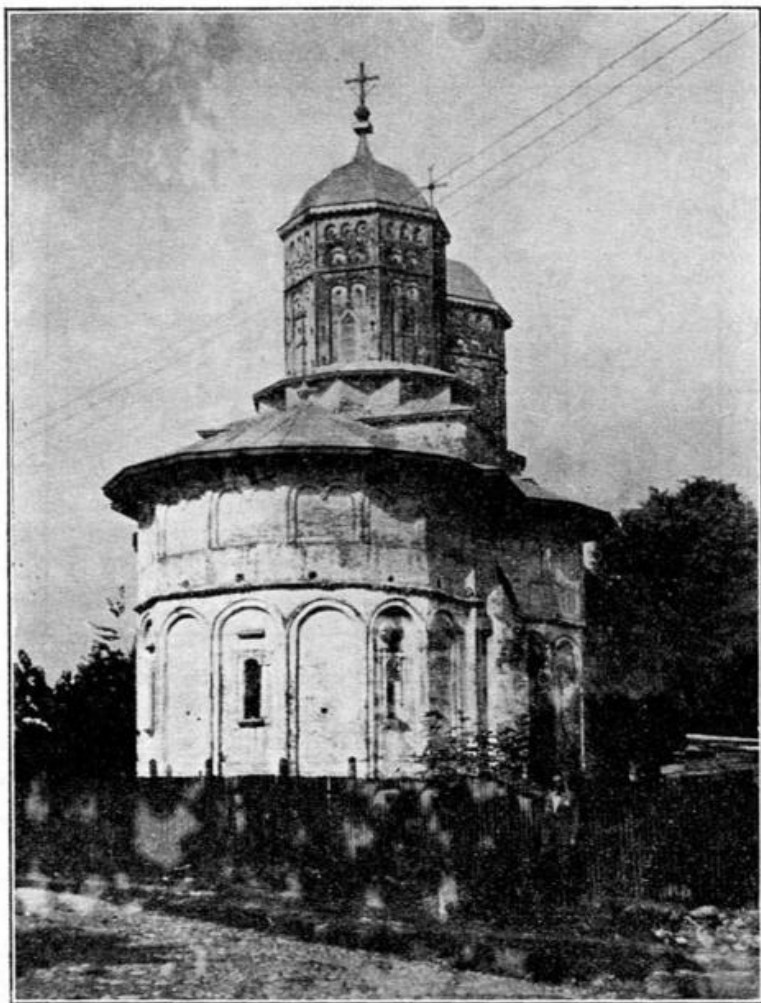

Fig. 138. Biserica Stelea din Târgoviște văzută dinspre Răsărit.

două baze : una simplă, de secţiune patrată, şi alta colţuroasă ca o stea. Înaltă şi bine proporţionată, ca toate bisericile bune din Moldova acelei vremi, Stelea are totuşi faţadele tăiate în două, după moda muntenească, modă care trecuse

însă din Muntenia și în Moldova încă dela începutul secolului, de un brâu de piatră format din trei ciubuce cari se răsucesc din loc în loc când într'un sens când într'altul (fig. 138). Pereții exteriori, proptiți de o parte și de alta a absidelor laterale, precum și pe colțurile exonartexului, cu contraforți puternici, după moda moldovenească, sunt în schimb decorați ca în Muntenia cu două registre de firide oarbe înconjurate cu ciubuce rotunjite de cărămidă și ten-cuială. Firidele de pe registrul superior, crioite după modele muntenesti mai vechi, sunt dispuse totuși, în mod neobișnuit, mult deasupra brâului median, astfel că prin această așezare ele amintesc șirurile nelipsite de ocnițe cari se găsesc sub streășina bisericilor din Moldova.

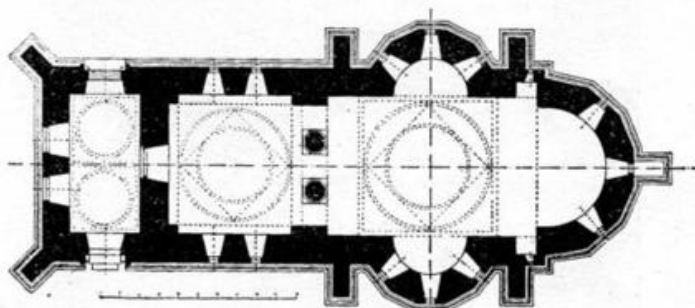

Fig. 139. Biserica Stelea din Târgoviște. Plan.

Adevăratul aspect de eleganță moldovenească îl dau însă bisericii cele două turlle înalte, ale căror fețe — patru însoțite de câte un mic contrafort decorativ iar patru străpunse în partea de jos de câte o fereastră îngustă — sunt decorate cu firide lungi, cu ocnițe sub streășină și cu butoni bombați și divers colorați de teracota smălțuită (fig. 140).

Odată cu zidirea acestei biserici la Târgoviște, se determină în arhitectura muntenescă un curent destul de important de influență moldovenească, curent care, în ceea ce privește chenarele de uși și ferestre, dăinuiește — devenind însă din ce în ce mai slab — în tot timpul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea.

Dar elemente gotice de proveniență moldovenească apăruseră în Muntenia, izolat, chiar înainte de construirea bisericii Stelea. Așa, de pildă, ferestrele palatului din Brâncoveni, zidit de Matei Basarab la 1635, avea chenare gotice, dealtfel destul de grosolan lucrate de acel Badea, „meșter de ferestre” (care n’a uitat să-și scrie numele pe piatră), chenare cari la partea superioară se întorc în ușoare acolade, ca la ferestrele dela Dragomirna sau Trei Ierarhi din Iași. Mai târziu, la 1646, meșterul Stoica, pietrar, care lucrează la cons-

truția bisericii și casei Goleștilor, încadrează ferestrele acestor clădiri cu ornamente de împletituri lucrate din ciubuce rotunjite, după tehnica sculpturii armeano-georgiene. Cum acest gen de ornamentație apare în Muntenia, în

Fig. 140. Biserica Stelea din Târgoviște. Fațada principală.

acea vreme, cu totul izolat, este foarte probabil ca acest meșter Stoica să fie unul din pietrarii întrebuințați la ornamentarea bisericii Trei Ierarhi din

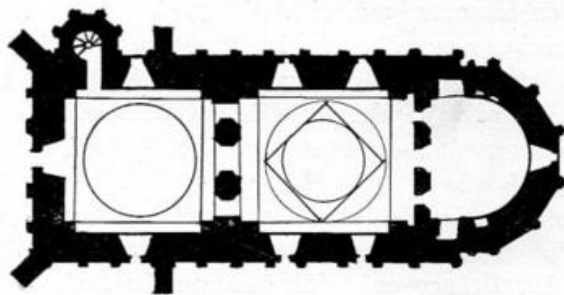

Fig. 141. Biserica Sfinții Impărați din Târgoviște. Plan.

Iași, de unde a putut veni apoi în Țara Românească, trimis poate chiar de Vasile Lupu, odată cu începerea clădirii bisericii Stelea.

După zidirea bisericii Stelea — model de arhitectură moldovenească la îndemâna meșterilor munteni — înrâurirea arhitecturii de peste Milcov se accentuează și se întinde și la unele elemente constructive de importanță mai mare. Biserica Sfinților Impărați din Târgoviște, zidită la 1650 de Matei Basarab, al cărei plan drept o clasează printre monumentele studiate sub grupul III, împrumută dela Stelea procedeul de a ridica cupola — sau poate turla — naosului pe sistemul moldovenesc simplu de arcuri piezișe, și contraforții, al căror rost, judecând după cei doi, așezați lângă ferestrele pronaosului, se vede că nu era înțeles (fig. 141).

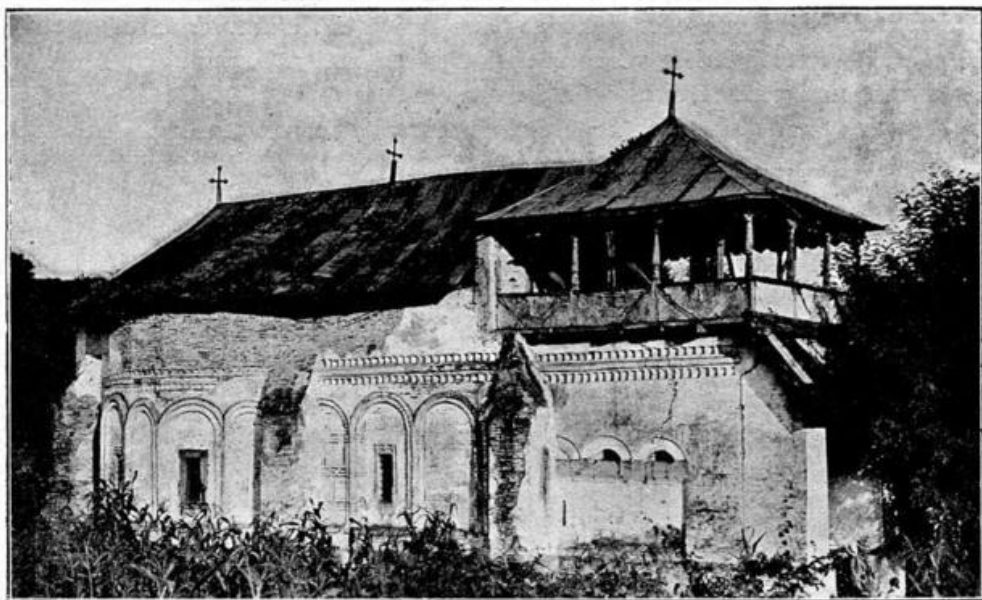

Fig. 142. Biserica din Verbila, jud. Prahova.
(Pitoreasca clopotniță de lemn a fost adăugată în sec. al XIX-lea).

În ceea ce privește exteriorul acestei biserici azi în ruină, fațadele sunt împărțite în două registre de brâu specific muntenesc și decorate cu firide alungite ale căror arcuri duble au arhivoltele intrate în raport cu fața zidului, tot după moda muntenească. Arhitectura ferestrelor este însă gotică-moldovenească.

Împrumutul pe care biserica Sf-ții Impărați îl face dela Stelea, pentru ce privește contraforții și bolta naosului, rămâne izolat. Modul de încadrare al ferestrelor și ușilor cu baghete întretăiate după stilul gotic moldovenesc, con-

tinuă însă să dăinuească, astfel încât ferestre și porți cu chenare gotice găsim până târziu, către sfârșitul secolului, la Coeni din jud. Vlașca, datând dela 1671, la Verbila din Prahova, la Filipeștii-de-Pădure, la Hurez, etc., dar formele originale se modifică, până când în cele din urmă dispar cu desăvârșire.

În ultimă analiză, se constată că înrâurirea arhitecturii din Moldova asupra celei din Muntenia este destul de slabă; ea se reduce la câteva elemente de detaliu — chenare de uși și ferestre și brâul în torsadă pe care îl găsim la 1655 încingând fațadele Mitropoliei din București — datorite și acestea, prezenței unui monument moldovenesc, construit de un domnitor moldovean pe pământul Țării Românești. Se știe de altfel că arhitectura moldovenească a primit multe elemente constructive și decorative din afară, dar înrâurirea ei asupra arhitecturii țărilor vecine a fost din cele mai neînsemnate¹. Influența moldovenească pe care, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o produce în Muntenia zidirea bisericii Stelea din Târgoviște, constituie deci un caz rar, care este cu atât mai important.

4. Două monumente de înfățișare nouă în vremea lui Șerban Cantacuzino.

Începând încă din timpul domniei lui Matei Basarab, multe din bisericile de oarecare importanță, clădite în lungul secolului al XVII-lea, primesc în fața pronaosului, după modelul întrebuințat încă din secolul trecut în Muntenia, la Vechea Mitropolie din Târgoviște și la biserica Domnească din

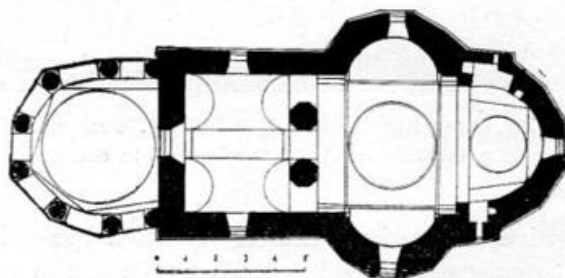

Fig. 143. Biserica din Ludești. Plan.

acelaș oraș, un pridvor deschis de formă dreptunghiulară, ridicat pe stâlpi cu arcade (Flătărești, Gura Motrului, Polovraci, Mitropolia din București, etc.).

1. G. Balș, *Bisericile Moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, pag. 593.

Fig. 144. Biserica din Ludești.

În ultimii ani ai secolului al XVII-lea, meșterii constructori caută să puie în bisericile ridicate de dâșii o notă aparte de variațiune și originalitate,

Fig. 145. Biserica din Filipeștii de Pădure. Pridvorul și clopotnița.

și astfel, alături de o dispozițiune nouă, pe care o dau unor bolți la interior, ca modificare mai de seamă, ei părăsesc forma obișnuită, dreptunghiulară, a

pridvoarelor de până atunci, dându-le o formă nouă, mai complicată, poligonală și asemănătoare oarecum cu cea a absidelor.

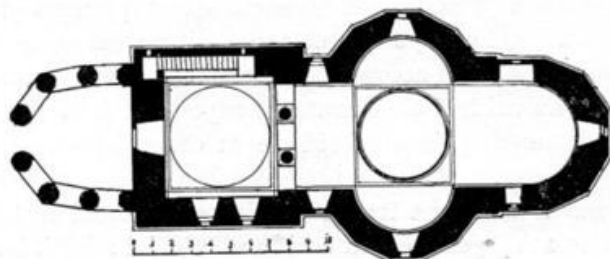

Fig. 146. Biserica din Filipeștii de Pădure. Plan.

Prima încercare de acest fel o fac meșterii cari clădesc, la 1680, pentru logofătul Stoica Ludescu, biserica din Ludești-Dâmbovița. Această biserică de

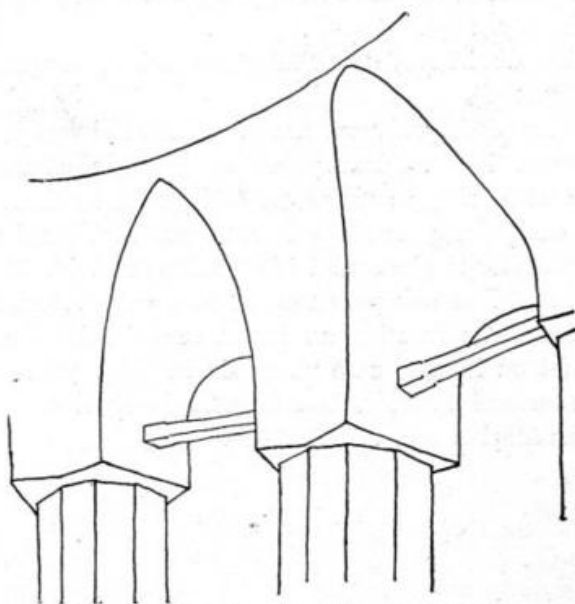

Fig. 147. Biserica din Filipeștii de Pădure.
Fragment din bolțile pridvorului.

plan trilobat (fig. 143) are absida altarului acoperită cu o cupolă sferică, după modelul celei dela Mitropolia din București. Naosul, de formă dreptunghiulară, este acoperit de o calotă sferică, iar pronaosul, despărțit de naos prin trei arcade

ridicate pe doi stâlpi de secțiune octogonală, este împărțit în sens longitudinal, de către un arc median, în două compartimente, acoperite fiecare cu câte un cilindru paralel cu axa principală a bisericii. Acest pronaos primește în față un pridvor poligonal ridicat pe opt coloane, dintre cari cele două alăturate pronaosului, angajate în zidul acestuia. Arcurile cari unesc aceste coloane sunt în ușoară acoladă, au arhivoltele intrate în raport cu fața zidului și sunt întărite de grinzi de lemn, prinse în zidărie în dreptul planului de naștere al arcadelor.

Fațadele sunt în întregime tencuite și decorate numai în partea superioară cu o serie de ocnite mici, geminee, în cari sunt pictați sfinții. În dreptul pridvorului, aceste ocnite sunt mai scoborâte și au deasupra lor un profil rotunjit peste care restul zidului de fațadă, până sub streșină, este mai ieșit și decorat cu panouri de picturi (fig. 144).

Forma aceasta nouă de pridvor este repetată peste câțiva ani la biserica din Filipeștii-de-Pădure, unde clopotnița, care la Călinești și la alte biserici anterioare se găsea pe pronaos, se mută deasupra pridvorului, căpătând forma și înfățișarea acestuia (fig. 145).

Planul bisericii din Filipeștii de Pădure e trilobat, simplu, cu pronaosul ușor supralărgit (fig. 146).

Ca și cel dela Ludești, pridvorul are șapte laturi și opt stâlpi de secțiune decagonală. Deasupra lui, separat printr'un brâu de cărămizi dispuse pe lat și ca zimții de ferăstrău, se ridică, pe coloane de secțiune circulară, clopotnița. Arcurile cari unesc aceste coloane sunt mai largi decât cele dela pridvor, numărul stâlpilor la clopotniță fiind redus cu doi¹. Bolta pridvorului e de traseu neregulat, dar se apropie oarecum de o calotă sferică. Arcurile cari unesc stâlpii, și cari, către exterior, au forma semicirculară, către interior se prelungesc cu un fel de lunetă, care pătrunde în bolta pridvorului (fig. 147). În ceea ce privește decorul exterior, biserica este de tipul comun caracteristic celei de a doua jumătăți a sec. al XVII-lea.

1. Deși are zidăria legată de pronaosul bisericii, prin felul cum este lipit însă de fațadă, și mai ales prin felul cum e decorat, pridvorul pare adăugat bisericii.

T A B L O U

de gruparea monumentelor principale din secolul al XVII-lea după tipul de plan.

N U M E L E	Data construc- ției.	G r u p u l				
		I.	II.	III.	IV.	V.
		Plan trilobat, cu sau fără turlă pe naos; pronaos dreptunghiular sau patrat	Plan trilobat cu turlă pe naos și două turle pe pronaos tip „Deal”	Plan drept, naos acoperit cu calotă sferică, pronaos cu clopotniță deasupra	Plan trilobat tip Episc. din Argeș, cu pridvor pe stâlpi și patru turle	Plan trilobat, naos cu sau fără turlă, pron. cu clopot. deasupra
1. Radu-Vodă București	1615				1. R. Vodă ✓	
2. Bălteni-Ilfov	1626	1. Bălteni ✓				
3. Arnota-Vâlcea	1633	2. Arnota ✓				
4. Călinești-Prahova	1636					1. Călinești ✓
5. Gherghița-Prahova	1641			1. Gherg. ✓		
6. Strehaia-Mehedinți	1645			2. Streh. ✓		
7. Clocociov	1645		1. Clocociov ✓	3. Golești ✓		
8. Golești	1646					
9. Plătărești	1646	3. Plătărești ✓				
10. Plumbuita	1647	4. Plumbuita ✓				
11. Flămânda		5. Flămânda ✓				
12. Dintr'un Lemn		6. Dintr'un Lemn ✓				
13. Strâmbeni-Dâmbovița		7. Strâmbeni ✓				
14. S. Impărați Târgoviște	1650			4. Sf. Impărați.		
15. Brebu-Prahova	1650		2. Brebu ✓			
16. Gura Motrului	1653		3. G. Motrului ✓			
17. Polovraci	1653	8. Polovraci ✓				
18. Căldărușani	Aga Matei		4. Căldărușani			
19. Verbila	după 1650	9. Verbila ✓				
20. Jitianu-Dolj	după 1654					2. Jitianu ✓
21. Mitropolia-București	1655				2. Mitropolia ✓	
22. Vlădești-Muscel	1657			5. Vlădești ✓		
23. Aninoasa				6. Aninoasa ✓		
24. Turbați-Ilfov				7. Turbați ✓		
25. Bărbuleț-Dâmbovița				8. Bărbuleț ✓		
26. Cornet-Vâlcea	1666			9. Coeni ✓		3. Cornet. ✓
27. Coeni-Vlașca.	1671					
28. Domnească-Ocnele Mari	1677					4. O. Mari ✓
29. Cotroceni	1678				3. Cotroceni ✓	5. Ludești ✓
30. Ludești	1680					
31. Doamnei-București	1683			10. Doamnei B. ✓		5. Filipești ✓
32. Filipeștii-de-Pădure	1688					

CAP. V.

Arhitectura muntenească dela sfârșitul secolului al ^{XVII}XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea.

1. Epoca lui Constantin Brâncoveanu.

În secolul al XVII-lea, și în special în epoca lui Matei Basarab, arhitectura muntenească a înregistrat o înflorire destul de meritoasă, ținută pe o varietate bogată de tipuri de plan și de procedee de decor. Începând cu vremea lui Șerban Cantacuzino, apoi cu venirea pe tron a lui Constantin Brâncoveanu, și în tot timpul domniei de un sfert de secol a acestuia, arhitectura își continuă mersul ei evolutiv, fără ca totuși vreo idee specială nouă să ia parte la această dezvoltare. Tipurile de plan și formele vechi se îmbracă însă într-o haină remarcabil de bogată, constituind un stil nou, care este stilul brâncovenesc.

Constantin Brâncoveanu, principe bogat, iubitor de artă și cu o voință fermă, „distribuie cu o mână liberală propriile sale resurse și pe acele ale țării, pentru fundații al căror număr și frumusețe ar ajunge pentru ca să facă celebru pe principele unui stat mult mai mare decât fusese țara sa muntenească”¹. Șirul ctitoriilor lui începe încă de pe vremea când era numai simplu boier, când pune să se zidească, la 1688, biserica din Mogoșoaia, al cărei plan dreptunghiular și pridvor ridicat pe șase stâlpi cilindrici nu diferă întru nimic de tipul unor biserici din vremea lui Matei Basarab. Clopotnița la Mogoșoaia, în starea ei actuală, desigur refăcută, de scânduri, se ridică deasupra turnului de scară, alipit lângă pridvor pe fațada de Nord (fig. 148). Cele două registre ale fațadelor sunt decorate, cel inferior, cu panouri dreptunghiulare obișnuite, iar cel superior, cu două serii de arcaturi formate din ciubuce rotunjite, aplicate pe fața zidului, terminate în arc de cerc plin centru și dispuse unele cu pi-

1. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, pag. 176.

cioarele în axele celorlalte, astfel încât, întretăindu-se în partea superioară, dau aspectul unei împletituri. Acest fel de decor nou îl găsim și pe fațadele bisericii schitului Sărăcinești-Vâlcea, zidită în același an¹.

Fig. 148. Biserica de la palatul din Mogoșoaia.

1. Vezi „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, 1914, pag. 5, fig. 5.

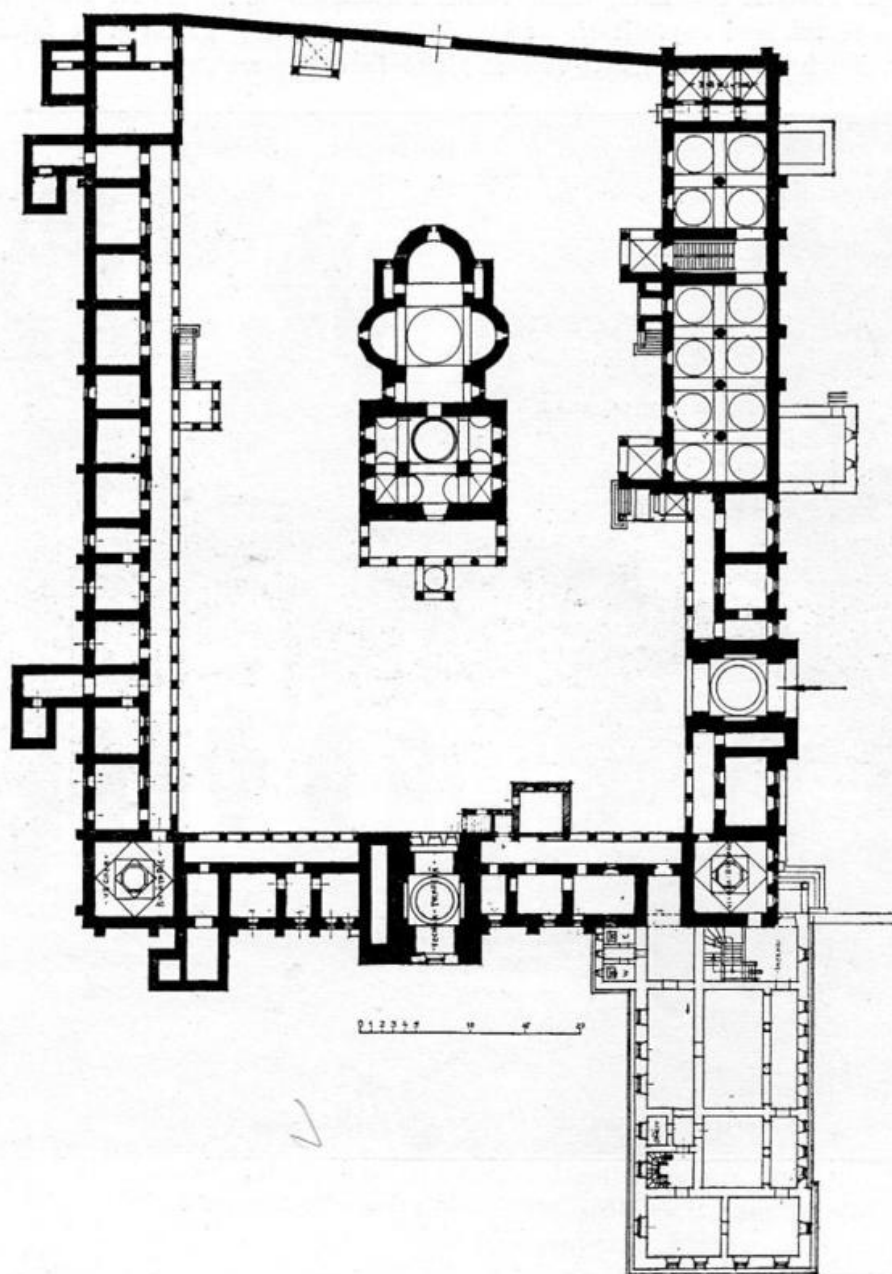

Fig. 149. Mănăstirea Hurez. Plan.

Dar ctitoria lui cea mai mare, prima pe care o pune la îndeplinire abia ajuns domnitor și minunea ieșită din mâinile pricepute la meșteșug ale meșterilor brâncovenesți, este mănăstirea Hurez din jud. Vâlcea, în a cărei biserică Brâncoveanu „sperase să-și poată dormi în liniște somnul de veci”¹.

Fig. 150. Mănăstirea Hurez. Latura dinspre Apus cu paraclisul și foișorul lui Dionisie.

Se numește Hurez după numele codrului la marginea căruia fu ridicată, codru des și depărtat de orice așezare omenească, a cărui liniște impresionantă și profundă nu era turburată decât de cântecul trist al pasărei ce se numește hurez sau huhurez.

Incepută în al doilea an al domniei lui Brâncoveanu, construcțiunea durează câțiva ani și are ca ctitori principali, pe lângă Brâncoveanu, pe fiii și pe soția sa, Doamna Maria².

Ispravnic al lucrărilor a fost Stolnicul Pârvu Cantacuzino — care moare la 1692 după ce se terminase lucrul numai la biserică — iar meșteri construc-

1. N. Iorga, *op. cit.*, pag. 176.

2. N. Iorga, *ibid.*

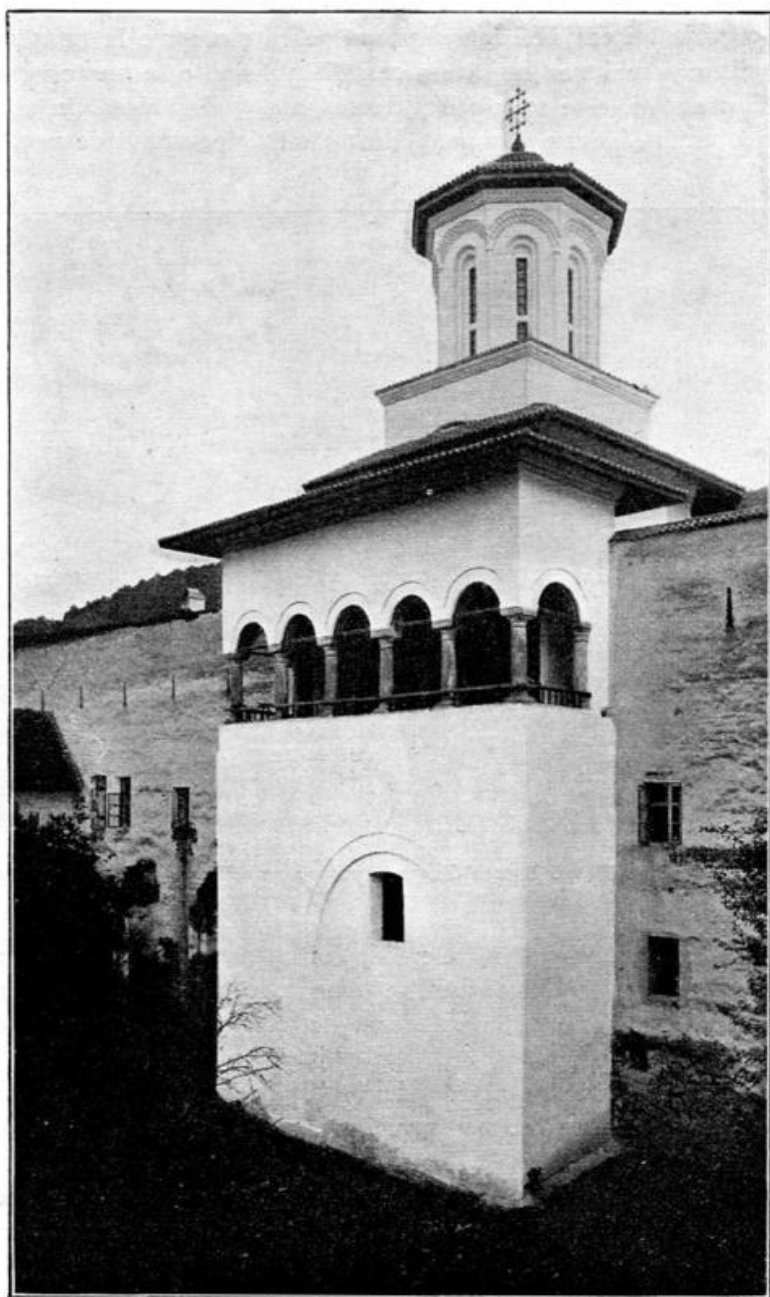

Fig. 151. Mănăstirea Hurez. Foișorul paraclisului.

tori au fost Istrate lemnarul, Vucașin pietrarul și iscusitul Manea zidarul, căruia i se zicea „Vătaf de zidari”¹.

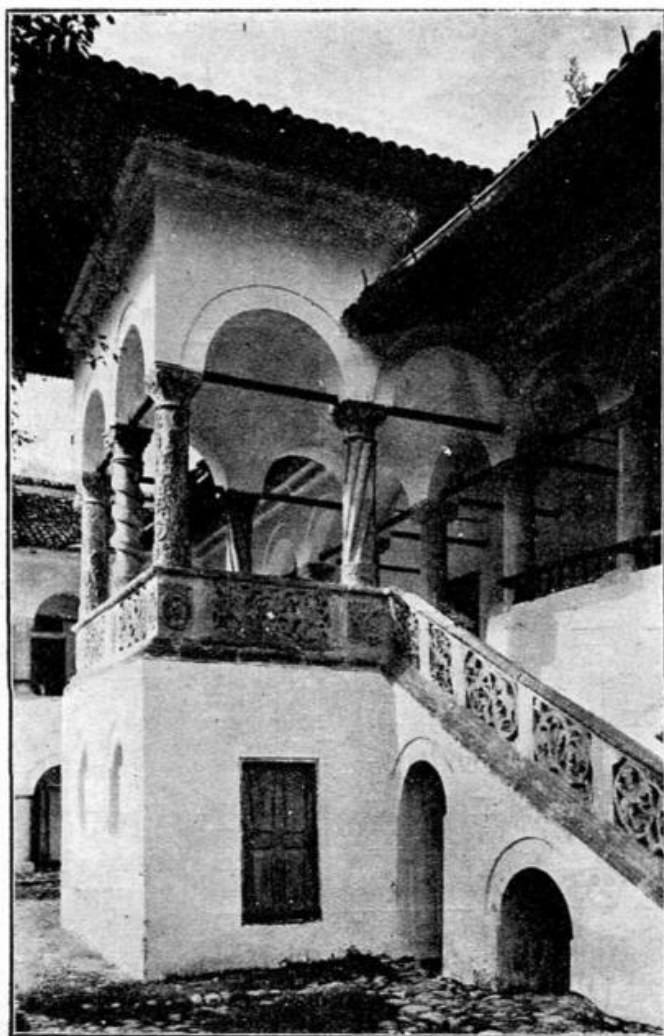

Fig. 152. Mănăstirea Hurez. Foișorul lui Dionisie.
(Construit de Ieromonahul Dionisie în 1753).

1. Pentru detalii asupra acestei chestiuni, vezi Al. Lapedatu, *Mănăstirea Hurez* în „Bul. Com. Mon. Ist.”, I, pag. 54 și următoarele.

Mănăstirea Hurez, construită după tipul curent al construcţiunilor asemănătoare¹, cuprinde, pe latura de Sud, de o parte casele domneşti — acum transformate în arhonderie — iar de alta, pe parter şi etaj, chilii, cari dau către curte într'o galerie continuă, deschisă, sprijinită pe stâlpi cilindrici. La mijloc,

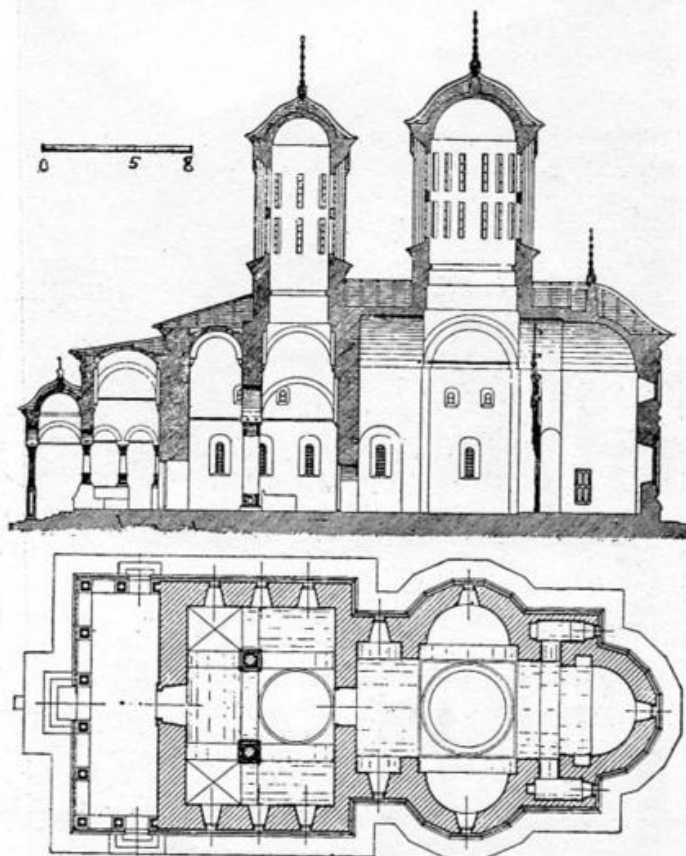

Fig. 153. Biserica mănăstirii Hurez. Secţie şi plan.

prinsă între arhonderie şi chilii, se ridică clopotniţa, care cuprinde un parter — pasagiul de trecere sau intrarea în mănăstire — un etaj, compus dintr'o cameră în care se păstrează tezaurul mănăstirii, şi clopotniţa propriu zisă. Pe latura de Vest, clădirea compusă din parter şi etaj cuprinde deasemenea chilii, cari prind la mijloc paraclisul (fig. 150). În spatele acestuia, către faşada de Vest

1. Vezi mai departe, Arhitectura monastică.

a mănăstirii, se ridică, pe șase stâlpi, un foarte frumos pridvor, care domină de partea aceasta spre grădină (fig 151). Latura de Nord este exclusiv ocupată de chilii.

Conform uzului comun, biserica ocupă centrul incintei. Planul ei este o nouă interpretare a celui al bisericii Episcopale din Curtea de Argeș. Absida altarului este flancată de două absidiole dreptunghiulare, boltite cilindric și

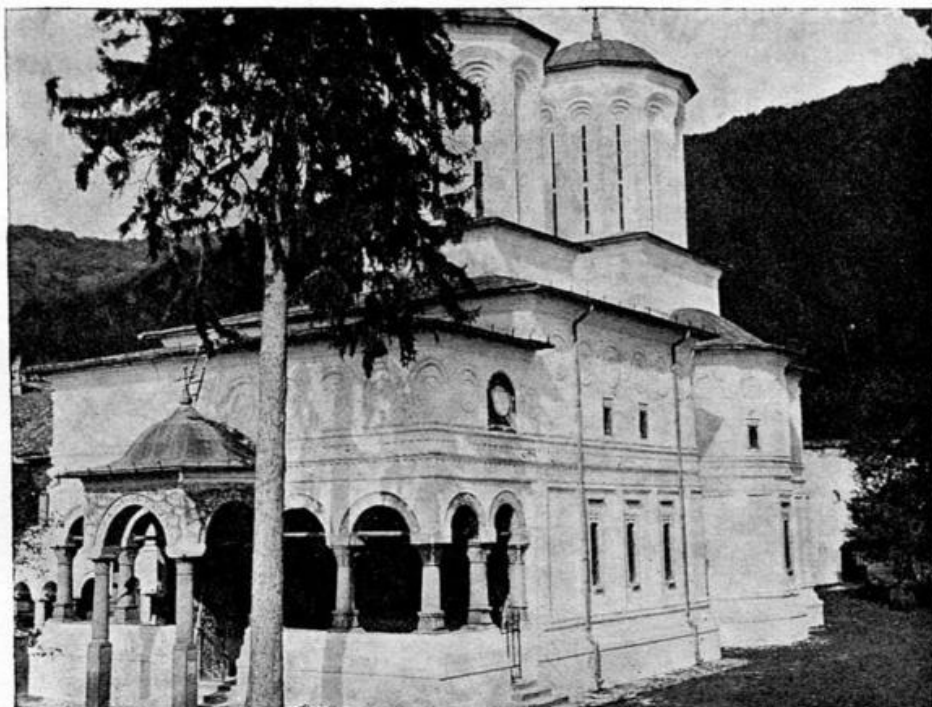

Fig. 154. Biserica mănăstirii Hurez.

luminate direct prin câte o ferăstrue îngustă. Aceste absidiole, relativ mici, constituiesc cele două anexe ale altarului : proscomidia și diaconiconul. Naosul, de formă dreptunghiulară, păstrează încă structura caracteristică școalei bizantino-sârbești (fig. 153). Deasupra lui, se înalță o turlă de diametru mare, ridicată, prin intermediul pendentivilor, pe patru arcuri puternice. Pronaosul, supra lărgit ca acel al bisericii mari dela Curtea de Argeș, este separat de naos printr'un zid plin, străpuns de o singură ușă, după moda bisericilor mai vechi

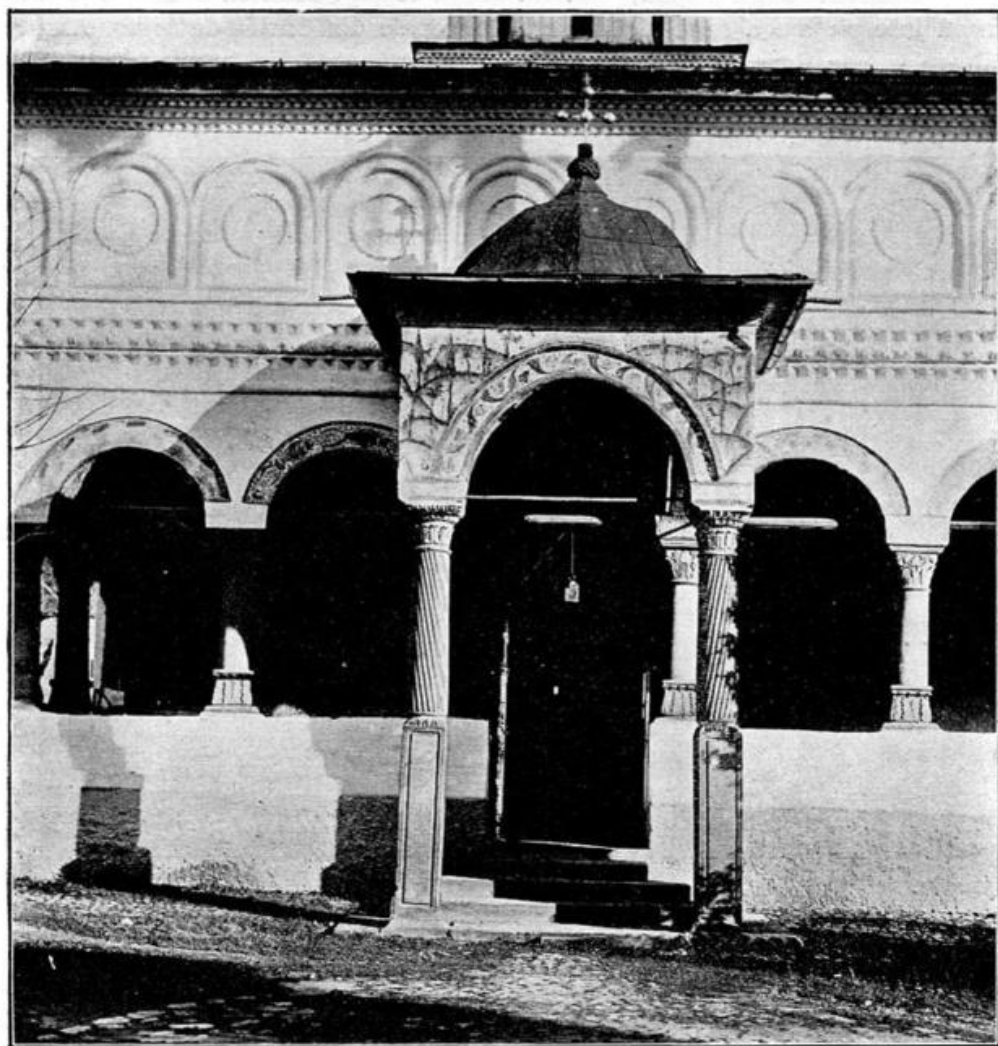

Fig. 155. Pridvorul bisericii mănăstirii Hurez.

muntenești. Doi stâlpi, în locul celor doisprezece dela Argeș, determină în acest pronaos un patrat deasupra căruia se înalță o turlă de diametru mai mic decât cea a naosului. Celelalte compartimente ale pronaosului sunt boltite, trei — cele dreptunghiulare — cilindric, iar cele două din colțuri, cu bolți rezultate din penetrația a doi cilindri — voûtes d'arêtes.

Fig. 156. Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. (Acuarelă de arh. I. Atanasescu).

Un pridvor deschis sprijinit pe zece coloane cu baze și capiteli sculptate, precede pronaosul pe toată lărgimea lui. Un alt pridvoraș, a cărui formă și structură amintește aghiasmatarul dela Argeș, sprijinit de o parte pe zidul pridvorului, iar de alta, pe două coloane cu capiteli împodobite cu foi de acantă, cu fusuri decorate cu caneluri răsucite și cu baze ridicate pe piedestaluri înalte, apără intrarea centrală a pridvorului propriu zis, dând însă impresia unui lucru adăugat.

Decorul exterior este cel al bisericilor mai vechi, care se îmbogățește însă într-o formă nouă. Brâul, în chip de tor, care împarte fațadele în două re-

gistre după moda mai veche, este bogat sculptat. Cele două registre sunt decorate cu panouri — dreptunghiulare pe registrul de jos și terminate cu arc de cerc pe cel de sus — formate din toruri dispuse în relief. Panourile de pe registrul superior au în centru, ca la biserica Episcopală din Argeș, rozete încadrate cu rame formate din ciubuce împletite, iar ferestrele sunt prinse într'un cadru de baghete întretăiate, de stil gotic-moldovenesc, ale căror piciorușe se sprijinesc pe câte o rozetă sculptată. Ușa principală este încadrată cu o ramă de piatră împodobită cu cioplituri bogate, lucrate cu o meticulozitate și dibăcie nouă.

Alături de ctitoria sa cea mare, mănăstirea Hurez, și de casele și palatele domnești pe care le vom studia într'un capitol special, Brâncoveanu mai zidește, pe lângă diversele sale curți și conacuri din țară, o mulțime de alte biserici mai mici, cari, prin arhitectura și decorul lor, stau alături de opera minunată dela Hurez.

Și în Transilvania, cu care Brâncoveanu avea relații strânse și al cărei principe¹ fusese pe punctul de a deveni, domnitorul român pune de se zidesc câteva edificii. În Făgăraș, el ridică biserica zisă azi a Sfântului Nicolae Brâncovenesc, pe care o sfârșește la 1697: biserică de plan drept, cu o absidă eliptică acoperită de o cupolă sferică, cu clopotniță pe pronaos și cu turn de scară pe fațada de Nord (fig. 156). Zece stâlpi octogonali sprijinesc pridvorul deschis. Cadrele ferestrelor și ușilor au profilaturi gotice, iar acoperișul, probabil refăcut, dă bisericii o notă caracteristică regiunii în care este zidită.

Tot lui Brâncoveanu i se datoresc, în Transilvania, bisericile din Poiana Mărului și Sâmbăta-de-Jos².

În Țara Românească, dintre construcțiunile ridicate de Brâncoveanu sau de membrii familiei sale, merită să mai fie pomenite schitul Sfinții Apostoli de lângă Hurez, a cărui biserică, zidită la 1698, de plan drept, prezintă un caz rar de absidă centrală trilobată; biserica Dintr'o zi, din București, clădită la 1702 de Maria, soția lui Brâncoveanu³; apoi Schitul Sf. Ștefan de lângă Hurez, zidit de fiul lui Brâncoveanu, Ștefan, la 1703; paraclisul conacului din Brâncoveni — deși refăcut — cu planul lui dreptunghiular excesiv de lung, cu clopotniță pe pronaos și cu pridvor închis; turnul de intrare dela mănăstirea din

1. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, pag. 178.

2. N. Iorga și G. Balș, *op. cit.*, pag. 217.

3. Biserica Mariei Brâncoveanu a fost prefăcută, după ce a ars, de Grigore Ghica, la 1827, Cfr. N. Iorga, *Inscripții I*, pag. 269.

Brâncoveni (fig. 157) și, înfârșit, frumoasa biserică a curții domnești din Doicești.

Aceasta din urmă prezintă un interes special pentru pridvorul și decorul ei exterior. E de plan drept, obișnuit, are clopotniță pe pronaos și turn special

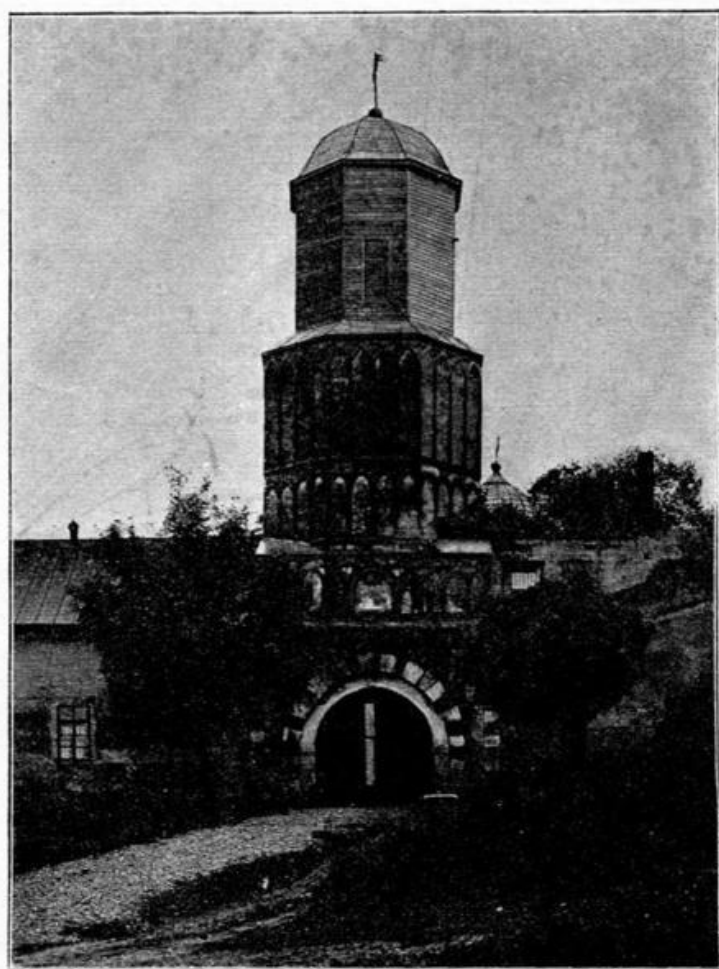

Fig. 157. Turnul de la intrarea mănăstirii Brâncoveni, jud. Romanați.

pentru scara acesteia pe fațada de Nord. Pridvorul se ridică pe șase coloane unite între ele cu arcuri trilobate, întărite cu tiranți de lemn. Coloanele sunt

de piatră; au baze proeminente împodobite cu sculpturi, fusuri cu caneluri răsucite și capiteli cu echine evazate, decorate cu palmete.

Fațadele, tencuite și netede, sunt împărțite în două registre de un brâu în chip de tor, prins, după moda veche, între două șiruri de cărămizi dispuse

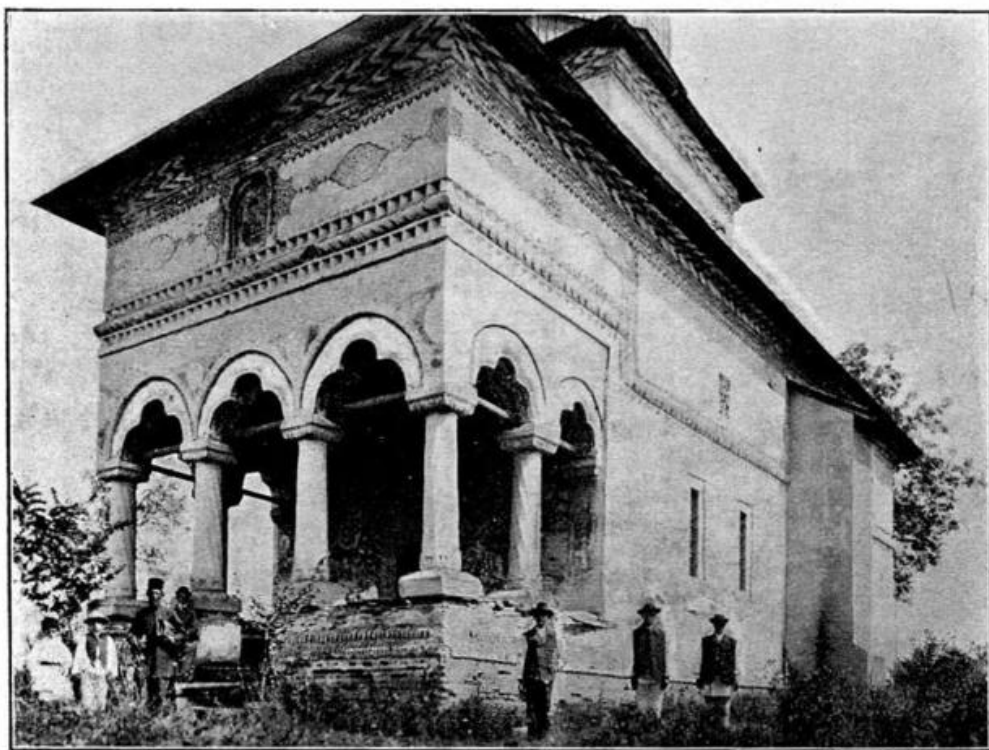

Fig. 158. Biserica din Doicești.

ca zimții de ferăstrău. În dreptul pridvorului, făcând o întorsătură în unghi drept, acest brâu se ridică mai sus. Porțiunea de zid cuprinsă între arcurile coloanelor și brâu este decorată cu picturi. Lobii fiecărui arc, marcați de un feston pictat, sunt prinși în arcuri plin centru formate dintr'un motiv pictural în chip de lanț dublat de linii simple.

Imediat sub brâu, și numai în dreptul pridvorului, fuge de jur-împrejur un motiv de împletituri geometrice. Timpanele arcurilor cuprinse sub acest motiv sunt decorate cu ornamente florale de miniaturi, foarte fine și minuțios executate. În tot lungul fațadelor, cornișa este decorată cu picturi execu-

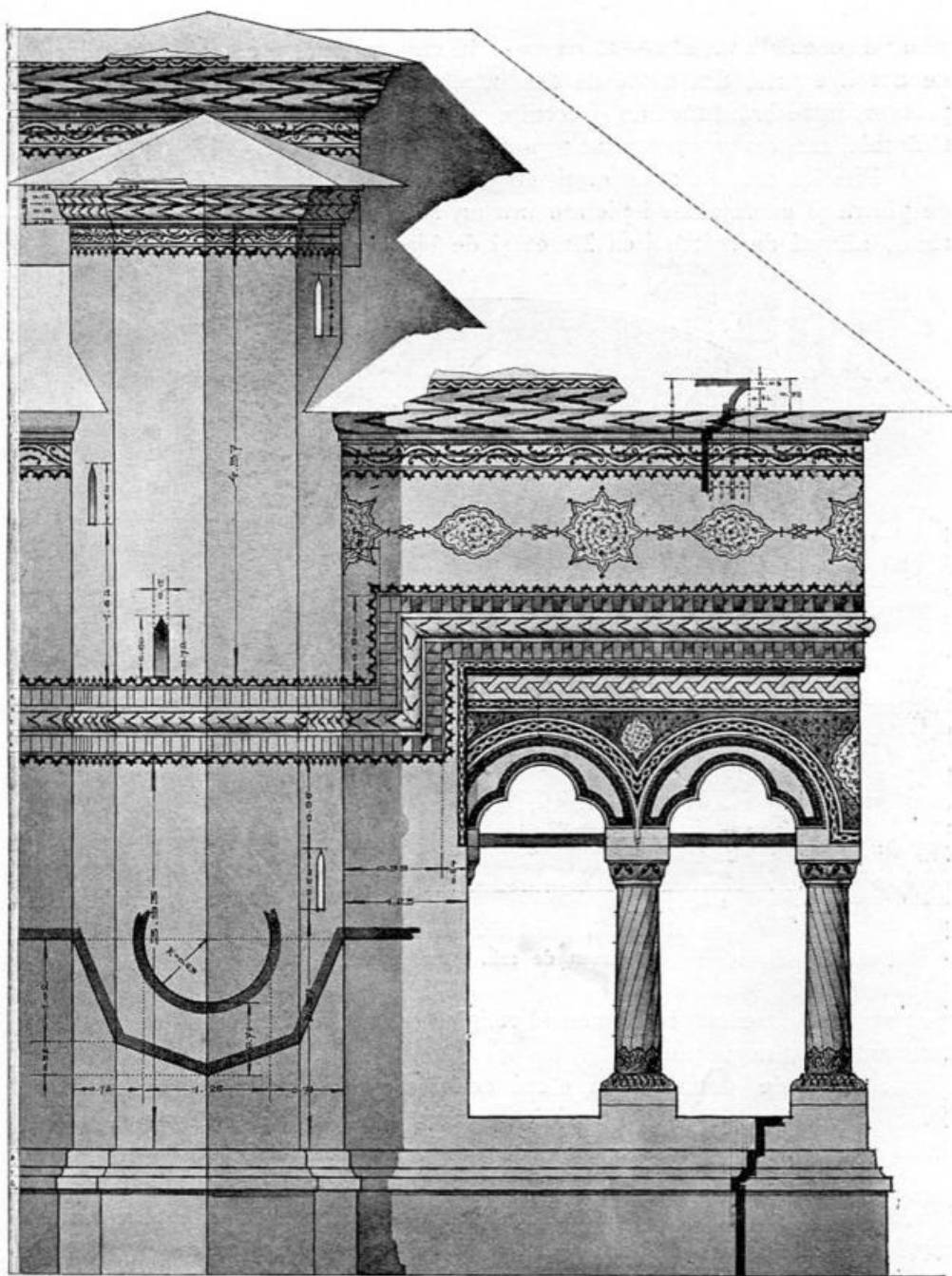

Fig. 159. Biserica din Doicești. Detaliu de fațadă. (Desen de arh. M. Cherenbach).

tate pe tencuială umedă — al fresco — în cari motivul predominant amintește de aproape unul din modelele des întrebuințate în țesăturile românești. Pe pridvor, între brâul median și cornișe, se înlănțuesc câteva motive geometrice și florale, cari au un pronunțat aspect de miniatură (fig. 159).

Biserica curții din Doicești, cu pridvorul ei armonios ridicat pe coloane de piatră și cu fațadele-i pictate într'un mod atât de original și nou, reprezintă, alături de mănăstirea Hurez și de biserica Fundenii Doamnei, pe care

Fig. 160. Biserica Colțea din București
(desen de arh. Alex. Petit).

vom studia-o imediat, monumentul religios cel mai caracteristic al vremii lui Constantin Brâncoveanu.

Alături de domnitor, a cărui activitate constructivă e de neîntrecut, boerii, întrebuințând banii lor, ridică o seamă de biserici, a căror puritate de linii și de stil egalează pe cea a ctitoriilor brâncovenești.

Printre acestea, locul de frunte în arhitectura vremii îl ocupă, fără în-doială, construcțiile ridicate de Spătarul Mihai Cantacuzino, boer cult și umblat, care făcuse unele studii în Italia și era în curent cu arhitectura acestei țări, lucru ce avea să se observe destul de bine în cele patru prețioase ctitorii ale sale :

Fig. 161. Biserica Colțea. Pridvorul.

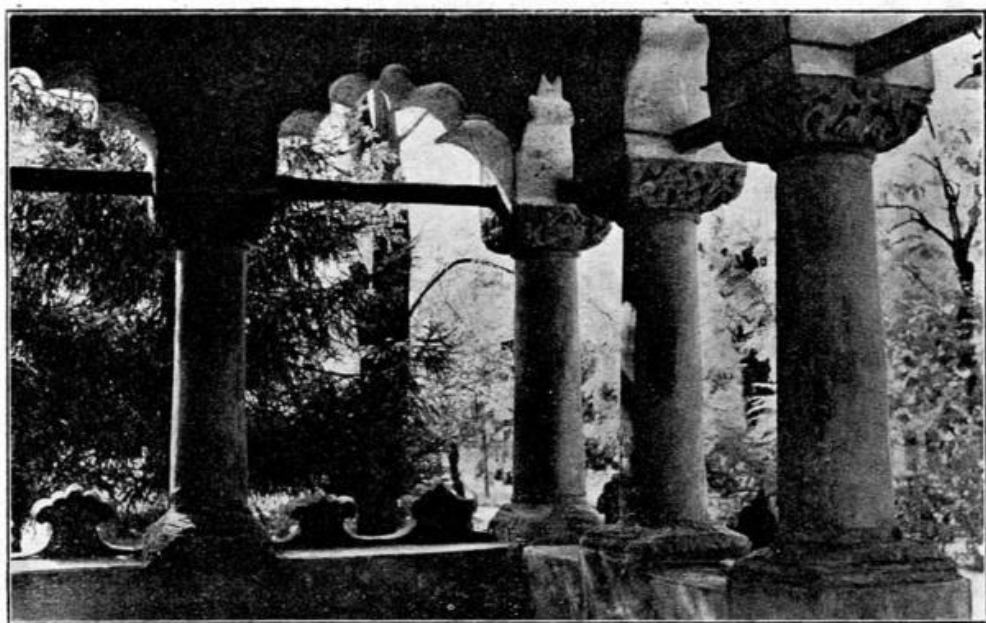

Fig. 162. Biserica Colțea. Pridvorul văzut din interior.

Fig. 163. Biserica Colțea. Sculptură în piatră prinsă în balustrada pridvorului.

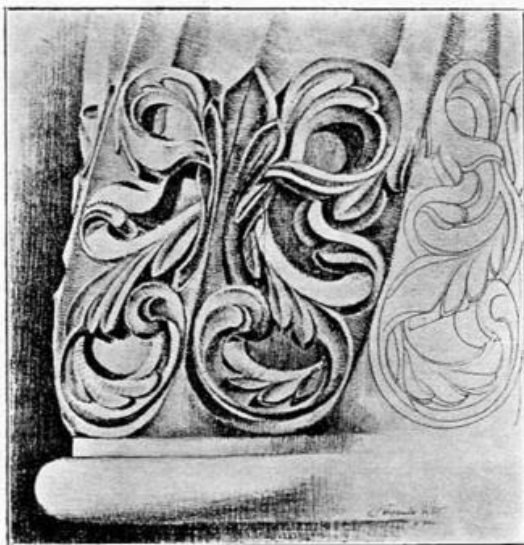

Fig. 164. Biserica Colțea. Baza unei coloane din interior (desen arh. Alex. Petit).

biserica Colțea din București, catedrala din Râmnicu-Sărat, Biserica Fundenii-Doamnei de lângă București și bisericuța veche a mănăstirii Sinaia.

Biserica Colțea din București. Ca plan, abstracție făcând de pridvor, Colțea are o foarte mare asemănare cu biserica din Filipeștii-de-Pădure. Felul de a lumina absidele laterale și forma pridvorului sunt împrumutate însă dela modelele existente în București, ca Mitropolia și biserica Cotroceni.

Naosul este acoperit de o simplă calotă sferică, iar cilindrii transversali cari o susțin sunt întăriți de două arcuri dublouri, dintre cari cel dinspre absidă merge până la pardoseală, iar celălalt se oprește pe o consolă decorată cu ornamente de influență italienească. Pronaosul, acoperit tot de o cupolă sferică, are deasupra, după moda curentă a vremii lui Matei Basarab, o clopotniță, la care se ajunge printr-o scară tăiată în zidul fațadei de Apus, care, în acest scop, a fost simțitor îngroșat (fig. 160).

Pridvorul, piesa cea mai importantă și mai atrăgătoare a bisericii, este ridicat pe zece coloane de secțiune circulară, cu baze simple, profilate, și cu capituluri proeminente, joase și bogate sculptate (fig. 161, 162). Arcadele sunt festonate; ele transmit pe coloane greutatea cu care sunt încărcate, prin intermediul unui abac puternic, de formă cubică.

Șirul celor 10 coloane dela pridvor se sprijinea la început pe un fel de stilobat proeminent, care era de fapt continuarea soclului bisericii, tăiat, pentru a lăsa loc de intrare, numai între coloanele din axul fațadei principale. Acest stilobat a fost modificat în felul cum îl vedem azi probabil după 1890, când s'a introdus între bazele coloanelor, în chip de balustradă, o serie de plăci de piatră împodobite cu sculpturi (fig. 163), împrumutate de sigur dela o altă construcție¹.

Fațadele, simple și tencuite, sunt împărțite în două registre, ca de obicei, de un brâu gros format dintr'o împletitură de ciubuce. Panourile cari decorează aceste registre, tăiate direct în grosimea zidului, sunt formate fiecare din câte trei arcaturi înguste, suprapuse și retrase unele față de altele (fig. 160).

O importanță deosebită pentru arta decorativă a acelei vremi are portalul acestei biserici, care este cu totul diferit de ceea ce făceau meșterii vechi pentru împodobirea ușii principale a lăcașurilor zidite de dânsii. În locul tradiționalului chenar de piatră, deseori împodobit cu împletituri cioplite după tehnica artei armenesti, ca la Episcopia din Argeș, sau cu vrejuri de frunze

1. Probabil, cum crede Sp. Cegăneanu în „Bul. C. M. I.” 1911, p. 48, de la biserica Călmata din București, care a fost dărâmată în 1890 când s'a tăiat B-dul Pake. O fotografie publicată de Gion în *Istoria Bucureștilor*, 1899, p. 340, arată pridvorul bisericii Colțea fără această balustradă.

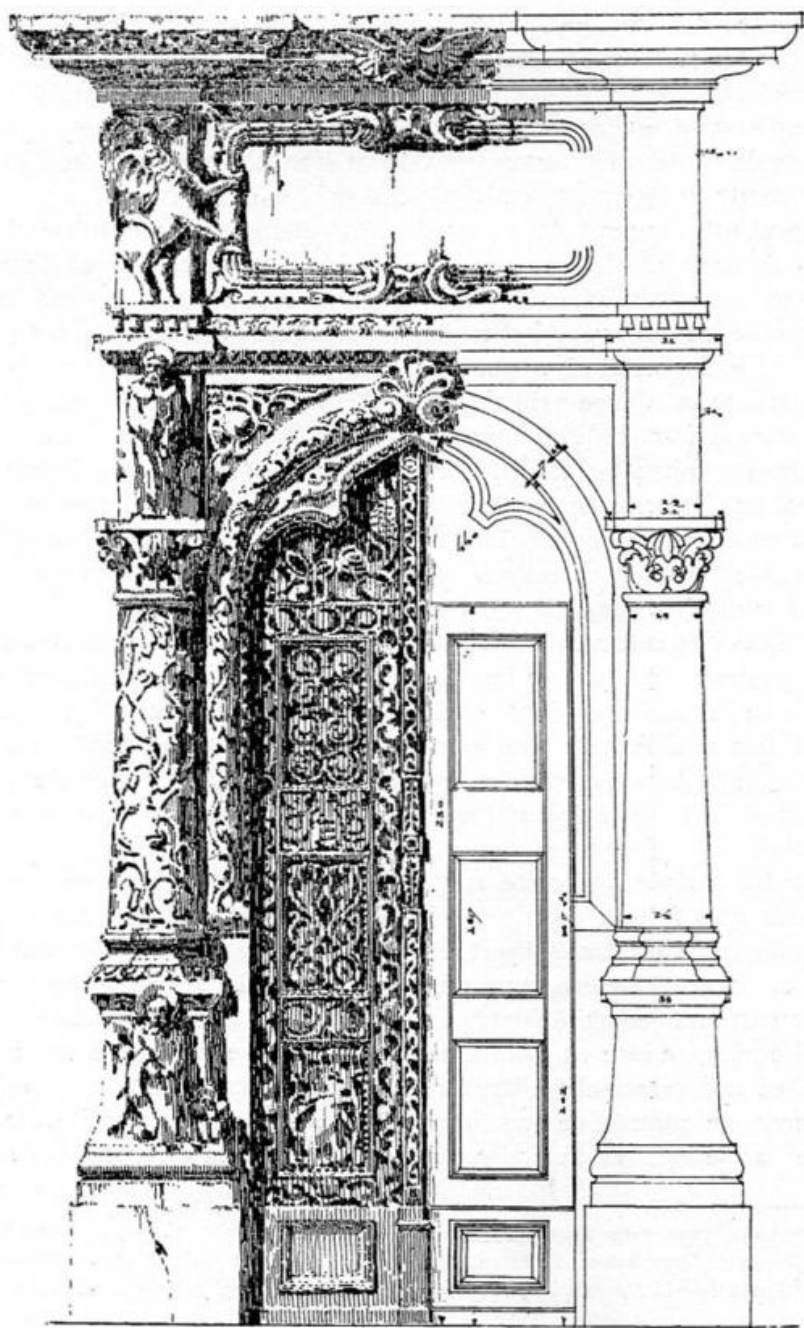

Fig. 165. Biserica Colțea. Portul. (Desen de arh. Alex. Petit).

și flori, ca la biserica Doamnei din București, la Mănăstirea Hurez, sau altele, la Colțea, ca de altfel și la celelalte ctitorii dela Râmnicu-Sărat, Fundenii Doamnei și Sinaia, ale Spătarului Mihai Cantacuzino, găsim un portal bogat croit după modele occidentale. Două coloane neo-corintice, așezate de-o parte și de alta a ușii principale, susțin o înaltă cornișă de stil Renaștere italienească. Sub această cornișă, doi grifoni înaripați, săpați în alto-relief, întind o placă de piatră pe care altădată fusese săpată inscripția — mai apoi rasă de

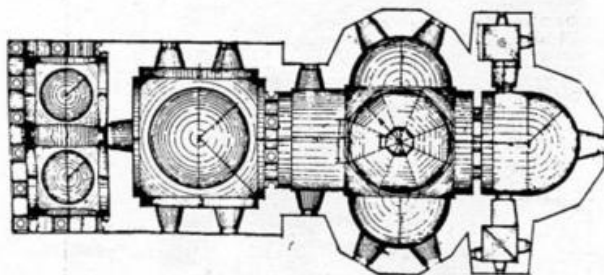

Fig. 166. Catedrala din Râmnicu-Sărat. Plan.

Turci — cu date referitoare la construcția bisericii și la ctitorii ei. Piedestalurile coloanelor ca și friza de deasupra capitulurilor sunt împodobite cu figurile, scoase foarte mult în relief, ale celor patru evangheliști, însoțite fiecare de atributul lor (fig. 165).

Portalul acesta, astfel conceput, precum și elementele decorative cari-l însoțesc, sunt străine artei noastre¹. Prezența unei astfel de lucrări la Colțea, ca și la celelalte biserici din aceeași vreme, mai sus pomenite, nu se poate explica decât având în vedere studiile și călătoriile pe cari le-a făcut în Italia ctitorul lor, Spătarul Mihai Cantacuzino.

Catedrala din Râmnicu-Sărat, sfârșită la 1697, la a cărei construcție, după cum ne spune inscripția, a contribuit cu bani și domnitorul, e de plan trilobat, cu pronaosul ușor supralărgit ca și biserica Colțea (fig. 166). Aie în față un pridvor sprijinit pe zece coloane și acoperit cu două calote separate de un arc median longitudinal. Ceea ce are interesant această biserică sunt elementele de decor sculptural, coloanele interioare și exterioare, cadrele ferestrelor și ușa principală, în a căror arhitectură influența italienească, importată de ctitorul ei în persoană, se face foarte simțită. Coloanele din interior, cari, susținând trei arcuri trilobate, fac separația dintre pronaos și naos, au capiteluri foarte înalte,

1. Vezi pentru această chestiune și Al. Tzigara-Samurcaș, *Arta în România. Turnul și biserica Colțea*, București, 1900, p. 110—112.

sculptate cu foi de acantă și volute de un corintic stilizat, fusuri cu caneluri răsucite și decorate cu sculpturi de frunze și flori, și baze susținute de patru capete de îngerăși înaripați. Coloanele din exterior, mai scunde și mai simple, au capitellurile formate dintr'o simplă echină evazată, decorată cu foi de acantă

Fig. 167. Catedrala din Râmnicu-Sărat. Coloane de la pridvor.

de contururi moi. Fusurile sunt împodobite cu câte patru caneluri, umplute cu „rincau”-uri sau cu motive sculpturale geometrice, iar bazele, înflorite, au aspectul unor capitelluri întoarse (fig. 167).

Ușa principală, care dă din pridvor în pronaos, este luxos împodobită de un portal în stil baroc italianesc, compus după aceleași principii ca și cel dela Colțea, dar de o înfățișare mai puțin elegantă decât acesta. Ușa este încadrată de doi pilaștri decorați, ca și coloanele dela Colțea, cu vrejuri

de viață de via, dar cei patru evangheliști cari îi însoțesc sunt înfățișați prin attributele lor.

Fațadele bisericii sunt simple și complet tencuite. Ferestrele au cadre de piatră decorate cu ornamente florale și cornișe cu denticule.

Biserica Fundenii Doamnei. La doi ani după terminarea catedralei din Râmnicu-Sărat, în 1699, același arhitect și ctitor, și desigur aceeași meșter zi-

Fig. 168. Biserica Fundenii Doamnei. Detaliu de fațadă.

dari și pietrari, sfârșesc biserica din Fundenii Doamnei, situată în Ilfov, nu departe de București. Biserica aceasta, al cărei plan trilobat e de trăsături mai greoaie, are în față un pridvor adăugat, care poate fi totuși socotit contemporan cu biserica, întrucât a fost construit în orice caz înainte ca fațadele bisericii să fi fost împodobite de mâna maestră a aceluși scrib în tencuială umedă, cunoscător al artei persane. Acest pridvor este ridicat pe coloane de aceeași factură și stil ca și cele dela pridvorul Catedralei din Râmnicu-Sărat (fig. 168). Deși mai puțin important, portalul intrării amintește totuși de aproape pe cele dela Râmnic și Colțea.

Dar ceea ce dă un farmec deosebit acestei biserici, așezând-o în rândul celor mai importante monumente românești, sunt stucaturile cari îi împodobesc fațadele într'un mod pe cât de ciudat și nou, pe atât de pitoresc și interesant. Deasupra soclului, întreaga suprafață a pereților este împărțită în trei registre separate unele de altele prin brâuri continui, formate din câte un

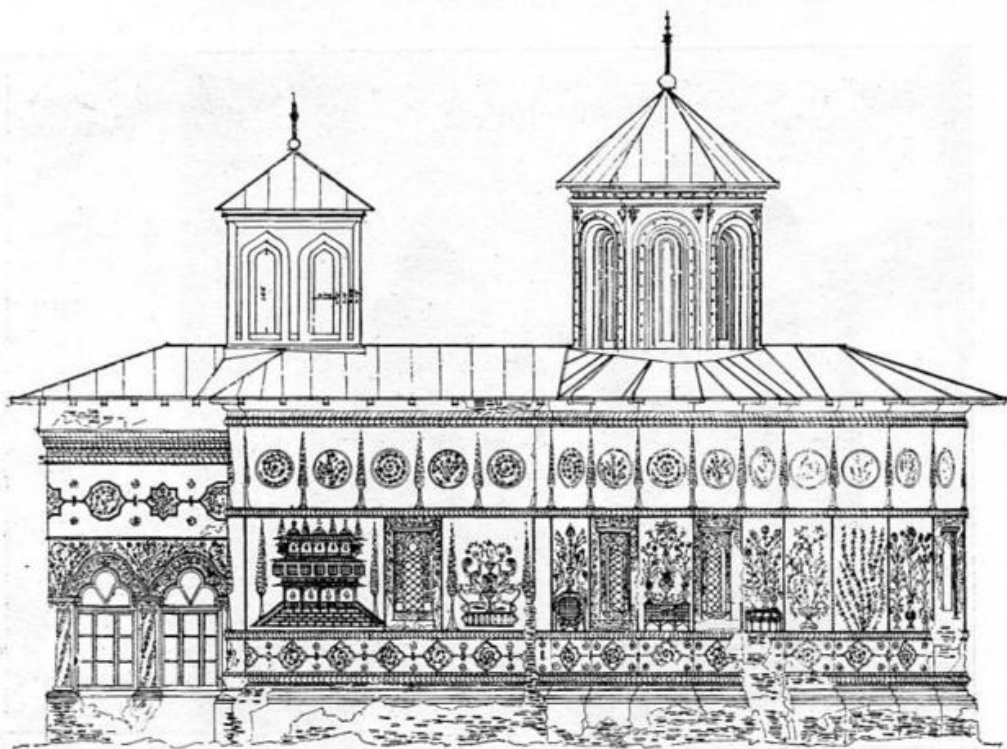

Fig. 169. Biserica Fundenii Doamnei. Fațadă laterală.

ciubuc gros, tencuit ca solzii de pește și prins între două ciubuce mai mici, cu aspect de frînghie (fig. 169). Primul registru, care constituie un brâu scund deasupra soclului, este decorat de o serie de panouri polilobate, înălțuite și decorate fiecare cu o împletitură de frunze și flori (fig. 170).

Felul cum sunt compuse și dispuse pe panouri aceste ornamente de stuc lasă să se vadă toată tehnica lucrului. Pe tencuiala umedă, stucatorul, după ce și-a trasat un ax, — care se poate vedea și acum — a desenat cu un instrument ascuțit conturul panourilor și al florilor cari trebuiau aplicate în acest panou. Urmărind apoi aceste contururi, meșterul a aplicat stucul — mortar

de tencuială amestecat cu ipsos și călți — reliefând formele și stilizând ornamentele după priceperea și gustul său.

Registrul median, care cuprinde și ferestrele, este decorat de o serie de ornamente dispuse în chip de panouri, de aceeași tehnică și factură ca și cele descrise mai sus. Motivele cari le compun sunt însă din cele mai variate: vase din cari ies mănunchiuri bogate de flori, frunzulițe și floricele presărate pe linii de grațioase curburi, arbori crescând din vase mari cu păsări

Fig. 170. Biserica din Fundeni Doamnei. Panou decorativ pe registrul inferior.

pe ramuri, palate imaginare, etc., de un gust remarcabil și de un pronunțat caracter persan¹. Registrul superior este decorat cu o serie de rozete cari închid,

1. E foarte interesant faptul că mai târziu meșterii populari și țărani își împodobesc fațadele caselor lor cu ornamente aplicate pe tencuială, ca vase cu flori, păsări și animale, mult mai stilizate și decadente față de cele de la Fundeni, dar totuși foarte apropiate de acestea, cari, la origine, au servit desigur de model. Motive de acest fel, pe cari fantezia populară, nelimitându-se numai la a copia, le-a amplificat și stilizat, se găsesc numai în Muntenia și anume în județele Ilfov, Prahova și Dâmbovița (Cfr. N. Iorga, *L'arte populaire in Romania*, Roma, 1930, pag. 55), ceea ce pare să dovedească o înrăurire directă a ornamentației de la Fundeni asupra artei populare a districtelor imediat apropiate.

ca și panourile de deasupra soclului, împletituri de frunze și floricele. Fiecare rozetă este separată de cea următoare prin câte un chiparos, a cărui rădăcină iese din brăul median, iar vârful se termină sub prima mulură a cornișei.

Prin decorul ei atât de nou pentru Țara Românească, și prin farmecul de poezie și visare pe care îl răspândește, biserica Fundenii Doamnei stă alături de cele mai frumoase și mai importante monumente muntenesti.

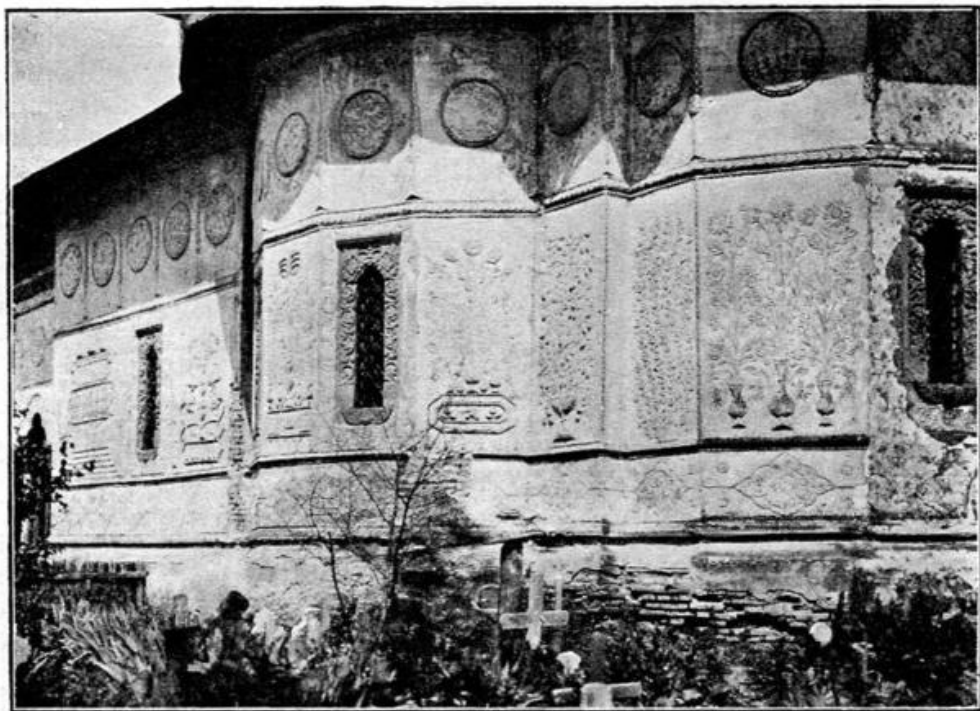

Fig. 171. Biserica din Fundenii Doamnei. Fațada laterală dinspre Sud.

Tot în legătură cu fundațiile boerești din vremea lui Brâncoveanu, trebuiesc puse: terminarea bisericii schitului Fedeleșoiul din Argeș, ctitorie a Mitropolitului Barlaam ridicată de arhitectul Stoica și de zidarul auxiliar Marin¹, care are un frumos portal sculptat terminat în arc eliptic (fig. 172), precum și zidirea frumoasei biserici din Slăvitești-Vâlcea, ctitorie, dela 1708, a boerului Ion Radu Slăviteșcu.

În fond, ceea ce face splendoarea mănăstirilor, bisericilor și a celorlalte

1. N. Iorga și G. Balș, *L'art roumain*, pag. 196.

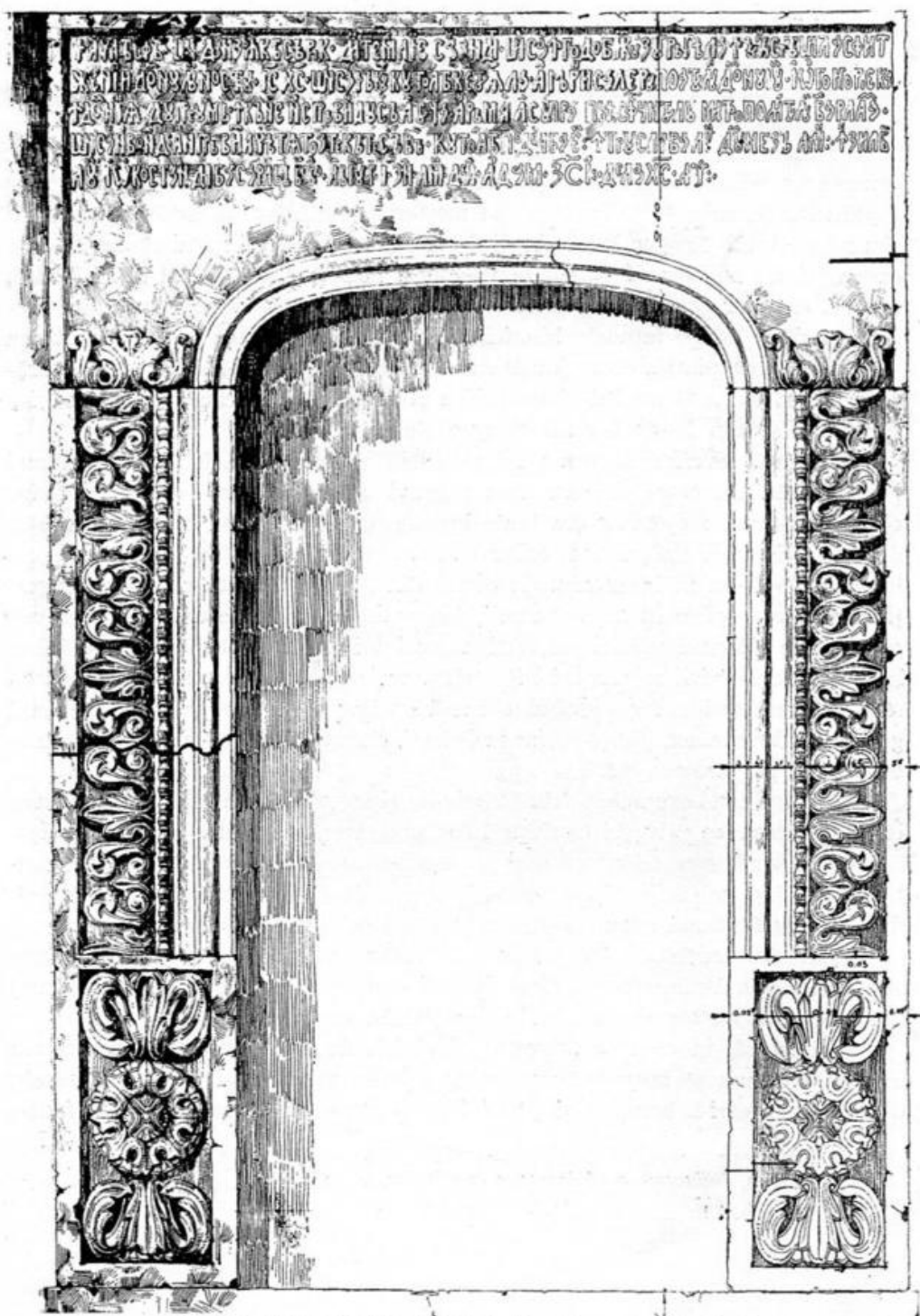

Fig. 172. Schitul Fedeleşoiul. Portalul. (Desen de arh. C. Roşu).

fundații brâncovenești, este acest gust nou, această aplecare către împodobirea cu picturi, cu stucuri și cu sculpturi bogate a interioarelor, a fațadelor și a elementelor de arhitectură : a cadrelor de ferestre și uși și a coloanelor cu bazele și capitelurile lor.

Dintre aceste elemente, unele mai mult, altele mai puțin noi, unul, ornarea cadrelor de uși și de ferestre cu săpături în piatră, ca principiu, este vechi în Muntenia, introdus fiind de meșterii cunoscători ai artelor armenesti și arabe ai lui Neagoe Basarab. Și după cum arhitecții de mai târziu au luat ca model deseori planul și, foarte frequent, începând cu secolul al XVII-lea, decorul exterior compus din arcade oarbe construite cu ciubuce rotunjite așezate în relief de pe fațadele bisericii Episcopale din Curtea de Argeș, tot așa și cioplitorii de piatră, către jumătatea secolului al XVII-lea, încep să îndrăgească din nou acel mod de împodobire al ferestrelor cu cioplituri geometrice și florale, scump meșterilor lui Neagoe Basarab.

Această revenire asupra unui principiu vechi poate fi pusă nu numai pe socoteala influenței pe care monumentul dela Argeș o exercită aproape constant asupra meșterilor din toate epocile, ci și pe seama unui nou import de artă orientală, datorit meșterilor cari au putut sosi către jumătatea secolului al XVII-lea în Muntenia, fie direct din Armenia, odată cu noile emigrațiuni cari se produc în acea vreme ¹, fie, mai de grabă, pe drumul Moldovei.

Către sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVII-lea, vedem apărând la ferestrele bisericii mănăstirii Plumbuita un chenar de piatră împodobit cu săpături geometrice, înconjurând o ramă cu baghete întretăiate de influență gotică moldovenească (fig. 1c6), iar la Golești, chenare de ferestre cu ornamente de origine pur armenescă ².

Dar, pe când exemplele dela Plumbuita și în special cele dela Golești rămân izolate în ceea ce privește caracterul lor armenesc, principiul decorativ dela Curtea de Argeș este reluat cu mai mare amploare în vremea lui Șerban Cantacuzino, când, sub influența unor meșteri noi de școală bizantină italienească, decorația sculpturală capătă o dezvoltare din cele mai de seamă.

Infiorirea aceasta, care începe sub Șerban Cantacuzino, se desăvârșește sub Constantin Brâncoveanu, când decorul sculptural — alături de cel pictural nou — capătă un loc de frunte în dezvoltarea arhitecturii.

Dar dacă, în ceea ce privește principiul, decorul sculptural din vremea lui Brâncoveanu se apropie oarecum de cel din vremea lui Neagoe Basarab, ornamentele cari-l compun și stilul lor sunt, în schimb, cu totul diferite,

1. G. Balș, *Influences arméniennes et géorgiennes*, p. 13.

2. G. Balș, *ibid.*

conformându-se gustului care caracterizează întreaga epocă nouă. Modul de cioplire al pietrei este altul; ornamentul este tratat mai larg, mai deslegat și cu o căldură care-l apropie de ciopliturile bizantine.

Acest stil nou, care constituie stilul brâncovenesc, se dezvoltă foarte repede și coloanele cu capiteli corintice bogate, cu fusuri împodobite de caneluri sucite și pline de ornamente, cu baze înflorate și balustrade ajurate în motive florale și animale, dela mănăstirea Hurez sau palatul din Mogoșoaia, sunt o cheazășie a perfecțiunii la care ajung în scurt timp meșterii lui Constantin Brâncoveanu.

2. Epoca Mavrocordaților.

În domeniul arhitecturii muntenești, care la începutul secolului al XVIII-lea se găsește în plină înflorire datorită meșterilor noi și pricepuți, precum și bo-

Fig. 173. Biserica Antim din București. Pridvorul.

găției lui Constantin Brâncoveanu, epoca Mavrocordaților, care merge dela 1715 până către jumătatea secolului al XVIII-lea, reprezintă ultima fază de dezvoltare.

În această vreme, pe când viața politică a Țării, după nenorocirea lui Constantin Brâncoveanu și gâtuirea urmașului său, Ștefan Cantacuzino, își

Fig. 174. Biserica Antim. Piedestal și bază de coloană de la pridvor. (Desen de arh. Nic. Cucu).

inițiază decăderea, arhitectura continuă să dăinuiască și să-și menție încă prestigiul câștigat în epoca anterioară.

Nicolae Mavrocordat, primul Grec fanariot care ajunge domn al Țării Românești, zidește cel din urmă mare monument al arhitecturii munteneste: biserica mănăstirii Văcărești.

Puțin mai înainte, la 1715, „arhipăstorul” Antim Ungro-Vlahul, din Ivir, zidește biserica din București, care îi poartă astăzi numele¹. Ca plan, ctitoria

Fig. 175. Biserica Antim. Capitel de la o coloană a pridvorului.
(Desen de arh. Nic. Cucu).

lui Antim este de tipul Episcopiei din Râmnicu-Sărat, având însă două turle, iar porțiunea dintre naosul propriu zis și pronaos foarte alungită. Pridvorul, sprijinit pe zece coloane cu capiteluri și baze măestrit sculptate, era la început, după cum ni-l arată o stampă din 1860, tot atât de înalt cât și biserica, cu care avea acoperiș comun. În urma lucrărilor de restaurare executate după 1860, acoperișul pridvorului a fost scoborât iar zidul pronaosului, deasupra lui, a primit un *rozon* gotic înscris într'un fronton rotunjit (fig. 173). Treptele cari

1. N. Iorga, *Inscripții I*, pag. 281.

acum înconjoară pridvorul de jurîmprejur nu existau decât în dreptul celor două coloane din centrul faţadei principale.

Decorul exterior este cel caracteristic monumentelor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Biserica însă, dimpreună cu locuinţele şi chiliile cari o înconjoară, au suferit în decursul vremii, în special după lucrările din

Fig. 176. Capitel de la o coloană a chiliilor mănăstirii Antim.
(Desen de arh. Nic. Cucu).

1860, o seamă de modificări, cari le-au desbrăcat în bună parte de aspectul lor original; totuşi ansamblul de construcţiuni grupate în jurul bisericii Antim, cu biserica însăşi, prezintă încă elemente originale a căror valoare arhitectonică este din cele mai apreciable (fig. 174—177).

Monumentul cel mai de seamă care se clădeşte în această epocă rămâne însă biserica Văcăreşti. Incepută la 1716, în primul an al domniei lui Nicolae Mavrocordat, construcţiunea este întreruptă — domnitorul însuşi fiind silit să-şi întrerupă domnia şi să petreacă trei ani în închisoare la Sibiu — şi reluată la 1719. În 1722, biserica cea mare dela Văcăreşti, a lui Nicolae Mavrocordat,

ridicată cu multă cheltuială de bani și cu silința ca să întrecă în frumusețe ctitoriile brâncovenesti, era sfârșită¹.

Ca aspect exterior, biserica dela Văcărești nu diferă mult de ctitoria lui Brâncoveanu dela Hurez sau de Mitropolia din București (fig. 178).

Fig. 177. Biserica Antim. Ramă de fereastră.
(Desen de arh. Nic. Cucu).

Fațadele sunt împărțite în două registre de un brâu format din trei bogate împletituri de foi de acantă, separate de câte un rând de perle. Cele două registre sunt decorate de simple arcade oarbe, iar ferestrele, terminate în arc

1. N. Iorga, *Inscripții*. I, pag. 74.

plin centru, sunt încadrate în rame de piatră bogat sculptate, după procedeele și stilul din vremea lui Brâncoveanu.

Planul este o interpretare — mai largă și mai originală decât cea dela Hurez — a tipului consacrat de biserica Episcopală din Curtea de Argeș. Pronaosul însă, deși supralărgit ca la Episcopie, amintește mai de grabă, ca dispoziție și ca

Fig. 178. Biserica mănăstirii Văcărești.

fel de boltire, naosul bisericii sfântului Niculae Domnesc din Curtea de Argeș. Ca și la aceasta din urmă, turla centrală, largă și înaltă, se ridică pe patru puncte izolate prin intermediul a patru cilindri puternici, cari determină în plan și în spațiu o cruce greacă înscrisă (fig. 179). Porțiunile din plan cuprinse între brațele crucii și ziduri, cari, din cauza formei dreptunghiulare a pronaosului, au și ele aceeași formă, sunt acoperite cu bolți cilindrice, iar cele două turlă mici, cari la Episcopia din Argeș au loc în pronaos pe colțurile dinspre Apus, la Văcărești, arhitectul le-a ridicat pe pridvor, dându-le o importanță deosebită.

Paraclisul dela Văcărești, zidit de Constantin Mavrocordat după un plan simplu trilobat, cu pridvor în față, prezintă un interes special pentru faptul că schimbă ordonanța și elementele vechi de decor exterior. Se compune dintr'un

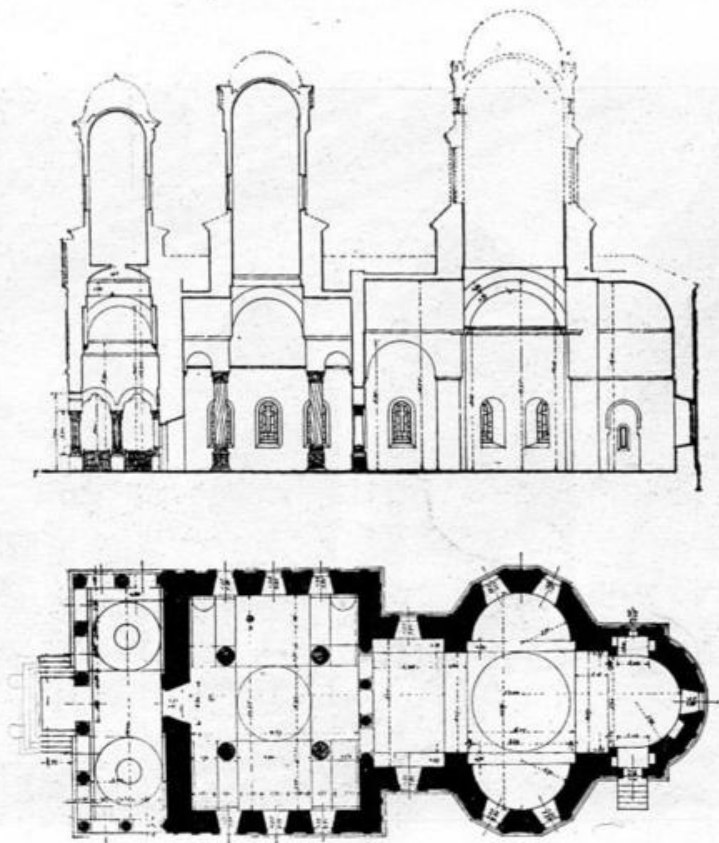

Fig. 179. Biserica mănăstirii Văcărești. Secție și plan.

parter destinat a fi loc de îngropare — bolnița mănăstirii — și dintr'un etaj, care cuprinde bisericuța sau paraclisul propriu zis. Partea inferioară a fațadelor, care corespunde bolniței, foarte simplă și tencuită, constituie un fel de soclu puternic și înalt; partea superioară, corespunzătoare paraclisului, este decorată de o serie de panouri lungi și înguste, intrate în raport cu fața zidului și terminate cu arcuri în acoladă frântă, suprapuse și retrase, cari amintesc pe cele de pe fațadele bisericii Colțea.

Aceste panouri oarbe, terminate în arcuri în acoladă frântă, de caracter oriental, turcesc, sunt întrebuințate în Muntenia frequent în epoca fanariotă, devenind o caracteristică a monumentelor mici din secolul al XVIII-lea. Aceleași forme pătrund și în Moldova, foarte probabil prin intermediul Munteniei,

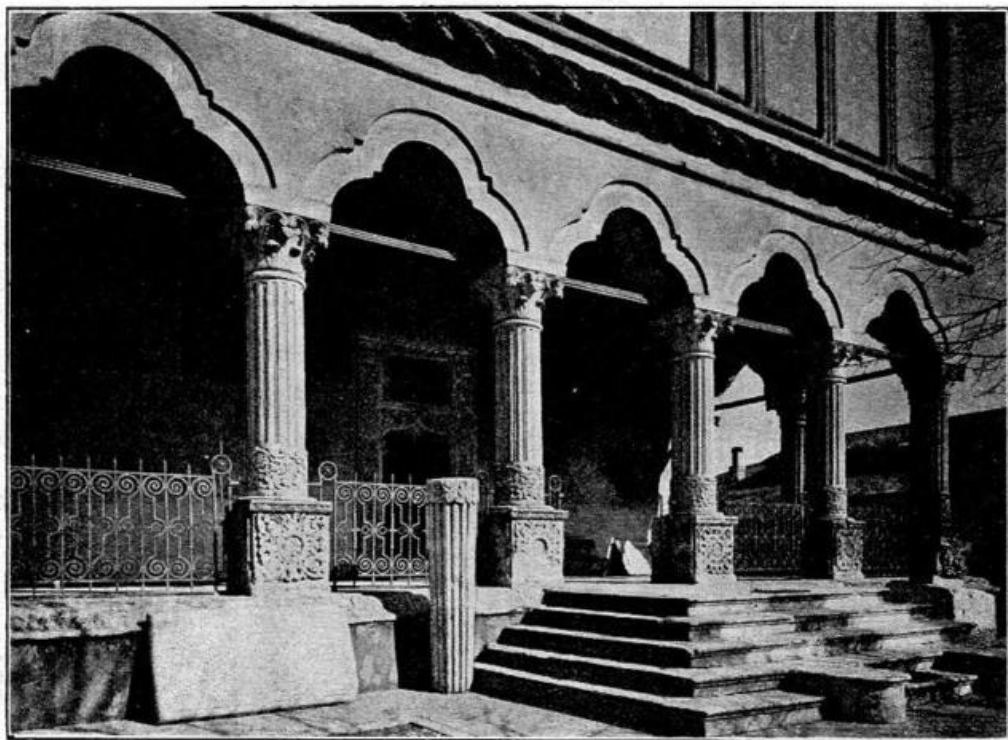

Fig. 180. Biserica mănăstirii Văcărești. Pridvorul.

unde le găsim decorând fațadele unui număr important de biserici din veacul al XVIII-lea (Fâstâci din jud. Vaslui, Schitul Stavnic din jud. Iași, Proorocul Samoil din Focșani, etc.).

Dar înainte ca elementele nouă, caracteristice epocii fanariote, să se impună într'un mod strălucit, care să atragă atenția meșterilor constructori dela începutul acestei epoci, se mai clădesc în București câteva biserici cari păstrează încă aspectul caracteristic epocii lui Brâncoveanu. Așa, de pildă, vel Logofătul

Iordache Krețulescu zidește la 1722¹, în centrul orașului, pe Calea Victoriei de azi, biserica ce îi poartă încă numele (fig. 183), care are turlă pe naos, pro-naos ușor supralărgit cu clopotniță deasupra, pridvor deschis sprijinit pe coloane și fațade împărțite în două registre decorate: cel de jos, cu panouri largi dreptunghiulare, iar cel de sus cu arcaturi dese și întretăiate ca la Mogoșoaia²;

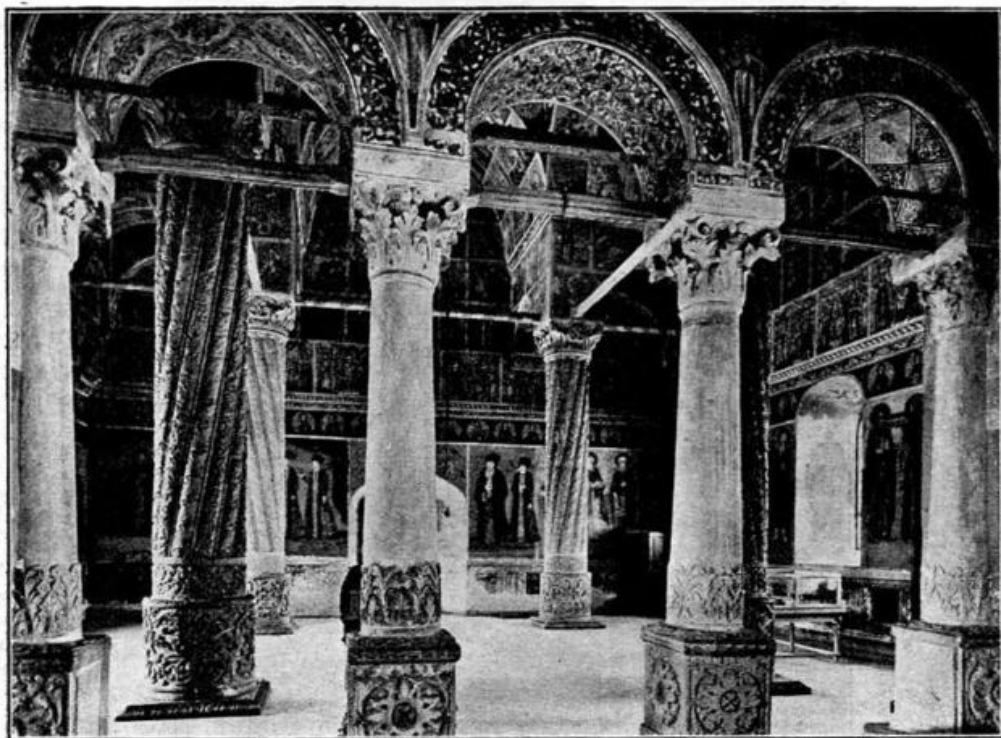

Fig. 181. Pronaosul bisericii mănăstirii Văcărești.

la fel, în 1724, cumnatul lui Constantin Brâncoveanu, Logofătul Pană Negoescu, zidește biserica Enei din București, a cărei arhitectură simplă dar îngrijită este demnă de luat în seamă³.

1. N. Iorga, *Inscripții*, I, pag. 295.

2. Biserica Kretzulescu e în curs de restaurare. Datoresc reproducerea fațadei laterale, restaurată, gentileței d-lui Ștefan Balș, arhitect la Comisia Monumentelor Istorice.

3. Numele a Enei, pe care îl poartă de pe la 1789, îi vine de la o doamnă Enea Bărcănescu, care, se pare, i-a adus în acea vreme unele îmbunătățiri. Cfr. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 188

Când însă meșterii noi, crescuți la școala lui Brâncoveanu, construiesc din ordinul și cu cheltuiala călugărului grec Ioanichie — care avea să devie apoi mitropolit grecesc în Țara Românească¹ — biserica Stavropoleos din București, stilul noiei epoci, — caracterizat prin acele arcaturi polilobate frânte

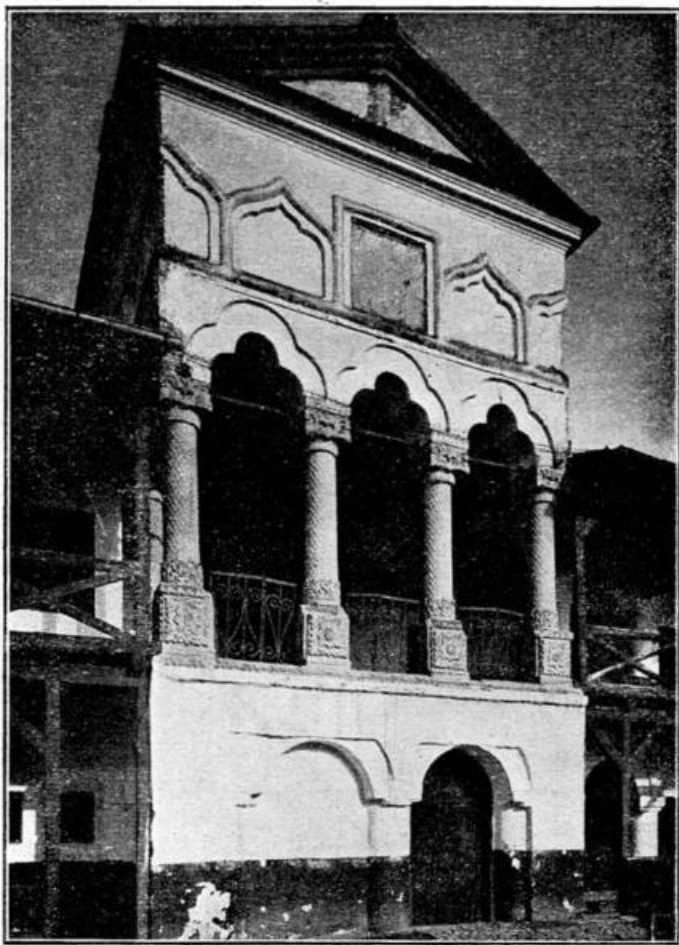

Fig. 182. Paraclisul mănăstirii Văcărești.

și prin panourile circulare, intrate în raport cu fața zidului, cari decorează cele două registre ale fațadelor bisericii, — începe să-și impuie predominanța.

1. G. Nedioglu, *Stavropoleos*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1924, pag. 150.

Biserica Stavropoleos, clădită, după moda vremii, ca simplă capelă pe lângă hanul pe care același Ioanichie îl zidise puțin mai înainte pentru găzduirea străinilor, era la început de plan dreptunghiular, cu o turlă ridicată pe naos, cu o singură absidă către Răsărit și fără pridvor.

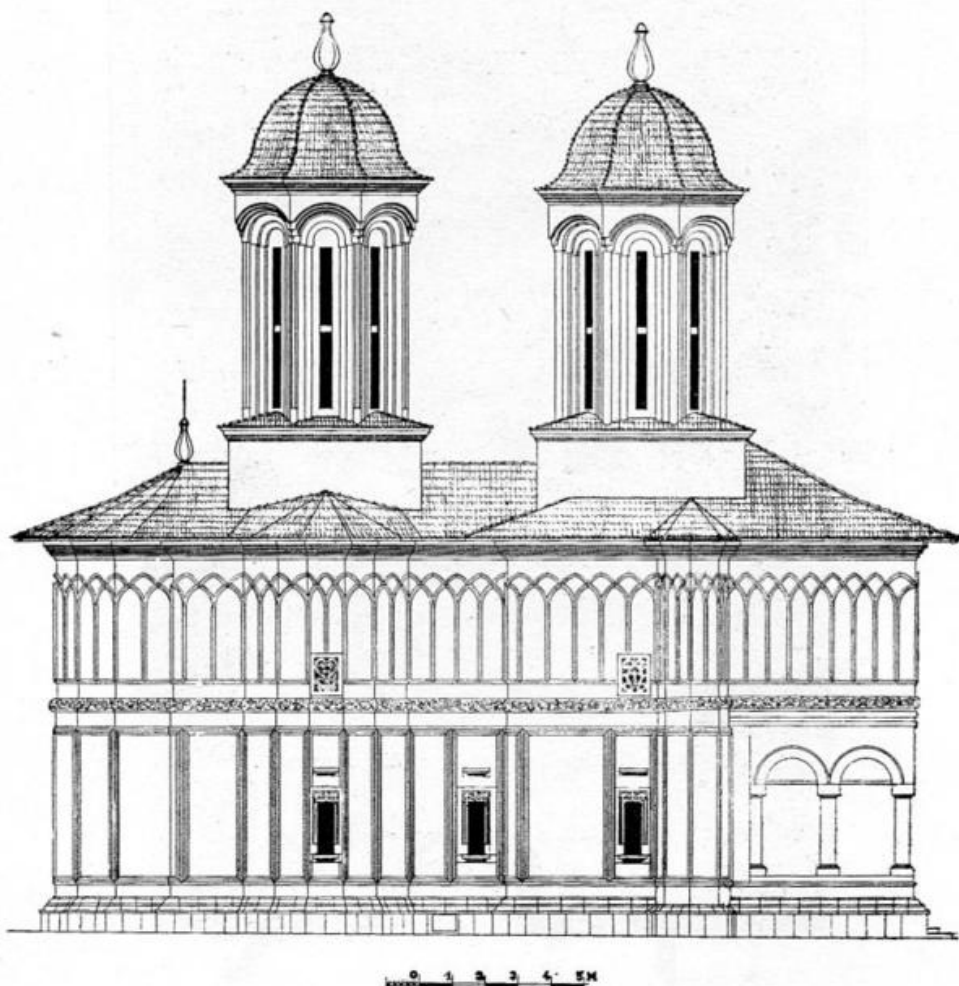

Fig. 183. Biserica Krețulescu din București. (Restaurată de arh. Ștefan Balș).

În 1730, biserica cea mică este însă refăcută în sensul că i se adaugă abside laterale și pridvor¹ (fig. 185).

1. În felul cum se prezintă astăzi, biserica este cea pe care ne-a lăsat-o înțeleapta restaurare din 1899 a arhitectului Ion Mincu, care a ridicat o turlă nouă în locul celei vechi căzută către jumătatea secolului al XIX-lea.

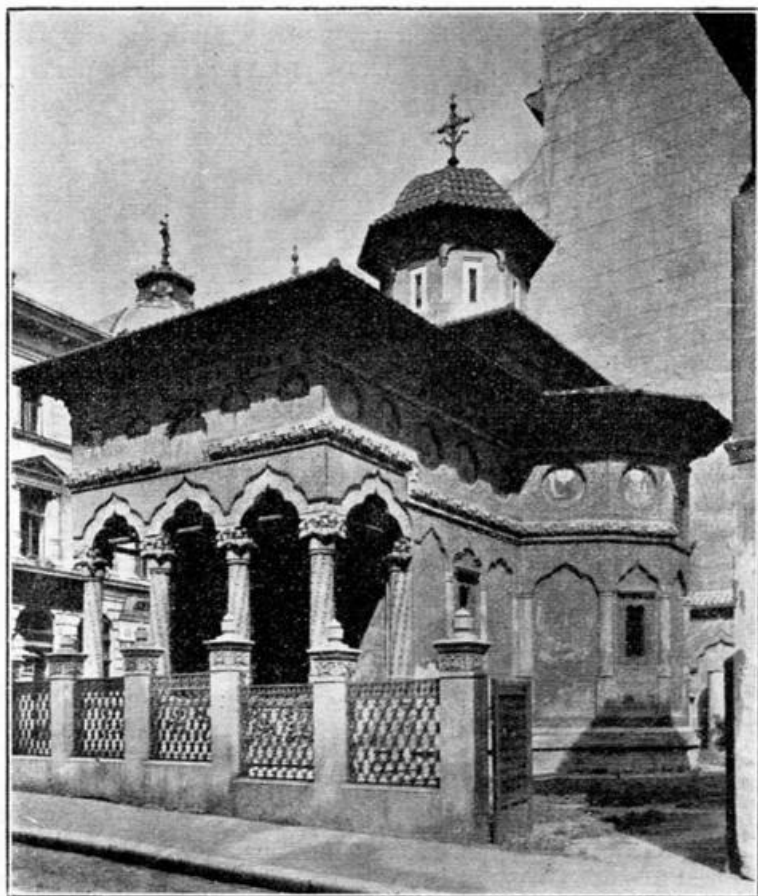

Fig. 184. Biserica Stavropoleos din București.

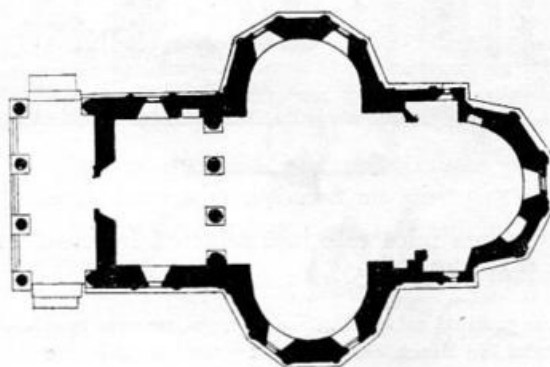

Fig. 185. Biserica Stavropoleos. Plan.

Ca aspect exterior, ctitoria lui Ioanichie este de o delicatețe remarcabilă. Fațadele sunt împărțite în două registre neegale — cel de jos mai înalt — de un brâu format din bogate ghirlande de flori și frunze. Acest brâu frân-

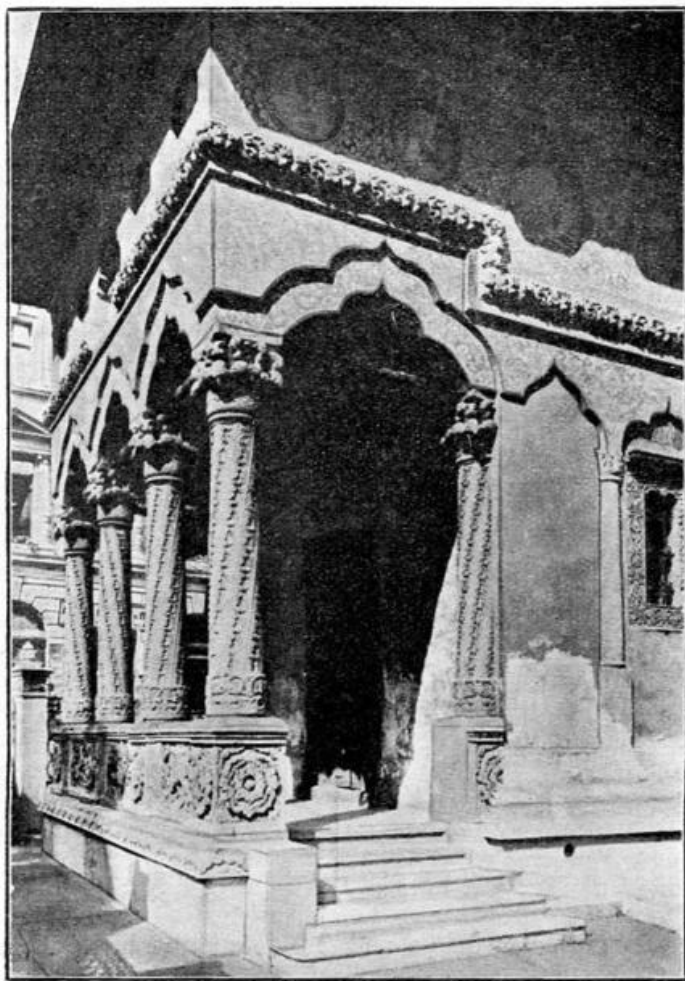

Fig. 186. Biserica Stavropoleos. Pridvorul.

gându-se, se întoarce în sus, în dreptul pridvorului, ca să treacă pe deasupra golurilor acestuia (fig. 184). Registrul inferior este decorat cu o serie de fride alungite, ale căror arcuri în acoladă frântă se sprijinesc pe semicoloane angajate, cu baze așezate pe pedestaluri înalte și cu capiteluri neo-corintice.

Aceste semicoloane, ca și restul zidăriei, sunt de cărămidă tencuită, iar capitellurile sunt făcute din stuc de acel meșter „Iordan Stocatorul”, care n'a uitat să-și însemneze numele deasupra ferestrei de pe peretele de Nord al pro-naosului. Registrul superior este decorat cu un șir de medalioane circulare, intrate în raport cu fața zidului, conținând fiecare câte un chip de sfânt pictat. Decorul acesta arhitectural, nou și diferit de cel întrebuințat de meșterii anteriori, este îmbogățit cu o minuțioasă podoabă picturală. Toată suprafața zidurilor,

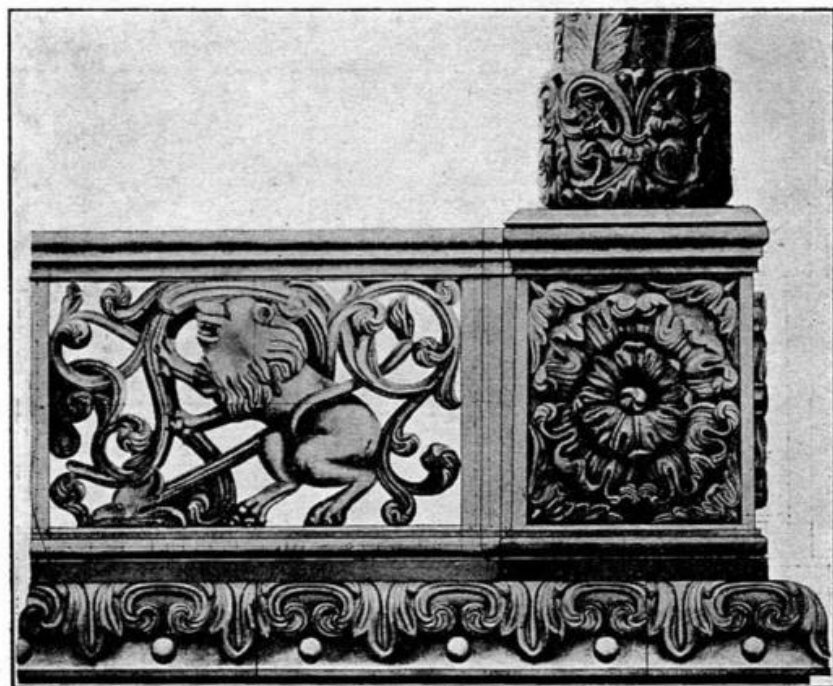

Fig. 187. Biserica Stavropoleos. Balustradă, piedestal și bază de coloană de la pridvor.

deasupra arcurilor firidelor de pe registrul inferior și în jurul medalioanelor de pe registrul superior, este tapisată cu o serie de motive pictate și viu colorate — predomină nuanțele de roș și galben — compuse din împletituri de frunze și flori, dispuse cu o regulată simetrie în raport cu axe verticale. Ferestrele și ușa bisericii sunt încadrate cu rame late de piatră, bogat și măiestrit împodobite cu sculpturi.

Ceea ce mărește splendoarea acestei biserici este pridvorul, ridicat în fața intrării pe șase coloane, dintre cari, cele patru libere din față sunt de piatră,

iar celelalte două, angajate în zidul fațadei principale, sunt de cărămidă, tencuială și stuc.

Acest pridvor este o admirabilă interpretare a foișoarelor și a loggiei brâncovenești, de bogăție egală, de pe fațada dinspre lac a palatului domnesc din Mogoșoaia. Coloanele, foarte bogate în decorații, au bazele înflorite (fig. 187), fusuri împodobite cu frunze de ferigă dispuse în chip de caneluri răsu-cite și capiteli neo-corintice de un modelaj remarcabil (fig. 187). Piedesta-

Fig. 188. Biserica Stavropoleos. Capitel de coloană.

lurile coloanelor sunt legate între ele cu balustrade de piatră lucrate „à jour” și reprezentând, cele două laterale, câte un leu prins între vrejuri și flori de grațioase curburi (fig. 187), iar cel din centru un voinic luptându-se cu un leu (fig. 189).

Biserica Stavropoleos poate fi considerată, în ansamblul ei, ca rezultatul unui ultim efort pe care meșterii secolului al XVIII-lea, crescuți sub tradiția artei brâncovenești, îl mai fac pentru crearea unei adevărate opere de artă.

3. După clădirea importantei mănăstiri dela Văcărești și a bisericii Sta-

vropoleos din București, arhitectura muntenească face primii pași pe drumul decadenței. Seria marilor clădiri princiare încetează cu desăvârșire. Domnitorii, cari de acum țin tronul țării numai pentru scurtă vreme și sunt înlocuiți foarte des după bunul plac al Turcilor, nu mai au nici timpul și, mai ales, nici mijloacele necesare ca să ridice biserici și mănăstiri. Monumentele mici, cari ilustrează această vreme, și dintre cari unele reprezintă încă încercări meritoase de arhitectură, sunt datorite dărnicii boerilor de țară, și, către sfârșitul secolului, în special, breslei negustorești.

Fig. 189. Biserica Stavropoleos. Balustradă la pridvor.

Planul acestor construcțiuni mici rămâne același care caracterizează majoritatea bisericilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea: naos treflat, pronaos ușor supralărgit cu clopotniță deasupra, cu scara acesteia dispusă, fie într'un turn special alipit în general fațadei de Nord, câte odată însă și celei de Sud (Micșuneștii Mari-Ilfov), fie săpată în grosimea zidului și pridvor deschis pe stâlpi. Decorul fațadelor evoluiază pe același motiv de arcaturi polilobate în acoladă frântă, cari sunt întrebuințate, când numai pe registrul inferior, sprijinite pe semicoloane cu capiteli drepte și pedestaluri înalte, — registrul superior fiind ocupat de o serie de panouri dreptunghiulare, cari închid

Fig. 190. Biserica din Râfov-Prahova.
Fațada dinspre Apus.

Fig. 191. Biserica din Râfov-Prahova. Fragment din fațada laterală.

în ele altele mai mici, terminate cu arcuri eliptice și construite din ciubucuri aplicate, ca la monumentele mai vechi, ex. biserica din Râfov-Prahova, zidită la 1724 de Dumitru Paharnicul și Enache Râfoveanu (fig. 190, 191) — când pe ambele registre, sprijinite pe pilaștri drepți, cu câte un singur arc polilobat și foarte frământat pe registrul inferior, și cu arcuri duble trilobate dispuse pe un singur panou pe registrul superior. — Ex. biserica cu Sfinți din București,

Fig. 192. Biserica „cu Sfinți” din București.

zidită de Popa Fierea în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, dar complet refăcută, în ceea ce privește decorul fațadelor, în 1728, de Mitropolitul Daniel (fig. 192); biserica din Balamuci-Ilfov (fig. 193) și altele. Deseori, la unele biserici, și în special la cele clădite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, registrul inferior se înalță simțitor și se decorează cu arcade oarbe trilobate sprijinite pe pilaștri lați, iar registrul superior, devenit îngust, este ocupat de o serie de medalioane circulare sau dreptunghiulare, de traseuri mai mult sau

mai puțin regulate. Ex. biserica Sf. Nicolae din Brezoele, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; biserica Adormirea Maicii Domnului din aceeaș comună, zidită la 1759, care are în față un pridvor de bune proporții, sprijinit pe coloane sculptate de piatră; biserica Sf. Ștefan din București (fig. 195), clădită la 1768; biserica din Pietroșița-Dâmbovița (1765—67); biserica din Calvini și atâtea altele.

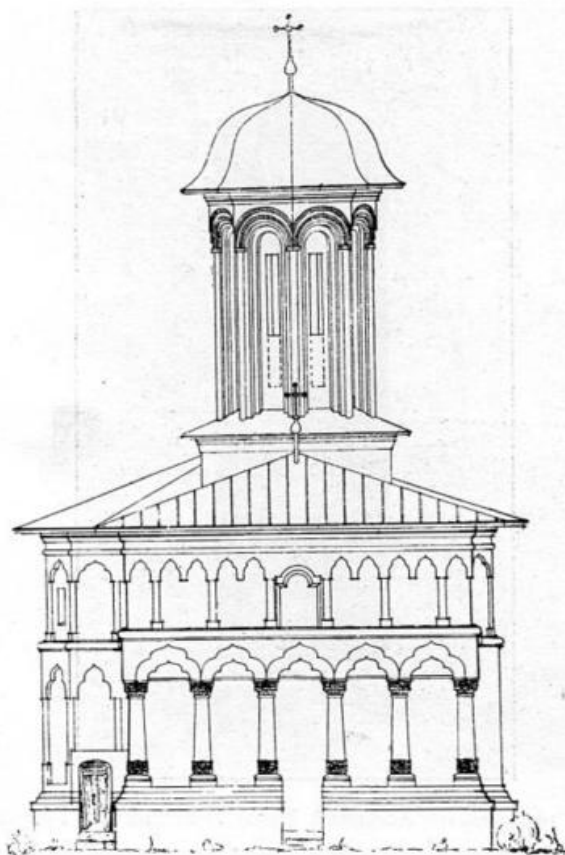

Fig. 193. Biserica din Balamuci-Ilfov. Fațada dinspre Apus.

Alături de aceste biserici, al căror decor este caracteristic secolului al XVIII-lea, se mai găsesc unele, cari îmbracă încă haina caracteristică secolului al XVII-lea. Intre acestea pot fi menționate: biserica din Brădeștii-din-Dos jud. Dolj, zidită de Const. Brădescu la 1751; biserica din Corbii Mari-Vlașca, (1761); biserica fortificată din Preajba-Dolj (fig. 197) și, în special, biserica

Toți Sfinții din Râmnicu-Vâlcea, zidită în timpul lui Ștefan Racoviță, care, alături de biserica din Calvini, reprezintă cea din urmă interpretare reușită a tipului bisericii mănăstirii Dealului.

Biserica Toți Sfinții din Râmnicu-Vâlcea e de plan trilobat, având pronaosul ușor supralărgit după moda secolului al XVIII-lea și pridvor deschis

Fig. 194. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Brezoarele.

Ramă de fereastră.

sprijinit pe zece coloane. Naosul bisericii este suprainălțat de o turlă largă și înaltă, iar pronaosul, împărțit în sens longitudinal în două compartimente printr'un lat arc median, este acoperit de două turle mici, dispuse, ca la Deal, Brebu sau Gura Motrului, și de două cupole mai mici, ridicate de partea pridvorului. Cele două turle de pe pronaos, au fețele răsucite după modelul turelor mici dela Episcopia din Curtea de Argeș (fig. 198).

Pe un plan asemănător cu acel al bisericii din R. Vâlcea, dar îmbrăcând decorul caracteristic secolului al XVIII-lea — registrul inferior decorat cu arcaturi polilobate susținute de pilaștri drepți; registrul superior cu medalioane circulare, iar toată suprafața fațadelor de-asupra firidelor, precum și pridvorul cu coloanele lui împodobite cu bogate picturi de frumusețea și genul

Fig. 105. Biserica Sf. Ștefan din București.

celor de pe fațadele bisericii Stavropoleos — biserica din Calvini, una din cele mai frumoase biserici de sat, ridicată la 1775 de un grup de moșneni¹, își înalță intacte cele trei turlle, întocmai ca și biserica mănăstirii Dealului: una largă, pe naos, și două mici și elegante, sprijinite pe o bază comună, deasupra pronaosului.

1. N. Iorga, *Trei biserici de sat muntene: Pietroșița, Calvini și Cremenari*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1937.

Fig. 196. Biserica din Brădești din Dos, zidită în 1751.

În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, micile biserici cari se mai clădesc marchează vădit trăsăturile caracteristice epocii de decadență. Pentru o cât mai ușoară și mai puțin costisitoare construcție se adoptă din nou planul simplu, drept, în care naosul este acoperit cu o calotă, iar pronaosul supraînălțat de o clopotniță, care devine din ce în

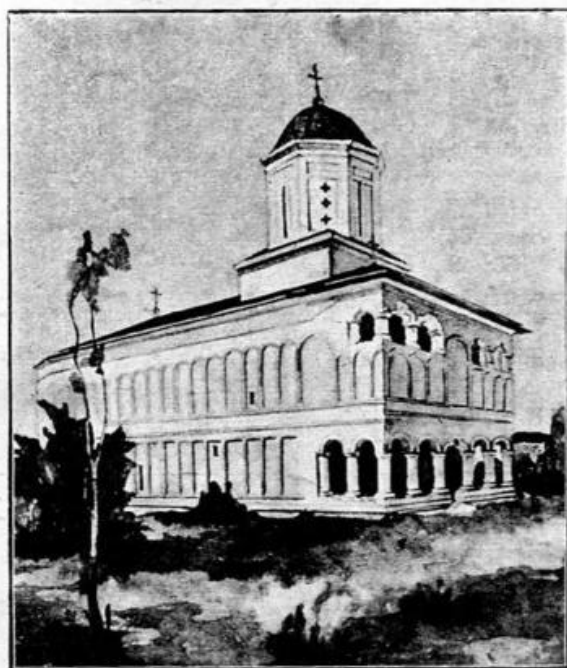

Fig. 197. Biserica fortificată din Preajba, jud. Dolj.

ce mai simplă. Fațadele sunt complet tencuite, păstrând însă, în majoritatea cazurilor, brâul median compus dintr'un ciubuc în chip de tor prins între cele două rânduri de cărămizi dispuse ca zimții de ferăstrău. Pridvorul devine greoi, coloanele grosolane cu capiteluri simple și neregulate, arcurile diformate, iar aspectul general al bisericii nu lasă să se mai vadă nimic din splendoarea de altă dată (fig. 200).

Ca un fapt curios însă, vedem că se zidește la sfârșitul secolului o bisericuță la Scăueni-Berislăvești în jud. Argeș, ale cărei proporții, arhitectură și decor, sunt demne de luat în seamă. Această bisericuță, a cărei construcție

Fig. 198. Biserica „Toți Sfinții” din Râmnicu-Vâlcea.

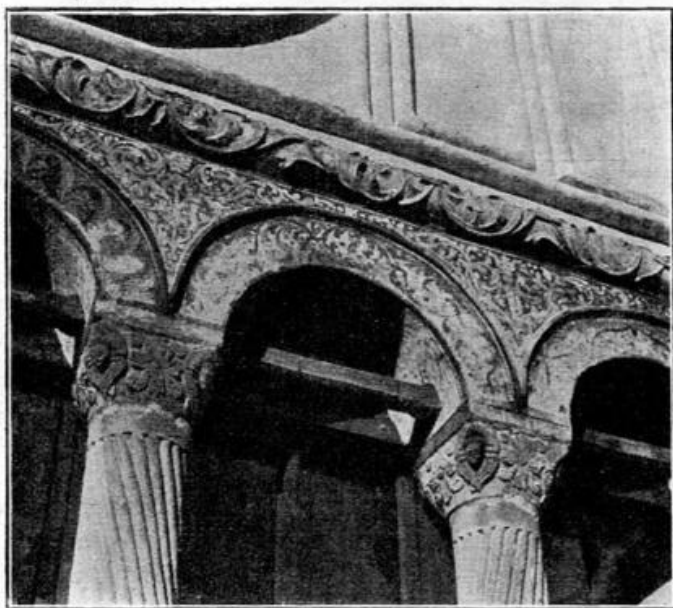

Fig. 199. Biserica „Toți Sfinții” din R.-Vâlcea. Coloane de la pridvor.

începe în anul 1796 și se continuă treptat și cu greutate până la 1819, când e complet terminată, acoperită și zugrăvită¹, constituie un monument, care, deși mai puțin împodobit, poate să stea alături, și ca importanță și ca frumusețe, cu biserica Stavropoleos din București. E de plan trilobat, cu pronaos îngust, despărțit de naos prin trei arcade polilobate în acoladă, sprijinite pe coloane neo-corintice subțiri. Naosul e supraînălțat de o turlă cilindrică, ridicată pe

Fig. 200. Biserica Sf. Ion din Ocnele-Mari.

o bază de secțiune patrată (fig. 201). Pridvorul se ridică pe șase coloane cu capiteli și baze sculptate (fig. 202), dintre cari, patru — cele din față — libere și de piatră, iar două — cele angajate la zid — de cărămidă, tencuite

1. Intre altele inscripția ne spune: „s'au început acest Dumnezeesc locaș a se zidi la leatul 1796 până s'a boltit altarul ca și Biserica, ca și turla și tinda și s'au sfințit de însuși prea Sfinția Sa Părintele episcop al Ageșului K. K. Iosif la leat 1803 iar de zidit bolta la deal și advonul s'a isprăvit la leatul 1805 și s'a învelit cu buruiănă, iar cu șindrilă s'a acoperit la leat 1810 — iar a se zugrăvi s'a început la leat 1815.... s'a săvârșit. . . la leat 1819”.

și decorate cu stuc după modelul celor de piatră. Fațadele, complet tencuite, sunt foarte simplu și foarte reușit decorate cu panouri dreptunghiulare, cari ocupă toată înălțimea fațadelor și se termină în partea de sus cu o serie de arcușoare frânte ca zimții de ferăstrău. Panourile de deasupra pridvorului, ca și arhivoltele arcurilor acestuia, sunt pictate. Armonia culorilor aproape

Fig. 201. Biserica din Scăueni-Berislăvești jud. Argeș, văzută dinspre Răsărit.

șterse, forma dantelată a arcurilor și coloanele svelte cu fusuri sucite și capiteli sculptate, dau fațadei principale o înfățișare elegantă și delicată, care face din acest monument întârziat o adevărată operă de artă.

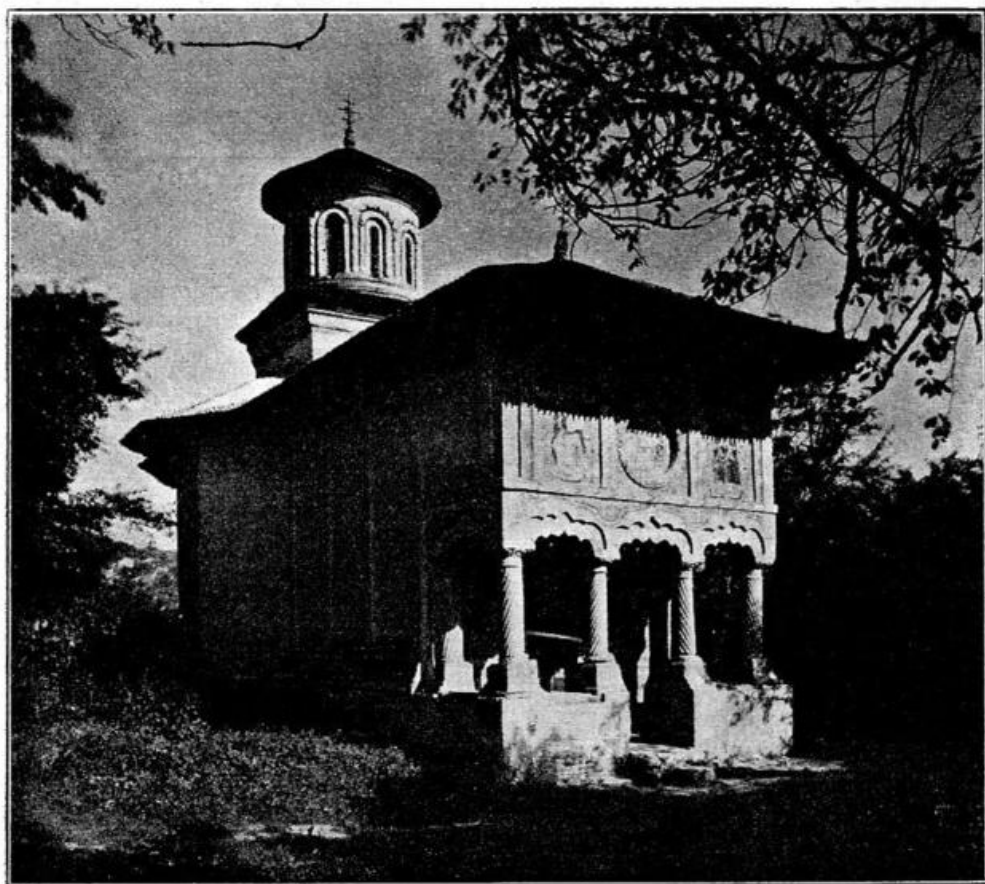

Fig. 202. Biserica din Scăueni-Berislăvești jud. Argeș.

T A B L O U

de gruparea monumentelor principale din secolul al XVIII-lea după tipul de plan.

N U M E L E	Data construcției	G r u p u l			
		I.	II.	III.	IV.
		Plan trilobat pronaos supra lărgit. Prototip: <i>Episcopia din Argeș</i>	Plan trilobat pron. drept sau ușor supralărgit cu clopotniță deasupra. Prototip: <i>Călinești</i>	Plan dreptunghiular cu clopotniță pe pronaos.	Plan trilobat, naos cu turlă pron. cu 2 turle. Prototip: <i>Deal</i>
✓ 1. Mogoșoaia	1688	1. Hurez		1. Mogoșoaia	
✓ 2. Hurez	1691—92			2. Făgăraș	
3. Sf. Nicolae Făgăraș	1697		1. R. Sărat		
4. Catedrala R.-Sărat	1697		2. F. Doamnei		
5. Fundenii Doamnei	1699			3. S. Apostoli	
6. Schit. Sf-ții Apostoli ¹	1700			4. Dintr'o Zi	
7. Dintr'o Zi, București	1702			5. Brâncoveni	
8. Paraclisul Brâncoveni	1702		3. Fedeleșoiul		
9. Fedeleșoiul ¹	1702			6. Doicești	
10. Doicești	1706			7. Slăvitești	
11. Slăvitești-Vâlcea	1708	2. Văcărești	4. Antim		
12. Antim-București ²	1715		5. Crețulescu		
13. Văcărești	1716—22		6. Enei		
14. Crețulescu, București	1722		7. Stavropoleos		
15. Enei, București	1724		8. Râfov		
16. Stavropoleos ¹	1724—30		9. Cu Sf-ți		
17. Râfov-Prahova	1724		10. Micșunești		
18. Bis. cu Sfinți, București	1728		11. Balamuci		
19. Micșuneștii-Mari-Ilfov	1743		12. Sf. Elefterie		
20. Balamuci-Ilfov			13. Brădești		
21. Sf. Elefterie București	1751		14. Brezoele		
22. Brădești-Dolj			15. Corbii Mari		
22. Brezoele Dâmbovița	1759				1. R.-Vâlcea
23. Corbii-Mari	1761				2. Calvinii
24. Toți Sf-ții R.-Vâlcea	1764				
25. Calvinii-Buzău	1775		16. Sf. Ștefan		
26. Sf. Ștefan București	1768		17. Pietroșița		
27. Pietroșița	1767	3. Cernica		8. Preajba	
28. Cernica				9. O. Mari	
29. Preajba-Dolj	1778				
30. Sf. Ion Botezătorul O. Mari	1793				
31. Scăueni-Argeș	1796—805		13. Scăueni		

1. Are turlă pe pronaos.

2. N'are clopotniță pe pronaos.

CAP. VI.

Arhitectura în Principatul Moldovei, de la descălecarea până la Ștefan cel Mare (1360—1457)

1. Epoca de formațiune sau a înrâurilor romanico-gotice și bizantine.

Pe când, în Țara Românească, al treilea voevod, Vladislav Vlaicu, se lupta să-și întindă stăpânirea către Apus, asupra ținuturilor Severinului și Ardealului deținute de Unguri, către Răsărit, în părțile udate de Siret și Prut, se înjghebase și statornicise o nouă stăpânire românească, se întemeiasă o țară chemată, după numele râulețului în lungul căruia se produsese întâia închegare, *Țara Moldovei*.

Între modul de întemeiere al celor două Principate românești există însă o mare deosebire. Muntenia s'a născut prin reunirea sub un singur stăpânitor local a diferitelor voievodate dela Olt și prin întinderea Statului astfel întemeiat asupra celorlalte ținuturi românești dintre Dunăre și Carpați¹. Moldova ia ființă printr'o adevărată descălecarea a unor stăpânitori, Români și aceștia, dar veniți din afară, de peste munți. Cel dintâi, în legătură cu care este pusă întemeierea Moldovei, e Dragoș, personajul în jurul căruia este țesută frumoasa legendă populară a înființării noului stat; cel de al doilea este Bogdan. Ambii sunt foști voievozi în Maramureș. Dragoș stăpânește ținuturile de pe versantul de Răsărit al Carpaților, între 1352 și 1354, ca vasal al regelui Ungariei pus de acesta cu scopul de a preîntâmpina nouile încercări de invazie ale Tătarilor în țara sa. Bogdan a fost însă independent. După ce, în documente ungurești datând din 1343 și 1349, este calificat, fără să știm pentru ce, „infidel” al regelui, în 1359 el desăvârșește această „infidelitate” plecând din Maramureș

1. N. Iorga, *Istoria Poporului românesc*, II, p. 3.

2. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, p. 376—378.

cu credincioșii săi și trecând în Moldova, pe care pune stăpânire prin luptă, alungând pe Sass fiul cel mai mare și urmașul voevodului Dragoș.

Bogdan este astfel adevăratul întemeietor al Moldovei.

Dar, dacă există această importantă deosebire între modul de întemeiere al Principatelor, n'a existat, în schimb, dela început, nici o diferență de naționalitate între popoarele cari formau aceste două state. Înainte de descălecarea Moldova n'a fost o țară pustie, ci un ținut bogat, locuit tot de Români, cari duceau însă, forțați de împrejurări, ca și frații din Muntenia, o viață modestă de păstori și agricultori.

În ceea ce privește activitatea lor constructivă, cea care ne interesează pe noi în special, se înțelege că, într-o astfel de situație, Moldovenii, nu puteau realiza mare lucru. Casele lor, când nu erau simple bordeie, și lăcașurile de rugăciuni, n'au putut fi ridicate, în vremurile premergătoare descălecării, decât din materiale ușoare : pământ, piatră fără mortar și lemn mai ales.

Primii ctitori de edificii construite trainic din zid au fost desigur primii stăpânitori : Bogdan I, a cărui viață se sfârșește către 1365, este îngropat într-o biserică de zid din Rădăuți, ridicată, după toate probabilitățile, de dânsul, iar Lațcu, fiul și urmașul său, avea cetate mare pe apa Siretului, cu casă domnească și lăcaș de închinare¹.

Începuturile arhitecturii de zid în Moldova coincid deci, ca și în Muntenia, cu întemeierea Principatului. Cea mai veche clădire de zid, care ni s'a păstrat din această vreme, în Moldova, este mai sus pomenita biserică din Rădăuți.

Dela Bogdan până la Ștefan cel Mare pare să se fi construit însă destul de mult. Monumentele acestei prime epoci, rezultatul celor dintâi preocupări constructive, al celor dintâi frământări de principii și posibilități locale cu principii

1. Biserica aceasta a lui Lațcu a fost probabil catolică. Domnitorul, intrat în legături cu Polonii și cu Ungurii, ca să facă pe plac acestor stăpânitori de temut, permite așezarea în reședința sa de la Siret a unui episcop catolic. Cfr. N. Iorga, *Istoria Poporului românesc*, II, p. 49—50. Permișiunea acesta, pe care Lațcu o dă la început, se pare, numai din motive politice, avea să aibă drept rezultat convertirea la catolicism a însuși voevodului. Faptul acesta însă n'a avut nici o urmare asupra vieții religioase a Moldovenilor de mai târziu. Nemulțumirea care s'a ivit în popor cu ocazia trecerii la catolicism a lui Lațcu, precum și scrisorile pline de sfaturi și de grijă pe cari Papa le trimite misionarilor săi franciscani din Moldova, dovedesc cu prisosință cât de bine și de puternic era înrădăcinată în sufletul Moldovenilor religia strămoșească. Dealtfel, însuși Lațcu, a cărui viață se sfârșește către 1373, revine, se pare, în cele din urmă, la vechea religie în care fusese crescut. Trupul său neinsuflețit n'a fost depus spre veșnică odihnă în catedrala catolică din Siret, acolo unde ar fi trebuit să-și găsească loc, dată fiind noua sa religie, ci în biserica creștină ortodoxă din Rădăuți, ctitoria părintelui său. Cfr. C. C. Giurescu, *op. cit.* p. 387.

și influențe venite de aiurea, sunt cele al căror studiu formează cheia evoluției stilului pe care îl găsim constituit în vremea lui Ștefan cel Mare. Aceste monumente însă ne lipsesc. Documentele ne dovedesc totuși că au existat, și anume că au fost mai numeroase sub domniile lui Petru Mușat (1378—1393) și a lui Alexandru cel Bun (1400—1432), dar despre foarte puține din ele putem ști cum au fost.

În afară de bisericile cari, ca și Rădăuții, vor fi fost clădite răsleț pe tot întinsul țării, Moldova avea, până la Ștefan cel Mare, patru mănăstiri: Neamțul, ctitoria lui Petru Mușat; Probotă sau Pobrata, refăcută mai târziu de Petru Rareș; Bistrița, întemeiată de Alexandru cel Bun ca să-i fie lăcaș de îngropăciune și Moldovița, din Bucovina, a cărei biserică, din care nu se mai păstrează decât câteva ruine, pare a fi fost făcută tot de Alexandru cel Bun¹. Aceste mănăstiri, în forma în care au ajuns până la noi, sunt cele transformate și refăcute de Ștefan sau de urmașii săi, nu cele originale.

La formarea arhitecturii moldovenești iau parte, alături de factorii locali și de modul de construcție al meșteșugarilor de baștină, o seamă de influențe străine aduse de meșteri străini și de împrejurările politice cari au apropiat Moldova când de o țară, când de alta. Dintre aceste influențe, cele principale sunt:

1. Influențele bizantine pătrunse prin diferite căi, și cari se fac simțite în planul bisericii, în forma bolților și a arcurilor și într-o seamă de elemente de decor exterior.

2. Influențele gotice, cărora se datoresc prezența contraforților, a unor bolți ridicate pe nervuri după moda gotică (fără a fi totuși constructiv gotice) și în cea mai mare măsură felul de a ciopli piatra, ca profilele de socluri și frumoasele chenare de uși și ferestre.

3. Influențele armenesti, venite în Moldova direct prin intermediul emigranților armeni, și cărora se datoresc, la început, probabil acel sistem de arcuri piezișe cari strîmtează spațiul ce urmează a se acoperi cu o cupolă sau o turlă, și, mai târziu, elemente foarte abundente și apreciable de decor exterior.

Aceste influențe străine, alături de felul de a clădi, de a gândi și simți al meșterilor locali, sunt cele cari au determinat crearea unui stil de arhitectură foarte original, pe care, în liniile lui generale, îl găsim dintr'odată încheiat la începutul domniei lui Ștefan cel Mare.

Din nenorocire pentru studiul arhitecturii, dintre monumentele anterioare domniei lui Ștefan cel Mare nu ne-au rămas decât: biserica din Rădăuți, biserica Sfânta Treime din Siret și, poate, biserica din Lujeni.

1. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1925, pag. 168.

Biserica din Rădăuți, a cărei dată de construcție nu se cunoaște, dar care fără îndoială a fost zidită în vremea lui Bogdan¹, este cea mai veche construcție din Moldova. În complexul ei de forme, cu planu-i simplu romanesc, împărțit după moda bizantină în naos și pronaos, cu elementele-i constructive și decorative gotice, — contraforți întărind zidurile la exterior, arcuri frânte și chenare de ferestre, — biserica din Rădăuți întrunește caracterele esențiale

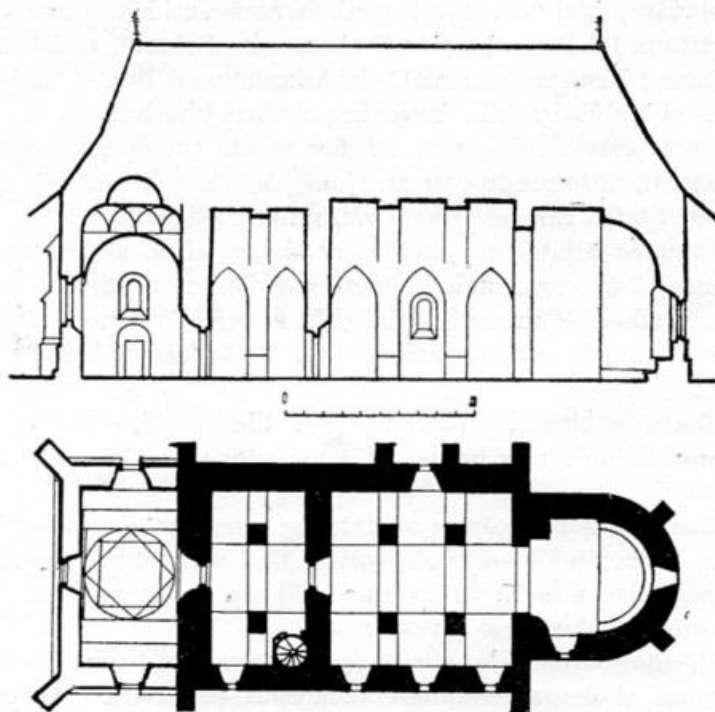

Fig. 203. Biserica din Rădăuți. Secție și plan.

ale celor trei arte, cari își disputau un loc în noul stat : artele romanică, gotică și bizantină. Se compune dintr'o încăpere dreptunghiulară, despărțită în sens transversal de un zid plin cu ușă la mijloc, în pronaos și naos, iar în sens longitudinal, prin șase stâlpi de secțiune patrată — patru în naos, doi în pronaos — în trei nave (fig. 203). Nava centrală, de două ori mai largă decât cele laterale, este acoperită cu o boltă semicilindrică întărită în dreptul stâlpilor cu arcuri dublouri, cari nu se termină în consolă, nici nu se prelungesc

1. Vezi G. Balș, *op. cit.*, pag. 159

cu picioarele stâlpilor, ci se pierd în boltă. Navele laterale, — les bas-côtés — mult mai joase decât nava centrală, sunt acoperite fragmentar, între stâlpi, cu bolți semi-cilindrice dispuse perpendicular pe axa bisericii. Deasupra lor există o galerie boltită (fig. 204), la care se ajunge printr'o scară mică în spirală, dispusă în colțul Sud-Est al pronaosului. Diviziunea cerută de cultul oriental în pronaos și naos s'a obținut direct din planul pur romanic, înlocuindu-se a doua pereche de stâlpi dela intrare, cu un zid plin, astfel încât două arcaturi din cele cinci ale unei nave laterale au rămas în pronaos, iar trei în naos. Către

Fig. 204. Biserica din Rădăuți. Secție transversală.

Răsărit, biserica se termină cu o absidă semicirculară acoperită cu o semicalotă sferică și legată de naos printr'un arc lat semicilindric. Doi contraforți dispuși la 45° întăresc zidul absidei; alți patru întăresc colțurile dreptunghiului de plan și sunt dispuși în prelungirea laturilor înguste ale acestuia, în timp ce alți doi, de aceleași dimensiuni, încadrează fereastra naosului de pe latura de Nord. Biserica e luminată de șapte ferestre mici, dintre cari una singură pe latura de Nord, în dreptul naosului, iar celelalte, două la altar — una centrală, una laterală — trei la naos și una la pronaos, pe latura de Sud.

Pridvorul închis, care lungeste acum biserica spre Apus, a fost adăogat de Alexandru Lăpușneanu în 1559.

Cu totul de altă structură și de altă proveniență este bisericuța Sfânta Treime din Siret. Zidită la o dată care nu se cunoaște, în orice caz anterioară domniei lui Ștefan cel Mare, ea este prototipul bisericilor cari se vor clădi mai târziu. E de plan treflăț (fig. 206) și se compune dintr'un pronaos îngust, dreptunghiular, dispus cu latura mai lungă perpendiculară pe axa bi-

sericii și acoperit cu o boltă semicilindrică, și dintr'un naos lărgit către Nord și Sud de două abside și acoperit cu o calotă sferică ridicată pe patru arcuri în consolă; două longitudinale, alipite pereților laterali, egale, iar două, transversale, neegale: unul îngust alipit peretelui despărțitor al naosului de pro-naos, altul, foarte lat, spre altar, alipit direct absidei care termină biserica spre Răsărit.

Fig. 205. Biserica din Rădăuți.

Acest plan este foarte asemănător planului bizantin sârbesc, numit simplu, în care absida centrală este alipită direct arcului de Est al naosului¹, spre deosebire de celălalt plan, zis „complex”, în care absida este separată de naos prin unul, două sau chiar trei arcuri².

Dispoziția planului simplu dela Sfânta Treime din Siret vom găsi-o repetată mai târziu la Pătrăuți, la Sfântul Ion din Vaslui, Sfântul Niculae din Dorohoi etc., în timp ce majoritatea celorlalte biserici moldovenești vor urma dispoziția tipului „complex”, de origine constantinopolitană.

În exterior, biserica e foarte simplă și tencuită (fig. 207). Numai absidele sunt decorate de o serie de firide oarbe — câte cinci la sâni laterali și șapte

1. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, pag. 56.

2. Vezi Sf. Niculae Domnesc de la Curtea de Argeș și bisericile moldovenești de mai târziu.

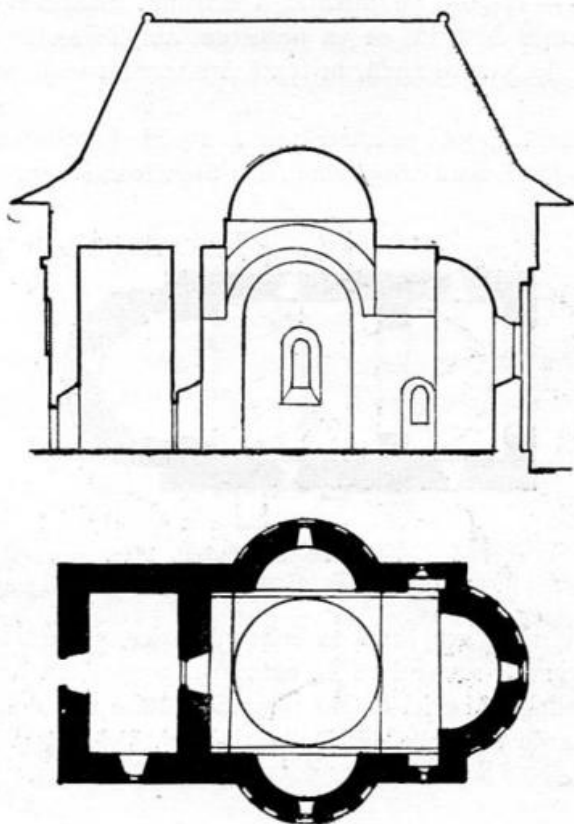

Fig. 206. Biserica Sf. Treime din Siret. Secție și plan.

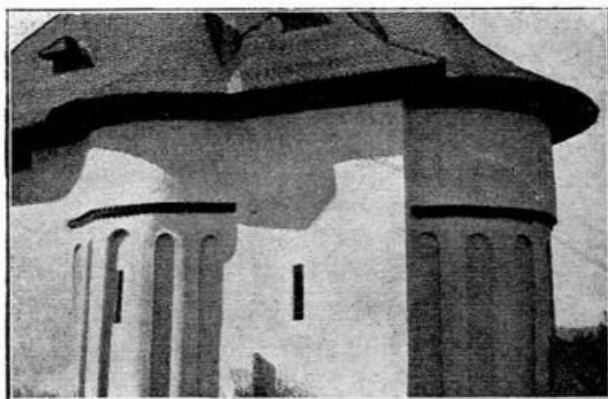

Fig. 207. Biserica Sf. Treime din Siret. Fragment din fațada laterală.

la absida centrală — dispuse pe jumătatea înălțimii fațadelor și în partea de jos. Această decorație de firide se va perpetua, amplificându-se și îmbogățindu-se cu elemente decorative nouă, în toată arhitectura moldovenească de mai târziu.

Tot din această epocă, premergătoare epocii lui Ștefan cel Mare, pare să dateze biserica din Lujeni (Bucovina). De plan foarte simplu, romanic (fig.

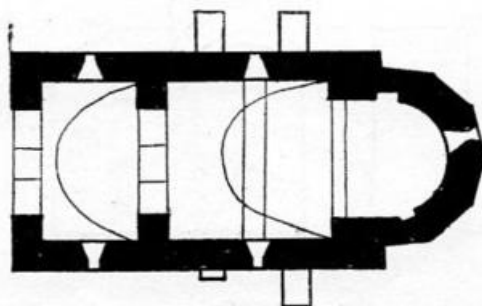

Fig. 208. Biserica din Lujeni. Plan.

208), cu pronaos și naos acoperite cu bolți cilindrice, cu absidă semicirculară la interior și poligonală, neregulată, la exterior, biserica din Lujeni se apropie ca structură de primele biserici de tip romanic clădite sub domnia lui Ștefan cel Mare, și anume de bisericile din Dolheștii-Mari, Volovăț și Bălinești¹.

1. Vezi G. Balș, *Introducerea pridvorului în planul bisericilor moldovenești, Biserica din Lujeni*. In „Analele Academiei Române”, Secția Istorică, 1931, pag. 11—15.

CAP. VII.

Arhitectura în Moldova de la domnia lui Ștefan cel Mare până la sfârșitul secolului al XVI-lea (1457—1584).

1. Epoca lui Ștefan cel Mare.

Dintre domnitorii pe cari soarta i-a hărăzit Moldovei, cel mai mare, cel mai glorios și mai ilustru a fost Ștefan cel Mare, a cărui domnie înseamnă pentru Moldova „vreme de bogăție, de lumină și de rodnică muncă a cărturarilor și a meșterilor celor buni”¹. Suit pe tron într’o epocă în care țara lui avea nevoie de o mână de fier², la 1457, părăsește domnia, după o viață glorioasă, pentru

1. N. Iorga, *Istoria Românilor*, pag. 143.

2. După moartea lui Alexandru cel Bun, până la suirea pe tron a lui Ștefan cel Mare, Moldova a fost hărțuită de o serie întreagă de lupte pentru domnie, la cari au luat parte toți fii legitimi și naturali ai lui Alexandru cel Bun, precum și preținșii fii ai acestuia. Ilie, sau Iliș, care domnește scurtă vreme (1432—1434) este alungat de fratele său Ștefan (1434—1435) cu ajutorul domnului muntean Vlad Dracu. În 1435 însă, cei doi frați se împacă și își împart tronul (1435—1443) pentru ca apoi, Ștefan, supărându-se din nou, să prindă pe fratele său, să-i scoată ochii și să rămâie singur stăpân (1443—1447). Trei ani după uciderea lui Ilie, fiul său Roman, ajutat de Polonezi cu a căror familie domnitoare era înrudit prin mama sa, Mariuka, cumnată cu Vladislav, bate pe Ștefan, îi taie capul, răsbunându-și părintele, și-i ia tronul. Lui Roman, care moare foarte curând (1448), îi urmează pentru o lună numai (Iulie-August 1448) fratele său Alexandru, care e înlocuit de un alt fiu al lui Alexandru cel Bun, Petru al II-lea. Nici acesta nu are stăpânire lungă, fiind înlocuit de un Ciubăr-Vodă, după care revine la domnie Alexandru al II-lea. Însfârșit, la 1449, pune stăpânire pe Moldova un fiu natural al lui Alexandru cel Bun, Bogdan (1449—1451). Acest Bogdan, care s’a impus dela început ca bun războinic, dar care și-a sfârșit viața ucis prin șiretenie la Reuseni de Petru Aron, care se pretindea cel din urmă fiu al lui Alexandru cel Bun, este tatăl lui Ștefan cel Mare. Petru Aron stăpânește Moldova dela 1451 până la 1457, când Ștefan, care reușise să scape după omorul dela Reuseni, se întoarce din Muntenia și bate oștile lui Aron la Joldești și Orbic, după care este recunoscut de boieri și uns de Mitropolit ca Domn al Moldovei. Avea atunci între 20 și 23 ani.

a trece în lumea celor drepți, la 2 Iulie 1504. Ține deci Moldova în stăpânire aproape o jumătate de secol. Este unul dintre cei mai temuți dușmani de peste Dunăre ai Turcilor, și este în același timp și unul dintre marii lor învingători. El a fost numit de Papă, în urma luptelor sale glorioase cu Turcii, „*soldatul lui Christos*”. Și dacă acest nume i se potrivea, ca unuia ce fusese păzitor de creștini și distrugător de păgâni, el și-l merită și mai mult prin aceea că este domnitorul care a avut o nesfârșită grijă creștinească de sufletul lui și al supușilor săi, și a zidit și dăruit lui Christos¹ cel mai mare număr de biserici.

Nu trebuie însă să se creadă, așa după cum vrea tradiția, că aceste biserici au fost tot atâtea la număr câte războaie a avut domnitorul, și nici mai ales că ele au fost construite paralel cu activitatea războinică, fiind chemate să pomenească fiecare câte o luptă victorioasă. E drept că multe biserici au fost zidite pentru pomenirea unor războaie, glorioase de cele mai multe ori, nenorocite câteodată, dar deseori aceste biserici au fost ridicate foarte târziu după ce avusese loc evenimentul istoric pe care-l perpetuează. Așa, de pildă, biserica din Răsboeni, care pomenește bătălia dată contra Turcilor la 1476, bătălie nenorocită pentru Moldoveni, n'a fost zidită decât după 20 de ani, adică în 1496.

Primii douăzeci de ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare sunt aproape în întregime absorbiți de războaiele pe care le-a dus cu vecinii², și de grija de a-și întinde, apăra și consolida stăpânirea. Dar oricât de mare și meritoasă a fost activitatea războinică și politică a lui Ștefan, de pericolul cel mare și mereu crescând al puterilor turcești nu s'a putut feri pe deplin, și până la sfârșit, așa după cum ar fi voit el. În 1479, Turcii încheie pace cu Venețienii; la 1483, cu Ungurii; iar la 1488 cu Polonii, ceea ce, dacă nu însemna un triumf, constituia totuși un semn evident de supremație turcească asupra creștinilor. Capitulările acestea ale vecinilor, la cari se mai poate adăuga faptul că în Principatul Munteniei domnul nu era întotdeauna un aliat sigur contra Turcilor, izolează oarecum pe Ștefan, care, după ce în 1484 pierduse Chilia și Cetatea Albă pe cari de acum nu le va mai putea stăpâni, se hotărăște, pentru ca să-și asigure cel puțin țara, și acceptă în 1488 să plătească tribut Turcilor, încheind cu ei un tratat care, dacă era necesar, nu era totuși înjositor.

1. Pitoreștile fresci din bisericile lui ni-l înfățișează totdeauna în actul de a dăruia lui Christos construcția terminată.

2. Principalele războaie ale lui Ștefan cel Mare au avut loc precum urmează: 1457—1458 cu Polonii; la 1465, cu Ungurii dela cari ia Chilia, punctul strategic pentru apărarea contra Turcilor, pe care o cedase Petru Aron; la 1467, cu Ungurii la Baia; la 1469, expediții în Transilvania urmată de prinderea și uciderea lui Petru Aron; la 1470, cu Tătarii la Lipniți; la 1475, cu Tătarii la Vaslui; la 1476, cu Turcii la Răsboieni; etc....

Epoca cu adevărat rodnică pentru arhitectură începe după 1484, ca o resemnare, ca o renunțare tacită și dureroasă la rodnicile războiului, și apare tocmai ca o compensare a acestora. Ceea ce domnitorul nu mai putea câștiga prin războaie față de oprimatorii creștinismului, caută să câștige prin evlavie și zidire de lăcașuri bisericești, față de Christos, al cărui soldat credincios a fost și a rămas până la moarte.

Sub domnia lui se pun adevăratele baze ale arhitecturii moldovenești. Până la dânsul, după cum ne-o dovedesc documentele, s'au ridicat de către înaintași multe zidiri sfinte. Una din primele griji ale lui Ștefan cel Mare, abia urcat pe tron, a fost aceea de a reface sau de a întări toate aceste lăcașuri, pe cari le primise moștenire, și timp de zece ani, dela 1457 până la 1466, data probabilă a zidirii mănăstirii Putna, se pare că n'a făcut,—fie din cauza războaielor atât de dese la început, și cari nu-i vor fi putut da timpul necesar să se gândească la construcțiuni, fie din lipsă de bani, fie poate chiar și din spirit de conservare a monumentelor vechi,—decât să consolideze ceea ce zidiseră alții înaintea lui, iar el n'a clădit nici o biserică nouă. Abia între 1466 și 1469 clădește, pentru pomenirea biruinței sale asupra Tătarilor, mănăstirea Putna, pe malurile râulețului cu acelaș nume și nu departe de biserica Rădăuților, pe care el o reparase și o înfrumusețase cu pietre de mormânt pentru înaintașii și rudele sale, morți până la cei dintâi ani ai veacului al XV-lea. Dar biserica renumitei mănăstiri Putna, care închidea între zidurile ei mormântul celui mai glorios domnitor moldovean, și care, judecând după odoarele și țeșăturile de foarte mare valoare găsite într'însa ¹, va fi fost foarte impunătoare, numai există. Ea a fost dărâmată în 1654 de către Vasile Lupu, care, „aproape de mazilire, au greșit lui Dumnezeu că i s'au întunecat mintea spre lăcomia de au stricat mănăstirea Putna, gândindu-se că va găsi bani și n'au găsit” ². Biserica actuală a mănăstirii, ridicată pe locul celei vechi, e din timpul lui Gheorghică Ștefan.

Biserica Albă din Baia, care este socotită de unii drept cea mai veche ctitorie a lui Ștefan cel Mare ³, în starea ei actuală, — clădită probabil pe locul unde se găsea o biserică chiar dinaintea vremii lui Ștefan cel Mare ⁴, nu poate fi atribuită decât secolului al XVII-lea.

1. Grija și atenția deosebită pe care Ștefan cel Mare a dat-o bisericii Rădăuților, scaun de vlădici, prin repararea și înfrumusețarea ei cu pietre de mormânt, pare să fi atras atenția primilor meșteri ziditori de biserici. Este

1. Vezi O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère Putna*, Paris, 1925.

2. Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, apud. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pag. 146.

3. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, Iași 1927, pag. 16.

4. G. Balș, *op. cit.*, pag. 21.

foarte probabil ca vechea biserică a mănăstirii Putna să fi fost clădită după tipul Rădăuților. Fapt sigur este că, dintre bisericile rămase din vremea lui Ștefan cel Mare, cea mai veche, biserica din Dolheștii Mari, lăcașul de îngropăciune al familiei Șendrea, portai de Suceava și cumnat al lui Ștefan cel Mare, este o interpretare a tipului Rădăuților.¹ Data construcției acestei biserici, până

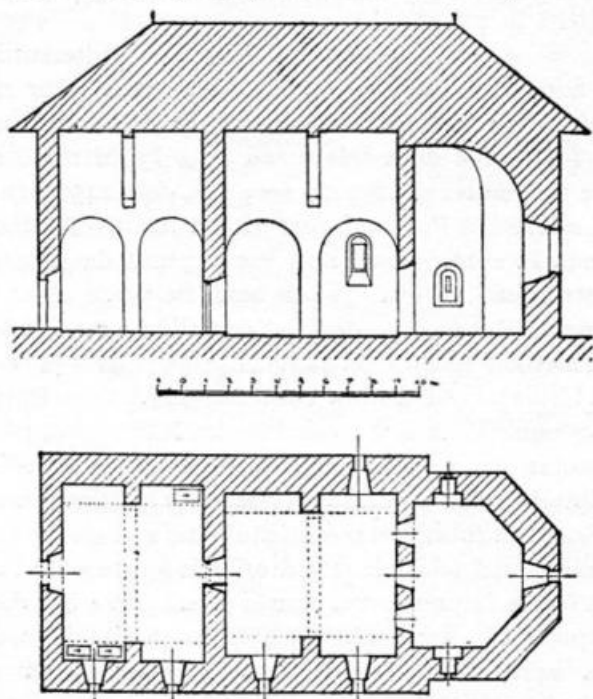

Fig. 209. Biserica din Dolheștii Mari. Secție și plan. (După G. Balș).

1. D. Virgii Vătășanu crede că bisericile cu planul drept, de tip arhaizant, nu sunt altceva decât reproducerea în piatră a vechilor bisericuțe de lemn pe cari Românii le-au ridicat în număr foarte mare, pe tot întinsul țării lor, înainte de întemeierea unui stat. Cfr. *Despre originea arhitecturii moldovenești*, în revista „Junimea literară”, Cernăuți, a. XVI, 1927, No. 5—7. p. 8 și urm. În sprijinul ipotezei sale, D. Vătășanu dă ca exemplu bisericile de piatră din Țara Hațegului, datând din sec. al XIII-lea, biserici „în al căror plan longitudinal ca și în ornamentație se cetește tehnica specială materialului lemnos”. Ipoteza aceasta este desigur foarte interesantă, dar exemplele pe cari le putem indica pentru susținerea ei sunt foarte puțin convingătoare. După cum am arătat mai sus, p. 25—26 și 30, rolul pe care l-a jucat arhitectura de lemn în formația celei de piatră și zid, în timpurile vechi, nu este același pentru vremurile mai noi, când ambele feluri de construcție împrumută una dela alta — și în mult mai mare măsură cea de lemn de la cea de zid — atât elemente constructive cât și forme și procedee decorative. Pentru ce privește bisericile de zid cu plan drept, tip Dolhești, înrudirea lor evidentă cu ctitoria lui Bogdan de la Rădăuți nu poate fi pusă la îndoială.

acum, nu se cunoaște. Bazați însă pe fapte istorice în legătură cu familia Șendrea, ai cărei doi membri principali sunt îngropați la Dolhești, se poate deduce că biserica a fost clădită înainte de 1481¹. Este o construcție foarte simplă, de stil romanic. Se compune dintr'o navă dreptunghiulară, sfârșită cu o absidă poligonală cu 5 laturi. Ca și cel al Rădăuților, planul are împărțirea bizantină în naos și pronaos, dar, pe când la Rădăuți pronaosul este mult mai mic de cât naosul, la Dolhești aceste două încăperi sunt aproape egale. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus cu latura mai mare perpendiculară pe axa principală a bisericii, este boltit cu un semicilindru despărțit în două de un arc dublou. Stâlpii, cari la Rădăuți separă nava centrală de navele laterale, la Dolhești au fost alăturați zidurilor laterale, determinând pe acestea, în locul bolților cilindrice transversale cari la Rădăuți acopăr navele laterale, niște nișe oarbe mult mai puțin adânci (fig. 209). Sub aceste nișe sunt așezate lespezile de mormânt. Naosul are aceeași dispoziție și același fel de boltire ca și pronaosul de care e separat printr'un zid plin străpuns de o ușe îngustă. Altarul, de formă poligonală ca și exteriorul, este separat de naos printr'o tâmplă de zid străpunsă de trei uși. În dreapta și în stânga, câte o nișă mică luminată de ferestruici înguste, fac funcția de diaconicon și proscomidie. Biserica este luminată de șase ferestre, dintre cari una deschisă pe latura centrală a absidei, patru — două în naos, două în pronaos — pe latura de Sud a bisericii și una singură, în naos, pe latura de Nord. De partea aceasta, una singură, fără îndoială pentru a feri biserica de curenții determinați de vânturile aspre de Nord. Intrarea se face printr'o ușe mică, dispusă central pe fațada dinspre Apus.

Tipul acesta de biserică, foarte simplu, pe care G. Balș îl numește arhaizant², reprezentat la început de o singură biserică ce pare să fie cea mai veche din cele cari ne-au rămas din vremea lui Ștefan cel Mare, va reapare mult mai târziu, către sfârșitul domniei acestuia, în alte două biserici: la Bălinești, în biserica Sfântului Nicolae, clădită de logofătul Tăut în 1499, și la Volovăț, în cea a Sfintei Cruci, zidită de Ștefan cel Mare între 1500 și 1502.

La Bălinești, tipul primitiv e oarecum modificat. Biserica se sfârșește atât spre Răsărit cât și spre Apus cu câte o absidă poligonală, iar în interior nișele oarbe de pe pereții laterali, cari la Dolhești aminteau arcurile navelor laterale dela Rădăuți, au dispărut. Picioarele lor însă, căpătând înfățișarea unor mănunchiuri de colonete angajate ieșind din baze drepte împodobite cu sculpturi, se continuă în sus cu arcurile dublouri cari întăresc bolta (fig. 210).

1. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pag. 129.

2. G. Balș, *ibid.* pag. 200

Exteriorul, de proporții și eleganță remarcabile, e construit din piatră brută, piatră cioplită și cărămidă aparentă. Partea superioară a fațadelor e decorată, ca majoritatea fațadelor bisericilor lui Ștefan, cu două șiruri de ocnite; un rând inferior, cu ocnite mari, altul superior, cu ocnite mici, dispuse câte două în rândul de sus pentru una din cel de jos. Aceste șiruri de ocnite încing biserica de jur împrejur, continuându-se și pe absida polygonală a altarului, pe

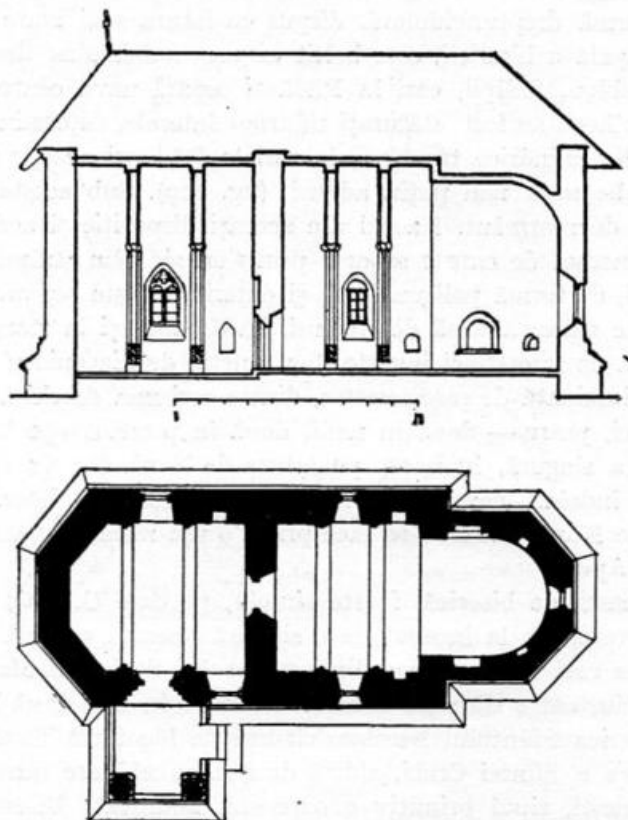

Fig. 201. Biserica din Bălinești. Secție și plan.

care ocnitele din rândul de jos nu se prelungesc până la soclu în chip de firide, ca la celelalte biserici ale căror fațade sunt decorate asemănător, ci rămân simple ocnite, egale cu cele de pe fațadele laterale. Zidăria se termină cu o simplă cornișă de piatră. Intre aceasta și ultimul rând de ocnite se întind și încing biserica de jur împrejur câteva șiruri de discuri smălțuite, colorate și împo-

dobite cu ornamente în relief; decorațiune care la Bălinești apare în mod excepțional, ea fiind o caracteristică a bisericilor orășenești.

Ceea ce dă acestei biserici un caracter cu totul deosebit este turnul clopotniță alipit fațadei laterale de Sud, în punctul unde ia naștere absida pro-naosului. Acest turn, care este adăugat bisericii foarte curând după construirea ei¹, e mai înalt decât biserica și împărțit de un brâu de piatră în două părți

Fig. 211. Biserica din Bălinești văzută dinspre Sud.

egale (fig. 211). Partea inferioară, pe stâlpi, constituie pridvorul deschis pe sub care se intră în biserică; partea superioară închide camera clopotelor și are, pe cele trei fețe libere, trei ferestre în arc frânt, deasupra cărora fuge un brâu de discuri de teracotă smălțuită.

Mult mai apropiată ca forme și dispozițiuni de biserica din Dolhești, și mai conformă chiar de cât aceasta cu principiile constructive dela Rădăuți, este biserica Înălțării Sfintei Cruci din Volovăț, zidită de Ștefan cel Mare între anii 1500 și 1502 (fig. 212). Aceasta este ultima construită de acest tip, și, împreună cu celelalte două, cea din Bălinești și cea din Dolheștii Mari, — deși

1. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pag. 136.

aceasta din urmă este atât de depărtată ca dată de construcție de celelalte două, — constituie un grup aparte, clasa monumentelor de tip vechiu, arhaizante, cele mai simple din câte s'au clădit sub Ștefan cel Mare. Felul cum aceste trei biserici sunt împărțite însă ca timp între celelalte monumente ale vremii, e oarecum ciudat, și dacă construcția bisericii din Dolhești Mari apare naturală, ca fiind una dintre primele clădite sub Ștefan cel Mare, atunci când atenția meșterilor va fi fost atrasă de biserica din Rădăuți, căreia Ștefan îi acor-

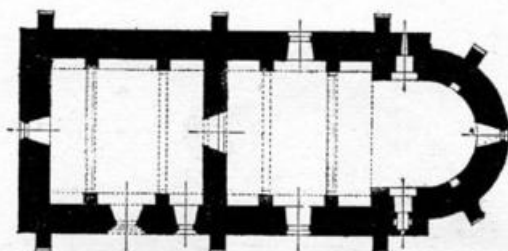

Fig. 212. Biserica Sfintei Cruci din Volovăț. Plan.

dase îngrijiri speciale, apariția celorlalte două tocmai către sfârșitul unei activități arhitectonice atât de rodnică, atunci când tipuri de monumente noi și atât de perfecte erau la modă, surprinde. Trebuie notat însă, — și faptul acesta într'o oarecare măsură trădează preferință numai pentru procedeul de construcție arhaic, acela al boltirii cu cilindri, mult mai ușor de executat și deci mai la îndemâna oricărui meșter decât complicatele bolți moldovenești — că ceea ce se observă în planul și secțiunile bisericilor acestora, adică în elementele cari le apropie de Rădăuți, nu se observă în arhitectura lor exterioară, care, abstracție făcând de câteva elemente disperate¹, poate fi considerată conformă principiilor și modei vremii în care bisericile au fost construite.

2. Monumentele cari înfloresc pe pământul Moldovei la începutul domniei lui Ștefan cel Mare, foarte modeste ca dimensiuni, dar foarte potrivite necesităților vremii de atunci, cu planul lor simplu și sigur trasat, cu bolțile lor perfecte de combinațiuni speciale și cu jocul lor echilibrat și foarte armonios de masse, prezintă dintr'odată, în linii generale, toate trăsăturile caracteristice arhitecturii vremii lui Ștefan cel Mare. Primele dintre aceste monumente, biserica Sfintei Cruci din Pătrăuți, biserica din Milișăuți, Sf. Ilie de lângă Suceava și biserica mănăstirii Voroneț, — cel puțin din cele cari au ajuns până

1. La Bălinești, de pildă, ferestrele dela naos și altar, cu chenare drepte, sunt de tipul celor pe cari le găsim la bisericile dela începutul domniei lui Ștefan și numai până la biserica mănăstirii Voroneț. Cfr. G. Balș, *op. cit.*, pag. 135.

În vremurile noastre, — sunt modeste bisericuțe de țară și au ca prototip, în ceea ce privește planul, bisericuța bizantină de origini sârbești a Sfintei Treimi din Siret.

Fig. 213. Biserica Sfintei Cruci din Pătrăuți.

Caracterele esențiale ale acestui prim grup de biserici de țară sunt :
a) Planul trilobat sau triconch, adică având o absidă centrală care sfâr-

șeste biserica în partea de Răsărit și care închide altarul și două abside mai mici, cari largesc naosul, ieșind în afară zidurilor laterale Nord și Sud¹.

b) Naosul de formă patrată, sau aproape patrată, lărgit de cele două abside laterale și supraînălțat de o turlă,

c) Pronaosul de formă patrată acoperit cu o calotă sferică și separat de naos printr'un zid plin străpuns de o ușe îngustă.

Prima biserică din grupul celor de țară, și cea mai veche din timpul lui Ștefan, a cărei dată de construcție se cunoaște în mod sigur², este biserica Sfintei Cruci din Pătrăuți (fig. 213). Zidită la 1487, este cea mai mică dintre toate bisericile ridicate de Ștefan și reprezintă primul și cel mai simplu tip de biserică cu turlă și cu sâni laterali. Se compune dintr'un pronaos de formă patrată, boltit cu o calotă sferică ridicată, prin ajutorul pendentivelor, pe patru arcuri înguste, egale ca lățime și ridicate la rândul lor pe patru console.

Naosul este supraînălțat de o turlă ridicată pe un sistem special de bolți, care apare la Pătrăuți pentru prima oară, și de unde va fi împrumutat apoi de toate bisericile următoare, aproape fără excepție, devenind unul din caracterele esențiale ale arhitecturii moldovenești.

Acest sistem de boltire, pe cât de ingenios pe atât de singular, merită să fie studiat cu amănunțime: în încăperea dreptunghiulară a naosului, patru arcuri în plin centru — două longitudinale, egale și înguste, lipite de pereți laterali și două transversale, mai late dar neegale între ele ca lățime — lipite, unul absidei, altul zidului despărțitor al naosului de pronaos, — determină un patrat care este baza întregului sistem de boltire. Peste aceste arcuri

1. Planul triconch, pe care îl găsim răspândit în tot Răsăritul creștin, unde, după secolul al X-lea, devine tipul clasic al construcțiilor religioase, fusese întrebuințat în Siria încă din secolul al V-lea la biserica Sf. Ion Botezătorul din Ierusalim și la mănăstirea Sf. Teodosie din Der-Dosi, (cfr. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, p. 50), iar în Armenia în secolul al VII-lea la catedrala din Etschmiadzin, la Sf. Ripsimé din Wagharchapat, etc, cfr. Joseph Strzygowski, *Die Baukunst der Armenien und Europa*, p. 225. Prin intermediul Armenilor, această formă de plan pătrunde către sfârșitul secolului al X-lea, la Muntele Athos, într'al XI-lea în Georgia și în sfârșit într'al XII-lea în întreaga Rusie. Cfr. Alexandru Busuioceanu, *Influences arméniennes dans l'architecture religieuse du Bas-Danube*, Communication faite au I-er Congrès de sciences historiques, août 1927, Paris 1927, pag. 6. Dela Muntele Athos, planul triconch s'a răspândit apoi în toată peninsula Balcanică și în regiunile dunărene. În Moldova, unde această formă de plan odată înrădăcinată devine regulă generală, se pare că a venit, nu direct dela Muntele Athos, ci prin intermediul Serbiei, cu care țările românești au avut încă de la început legături de cultură și'n care tipul de plan triconch, împământenit mai târziu atât în Moldova cât și în Muntenia, e mult mai numeros reprezentat decât la Muntele Athos, cfr. G. Balș, *Începuturile arhitecturii bisericești în Moldova*, București 1926, pag. 8.

2. Toate bisericile lui Ștefan cel Mare, păstrate în bună stare până la noi, au pisanii în cari sunt înscrise nu numai anul construcției ci și luna și ziua în cari au fost începute și sfârșite.

cari se sprijinesc pe console, și prin intermediul a 4 pendentivi, se ridică un prim tambur circular, a cărui rază este egală cu apotema patratului determinat de

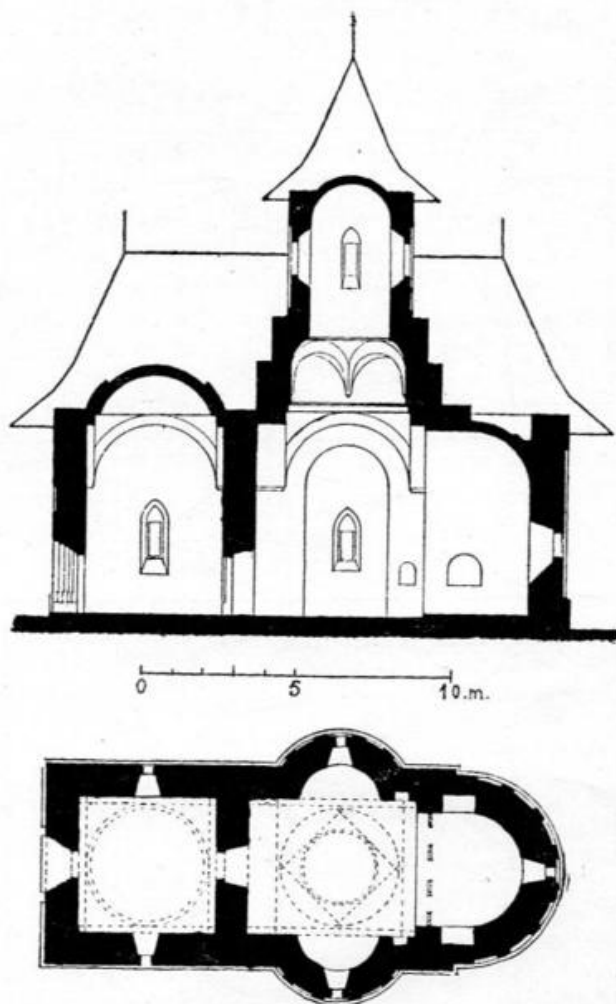

Fig. 214. Biserica din Pătrăuți. Secție și plan.

cele patru arcuri mari (fig. 214). În acest tambur, legate intim de zidăria lui, sunt așezate patru arcuri piezișe — 4 trompe cilindrice — ale căror picioare cad pe cheile primelor patru arcuri mari. Axele cilindrilor care generează aceste trompe sunt paralele și în același plan cu diagonalele patratului format de pri-

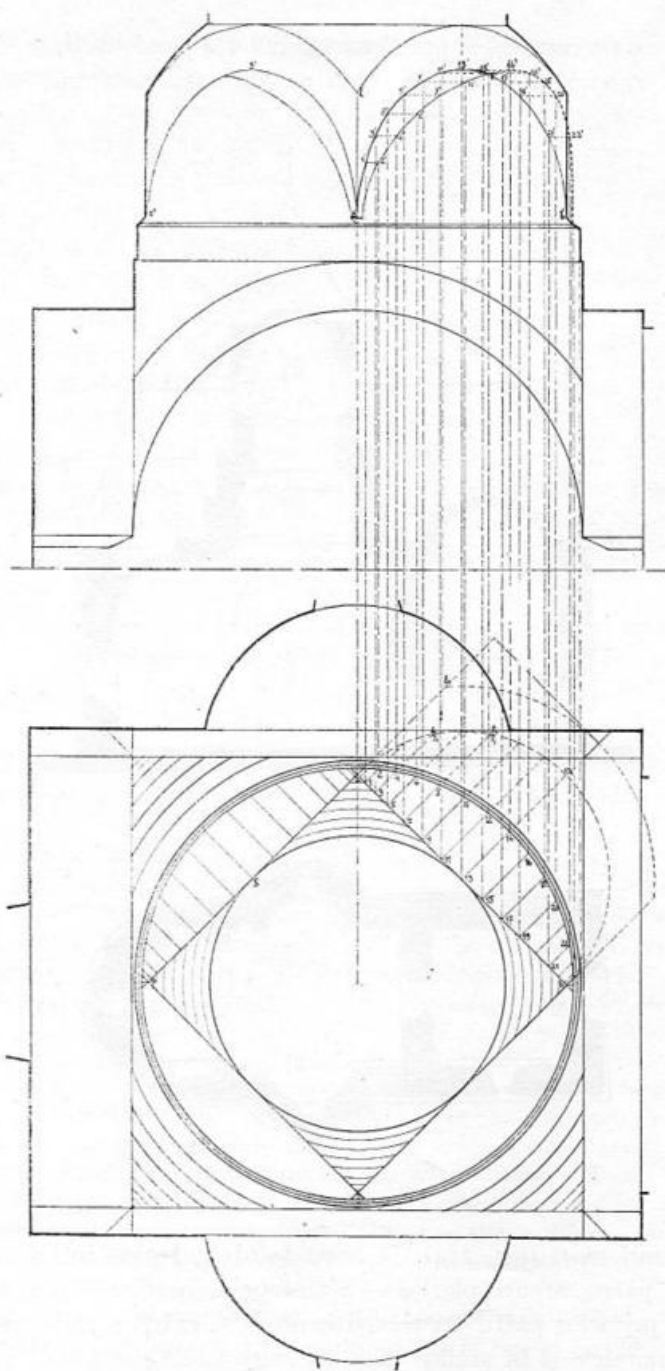

Fig. 215. Epura bolților naosului de la biserica din Pătrăuți.

mele patru arcuri (vezi epura fig. 215). Prin acest procedeu, raza cupolei sau a cilindrului cari se pot înscrie în patratul format de aceste arcuri piezișe este simțitor micșorată. La Pătrăuți, deasupra acestui sistem de bolți, se înalță tamburul sau turla, care este circulară la interior, dodecagonală la exterior¹ și străpunsă, în dreptul axelor principale ale bisericii, de patru ferestre înguste, dreptunghiulare, dintre cari cele din axul principal sunt acum aproape în întregime prinse sub acoperișul refăcut.

Vom chema acest mod de boltire, pe care îl vom întâlni identic în aproape toate bisericile lui Ștefan cel Mare și în cele următoare, *sistemul moldovenesc simplu*, spre deosebire de formele complicate cari se vor ivi mai târziu ca derivate din acest sistem².

1. În starea ei de azi, turla apare cilindrică și la exterior din cauza tencuelilor puse în urmă și cari rotunjesc colțurile.

2. În ceea ce privește originea acestui sistem de boltire, problema a fost destul de dezbătută, dar la o soluție definitivă încă nu s'a ajuns. George Balș și Joseph Strzygovski cred că bolta moldovenească pe arcuri piezișe este o derivație a unui sistem de boltire de origine armenescă. G. Balș o considera ca pe o formă înrudită cu sistemul de boltire de soluțiuni apropiate ce se găsește în Armenia și Iran, precum și în țările din sfera influențelor armenesti, ca Egiptul și Spania Maurilor, formă care în Moldova ar fi pătruns direct prin intermediul emigranților. D-l Strzygovski, pe care arhitectura de lemn îl pasionează într'atât încât deseori alunecă pe panta exagerărilor, o interpretează ca pe o traducere directă în cărămidă a unui sistem foarte vechi de construcție în lemn, din care exemple s'au perpetuat până în zilele noastre în Ucraina precum și în Kashmir și Indii; în Moldova acest sistem ar fi pătruns prin intermediul Ucrainei. Alături de Strzygovski, eminentul său elev, D. Virgil Vătășanu, acceptând în totul părerile maestrului său, caută să precizeze cum s'au născut arcurile piezișe moldovenești din construcții de lemn asemănătoare, făcând însă o apropiere silită între grindă și arc, elemente cu funcțiuni analoage dar foarte deosebite ca mod de acționare. Cfr. Virgil Vătășanu, *Bolțile moldovenești*, în „Anuarul Institutului de Istorie”, Cluj, 1929 și același, *Contribuțiuni la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova*, în *Inchinare lui N. Iorga*, pag. 402—419. G. Balș analizând ideile expuse de d-l Vătășanu în articolele mai sus pomenite, descurcă problema și pune chestiunea la punct cu o clară și justificată competență. Cfr. G. Balș, *Grinda și Arcul*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1930, pag. 66—69.

În comunicarea făcută la I-ul congres francez de științe istorice din August 1927, D. Alexandru Busuioceanu, revenind asupra problemei, menționează, cu mai multă prudență, câteva exemple noi oarecum în favoarea teoriei d-lui Strzygovski. Deși forme identice cu acele ale bolților moldovenești nu se găsesc în nici un alt loc, există totuși în Armenia, în regiunea Van, un grup de biserici pomenite de Lynch în cartea sa *Armenian travels and studies*, London, 1901, t. II, p. 101—102, și anume Hay Kawak, Arkh și Narashen, construite, jumătate din piatră, jumătate din lemn, și cari au pe naos, ridicate pe un sistem constructiv analog ca idee celui moldovenesc, câte un turn pătrat sau octogonal. Acest turn sau tambur este construit din grinzi de lemn dispuse într'o serie de patrate suprapuse, având fiecare succesiv laturile unuia perpendicularare pe diagonalele celui alt. Prin acest procedeu diametrul tamburului se micșorează progresiv. Cfr. Al. Busuioceanu, *loc. cit.*, pag. 8—9. Dar bisericile menționate de d-l Busuioceanu nu sunt prea vechi; ele nu depășesc limitele secolului al XVII-lea și prin urmare n'ar putea fi luate în considerare când

La Milișăuți¹, biserică zidită în acelaș an cu cea din Pătrăuți, naosul prezintă aceeași structură, dar pronaosul era acoperit de un semicilindru dispus

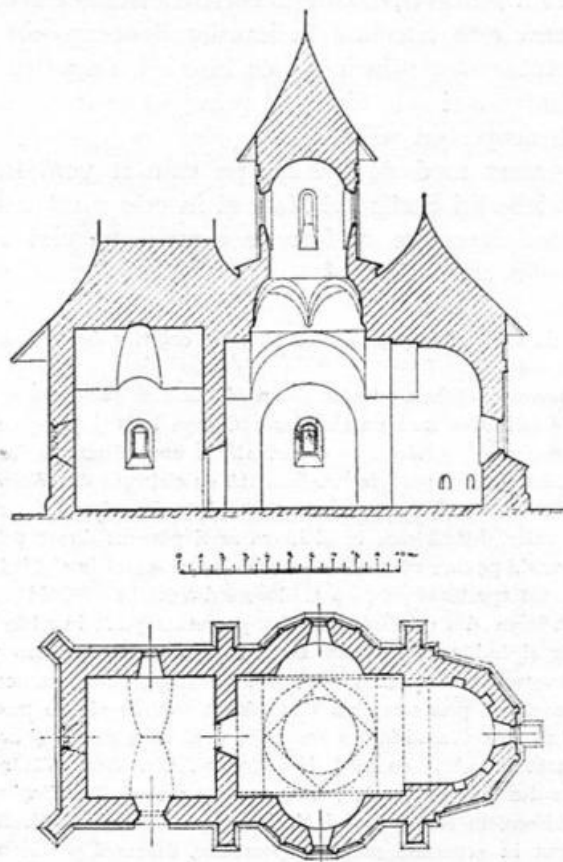

Fig. 216. Biserica din Milișăuți. Secție și plan. (După Gh. Balș).

este vorba de a stabili originile unor construcții cu două secole mai vechi. Dar d-l Busuioceanu consideră aceste biserici ca reprezentând o veche tradiție armenească, amintirea unui sistem de construcție care a existat dar care la un moment dat a fost părăsit în construcțiile de piatră, păstrându-se, ca o imitație, numai în cele de lemn (Busuioceanu, *ibid.* p. 9). Și în acest caz, D-sa în opoziție cu teoria d-lui Strzygovski, nu pare să afirme că sistemul de boltire moldovenesc ar fi o interpretare în cărămidă — ceea ce ar fi exagerat — a exemplelor menționate, construite din lemn, ci mai de grabă contrariul; construcțiile de lemn despre care e vorba derivă dintr'o arhitectură de piatră din care în Armenia nu s'a mai păstrat nici un exemplu. S'ar putea interpreta prin urmare că bolțile moldovenești au fost aduse din Armenia de către emigranții armeni, cari cunoșteau astfel de exemple în piatră. Și în acest caz, ca o revenire, teoria lui G. Balș ne apare mai clară și mai verosimilă.

I. Această frumoasă bisericuță a fost distrusă în timpul războiului.

longitudinal și întretăiat la mijloc de două bolți de traseu curios, cari se penetrau în axul bisericii¹ (fig. 216).

În ce privește planul, se produc deasemenea ușoare modificări : zidul despărțitor al naosului de pronaos și arcul transversal al naosului către absida altarului sunt proptiți în exterior, de ambele părți, cu contraforți.

Fig. 217, Biserica din Milișăuți.

Contraforții exteriori îi vom găsi de aici înainte aproape ca regulă generală la toate bisericile cu turlă și abside laterale.

La Sf. Ilie de lângă Suceava, acelaș plan primește în stânga și dreapta absidei centrale câte o nișă specială pentru proscomidie și diaconicon, tăiate în grosimea zidului și luminate direct din afară.

1. Acest fel de penetrație nu se mai întâlnește în niciuna din bisericile următoare.

Cât privește decorul exterior, la Pătrăuți, în starea actuală, — așa după cum era și la Milișăuți — el se reduce la câteva linii de arhitectură. Sâniile laterali și absida altarului sunt decorați cu o serie de firide lungi — cinci pe fiecare sân și șapte pe absidă — având deasupra lor un șir de ocnite. Turla,

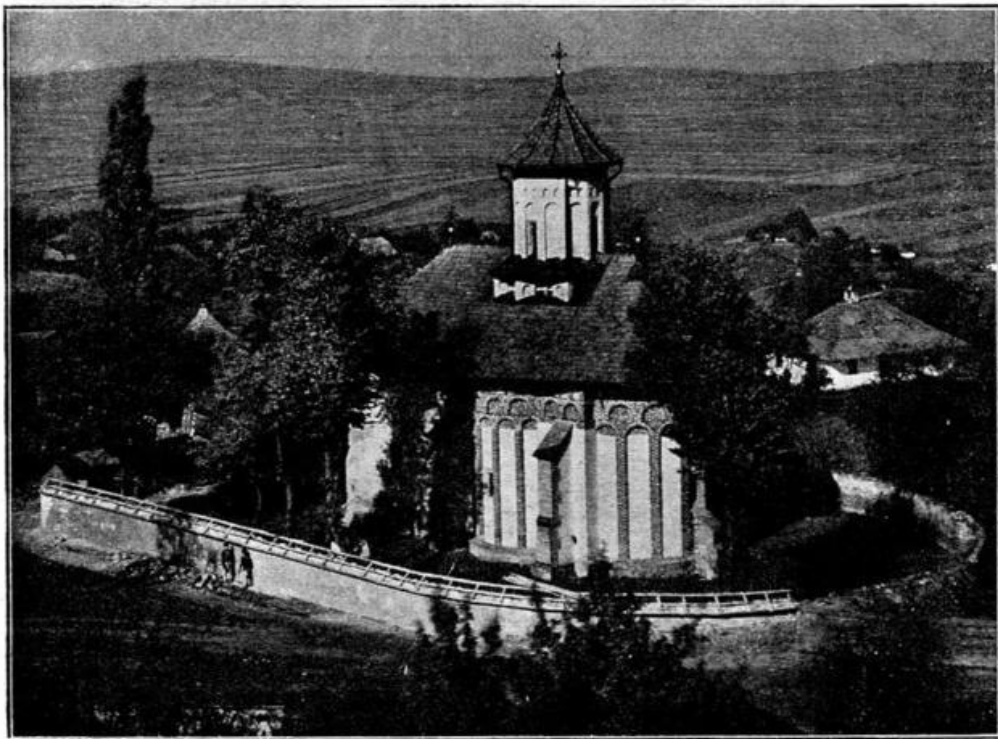

Fig. 218. Biserica Sf. Ilie de lângă Suceava.

ridicată pe o bază de secțiune patrată, e decorată de 12 firide și un șir de ocnite deasupra cărora fuge de jurîmprejur o bandă de plăcuțe patrâte de pământ ars, smălțuite și colorate în verde.

Decorul acesta, la început atât de simplu, capătă o desvoltare și un aspect remarcabil pe fațadele bisericii Sfântului Ilie de lângă Suceava. Deasupra firidelor mari, cari împodobesc absidele, se găsesc două șiruri de ocnite: primul cu ocnite mai mari, al doilea cu ocnite mai mici. Ocnitele de deasupra firidelor nu corespund cu acestea ci le încalcă, picioarele lor găsindu-se pe vârful arcurilor firidelor. La fel sunt dispuse ocnitele rândului al doilea față

de cele ale rândului întâiu, numai că acestea sunt dublate ca număr: două sus pentru una din rândul de jos (fig. 218).

Turla e așezată pe 3 baze: una de secțiune patrată, cu laturile perpendiculare pe axele bisericii; a doua, tot de secțiune patrată, având însă diagonalele perpendiculare pe axe, și înfârșit a treia, stelată cu 8 vârfuri.

Această dispoziție corespunde în mod rațional arcurilor cari constituiesc sistemul de bolți al naosului. Prima bază, a, b, c, d (fig. 219), de secțiune pa-

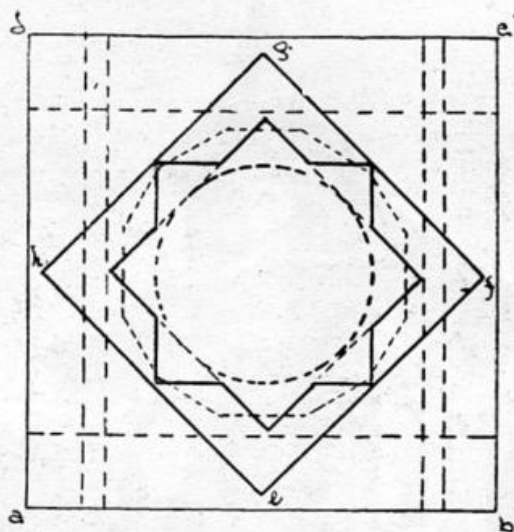

Fig. 219. Biserica Sf. Ilie, lângă Suceava. Schema baselor turlei.

trată, corespunde celor patru arcuri mari pe cari se ridică primul tambur. A doua bază, (e, f, g, h) , dimpreună cu a treia, stelată, corespund celor 4 arcuri piezișe.

Aceasta este forma tip rațională, din care, mai târziu, prin fantezia meșterilor, vor deriva forme noi cu altă dispoziție, sau cu baze stelate cu un număr mai mare de vârfuri.

În aceste biserițe modeste de țară lumina pătrunde prin ferestre mici, dreptunghiulare, încadrate în rame de piatră împodobite cu simple baghete întretăiate după moda gotică. Ușa care stabilește comunicația între naos și pronaos e de formă dreptunghiulară, cu colțurile ușor rotunjite, și împodobită cu baghete ca și ferestrele, pe când poarta principală, tăiată în axul fațadei de Vest, e terminată totdeauna în partea superioară în arc frânt (fig. 221).

3. Foarte curând dela apariția lui, tipul trilobat al primelor biserici se modifică. Incepând cu biserica Sfântului Ion din Vaslui, clădită la 1490, planul capătă o configurație nouă. Biserica Sf. Ion nu mai păstrează din arhitectura

Fig. 220. Biserica Mănăstirii Voroneț.

ei originală decât planul, adică temeliile și soclul, dar așa cum va fi fost la început, așa cum ne apare din descrierea pe care ne-a lăsat-o Paul din Alep¹, care a vizitat-o în 1650, ea constituie prototipul unui grup nou de monumente, grupul bisericilor de oraș, din care fac parte, pe lângă Sf. Ion din Vaslui, bisericile Precista din Bacău (1491), Sft. Nicolae din Iași (1491—1493), Sft. Gheorghe

1. Paul din Alep, *Călătoriile Patriarhului Macarie*.

din Hârlău (1492), Sft. Nicolae din Dorohoi (1495) și Sft. Nicolae din Popăuți (1496).

Față de bisericile anterioare, Pătrăuți, Milișăuți, Sft. Ilie de lângă Suceava și Voroneț, toate construite la sate și în interval de un an — dela 13 Iunie

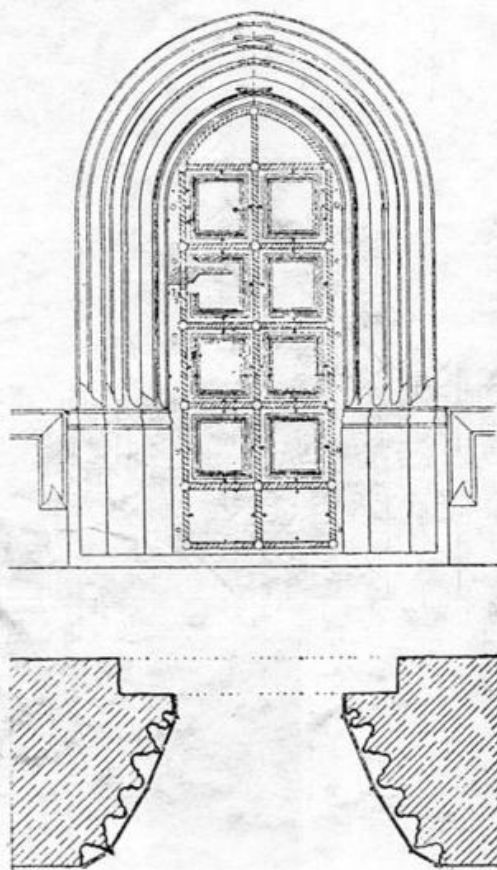

Fig. 221. Biserica Mănăstirii Voroneț. Ușa principală. (După Romstörfer).

1487 la 14 Sept. 1488, — Sft. Ion din Vaslui, și împreună cu ea grupul întreg, prezintă unele deosebiri, dintre cari cele mai principale sunt :

a) Desvoltarea pronaosului față de naos, desvoltare care este marcată în exterior printr'un decroș, care pune în evidență pronaosul.

Ca o consecință a acestei desvoltări, dispar contraforții din dreptul zidului

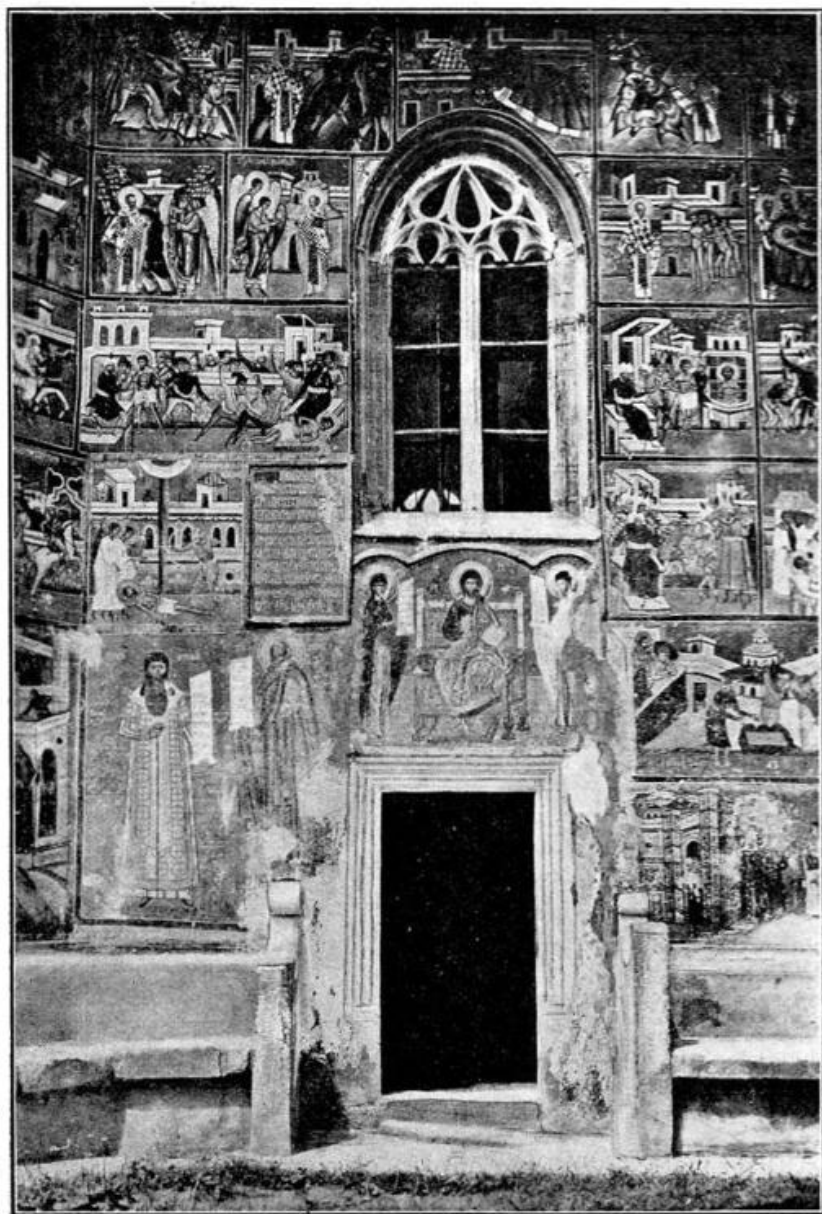

Fig. 222. Peretele de Sud cu intrarea în pridvorul bisericii mănăstirii Voroneț.
(Epoca lui Alexandru Lăpușneanu).

despărțitor al naosului de pronaos, contraforți cari dealtfel, chiar și la celelalte biserici, din punct de vedere static, nu joacă un prea mare rol.

b) Imbogățirea decorului exterior prin întrebuințarea cărămizii aparente, simplă și smălțuită, și a discurilor de teracotă cu desene și figuri reliefate.

c) O mărire generală a planului.

Dintre aceste schimbări, pe când mărirea generală a planului și supra-lărgirea pronaosului trebuiesc puse pe seama nevoii de a mări spațiul destinat credincioșilor, mult mai numeroși la orașe, modificarea adusă în decorul exterior, care, după cum vom vedea imediat, devine din ce în ce mai bogat,

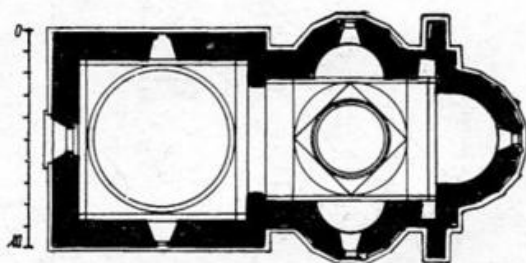

Fig. 223. Biserica Precista din Bacău. Planul.

ia naștere dintr'o dorință nouă de înfrumusețare a casei Domnului, și este de o importanță cu totul specială.

La Precista din Bacău, al cărei plan reproduce pe cel al Sfântului Ion din Vaslui (fig. 223), exteriorul e încă de aspect simplu, dar totuși evoluat față de bisericile anterioare. Un soclu de piatră brută, cu un profil de piatră de talie constituie baza monumentului. Absidele, poligonale, — cu 5 laturi la săni și 9 la altar, — sunt decorate cu firide lungi, câte una pe fiecare față, deasupra cărora se etajează două șiruri de ocnite cari se continuă și pe fațade, încingând biserica de jur împrejur. Pereții sunt în întregime din piatră brută. Peste suprafața lor cenușie, construită din pietre neregulate, se desemnează cu eleganță formele lungi de cărămidă aparentă ale firidelor și ocnitelor.

De o înfățișare cu totul nouă, și de o valoare constructivă și artistică excepțională, atât în ce privește interiorul cu proporțiile lui reușite și bolțile de traseuri complicate, cât și exteriorul cu decorul lui bogat și impunător, biserica Sfântului Gheorghe din Hârlău ne apare ca monumentul cel mai însemnat al vremii lui Ștefan cel Mare. Această biserică, deși ridicată într'un oraș și posterioară bisericilor Sf. Ion din Vaslui și Precista din Bacău, împrumută totuși planul dela biserica Sf. Ilie de lângă Suceava, modificând, din punct de vedere constructiv, numai bolta pronaosului și dispoziția și forma bazelor turlei. Pro-

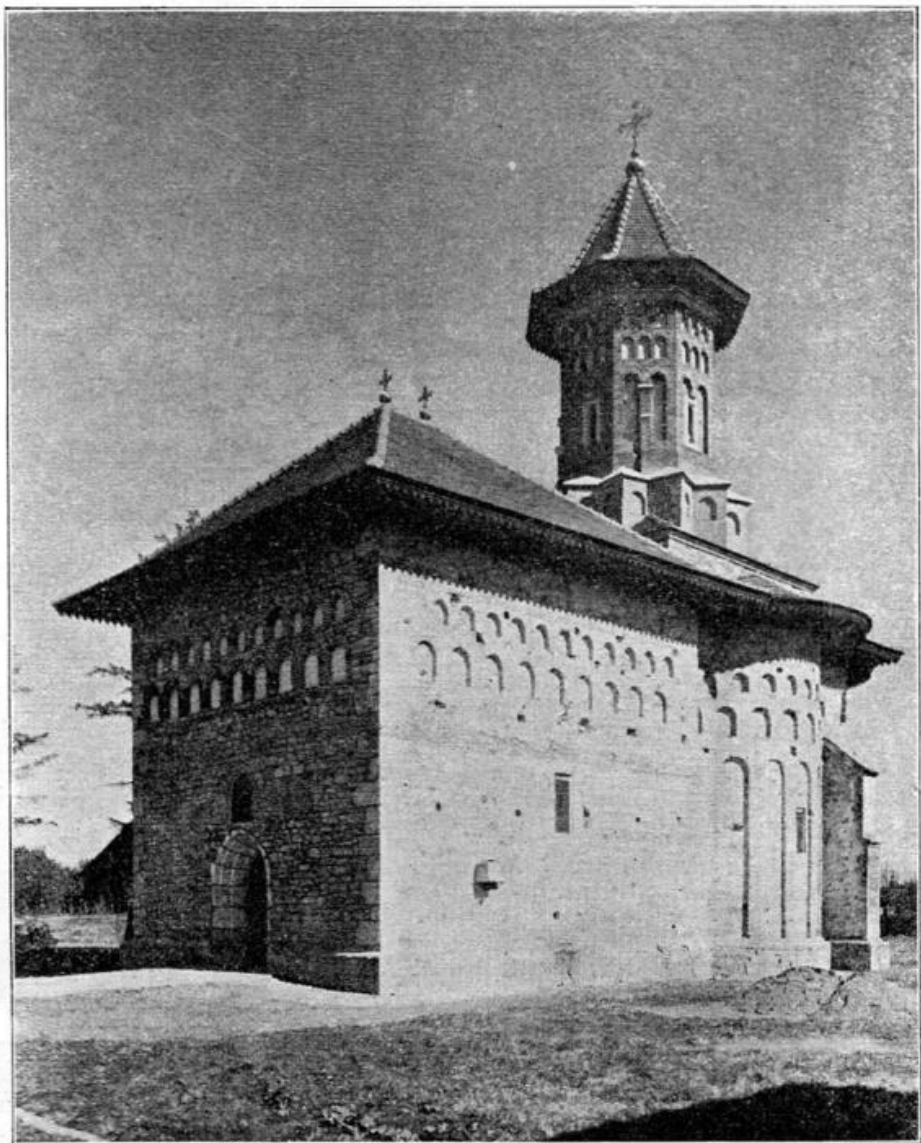

Fig. 224. Biserica Precista din Bacău, restaurată.

Fig. 225. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău.

naosul, de formă dreptunghiulară, este acoperit cu o calotă sferică ridicată pe un sistem complicat de arcuri moldovenesti. Patru arcuri mari, două transver-

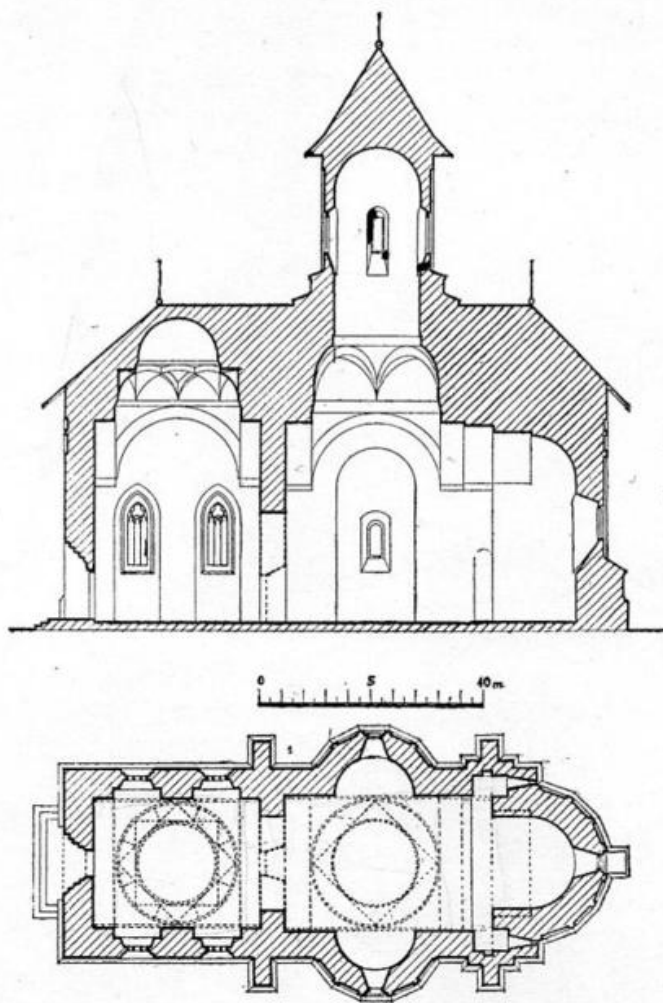

Fig. 226. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Secție și plan.
(După G. Balș, modificat de autor).

sale late și două longitudinale, foarte înguste, determină o suprafață patrată, dela care, prin intermediul a patru pendentivi, se trece la un tambur circular. Pe acest tambur sunt dispuse opt arcuri circulare, cari au acelaș plan de naștere ;

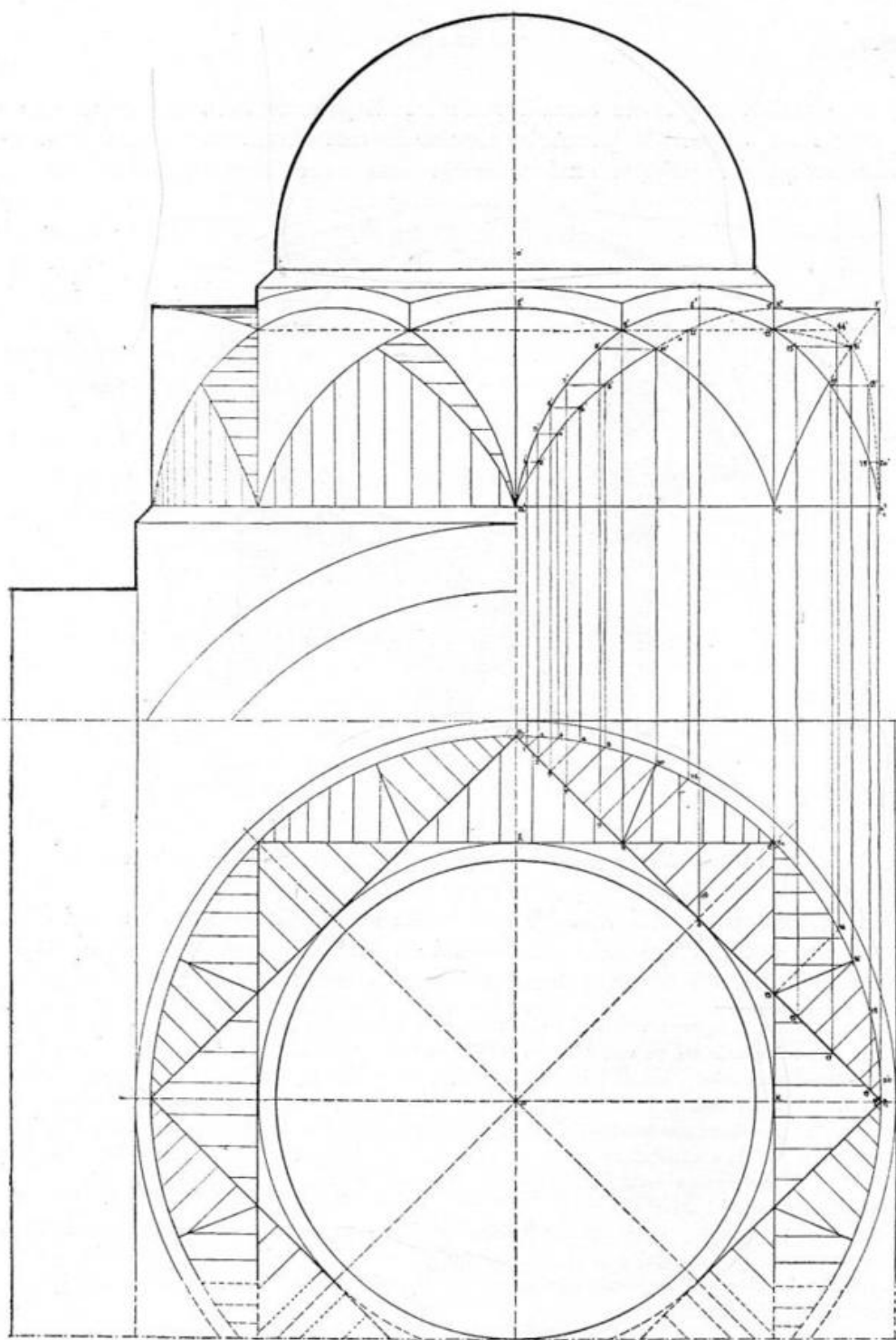

Fig. 227. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Epura bolților pronaosului.

patru paralele cu primele patru arcuri mari ale pronaosului, iar celelalte patru paralele cu diagonalele patraturii format de cele dintâi. Aceste arcuri, intersectându-se, dau naștere unei suprafețe octogonale, simțitor redusă față de

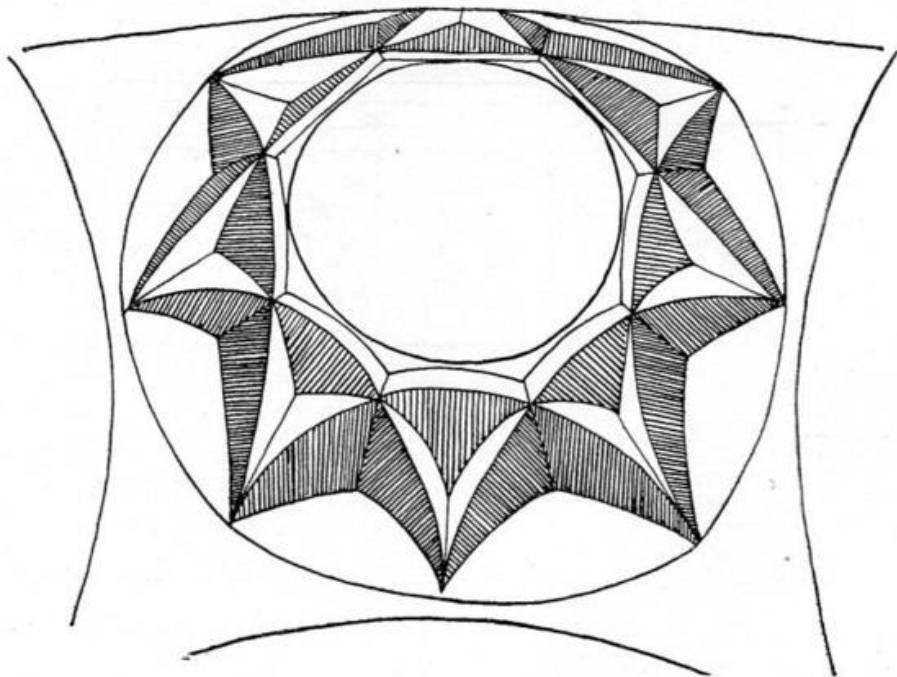

Fig. 228. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Schema perspectivă a bolților pronaosului.

dimensiunile patraturii inițial¹, peste care se înalță o calotă sferică a cărei rază este egală cu apotema octogonului de bază (fig. 226). Naosul nu diferă de cel al Sf-lui Ilie de lângă Suceava decât prin aceea că e puțin mai alungit².

1. Trebuie observat totuși că același rezultat se putea obține construind numai patru arcuri, fie pe cele diagonale fie pe celelalte. Patru pendentivi, mult mai ușor de construit, ar fi îndeplinit funcțiunea celor 4 arcuri introduse în plus, iar sistemul de boltire ar fi fost identic cu cel dela Pătrăuți. Dacă meșterul a preferat o complicație, construind opt arcuri în loc de patru, n'a făcut-o din necesitate constructivă ci dintr'o fantezie, căutând un procedeu și un efect decorativ nou pe cari le-a căpătat cu ajutorul intersecțiilor determinate de cele 8 arcuri. Această complicație constructivă voită dovedește o preocupare nouă și o perfectă dibăcie în arta de a construi a meșterului zidar.

2. Dimensiunile bisericii sunt: lungime interioară 21.50 m, lărgime int. 5.70 m, înălțime sub cheia arcurilor naosului 9.00 m, iar sub turlă 21.50 m. Se vede deci că liniile extreme ale conturului interior se pot înscrie într'un patrat, raportul lungimii către înălțimea maximă reprezentând astfel unitatea.

Ceea ce are o importanță mare și reprezintă un progres și o diferență simțitoare față de bisericile anterioare, este decorul exterior.

Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău este cea mai ornamentată dintre toate bisericile ce ne-au rămas dela Ștefan cel Mare. Este așezată pe un soclu puternic de piatră, cu profilatura simplă eșită față de linia zidului. Deasupra lui, fațadele sunt împărțite în două zone : una, inferioară, ocupând $\frac{2}{3}$ din înălțimea fațadei, construită din piatră aparentă, cioplită și cu rosturi regulate²²; a doua, în întregime din cărămidă aparentă. Prima zonă este împărțită în fâșii neegale ca înălțime, de către trei benzi de cărămidă aparentă smălțuită; prima, cea așezată imediat deasupra soclului, de 3 șiruri de cărămizi, a doua de 4 și ultima de 6. Unele din cărămizile acestor benzi sunt colorate în galben, brun și verde.

Pe fațadele laterale, separațiunea pronaosului de naos este marcată de doi contraforți de piatră. Patru ferestre cu menouri și ornamente gotice luminează pronaosul, deschizându-se câte două în fiecare din zidurile fațadelor laterale.

Zona superioară a fațadelor este de o strălucire și bogăție de ornament remarcabile, simplă în fond și totuși impunătoare. Două șiruri de ocnite în plin centru, mari jos și mici sus, corespunzând două în șirul de sus pentru una în cel de jos, împodobesc partea inferioară a acestei zone. Intre timpanele arcurilor primelor ocnite sunt fixate discuri de teracotă smălțuită colorate și împodobite cu diverse desenuri în relief. Șirurile de ocnite sunt separate între ele prin două rânduri de cărămizi, puțin ieșite în raport cu fața zidului, smălțuite și colorate în galben, roșu și verde. O fâșie lată de discuri smălțuite, dispuse în partea superioară între ultimul șir de ocnite și streășină, încinge biserica de jurîmprejur. Această fâșie este compusă din trei șiruri de discuri smălțuite, divers colorate și separate între ele de câte un rând de cărămizi, deasemenea smălțuite. Toate discurile sunt împodobite cu desenuri în relief unele realiste, altele fantastice. Decorațiunea absidelor prezintă o variațiune și mai mare față de cea a bisericilor anterioare, atât în ceea ce privește pozițiunea cât și formele. Firidele lungi se termină în parte lor superioară cu un arc dublu, frânt și sprijinit la mijloc pe un picioruș de cărămidă, care, la rândul lui, se oprește pe o mică consolă de piatră; piciorușele de cărămidă sunt prelungite sub centrul arcurilor, linia lor inferioară filând cu primul șir de cărămizi din ultima fâșie de cărămizi aparente de pe zona inferioară a fațadelor. Primul șir de ocnite mari de pe fațade se continuă și pe

22. La început, această zonă era din piatră brută, mică și neregulată. Cfr. G. Balș, *op. cit.*, pag. 48.

abside și sunt dispuse câte două pe fiecare față. Un arcușor frânt, flancat de două discuri smălțuite, unește cheile celor două arcuri ale fiecărei firide, ocupând spațiul dintre acestea și ocnite (fig. 229). Ca ornamentație, partea de deasupra a absidelor este continuarea zonei superioare a fațadelor. Avem deci în partea superioară a monumentului un decor continuu, liniștit și unitar ca forme. Jocul de culori al materialului decorativ, cărămida și discurile de teracotă

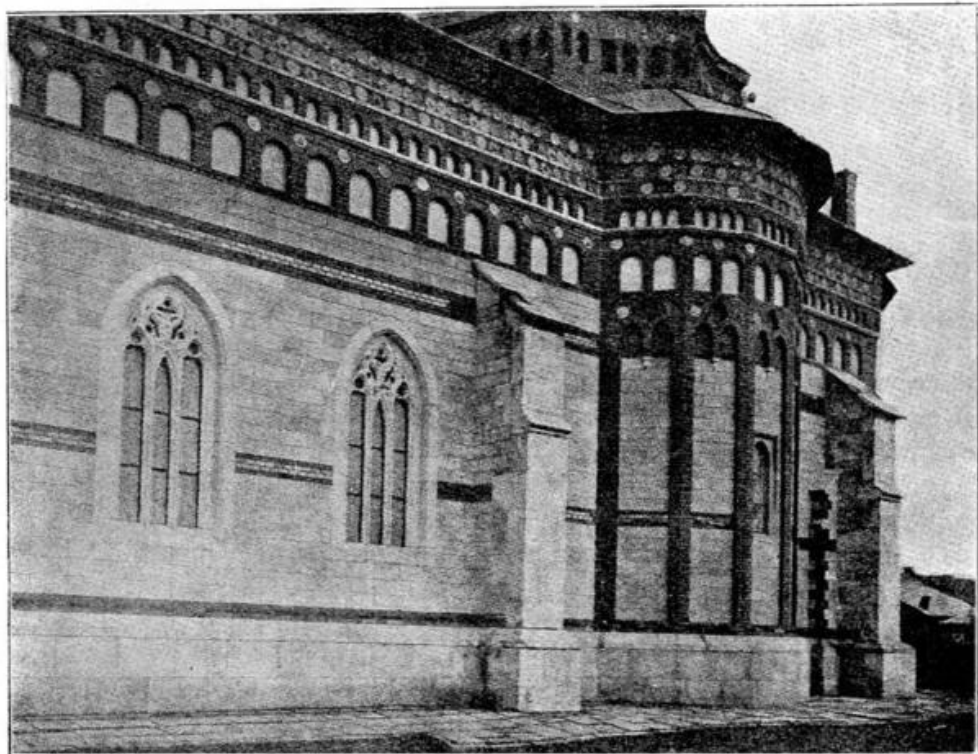

Fig. 229. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Detaliu de fațadă.

smălțuită, împrăstie însă o nuanță generală de veselie și variație, dând o strălucire și o înfățișare diversă și foarte agreabilă unei înșiruii de forme unitare și egale, care la un moment dat ar fi putut deveni monotonă. Pe de altă parte, împreunarea fericită a acestei zone superioare, această suprafață de cărămidă care modelează forme și le îmbracă în culori, cu suprafața mai mare și mai liniștită, de piatră, a părții inferioare a fațadelor, dă un efect de pitoresc surprinzător și neîntrecut.

Contraforții puternici, cari, deoparte și de alta a absidei centrale, se opun împingerilor arcului median din fața altarului, sunt flancați fiecare de câte două ieșituri de ziduri, cărora li s'a dat înfățișarea unor contraforți mai mici. Funcțiunea acestora se citește foarte lămurit în plan; ei nu sunt decât o masă de zidărie chemată să suplinească porțiunea din zidul de fațadă mâncată de cele două nișe: proscomidia și diaconiconul. În adevăr, peretele decroșat în dreptul contrafortului se înalță pe fațade numai până în punctul unde masa principală de zidărie își recapătă consistența, adică până deasupra nișelor. La acest nivel, constructorul l'a oprit, acoperindu-l, de o parte și de alta a contrafortului, cu câte o placă de piatră, căutând să-i dea, pe lângă funcțiunea lui constructivă, și un caracter decorativ. Acest procedeu de a decroșa zidul în dreptul nișelor îl vom mai regăsi identic la biserica mănăstirii Neamț, și, mai târziu, la biserica Sf. Dumitru din Hârlău, al căror plan, de altfel, este o copie fidelă a planului Sfântului Gheorghe.

Turla, construită în întregime din cărămidă aparentă, este înălțată pe două baze stelate cu câte opt vârfuri.

Până la Sft. Gheorghe din Hârlău, — abstracție făcând de Sft. Ion din Vaslui, la care nu știm cum va fi fost baza acelei turle pe care Paul din Alep în povestirile sale o numea „elegantă cupolă peste măsură de înaltă” — turlele bisericilor lui Ștefan erau înălțate, fie pe o singură bază de secțiune patrată (Pătrăuți, Milișăuți), fie pe două, prima patrată și a doua stelată (Precista Bacău), fie, în fine, pe trei baze, dintre cari primele două de secțiune patrată, dispuse una peste alta în diagonală, și a treia stelată (Sft. Ilie de lângă Suceava). Rațiunea constructivă a acestor baze a fost expusă¹. S'a notat încă de atunci că, mai târziu, fantezia constructivă a meșterilor zidari va găsi pentru aceste baze forme și dispozițiuni nouă. La Sft. Gheorghe din Hârlău întâlnim pentru prima oară, în locul primei baze de plan patrat, o *bază stelată compusă*, adică o prizmă a cărei secțiune este un poligon stelat cu opt vârfuri și douăzeci și patru de laturi, spre deosebire de bazele poligonale stelate simple cu 8 vârfuri și 16 laturi. Peste această primă bază, se ridică a doua, tot stelată, însă simplă, cu 8 vârfuri și 16 laturi. Dispozițiunea lor este așa fel făcută că muchiile colțurilor ieșinde ale ambelor baze sunt în același plan (fig. 230). Turla propriu zisă, de secțiune octogonală, are un mic soclu format din câteva șiruri de cărămidă ieșită. Firidele lungi, terminate cu dublu arc pe consolă, cari ocupă partea mediană a turlei, sunt încadrate de două frize de ocnițe dispuse câte 4 pe fiecare față a turlei. Friza de deasupra este separată de arcurile firidelor printr'o fâșie de cărămizi aparente, smălțuite și colorate. Partea

1. Vezi pag. 255

superioară este tapisată cu trei șiruri de discuri smălțuite și colorate, separate de câte un rând de cărămizi, deasemenea smălțuite. În firidele din axele principale ale bisericii se deschid ferestre drepte, lungi și înguste; în celelalte patru, piciorul median al arcurilor firidelor se continuă cu câte un mic și elegant contrafort al cărui acoperiș de piatră, formează către față un minuscul fronton triunghiular.

Cât privește celelalte biserici aparținând acestui grup, numai Sf. Niculae din Dorohoi are absidele și turla împodobite cu un decor, care, deși foarte bogat

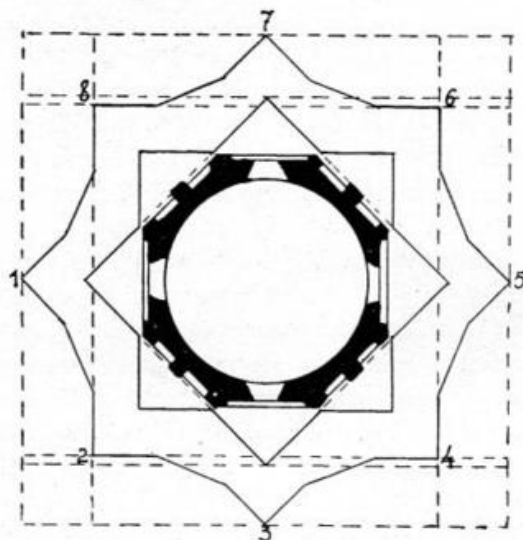

Fig. 230. Biserica Sf. Gheorghe din Hârlău. Schema bazelor turlei.

în cărămizi smălțuite și discuri de teracotă colorate și ornate cu figuri fantastice, e totuși mai simplu ca forme (fig. 231), înrudindu-se, din acest punct de vedere, cu decorul bisericii Sf. Ilie de lângă Suceava. Sf. Niculae din Popăuți, lângă Botoșani, la care bolta sferică a pronaosului este împodobită cu nervuri de caracter gotic (fig. 233),¹ nu modifică decorul exterior, față

1. Din punct de vedere constructiv, în structura pendentivilor, ca și la Sf. Gheorghe din Hârlău, se observă aceeași fatură: ei sunt construiți din cărămizi dispuse pe vertical. Cfr. Balș, *op. cit.*, p. 46. Procedul bizantin, după care la pendentivi cărămizile sunt dispuse pe lat, nu este deci respectat. Faptul acesta nu e însă surprinzător, când știm că bisericile moldovenești au împrumutat din arhitectura bizantină numai dispozițiuni de plan și forme, pe câtă vreme construcția a fost executată „de mâini gotice și după procedee în parte gotice.” Cfr. Balș, *Incepăturile arhitecturii bisericești în Moldova*, pag. 10.

Fig 231. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi.

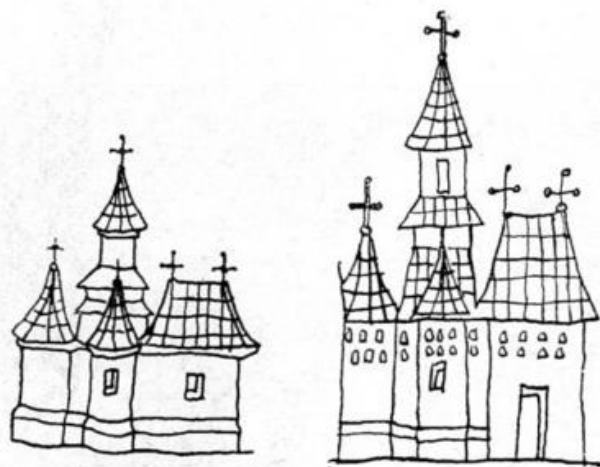

Fig. 232. Bisericile Sf. Ilie lângă Suceava și Sf. Niculae din Dorohoi, după respectivele tablouri votive.

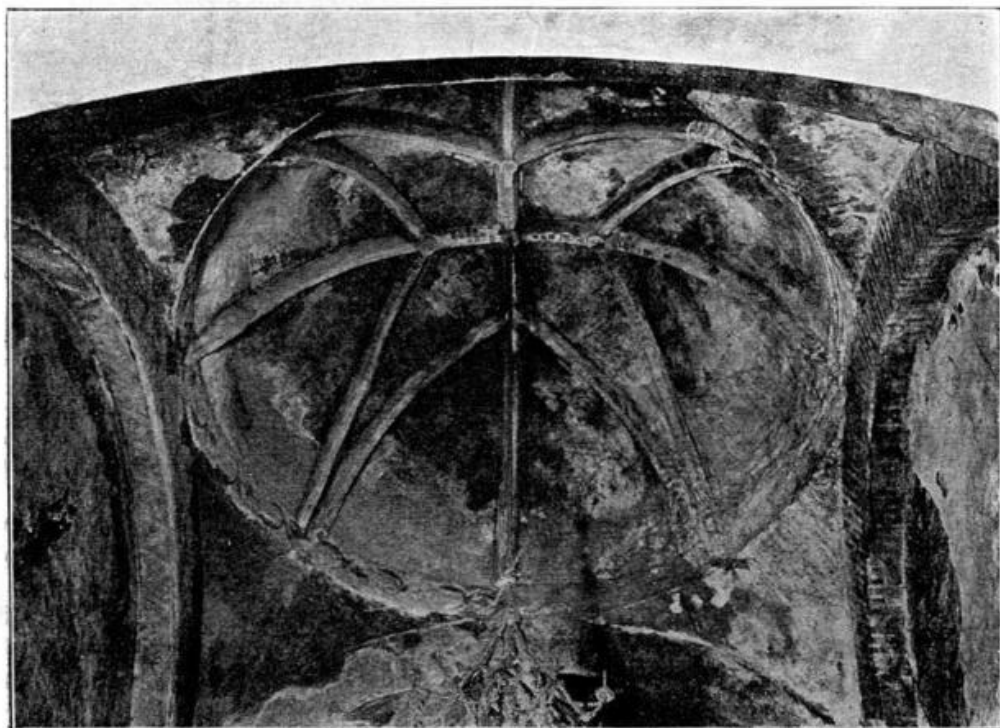

Fig. 233. Biserica Sf. Niculae din Popăuți. Bolta pronaosului.

Fig. 234. Biserica Sf. Nicolae din Popăuți.

de Sf. Gheorghe din Hârlău, decât prin aceea că înalță firidele absidelor suprimând astfel, și numai de pe acestea, primul șir de ocnițe (fig. 234); iar când

Fig. 235. Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, reclădită.

e vorba de Sf. Nicolae Domnesc din Iași, nu putem spune mare lucru, întrucât biserica, în starea ei actuală, este o reproducere a celei originale. Monumentul acesta, care a suferit desigur multe modificări în decursul vremii, a fost restaurat în timpul Regelui Carol I de arhitectul francez Lecomte du Nouy, conform principiilor sale, adică dărâmându-l până la temelie și rezidindu-l. In

lucrările lui de res aurare, Lecomte du Nouy, a ținut seamă de ceea ce i s'a părut original la biserica pe care a dărâmat-o, dar într'o bună măsură a fost călăuzit și de desemnul bisericii reprezentat pe tabloul votiv pictat de Antonie Russet-Vodă, care a restaurat biserica între 1675—1678. Că biserica se prezenta așa cum se prezintă cea de azi, e greu de afirmat. Planul este foarte asemănător cu cel al Sf-lui Ion din Vaslui și al Precestei din Bacău, și, de sigur, cei doi stâlpi circulari cari sprijinind trei arcade stabilesc separația pronaosului de naos, la început nu existau. Acest element, care în Muntenia apare încă dela începutul sec. XVI-lea (la biserica episcopală din Curtea de Argeș), în Moldova nu se întâlnește până în sec. al XVII-lea, și cu atât mai mult el nu putea exista în vremea lui Ștefan cel Mare, când meșterii separau naosul de pronaos întotdeauna printr'un zid plin străpuns de o singură ușă. Dacă Lecomte du Nouy i-a păstrat, e desigur fiindcă existau, introduși fiind de un restaurator anterior, probabil de meșterii lui Antonie Russet.

În decorul exterior, la Sf. Nicolae din Iași se observă dea emenea o deosebire față de toate celelalte biserici ale epocii lui Ștefan: introducerea unui al treilea șir de ocnite mici sub friza de discuri smălțuite. Se poate însă ca acest al treilea șir de ocnite să nu fi existat la biserica originală. Faptul că se vede pe biserica reprezentată în tabloul votiv nu constituie un indiciu sigur că la început ele existau, dat fiind că nu totdeauna aceste deseneuri, în ceea ce privește decorul exterior, corespund cu realitatea¹. Dealtfel pe acest desen firidele absidelor lipsesc.

Tipul bisericilor orășenești, cu pronaos supra lărgit, se găsește reprezentat, cu oarecare modificări, pentru ultima oară la biserica mănăstirii Tazlăului. Abstracție făcând de pridvorul adăugit, planul acestei biserici se prezintă, în interior, asemănător cu cel al bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, iar în exterior conturul lui amintește pe cel al Sf. Nicolae din Dorohoi, cu singura deosebire că la Tazlău, pronaosul, deși supralărgit, și numai către exterior prin îngroșarea zidurilor laterale, primește de o parte și de alta în dreptul zidului despărțitor al naosului de pronaos, doi contraforți cari, evident, n'au nici o funcțiune statică.

4. În timp ce biserica cu pronaosul supralărgit, de felul Sfântului Ion din Vaslui, capătă o dezvoltare tot mai mare, devenind tipul consacrat al bisericii de oraș, la sate se construiesc câteva biserici de un tip nou, simplu și cu totul diferit de cel al bisericilor primitive de țară. Au planul drept, cu o singură absidă centrală, circulară la interior și poligonală ori tot circulară și

1. De exemplu bisericile reprezentate pe tablourile votive dela Sf. Nicolae din Dorohoi sau Sf. Ilie de lângă Suceava, al căror decor original nu corespunde cu indicațiile date de picturi (fig. 232).

la exterior, și sunt lipsite de turlă. În exterior, construcția apare ca o prismă dreaptă, simplă, acoperită de un singur acoperiș. Aceste biserici, trei la număr, biserica din Borzești, biserica din Războeni și Sf. Ioan din Piatra, au o importanță specială pentru istoria arhitecturii în vremea lui Ștefan. Primele două, perfect asemănătoare, sunt de țară; a treia capătă un loc de cinste într'un orășel și diferă foarte puțin de celelalte două.

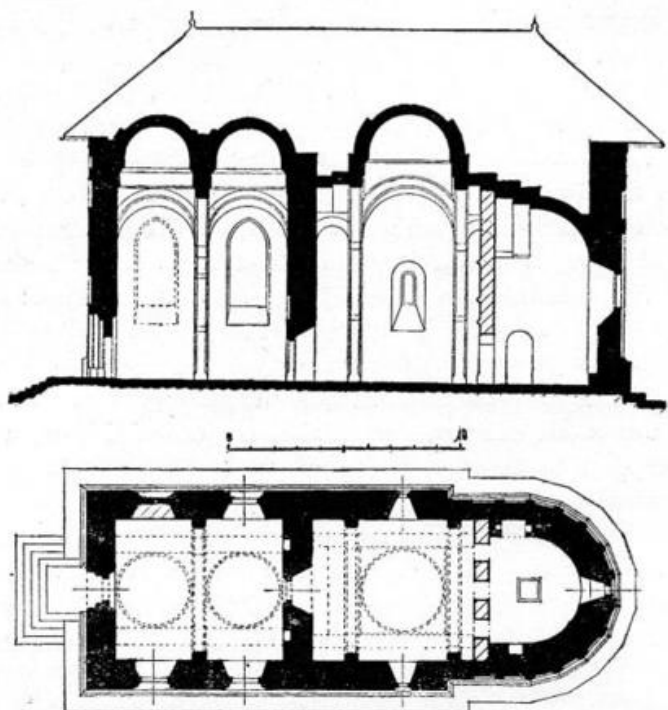

Fig. 236. Biserica din Borzești. Secție și plan.

Aceste trei biserici prezintă caractere atât de speciale și atât de asemănătoare dela una la alta, încât G. Balș avea desigur dreptate atribuindu-le unuia și aceluiaș meșter ¹.

Biserica din Borzești, închinată Adormirii Maicii Domnului, a fost zidită de Ștefan și de fiul său Alexandru, între anii 1493—1494. Față de noua dispozițiune a bolților, planul bisericii pare oarecum alungit, totuși raportul lărgimii

26. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, pag. 199.

către lungime rămâne aproape egal cu acelaș raport în bisericile de țară anterioare ¹.

Pronaosul, de formă dreptunghiulară, este împărțit în două compartimente printr'un arc dublou transversal. Fiecare compartiment primește câte o calotă sferică ridicată pe un mic tambur. Patrutul peste care se ridică aceste calote este câștigat din forma lungă a compartimentelor prin o serie de arcuri în plin centru, etajate și dispuse câte două de fiecare perete Nord și Sud (fig. 236). Un perete gros desparte pronaosul de naos; o ușă îngustă cu chenare gotice, dreptunghiulare, stabilește comunicația între o încăpere și cealaltă.

Naosul este boltit cu o calotă sferică, ridicată, ca și calotele pronaosului, pe un mic tambur. Sistemul de sprijinire al acestei calote pe arcuri este puțin mai complicat și oarecum diferit de sistemul întrebuințat la bisericile anterioare. Arcurile longitudinale, alipite zidurilor laterale Nord și Sud, sunt dublate și dispuse, unul, cel alipit direct zidului, mai jos, următorul mai sus, având însă centrul pe aceeaș verticală; în loc să fie alipite, către Răsărit, direct arcurilor absidei centrale și către Apus zidului despărțitor al naosului de pronaos, arcurile transversale sunt proeminente în chip de dublouri și separate respectiv de absidă și de zidul dinspre Apus prin câte un spațiu boltit la rândul cu câte două arcuri cilindrice excentrice. Aceste arcuri nu sunt ridicate pe console, ca la toate celelalte biserici anterioare, ci pe câte două arcușoare longitudinale alipite zidurilor exterioare și etajate ca și arcurile, pe cari, de aceeași părți, se sprijinește cupola naosului. Acest sistem de boltire și de reducere a spațiului care urmează să fie încoronat cu o cupolă, nou pentru Moldova, amintește, într'o oarecare măsură, un procedeu de construcție sârbesc: ridicarea cupolei naosului pe arcuri dublouri transversale separate de altar și de zidul despărțitor al naosului de pronaos prin spații înguste boltite cu arcuri late cilindrice ². Acest procedeu, care este foarte des întrebuințat în Muntenia, în Moldova se întâlnește în mod cu totul excepțional; în timpul lui Ștefan, la Borzești, Războeni și Piatra, iar mai târziu, în secolul al XVI-lea, la Văscrisenia din Suceava, care de fapt este o reproducere fidelă a Sfântului Ion din Piatra. Dar trebuie observat de îndată, că, pe când în Muntenia procedeul de sprijinire al bolților naosului, atunci când e de origină sârbească, este identic cu procedeul sârbesc, în Moldova, la grupul bisericilor citate, el este o derivație, mai mult, o interpretare a sistemului sârbesc, superior chiar acestuia și prezentând, pe de o parte, în ceea ce privește echilibrul static al

1. La Pătrăuți, de exemplu, acest raport este $\frac{1}{3,22}$ iar la Borzești $\frac{1}{3,27}$.

2. Ex. Studenița.

bolților, o dispozițiune nouă, originală și judicios întrebuințată, iar pe de alta o reducere simțitoare a spațiului care trebuie boltit. Reducerea aceasta, căpătată cu ajutorul unui sistem de arcuri etajate și de console, nu se face simțită în partea de jos a încăperilor, cari rămân în întregime degajate. În adevăr, atât în pronaos cât și în naos, arcurile dublouri se prelungesc pe zidurile laterale reducându-și grosimea printr'o succesiune de retrageri efectuate în chip de console, până la pardoseală. Aceste dublouri cu console, pe cari se descarcă și arcurile etajate longitudinale, transmit împingerea bolților pe zidurile la-

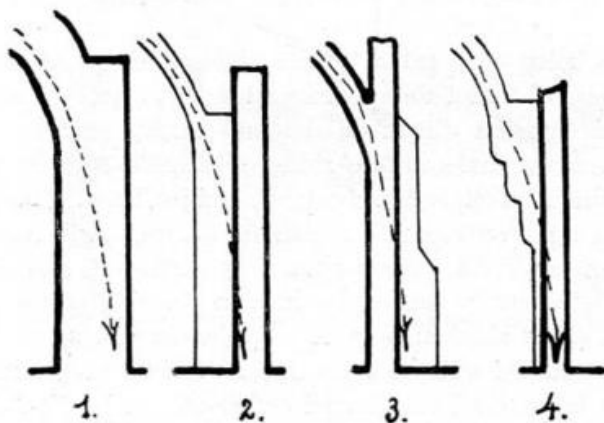

Fig. 237. Schema soluțiilor date problemei împingerilor laterale.
1. romanic. 2. bizantin. 3. gotic. 4. moldovenesc.

terale de așa manieră încât rezultanta împingerilor nu iese în afara bazei zidurilor. Această dispozițiune nouă, moldovenească, reprezintă una din cele mai bune soluțiuni ce se pot da problemei împingerilor laterale și constituie, — așa după cum deja a observat G. Balș, căruia nici un amănunt de importanță nu i-a scăpat — o perfecționare care echivalează procedeul gotic, al cărui avantaj este acela că menține zidul lateral relativ subțire, îngroșându-l, sau mai degrabă proptindu-l cu un contrafort exterior, numai în punctul unde se exercitează împingerea¹.

Procedeul moldovenesc se deosebește și de cel romanic, în care zidul exterior capătă o grosime uniformă și excesivă, și de cel gotic, care construiește contrafortii exteriori, și de cel pur bizantin, care așează pilastrul sau coloana menită să se opue împingerilor bolții în interior. Pe când, cu acest din urmă

1. G. Balș, *op. cit.*, pag. 78.

procedeau, spațiul interior menit să fie cât mai încăpător este redus, cu procedeul moldovenesc nimic, sau aproape nimic, nu se pierde din acest spațiu (fig. 237). Interiorul bisericii din Borzești, în afară de pronaos, este destul de

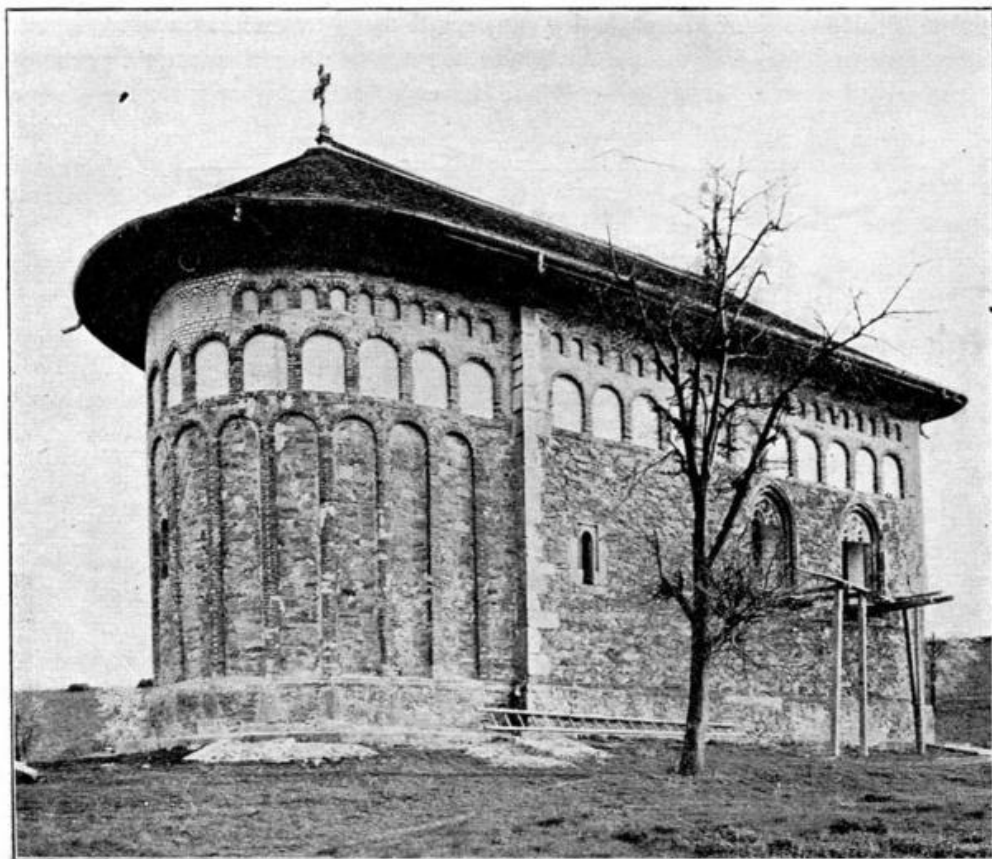

Fig. 238. Biserica din Borzești.

sărăcăcios luminat. Trei ferestre înguste și mici, — una în axul absidei centrale, două în zidurile laterale ale naosului — dau o lumină insuficientă, care, voit ori nu, face să domnească în interior un aer de mister. Pronaosul în schimb este cu prisosință luminat de patru mari ferestre în arc frânt, cu ornamentații în stil gotic „rayonnant”. Arhitectura exterioară este de piatră brută. Un soclu de piatră ușor profilat constituie baza monumentului (fig. 238). Fațadele sunt de-

corate în partea lor superioară cu două şiruri de ocnite. Partea inferioară, construită din piatră brută, este tăiată de două fâşii de cărămidă smălţuită, dispuse, una, imediat sub ferestrele pronaosului, şi cealaltă imediat sub primul şir de ocnite. Absida este decorată pe toată partea ei inferioară, până sub şirul de ocnite, cu 13 firide lungi, ale căror picioare şi arcuri, ca dealtfel şi picioarele şi arcurile ocnitelor, sunt de cărămidă aparentă. În timpanele arcurilor firidelor sunt aşezate câte trei discuri smălţuite, de forma simplă a unor farfurii întinse cu un nasture la mijloc, colorate în verde, galben şi cafeniu.

Fig. 239. Biserica din Războeni.

Biserica din Războeni. La doi ani după terminarea bisericii din Borzeşti, în 1496, Ştefan cel Mare pune să se zidească o bisericuţă pe locul numit Pârâul Alb, acolo unde, cu 20 de ani mai înainte, el şi fiul său Alexandru, învinşi de Turci, pierduseră „o mulţime mare dintre ostaşii Moldovei”. Pe pisania acestei modeste biserici de ţară stă scrisă una dintre cele mai frumoase şi mai simţite pagini din istoria Moldovei sub Ştefan cel Mare. Iată-o¹:

„In zilele blagocestivului şi de Hristos iubitorul Domn Io Ştefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, în anul 6984, iar al domniei lui al douăzecilea curgător, ridicatu-s'a puternicul Mahmet Impăratul turcesc cu toată puterea sa răsăriteană, încă şi Basarab Voevod căruia i se zicea Laiot, a venit cu dânsul cu toată Țara lui Basara-

1. N. Iorga, *Inscripții*, II.

bească, și au venit să prade și să ia țara Moldovei și au ajuns până aici la locul ce se zice Pârâul Alb. Și Eu, Ștefan Voevod și cu fiul meu Alexandru ieșit'am înaintea lor, unde am și făcut mare război cu dâșii în luna lui Iulie 26 și cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiți creștinii de către păgâni, și au căzut acolo mulțime mare dintre ostașii Moldovei. Tot atunci și Tătării au lovit țara Moldovei din acea parte. Drept aceea a binevoit Io Ștefan Voevod cu buna sa vrere și a făcut acest hram întru numele arhistratigului Mihai și pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria și a fiilor săi Alexandru și Bogdan

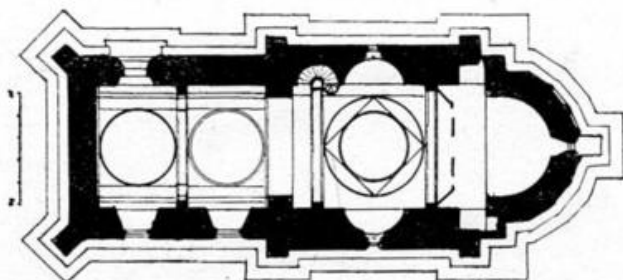

Fig. 240. Biserica Sf. Ion din Piatra. Plan.

și pentru pomenirea și de sufletul tuturor binecredincioșilor creștini care au perit aici; în anul 7004, iar al Domniei sale al patruzecilea curgător, luna lui Noembrie 8''.

Planul reproduce întocmai pe cel al bisericii din Borzești. În ceea ce privește sistemul de boltire, ele este același ca la Borzești, cu singura deosebire că cupola naosului este înălțată pe tambur prin intermediul arcurilor piezișe moldovenești¹.

Exteriorul, acum în întregime tencuit, relevă aceeași decorație ca și Borzeștii. Cum nu există la aceasta din urmă însă, în punctul unde ia naștere curbura absidei, sunt construiți doi contraforți dispuși pieziși față de zidurile laterale și sunt tot atât de inutili din punct de vedere static, pe cât de fantezist sunt construiți.

Biserica Sf. Ion din Piatra, puțin mai mare decât predecesoarele sale, Borzeștii și Războenii, rămâne totuși foarte asemănătoare cu acestea. Are același pronaos dreptunghiular, împărțit printr'un arc dublu transversal în două compartimente, acoperite fiecare cu câte o cupolă sprijinită pe arcuri etajate (fig. 240), și același naos supraînălțat de o cupolă ridicată pe arcuri diagonale.

1. Dintre bisericile cu cupole ale lui Ștefan cel Mare, Borzeștii este singura la care cupola naosului n'a fost ridicată pe arcuri piezișe.

La Sft. Ion din Piatra însă, spre deosebire de Borzești și Războeni, zidurile laterale în dreptul naosului au fost îngroșate pentru ca să se poată scobi în grosimea lor abside laterale. Această îngroșare parțială, efectuată în înălțime numai până deasupra curburilor absidelor, apare în exterior, pe fațadele laterale, ca un simplu zid obturator, alipit fațadei și cuprins între cei doi contraforți cari limitează întinderea naosului (fig. 241).

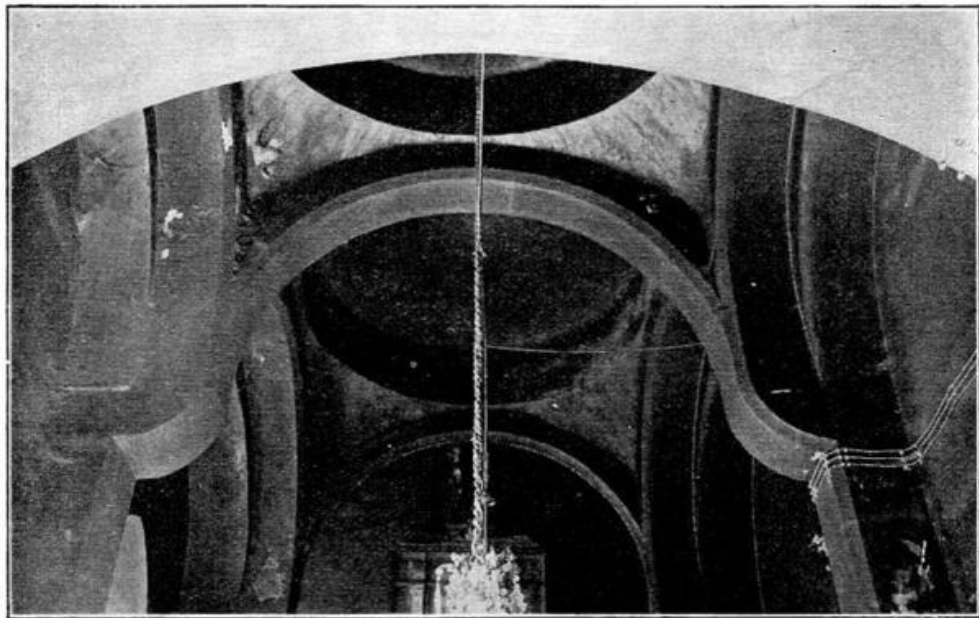

Fig. 241. Biserica Sf. Ion din Piatra. Bolțile pronaosului.

Arhitectura exterioară, o armonioasă împerechere de piatră cioplită, piatră brută, cărămidă aparentă și discuri smălțuite, îmbracă exteriorul, de bune proporții, într'o haină elegantă pe care se țese un decor simplu și impunător. Soclul, foarte proeminent, este încoronat de un puternic și bogat profil de piatră cioplită. Deasupra lui, partea inferioară a fațadelor formează un câmp întins de piatră brută, străpuns de elegante ferestre gotice și brăzdat de 3 fâșii de cărămidă aparentă. Absida e decorată de nouă firide lungi, ale căror arcuri filează cu primul șir de ocnite de pe fațadele laterale (fig. 243). Al doilea șir de ocnite mici, având deasupra lor două șiruri de discuri smălțuite și colorate dispuse alternativ, unul verde, altul galben, încing biserica de jur împrejur.

Ușa intrării principale, prinsă acum într'un pridvor adăugat, se găsește pe peretele de Miazănoapte. Este încadrată de o ramă lată de piatră cioplită,

Fig. 242. Biserica Sf. Ion din Piatra-Neamț văzută dinspre Apus.

com pusă din elegante toruri gotice sfârșite în partea superioară cu arcuri frânte, iar în partea inferioară cu baze lungi și frumos sculptate.

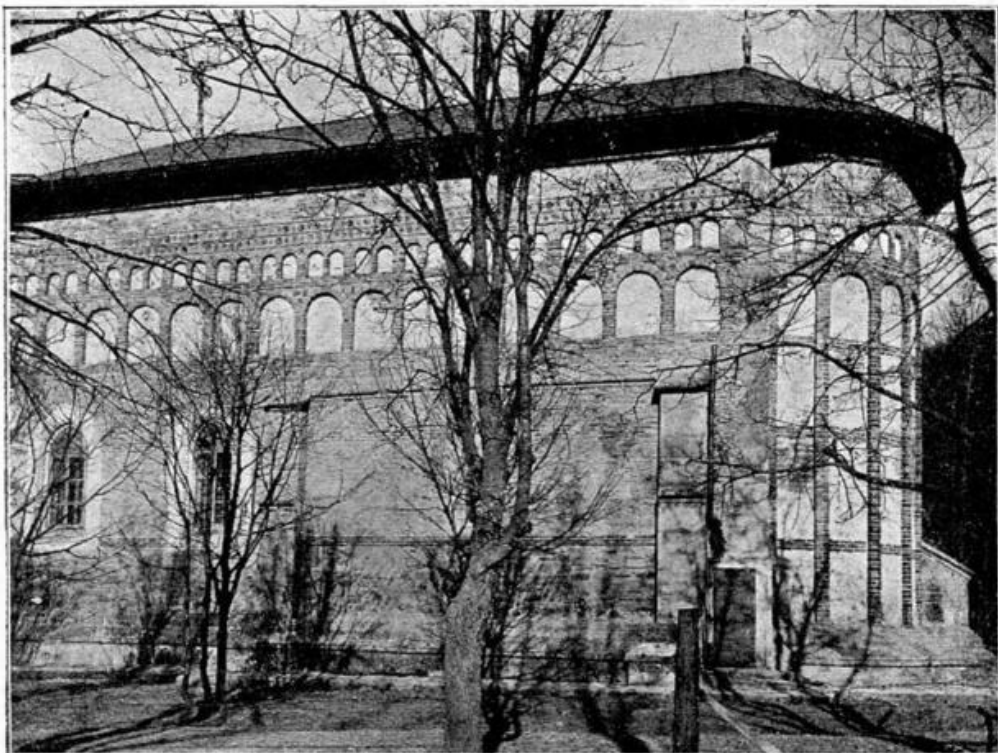

Fig. 243. Biserica Sf. Ion din Piatra. Detaliu de fațadă.

5. Un monument aparte: Biserica Mănăstirii Neamț.

În 1497, pe când la Piatra Neamț se zidea biserica Sfântului Ion, arhitectii lui Ștefan cel Mare, combinând planul bisericilor cu turlă, mai vechi, de tipul Sfântului Gheorghe din Hârlău, cu cel al bisericilor mai nouă, de tipul Borzești, Războeni și Piatra, construiesc în interiorul mănăstirii Neamțului, vechea ctitorie a lui Petru Mușat transformată și înnoită, o biserică de dimensiuni neobișnuite și de proporții elegante: cea mai mare dintre ctitoriile lui Ștefan cel Mare. Aceasta este biserica mănăstirii Neamț (fig. 244).

Cu noul monument, meșterii lui Ștefan cel Mare stabilesc tipul de plan pe care îl vor adopta toate bisericile de oare care importanță ce se vor clădi în epoca următoare.

Privită dela distanță, astăzi, după ce lucrările de restaurare executate cu atâta înțelegere de Comisia Monumentelor Istorice i-au redat aspectul ei original, biserica mănăstirii Neamț, cu decorul ei de piatră cenușie, de cărămidă aparentă smălțuită — dispusă în șiruri de ocnite în partea superioară a fațadelor — și de teracotă colorată, produce acelaș efect de bogăție și de bun gust artistic, ca și bisericile mai vechi de oraș. Ca aspect general însă,

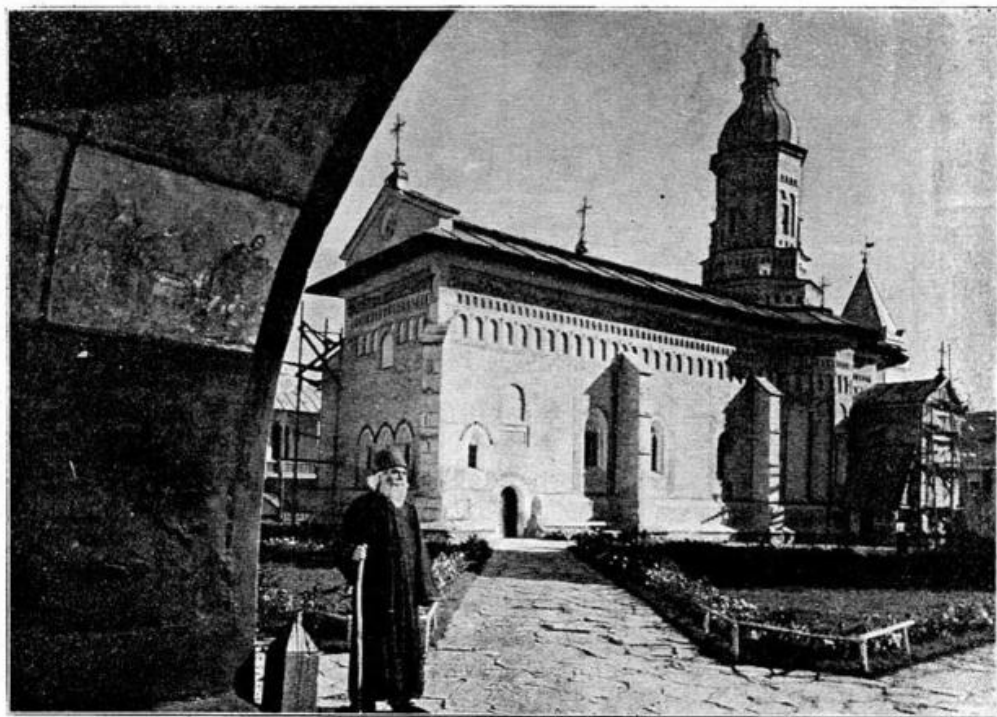

Fig. 244. Biserica mănăstirii Neamț.

prin alungirea excesivă a părții dinspre Apus (vom vedea îndată căruia fapt se datorește), și prin prezența turlei ridicate pe naos, care, din cauza lungimii bisericii, rămâne prea spre Răsărit, dând astfel monumentului întreg o ușoară nuanță de dezechilibru, biserica dela Neamț aduce o notă nouă în arhitectura moldovenească de până atunci.

Planul și bolțile. Spre deosebire de bisericile anterioare, la Neamț pro-naosul este precedat de o încăpere nouă, închisă, un exonartex sau pridvor, element destinat să apere interiorul propriu zis al bisericii de curenții direcți

produși, în special în timpul iernei, de aerul din afară. Intrarea în biserică se face printr'o poartă obișnuită, tăiată în peretele lateral al exonartexului pe fa-

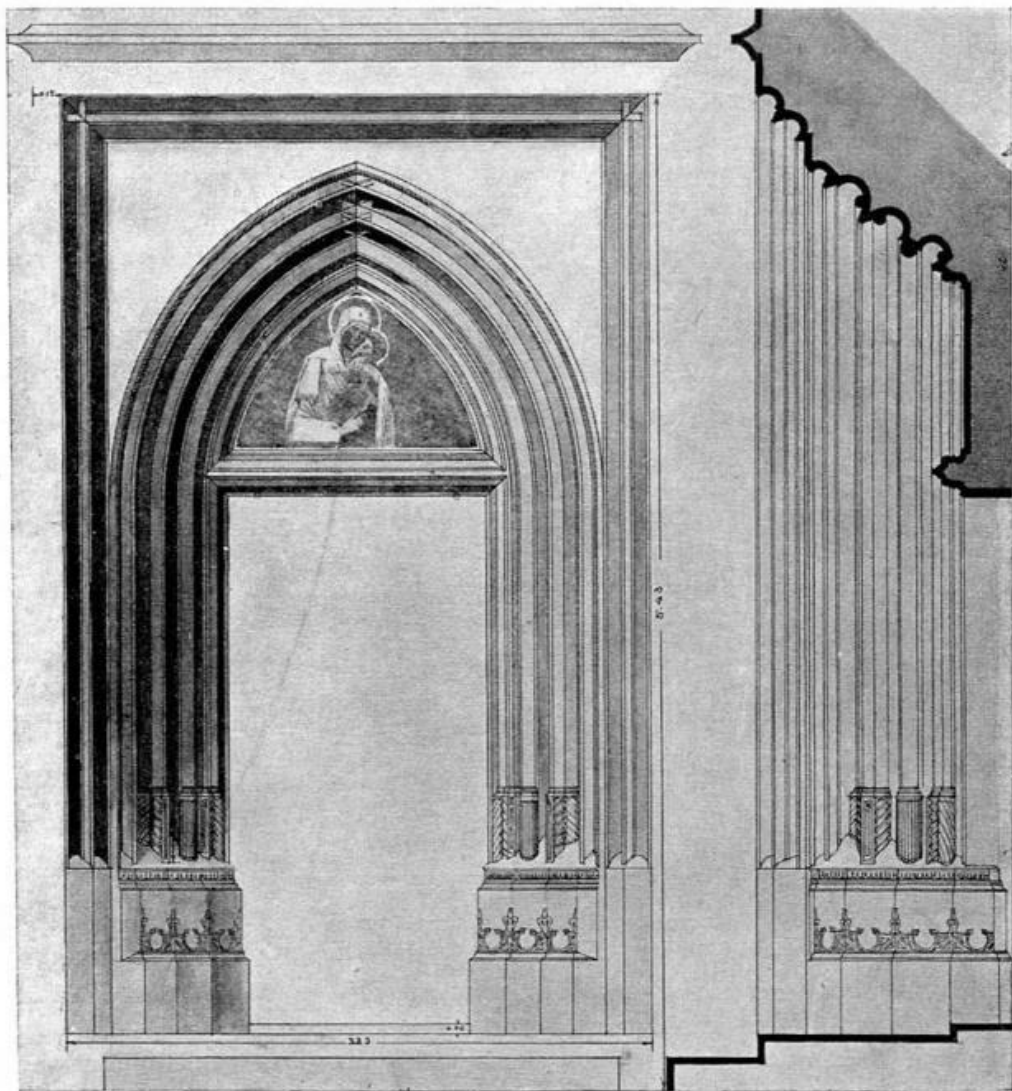

Fig. 245. Biserica mănăstirii Neamț. Portalul pronaosului. (Desen de arh. Ștefan Balș).

țada de Sud. Din exonartex, printr'un bogat portal în arc frânt, tăiat în axul bisericii (fig. 245), se pătrunde în pronaos. Exonartexul e boltit cu o calotă

sferică înălțată pe patru arcuri diagonale, cari, la rândul lor, sunt ridicate pe arcuri în plin centru dispuse etajat. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, este împărțit în două compartimente, ca la Sf. Ion din Piatra, printr'un arc dublou. Între naos și pronaos apare o încăpere nouă, pe care vom chema-o gropniță, destinată să cuprindă mormintele ctitoricești.

Această încăpere, foarte îngustă și luminată de două ferestre lungi tăiate în pereții Nord și Sud, era despărțită atât de pronaos cât și de naos prin câte

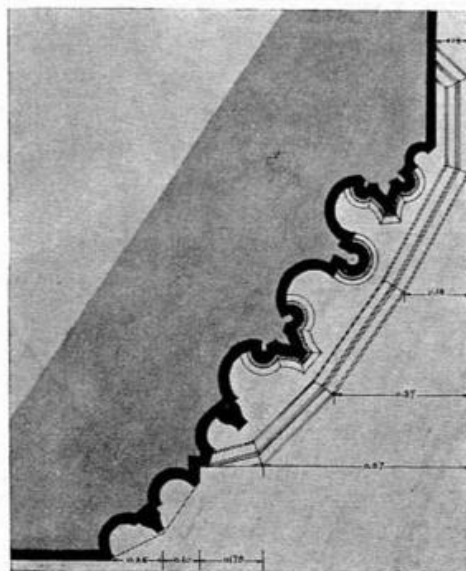

Fig. 246. Biserica mănăstirii Neamț. Profilul portalului reprodus în fig. 245.

un zid gros și plin, străpuns de o ușă îngustă. Unul din aceste ziduri, cel dinspre pronaos, există; celălalt a fost mai în urmă dărâmat și înlocuit cu un arc dublou. Două arcuri late, — doi semi-cilindri, — alipite zidurilor laterale, unul către Nord, altul către Sud, determină în această gropniță de formă dreptunghiulară un patrat, peste care, prin intermediul celor patru arcuri diagonale obișnuite, se ridică o mică cupolă. Naosul, foarte alungit, este o reproducere fidelă a complexului bisericii Sfântului Gheorghe din Hârlău, de care se deosebește numai prin aceea că de partea zidului despărțitor către gropniță, în locul unui singur arc transversal, are două etajate. Incolo, pentru rest, totul e asemănător: aceiași săni, perfect semicirculari la interior și poligonali, cu

5 laturi, la exterior ; aceeași absidă centrală alungită, aceeași dispoziție de contraforți și, —detaliu nu lipsit de importanță — același procedeu de a întări zidul lateral, în dreptul nișelor proscomidiei și diaconiconului, cu un perete alipit zidului principal și construit în chip de contrafort, alături de contrafortul adevărat (fig. 247). Acest procedeu, pe care l'am mai văzut utilizat la biserica Sf. Gheorghe din Hârlău, nu se mai întâlnește în afară de aceste două biserici, decât la Sf. Dumitru din Hârlău, adică la o copie fidelă a Sfântului Gheorghe. Dar, dacă studiem prin comparație planurile bisericilor Neamț și Sf. Gheorghe din Hârlău, atât din punct de vedere al formelor cât și al dimensiunilor, se poate constata un fapt

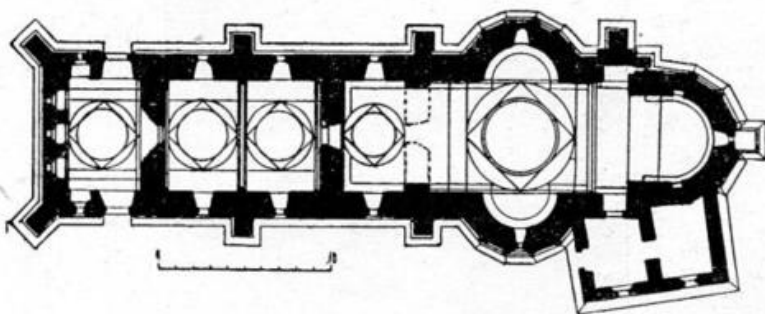

Fig. 247. Biserica mănăstirii Neamț. Plan.

care nu e lipsit de interes. În adevăr, dacă considerăm naosul și gropnița bisericii mănăstirii Neamțu împreună, lungimea interioară, între zidul dinspre Apus al gropniței și fundul absidei centrale, este de 21,50 m., adică exact atât cât este lungimea interioară, la fel măsurată, a bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău. Pe de altă parte, dacă în locul celui de al doilea arc care separă naosul de camera mormintelor, am introduce un zid despărțitor, dată fiind perfecta asemănare a dispozițiunii bolților, am obține exact planul Sfântului Gheorghe din Hârlău. Rezultă deci în mod neîndoios că arhitectul bisericii Neamț a luat aidoma planul bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, la care a mutat locul zidului despărțitor al pronaosului de naos, îngustând astfel pe cel dintâi și dându-i o funcțiune nouă — loc de îngropare — și lungind pe cel de al doilea. Acestui plan, atât de puțin transformat, i-a adăugat apoi un pronaos de tip nou, pronaosul bisericilor Borzești, Războeni și Piatra, în față căruia a așezat apoi un exonartex sau pridvor închis, căpătând astfel o biserică de o lungime neobișnuită până în acea vreme.

La Neamț proporțiile sunt păstrate aproape matematic la fel cu cele ale Sfântului Gheorghe din Hârlău ; abia turlei naosului dacă i se adaugă în înăl-

ține un metru¹, ceea ce este totuși departe de a satisface raportul necesar care ar fi trebuit să existe între lungimea bisericii și înălțimea turlei, acel raport de 1 : 1 care, împreună cu celălalt joc proporționat de mase și cu bogăția de decor, face din biserica Sft. Gheorghe din Hârlău, monumentul cel mai perfect al vremii lui Ștefan cel Mare.

Fig. 248. Mănăstirea Neamț văzută din exterior.

Decorul exterior se compune, ca de obicei, din firide și ocnite. Firidele sunt simple și au fiecare deasupra, întâi două, apoi trei ocnite. Turla se înalță pe două baze : prima, o prizmă de secțiune octogonală, este decorată cu câte 4 ocnite pe fiecare față ; a doua, de secțiune poligonală stelată, cu 8 vârfuri,

1. Turla sub chee, la Hârlău are 21,50 m, adică exact lungimea interioară, pe când la Neamț înălțimea turlei este de 22,30 m. față de 32.00 m. lungime interioară a bisericii fără pridvor.

e decorată cu două şiruri de ocniţe, trei în rândul de sus pentru cele două din rândul de jos. Turla propriu zisă este circulară la interior şi poligonală, cu 8 laturi, la exterior. În ceea ce priveşte decoraţia şi formele, ea reproduce în toate amănuntele pe cea a Sfântului Gheorghe din Hârlău.

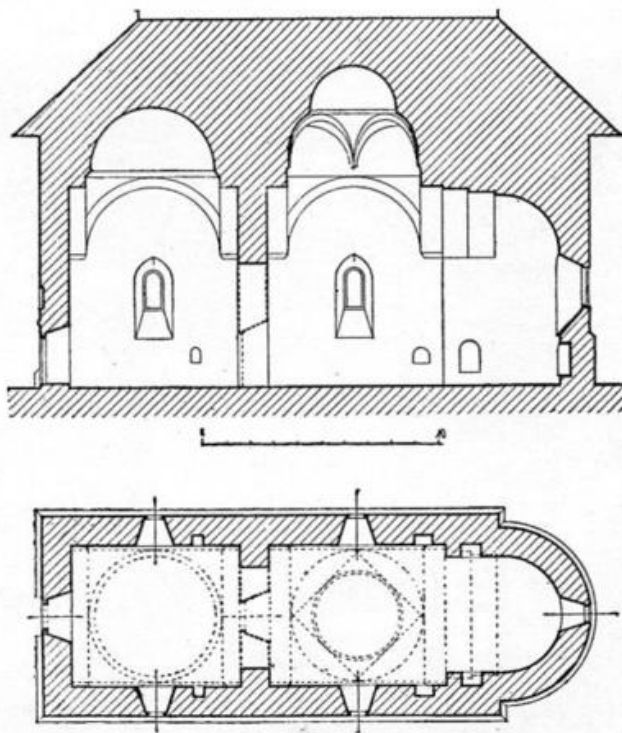

Fig. 249. Biserica din Cotnar. Secţie şi plan. (După G. Balş).

6. Abstracţie făcând de biserica mănăstirii Neamţ, clădită în împrejurări speciale, ultimii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare sunt caracterizaţi de construcţii mici şi simple. Punctul de plecare al acestor edificii îl formează grupul celor trei biserici, Borzeşti, Războeni şi Piatra. Biserica din Cotnar (fig. 249), a cărei dată de construcţie nu se cunoaşte, dar pe care tradiţia o atribuie lui Ştefan cel Mare, pare să urmeze grupului dintâi, făcând legătură între acesta şi grupul ultimelor trei biserici — Arbora, Reuseni şi Dobrovăţ, — clădite în ultimii ani de domnie ai lui Ştefan. Biserica din Cotnar are un plan foarte simplu, un dreptunghi sfârşit cu o absidă. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus în lungime pe axa bisericii, este, ca şi la Borzeşti, egal cu naosul.

Dacă se face abstracție de sistemul de bolți, care este cu totul diferit, dispozițiunea interioară este aceeași ca și la Borzești. Exteriorul a fost probabil dela început lipsit de decorație, iar absida, în locul formeii poligonale dela Borzești, devine circulară. Pronaosul este acoperit cu o calotă sferică, întocmai ca și pronaosul bisericii mănăstirii Tazlău, iar naosul, — care, la început, era despărțit de cel dintâi printr'un zid plin cu ușe în mijloc, — este acoperit cu o calotă mai mică, ridicată pe sistemul obișnuit moldovenesc de arcuri piezișe.

Fig. 250. Biserica Arbora.

Biserica Arbora (fig. 250—251), clădită la 1502 de pârcașul Sucevei, Luca Arbure, se înrudește din punct de vedere constructiv atât cu biserica din Borzești, cât și cu cea din Cotnar. Meșterul ei constructor a împrumutat dela cea dintâi sistemul de boltire — ridicarea unei cupole pe arcuri circulare etajate — iar dela cea de a doua, planul simplu, dreptunghiular, cu absida semicirculară atât în interior cât și la exterior. Spre deosebire însă și de una și de alta, *Arbora* prezintă în grosimea zidurilor naosului, la interior, două scobituri ușoare, cari amintesc locul absidelor laterale¹, iar în exterior, în fața pronaosului, se găsește o puternică nișă, obținută prin prelungirea zidurilor laterale, cari în partea superioară se unesc cu un arc lat în plin centru (fig. 250). Această nișă, la început, servea de clopotniță, fiind construită special în acest

1. Acest procedeu imită pe cel dela Piatra, cu deosebirea că din cauza ușoarei curburi a sănilor nu s'a mai îngroșat parțial zidul în afară.

scop. Pronaosul, de formă dreptunghiulară, dispus în lungul axei mari, este egal cu naosul. Prin intermediul a opt arcuri — patru transversale, mari, în plin centru și dispuse etajat, două de partea zidului despărțitor al naosului de pronaos și două de partea opusă, iar alte patru mici, longitudinale, în arc de cerc, prinse între primele patru și dispuse câte două de partea zidurilor laterale — se reduce spațiul ce urmează să fie limitat de o boltă și se obține un patrat

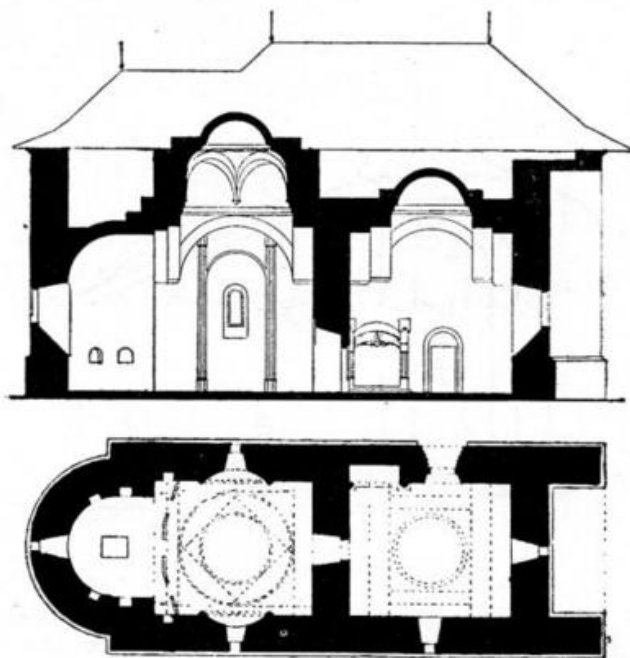

Fig. 251. Biserica Arbora. Secție și plan.

foarte mic peste care se înalță cupola. Pronaosul este boltit după sistemul obișnuit moldovenesc simplu : o calotă sferică, ridicată pe un tambur cu arcuri piezișe. Sâni laterali, ușori scobiți în grosimea zidurilor, sunt încadrați de mănunchiuri de colonete angajate, cu baze și capitelluri cioplite în piatră, după tipul chenarelor de uși.

Biserica din Reuseni, începută de Ștefan în 1503, pe locul unde tatăl său Bogdan fusese ucis, la 1451, de Petru Aron, a fost sfârșită în Septembrie 1504 de către Bogdan, fiul și urmașul său la tron. Puțin mai mare decât Arbora, reproduce totuși, în totul, pe aceasta, și e foarte probabil că același meșter le-a clădit pe amândouă. În ceea ce privește exteriorul, la ambele biserici, e foarte simplu și cu desăvârșire lipsit de orice decorație arhitectonică. Bisericile sunt

în întregime tencuite, iar Arbora, spre deosebire de Reuseni, a fost — probabil în epoca imediat următoare lui Ștefan — zugrăvită în întregime. Această pozoabă de culoare care îi înveselește simplitatea, se păstrează în bună parte până astăzi.

Procedeul întrebuițat la mănăstirea Neamț pentru obținerea unei biserici de dimensiuni neobișnuite, și care să cuprindă, pe lângă naos și pronaos, o încăpere specială destinată mormintelor, se repetă întocmai la biserica mănăstirii Dobrovăț. După cum arhitectul dela Neamț a luat pentru biserica lui planul Sfântului Gheorghe din Hârlău, adăogându-i un pronaos de tip nou,

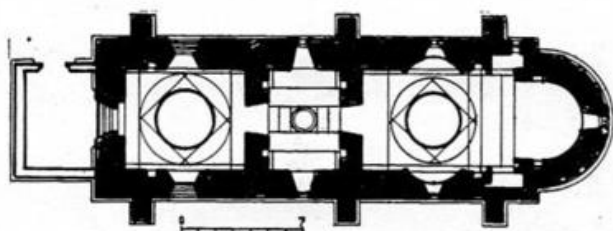

Fig. 252. Biserica mănăstirii Dobrovăț. Plan.

tot astfel arhitectul bisericii Dobrovăț a luat planul bisericii Arbora, căruia i-a îngustat pronaosul, dându-i funcțiunea de gropniță, și i-a adăogat apoi către Apus un pronaos nou, de formă și dimensiuni obișnuite.

Biserica mănăstirii Dobrovăț, a cărei zidire s'a început în luna Ivi Aprilie a anului 1503 și s'a sfârșit în Mai 1504, este penultima ctitorie a lui Ștefan cel Mare. Pronaosul bisericii este boltit cu o calotă sferică, ridicată, ca la naosul dela Arbora, pe arcuri piezișe¹. Interiorul pronaosului e luminat prin două ferestre gotice. Gropnița, așezată între pronaos și naos și despărțită de acestea prin ziduri pline, străpunse de uși înguste, este boltită după același procedeu ca și pronaosul Arborei: două perechi de arcuri etajate în plin centru, longitudinale și foarte late, îngustează simțitor spațiul peste care urmează să se ridice cupola. Alte două perechi de arcuri, acestea transversale, în arc de cerc și foarte scurte, construite între primele patru, determină cu acestea un patrat foarte mic, peste care se ridică o cupolă minuscule (fig. 252). Încăperea este luminată de două ferestre mici, tăiate în zidurile Nord și Sud. Naosul este identic cu cel al bisericii Arbora; acelaș mod de boltire, aceiași săni laterali la fel încadrați cu mănunchiuri de colonete angajate și aproape aceleași dimensiuni. Spre deose-

1. Ulterior, această calotă, ca și cea a naosului, a fost spartă, ridicându-se în locul ei o turlă.

bire însă de Arbora, la Dobrovăț reapar nișele speciale pentru proscomidie și diaconicon.

În exterior biserica se prezintă oarecum schimbată față de aspectul ei original (fig. 253). Cele trei turle cari răsar din acoperiș, și dintre cari cea din mijloc este oarbă, sunt adăugate monumentului în sec. al XVIII-lea. Partea superioară

Fig. 253. Mănăstirea Dobrovăț.

a fațadelor este decorată cu obișnuitele două șiruri de ocnite, iar absida are pe partea inferioară nouă firide lungi.

Tipul acesta nou de plan, cu gropniță între naos și pronaos, constituit astfel din vremea lui Ștefan cel Mare, cu bisericile mănăstirilor Neamț și Dobrovăț, cele două ctitorii mai mari ale lui Ștefan cel Mare, se generalizează în epoca

următoare, devenind planul consacrat al bisericilor de oarecare importanță din vremea lui Petru Rareș.

7. O bună parte din bisericile zidite sub domnia lui Ștefan cel Mare făceau parte, fie, cele mai principale, din câte o mănăstire (Putna, Tazlău, Neamț,

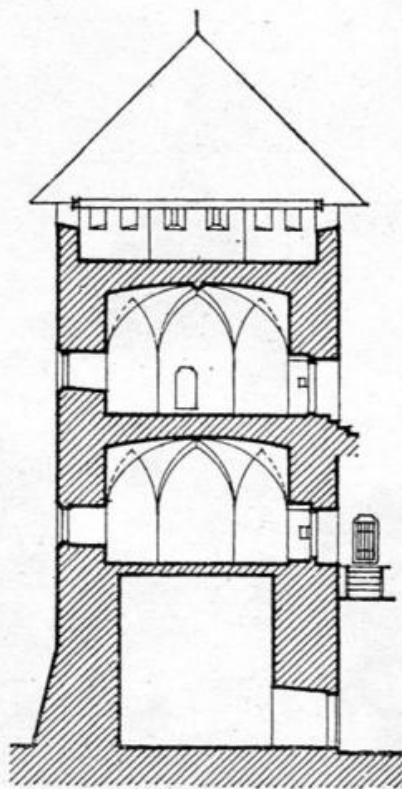

Fig. 254. Turnul Tezaurului de la Putna. Secție.
(După G. Balș).

Dobrovăț), fie, altele, dintr'o curte domnească, la Suceava, la Hârlău sau Vaslui. Din arhitectura originală a acestor mănăstiri și curți domnești, înconjurate de ziduri cari închideau construcții impunătoare, aproape nimic nu s'a păstrat. Zidurile, cu turnurile lor, și clădirile de piatră ori cărămidă au fost atât de mult refăcute și transformate, încât nu se poate afirma cu certitudine că o anumite parte dintr'o construcție pe care documentele o desemnează ca datând din vremea lui Ștefan, aparține cu adevărat acelei vremi. Din com-

plexul de construcții cari compuneau o mănăstire, în afară de cele câteva biserici pomenite, — Tazlăul, Neamțu și Dobrovățul, — singurele edificii cari mai

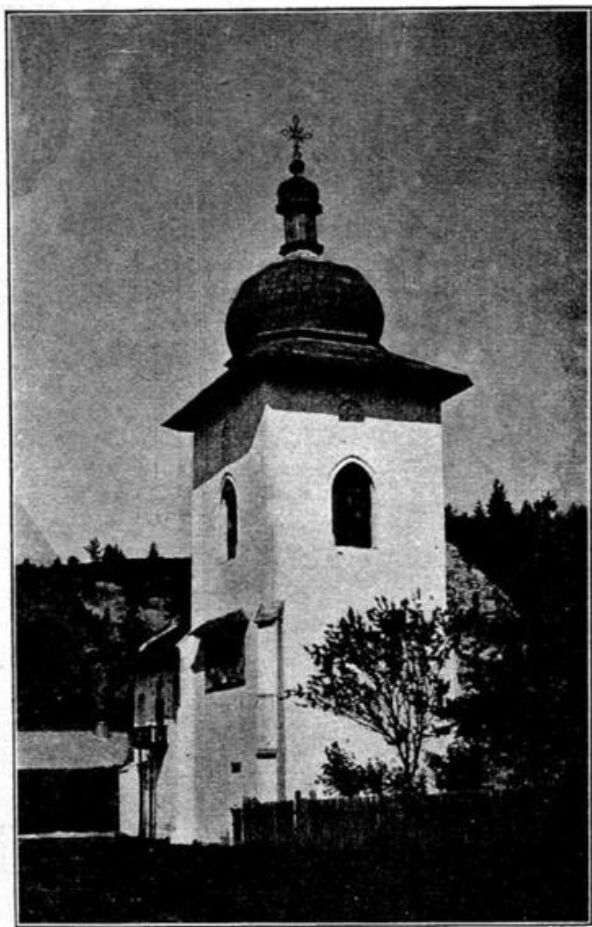

Fig. 255. Turnul lui Ștefan cel Mare de la mănăstirea Bistrița-Neamț.

pot fi desemnate ca datând cu siguranță din vremea lui Ștefan sunt Turnul Tezaurului dela mănăstirea Putna și Turnul-clopotniță dela mănăstirea Bistrița, alături de cari mai putem cita clopotnițele bisericilor Sf. Ion din Piatra și Sf. Nicolae din Popăuți, acestea din urmă ca anexe de simple biserici.

Turnul zis al Tezaurului dela Mănăstirea Putna făcea parte din complexul de construcții fortificate ale mănăstirii. A fost clădit de Ștefan cel Mare odată

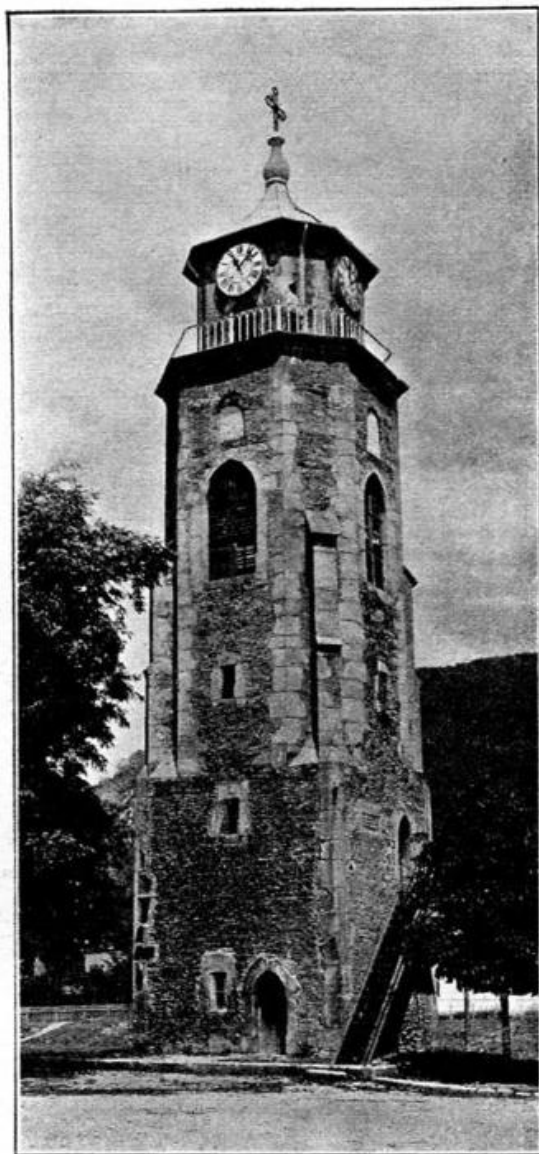

Fig. 256. Turnul-clopotniță din Piatra.

cu zidurile înconjurătoare, în anul 1481, adică la 12 ani după zidirea bisericii. Se compune dintr'un parter de plan pătrat (19,00 m. lățime), peste care se ridică o priză octogonală, cuprinzând două încăperi etajate și boltite și o

Fig. 257. Turnul-clopotniță de la Popăuți.

terasă acoperită, cu pereți înconjurători mult mai subțiri decât zidul încăperilor etajate și perforați de metereze (fig. 254). Încăperea de la parter este izolată. Scara care dă acces la etajele superioare începe de la etajul I; accesul la aceasta din urmă se dobândește printr'o scară mobilă. Acest turn servea ca loc de refugiu și de adăpost al averii mănăstirești, în vremuri de războaie.

Turnul-clopotniță dela mănăstirea Bistrița, zidit în 1498, este o simplă prismă cu baza patrată, ale cărei patru muchii, până către jumătate înălțimei ei, sunt întărite de patru contraforți. Incăperea dela nivelul solului este, ca și la turnul de la Putna, izolată. În partea superioară se mai găsesc două

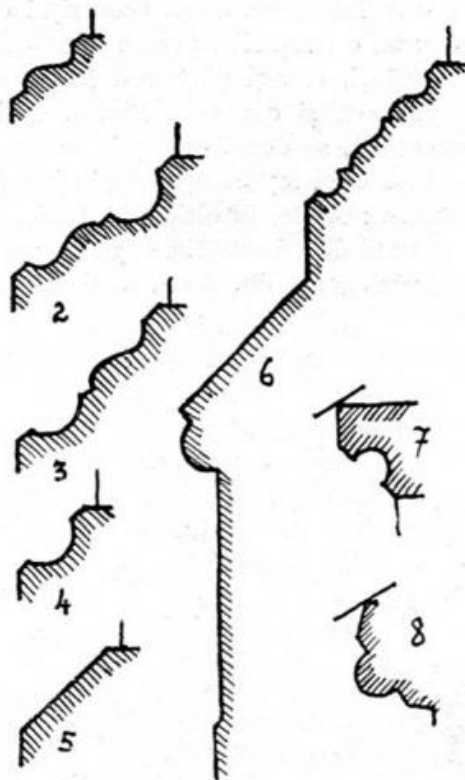

Fig. 258. Profile de socluri și cornișe din vremea lui Ștefan.

1. Voroneț. 2. Popăuți. 3. Războeni. 4. Reuseni. 5. Cotnar. 6. Piatra. 7. Neamț. 8. Piatra.

lăcașuri : la etajul I un paraclis, luminat de trei ferestre înguste și acoperit cu o calotă sferică, iar la etajul II, camera clopotelor, boltită la fel ca și paraclisul și având în fiecare din cei patru pereți câte un gol mare în arc frânt, prin care undele sonore, produse de clopote, se pot răspândi în văzduh.

Clopotnița bisericii Sf. Ion din Piatra, zidită la 1499, e de siluetă și eleganță mult mai remarcabile decât turnurile dela Putna și Bistrița. E de secțiune patrată până la o înălțime de 7 m. deasupra solului, apoi, prin teșirea

muchiilor prisme de bază, devine octogonală cu laturile neegale, muchiile prisme prelungindu-se pe teșituri, pe o înălțime de câțiva metri, cu patru contraforți (fig. 256). Încăperea dela nivelului solului este boltită cu un semicilindru. Pe o scară exterioară, lipită de peretele de Răsărit, se ajunge la primul etaj: de aici scara se continuă în interior până la camera clopotelor, și mai sus, până la platforma care înlocuiește acum acoperișul original, și peste care s'a clădit, la o dată recentă, o lanternă cu ceasuri.

Clopotnița dela Popăuți, care-și păstrează forma ei originală, prezintă aceeași dispoziție de plan ca și cea dela Piatra. Mai puțin înaltă decât aceasta (17 m. sub streșină), se deosebește prin aceea că prisma ei de secțiune patrată la bază, după ce-și teșeste colțurile la jumătatea înălțimei, devenind octogonală cu laturile neegale, la ultima încăpere, care e camera clopotelor, revine la forma patrată dela bază (fig. 257). În ceea ce privește aspectul ei general, deși mai puțin elegantă din cauza masivității, este totuși originală și foarte pitorească.

T A B L O U

de gruparea monumentelor principale din vremea lui Ștefan cel Mare

GRUPUL	Numele bisericilor	Data construcției
<i>Grupul I.</i> Plan drept, romanic. Prototip biserica din Rădăuți.	1. Dolheștii-Mari 2. Bălinești 3. Volovăț	înainte de 1481 1494 1502
<i>Grupul II.</i> Biserici de țară : plan trilobat, abside laterale, turlă pe naos.	1. Pătrăuți 2. Milișăuți 3. Sf. Ilie, lângă Suceava 4. Voroneț	1487 1487 1488 1488
<i>Grupul III.</i> Biserici de oraș : plan trilobat, pronaos supralărgit, naos cu abside laterale și turlă. Fațade cu cărămidă smălțuită și discuri de teracotă.	1. Sf. Ion din Vaslui 2. Precista din Bacău 3. Sf. Gheorghe din Hârlău 4. Sf. Niculae din Iași 5. Sf. Niculae din Dorohoi 6. Sf. Niculae din Popăuți 7. Tâzslău	1490 1491 1492 1491—93 1495 1496 1497
<i>Grupul IV.</i> Plan dreptunghiular cu o absidă către Răsărit. Pronaos alungit acoperit cu două cupole, naos acoperit cu o cupolă.	1. Borzești 2. Războeni 3. Sf. Ion din Piatra	1493—94 1496 1497—98
<i>Grupul V.</i> Plan dreptunghiular, pronaos acoperit cu o cupolă, naos la fel ridicat pe arcu etajate.	1. Arbora 2. Reuseni 3. Dobrovăț	1502 1502—04 1504
Grupul III unit cu IV.	1. Neamț	1497

II. Arhitectura în Moldova sub urmașii lui Ștefan cel Mare până la Petru Rareș (1504–1527).

După moartea lui Ștefan cel Mare, fiul său Bogdan, zis cel Orb, încearcă să continue activitatea arhitectonică atât de asiduă în vremea tatălui său, dar fără să izbutească. Abia poate sfârși biserica Reusenilor, care era în curs

Fig. 259. Biserica Sf. Gheorghe din Suceava.

de execuție la moartea părintelui său, și apoi, foarte târziu, către sfârșitul domniei, la 1514, în urma distrugerii bisericii vechi a mitropoliei din Mirăuți, lângă Suceava, pune să se zidească, pentru strămutarea acesteia în Suceava, biserica Sf. Gheorghe, pe care totuși, probabil din lipsă de bani, nu o poate ridica decât până la ferestre, lăsând-o să fie sfârșită, mult mai târziu, în 1522, de către fiul și urmașul său la tron, Ștefăniță Vodă. Din punct de vedere arhitectonic, biserica Sf. Gheorghe din Suceava (fig. 259) nu aduce nimic nou. Ea este o

copie aproape fidelă a bisericii mănăstirii Neamț și diferă de aceasta numai prin aceea că în locul gropniței, bolta vestică a naosului a fost prelungită, după cum prelungită a fost și cea estică, pentru a se căpăta în mijloc mai mult spațiu liber, unde să poată avea loc curtea domnească și boerii, întrucât biserica era zi-

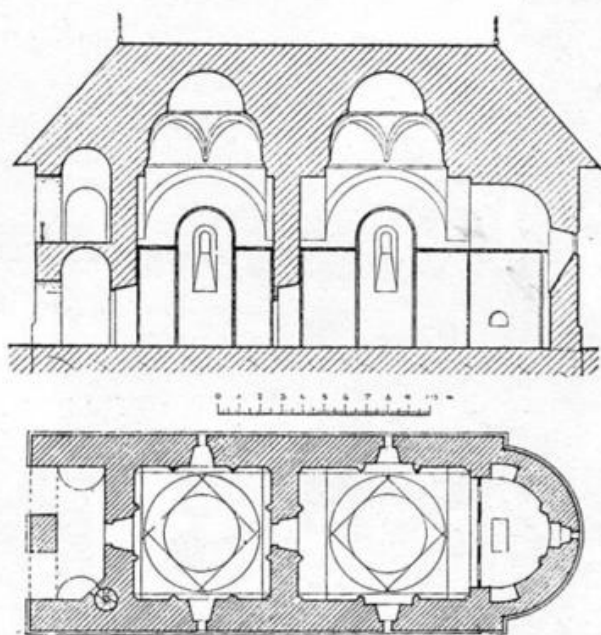

Fig. 260. Biserica din Părâuți. Secție și plan.
(După G. Balș).

dită ca să fie mitropolia țării. Arhitectura ei exterioară urmează de aproape pe cea a bisericii mănăstirii Neamț.

Sub domnia lui Bogdan cel Orb, o singură biserică se începe și se sfârșește: biserica din Șipote jud. Iași, zidită de Luca Arbore la curtea sa boească. Planul acesteia amintește pe cel al bisericii din Cotnar, având însă pro-naosul acoperit cu o boltă cilindrică. Sub Ștefăniță-Vodă, meșterul care ridi-case biserica din Șipote pentru Luca Arbore, zidește la Văleni, în jud. Roman, pentru postelnicul Cosma Șarpe, o biserică absolut asemănătoare cu cea din Șipote¹. Numele lui Ștefăniță Vodă însă, nu este legat și veșnicit de nici-o construcție proprie. Sub domnia lui, alături de postelnicul Cosma Șarpe, mai

1. Vezi planul în G. Balș, *op. cit.*, pag. 183.

clădește o biserică de importanță, la Părhăuți, logofătul Gavril Troțușan. Această biserică, al cărui plan reproduce pe cel al Arborei și al bisericii din Reuseni

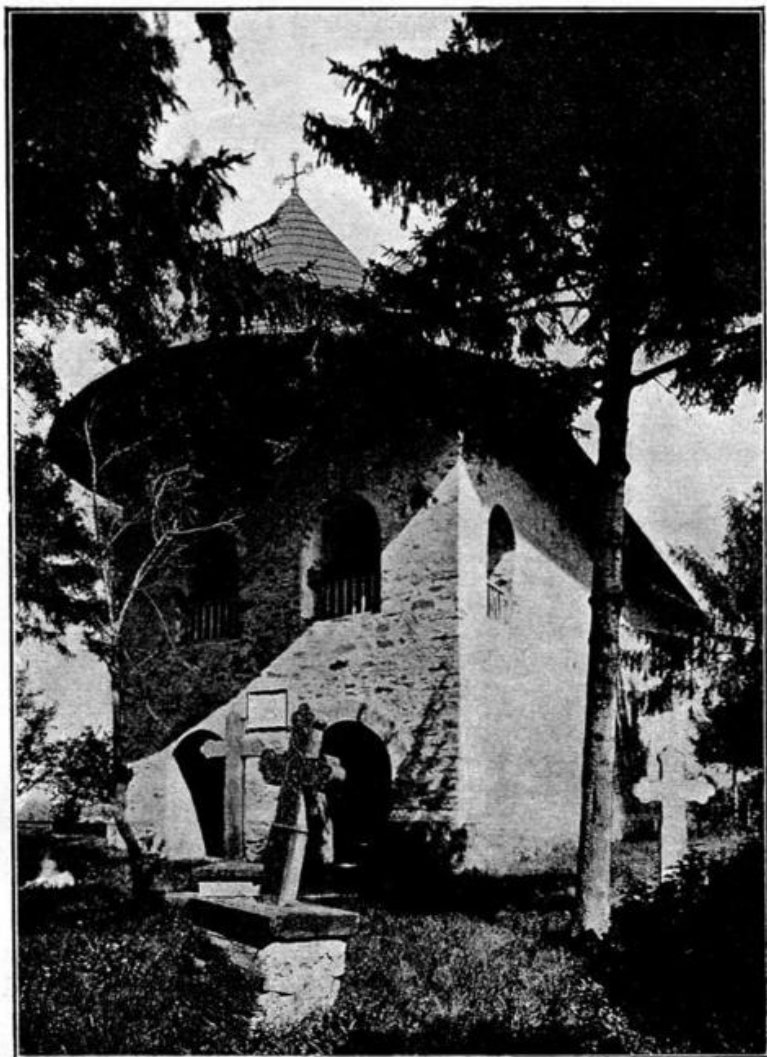

Fig. 261. Biserica din Părhăuți.

(fig. 260), desăvârșește forma acestor două din urmă, creind din nișa mare care precede pronaosul două încăperi distincte : una la parter, cu două arcade pe un stâlp median formând un pridvor deschis în fața pronaosului, alta la

etaj, străpunsă de patru goluri — două pe fațada de Vest, corespunzătoare celor dela parter și două pe părțile laterale — constituind o clopotniță (fig. 261), la care se poate ajunge printr'o scară în spirală practică în colțul de Est al pridvorului. Biserica din Părhăuți, ultima clădită înainte de suirea pe tron a lui Petru Rareș, formează punctul de trecere de la epoca constructivă care caracterizează domnia lui Ștefan cel Mare, la cea care avea să fie atât de înfloritoare, a lui Petru Rareș.

III. Epoca lui Petru Rareș.

1. După moartea lui Ștefan cel Mare, în Moldova, și a lui Radu cel Mare, în Muntenia, viața politică a celor două țări era plecată pe o cale de decădere. Nu se poate spune însă același lucru despre viața culturală și despre activitatea constructivă. Clasa boerilor stăpânilori, în frunte cu Domnul, care nu mai era destul de puternică pentru ca să ducă răboaie glorioase și nici chiar să-și păstreze neatârnrarea, era în schimb destul de bogată pentru ca să poată ajuta neconținut bisericele, și mai ales mănăstirile de cultură, cari înfloresc, devenind tot mai numeroase, cu începutul secolului al XVI-lea.

Sub primii doi urmași ai lui Ștefan cel Mare, Bogdan cel Orb și Ștefăniță Vodă, perioada de construcție care luminează vremea ilustrului domnitor, încearcă o stagnare. Dela 1504, la 1530, abia de se construiesc 3—4 biserici. Cu suirea pe tron a fiului din flori al lui Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Moldova avea să trăiască însă o nouă epocă înfloritoare de construcții, a cărei importanță, dacă nu întrece pe cea a epocii lui Ștefan cel Mare, o egalează totuși.

După Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, Petru Rareș este al treilea mare ctitor al Moldovei. Clădirile de închinare cari i se datoresc, începând cu mănăstirea Probota, din unele puncte de vedere se aseamănă, din altele se deosebesc de cele clădite până la dânsul. Deosebiriile nu sunt însă de prea mare importanță. Stilul încheșat încă din vremea lui Ștefan și principiile constructive bine fixate, transmise din meșter în meșter, rămân aceleași. Modificările cari se aduc vechiului tip privesc numai unele părți din construcție și în special decorul exterior. Planul treflat sau triconch, de origini bizantine, stabilit în epocile anterioare, se păstrează; deasemenea elementele constructive gotice, porți, ferestre, profiluri, etc., cari întovărășesc acest plan. Încăperea introdusă între pronaos și naos, gropnița, care apare pentru prima oară la Neamț, apoi la Dobrovăț, devine, în construcțiunile acestei vremi, aproape nelipsită. Alături de această încăpere, planul mai capătă în fața pronaosului un pridvor închis, după modelul original dela biserica mănăstirii Neamț, sau, de-

seori, unul deschis, acesta din urmă element nou, care, într'un fel foarte apropiat fusese anunțat de biserica din Părhăuți. Predominanța construcției în înălțime, acea tendință de elansare verticală, atât de apreciată în vremea lui Ștefan, se menține, dar este oarecum anihilată de lungimea excesivă a planului bisericii cu gropniță și pridvor. Sistemul de boltire, cupole și turle ridicate pe arcuri piezișe, simple sau complicate ca la Sf. Gheorghe din Hârlău, rămâne același, el constituind trăsătura caracteristică a stilului moldovenesc din toate epocile. Modificarea cea mai de seamă pe care meșterii lui Petru Rareș o aduc bisericilor clădite de ei, față de cele anterioare, modificare ce aduce cu sine o schimbare de înfățișare și de principiu decorativ, și care se întinde în această vreme și asupra bisericilor mai vechi, precum și la câteva din cele posterioare, clădite către sfârșitul veacului, este împodobirea pereților exteriori cu zone suprapuse de picturi executate pe tencuiala umedă — fresce, — cari merg dela soclu până la ultimul rând de ocnite de sub streășină. La bisericile anterioare acestei vremi, decorul exterior se compunea din material constructiv, piatră și cărămidă, roșie sau smălțuită și colorată divers, fabricându-se acele firide lungi și oarbe pe abside și acea bogăție de ocnite întinse pe partea superioară a fațadelor, în șiruri suprapuse. Efectul decorativ se capătă din armonia de forme minuscule, din jocul liniilor simple, al planurilor intrate și eșite, din împreunarea atât de armonioasă a culorilor foarte diferite pe cari le avea materialul aparent semănat pe întinsul fațadelor, piatra cenușie, cărămida smălțuită și divers colorată și discurile de pământ ars cu desene reliefate. Din această bogăție de decor, pe care îl putem chema arhitectural, la bisericile unde locul lui este luat de frescă, nu se mai păstrează decât firidele lungi, în simplu arc de cerc, la abside și ultimul rând de ocnite mici de sub streășină (Humor, Moldovița, Coșula), sau, câteodată, nici chiar atât (Baia, Râșca). Decorul acesta pictat — care, cu toate că a stat expus deadreptul intemperiilor și variațiunilor excesive de temperatură, a dat rezultate atât de surprinzătoare, încât cea mai mare parte din picturile datând de atâta vreme au ajuns în bună stare până în zilele noastre — pare să fie rezultatul unei dorinți de educație religioasă prin imagini¹. Călugării din mănăstirii și credincioșii neștiutori de carte vor putea de-acum să ia cunoștință despre faptele meritoare în legătură cu istoria bisericii, fapte pe cari, până acum, nu le puteau vedea decât parțial și numai în interiorul bisericilor. Faptul că zugrăveli de pereți exteriori, făcute cu același scop, nu se mai găsesc și la alte biserici de aiurea,

1. G. Balș, credea că înrăurirea directă care a determinat adaptarea acestui decor a pornit din partea bisericii, care, în această privință, ar fi luat o hotărîre de principiu cu caracter general. Cfr. *op. cit.*, p. 9. Se înțelege însă că această hotărîre nu se putea impune lipsei de bani a celor cari, construind o biserică, n'ar mai fi avut la urmă cu ce s'o zugrăvească.

ne îndreptățește să credem că împodobirea cu picturi a pereților exteriori de biserică este o creație moldovenească¹.

Dintre elementele noi cari caracterizează construcțiile din vremea lui Petru Rareș, pridvorul și zugrăveala fațadelor au avut un răsunet și un succes extraordinar, atât încât ele nu s'au aplicat numai construcțiilor din vremea lui Rareș, ci și unei bune părți din bisericile mai vechi. Așa, de pildă, se adaugă în această epocă pridvoare la bisericile din Rădăuți, Voroneț și Tazlău,

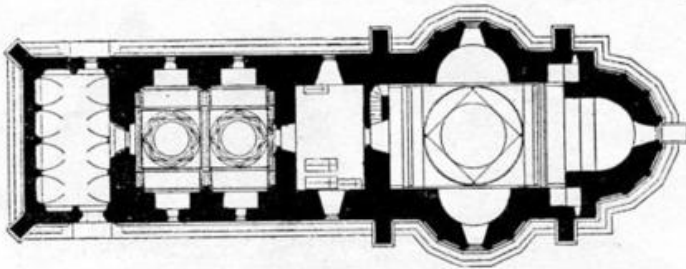

Fig. 262. Biserica mănăstirii Probota. Plan.

iar picturi, caracterizate prin fondul lor albastru clar și puternic, au împodobit — și la unele monumente podoaba aceasta se păstrează strălucitoare și astăzi — fațadele bisericilor din Pătrăuți, Voroneț, Sf. Gheorghe din Hârlău, Bălinești, Arbora, Sf. Gheorghe din Suceava, și altele cari nu se mai știu.

În rezumat, caracterele esențiale ale bisericilor din vremea lui Rareș sunt :

a) Planul triconch, stabilit în epocile anterioare, însă alungit, cu sau fără turlă pe naos.

1. Făcând observația că picturile exterioare apar, grosso modo, odată cu pridvorul deschis, D. A. Grabar crede că decorația pictată a fațadelor bisericilor moldovenești este legată, și condiționată chiar, de existența acestuia. Cfr. *L'origine des façades peintes des églises moldaves*, p. 370. Pe de altă parte, faptul că decorul acesta pictural apare în vremea lui Rareș într-o formă definitivă, dintr-o dată, și nu mai evoluează, face pe D. Grabar să caute primele încercări de a decora exteriorul edificiilor religioase cu picturi în altă parte decât în România. În Serbia, la catedralele din Pec și Ohrida, pridvoarele, cari sunt de tipul celor din Muntenia de la Snagov și Târgoviște, sunt decorate cu picturi cari plecând din interior trec și pe stâlpi și pe arcurile acestora întinzându-se apoi pe toate fațadele. Aceste picturi însă, în afară de cele concentrate pe exonartex, cari cuprind și multe scene religioase, n'au decât un caracter pur decorativ și nici o legătură cu istoria bisericească, ceea ce nu e cazul în Moldova. Cu toate acestea, apropierea care se poate face, mai mult ca principiu decorativ decât ca subiecte și tratare în sine, între picturile moldovenești și cele sârbești pomenite, precum și considerentul că arhitectura și sculptura românească datorează mult artei sârbești, fac pe D. Grabar să vadă în exemplele sârbești de la Pec și Ohrida punctul de plecare al acestei formule artistice, care a avut în Moldova un succes considerabil. Cfr. *ibid.*, p. 391—382.

- b) Prezența, între naos și pronaos, la bisericile mănăstirești, a gropniței, care are deseori deasupra o încăpere joasă, numită tainiță sau ascunzătoare.
- c) Pronaosul precedat de un pridvor deschis sau închis.
- d) Decorația exterioară formată din zone de zugrăveală.

Fig. 263. Biserica mănăstirii Probota.

Prima și cea mai mare ctitorie a lui Petru Rareș este mănăstirea Probota, ridicată în 1530, pe malul drept al Siretului, alături de vechea biserică a Sfântului Niculae din Poiana, ctitorie a lui Alexandru cel Bun, din care azi nu se mai păstrează decât câteva ruine. Biserica mănăstirii Probota se aseamănă mult cu cea a mănăstirii Neamț și se compune, ca și aceasta, din același număr de încăperi (fig. 262). Pronaosul, despărțit în două de un arc dublu, care se continuă pe ziduri, de o parte și de alta, în chip de pilaștri angajați formați din câte trei colonițe fiecare, are cele două cupole ridicate pe sistemul moldovenesc compus de arcuri piezișe, ca la bolta pronaosului Sf-lui Gheorghe din Hâr-

lău. Gropnița, de formă dreptunghiulară, acoperită cu o boltă semicilindrică dispusă perpendicular pe axul bisericii, este separată de naos și de pronaos prin pereți groși străpunși numai de câte o ușe îngustă. Introducerea acestui compartiment, pe care unii o pun, ca și pe cea a pridvorului, pe seama „nevoilor firești ale creșterii mulțimii credincioase”¹, departe de a fi fericită, strică unitatea planului, punând o separație desăvârșită între naos și pronaos, făcând din acesta din urmă un fel de anteintrare în biserică, față de care prezența pridvorului devine cu atât mai inutilă². Pridvorul, ai cărui pereți subțiri erau la început perforați de opt goluri mari — patru pe peretele dinspre Apus, patru pe cei laterali — este acoperit de o boltă semicilindrică cu penetrații, dispusă perpendicular pe axa bisericii.

Arhitectura ferestrelor este cea gotică, cunoscută din vremea lui Ștefan cel Mare. În chenarele unor uși însă, se produc oarecari modificări, prin apariția unor forme nouă, datorite influenței Renașterii italiene, care la noi pătrunde din Ardeal, prin intermediul meșterilor zidari, în această epocă aduși mai toți din aceste părți.

Așa, de pildă, ușile cari dau din pronaos în gropniță, și din aceasta în naos, au rama constituită dintr'un amestec de elemente și profile gotice, cu forme nouă de stil Renaștere. Nervurile, cari pornesc de jos de pe baze gotice sculptate, nu se mai împreunează sus în arc frânt, ci urmează curbura de modă talienească în arc în plin centru, a intradosului porții. Deasupra, într'un panou

1. Constantinescu Iași, *op. cit.*, pag. 7 și 24.

2. D-l Constantinescu-Iași, după ce pune introducerea camerei mormintelor și a pridvorului pe seama creșterii mulțimii credincioase, făcând ca această introducere să apară logică, — și s'a văzut cât de nelogic este introdusă din punct de vedere practic camera mormintelor, — înclină către o nouă părere și afirmă că aspectul lungăreț al bisericii și bogăția construcției introductive se datoresc unei influențe a arhitecturii armenesti asupra celei moldovenești din vremea lui Rareș. D-sa face o apropiere între bisericile moldovenești și câteva biserici armenesti ca Kilisse-el-Ahmar din Kurdistan, Saghapet din Vagarshapat și Hrysokephalos din Trapezunt, afirmând că tipul acestora din urmă a trecut Marea Neagră spre Balcani, unde îl găsim reprezentat, în Bulgaria, la biserica Sf. Fecioară din Petrizi, iar de aici ar fi venit spre Moldova ocolind țărmul nordic al mării. Cfr. Constantinescu-Iași, *op. cit.* pag. 23.

Apropierea între bisericile moldovenești și cele armenesti citate e fără îndoială silită. Afară de dimensiunile în lungime, — autorul pare să le fi căutat anume așezându-le una lângă alta, biserica mănăstirii Neamțu cu Saghapet din Vagarshapat și Bistrița cu Hrysokephalos, fig. 25 și 26, 27 și 28, pag. 25 — potrivire foarte ușor de găsit, bisericile n'au nimic comun. În ceea ce privește influența armenescă exercitată și asupra altor elemente, despre care D-sa vorbește imediat, este cu totul altceva. Se poate susține o influență armenescă atunci când e vorba de sistemul de bolti pe arcuri încrucișate (cfr. Balș, *Sur une particularité des voûtes moldaves.*), sau mai ales când este vorba de elemente de decorație, acestea însă aduse în Moldova mai târziu și prin intermediul Rusiei, odată cu clădirea bisericii mănăstirii Dragomirna.

obișnuit, trei baghete se încrucișează după moda gotică cunoscută în Moldova. Toată această ramă de poartă este încoronată apoi de o cornișă cu profile liniș-

Fig. 264. Biserica mănăstirii Probota. Ușa pronaosului.

tite de stil curat Renaștere (fig. 264). Mai mult decât la bisericile următoare, la Probota, arhitectura exterioară păstrează cea mai mare parte din bogăția de firide și ocnițe de pe absidele și fațadele bisericilor anterioare (fig. 263). În plus, soclul, de profilatură simplă a soclurilor dela Borzești și Reuseni, ca-

pătă o importanță deosebită prin alipirea unei bănci continue de piatră cu treaptă (fig. 26). Turla, de secțiune octogonală, decorată ca și cea dela Neamț, este ridicată pe două baze de secțiune poligonală stelată cu câte opt vârfuri.

Din pictura care, la început, și pentru prima dată în Moldova, împodobește fațadele, au mai rămas numai urme slabe și contururi.

Construcțiunile cari înfățișează în toate amănuntele elementele constructive și decorative cari caracterizează epoca lui Petru Rareș, sunt bisericile mănăstirilor Humor și Moldovița.

Biserica mănăstirii Humor, zidită cu cheltuiala marelui Logofăt Teodor, în acelaș an cu Probota, este cea dintâi terminată dintre construcțiunile

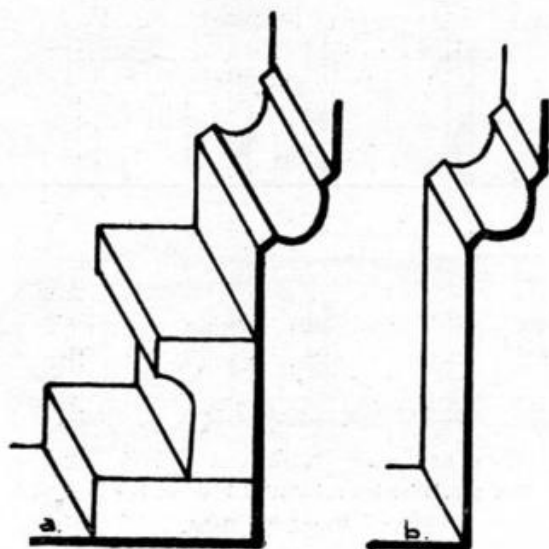

Fig. 265. Profile de soclu: a. la Probota, b. la Borzești.

ridicate sub domnia lui Petru Rareș. De plan treflat, mult mai puțin importantă ca dimensiuni decât Probota, este totuși de un mult mai mare interes, prin felul original în care ne înfățișază elementele noi cari modifică vechiul tip de biserică. Naosul acoperit cu o simplă calotă ridicată pe arcuri piezișe și altarul sunt de tipul vechiu cunoscut. Gropnița, foarte îngustă, este boltită cu un semicilindru, dispus, ca de obicei, transversal pe axa bisericii. Deasupra ei se găsește o încăpere nouă, foarte joasă, boltită la fel ca și gropnița, la care se ajunge prin o scară în spirală, practică, jumătate în grosimea zidului, jumătate către interior, în colțul Nord-Vest al încăperilor (fig. 266).

Această odă delat, foarte săracios luminată printr'o fereastră îngustă tăiată către fațada de Sud, s'a numit tainiță, după funcțiunea pe care o avea : aceea de a tainui, sau poate numai de a păstra, veștmintele de preț și odoarele bisericești.

Pronaosul, ca și cel al bisericilor Tazlău sau Cotnar, este acoperit cu o calotă sferică mare, ridicată pe pendentivi.

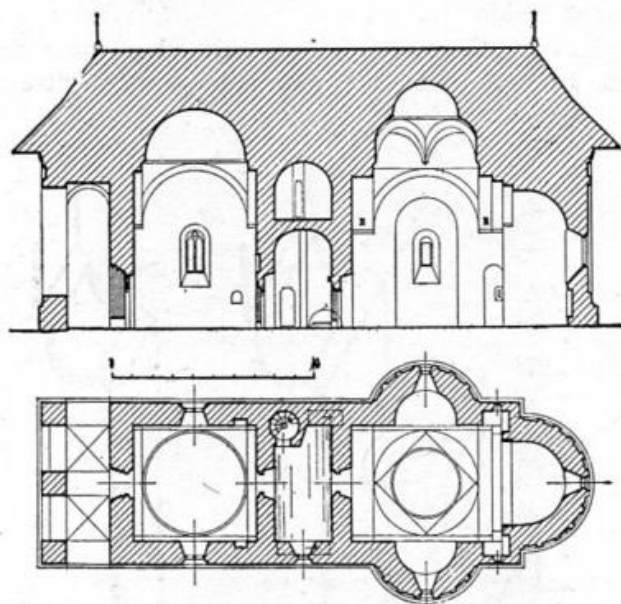

Fig. 266. Biserica mănăstirii Humor. Secție și plan.
(După G. Balș).

Elementul cel mai caracteristic, și totuși nu atât de nou pe cât s'ar părea, este pridvorul deschis, care precede pronaosul. Se compune din trei stâlpi de secțiune patrată, groși cât grosimea zidurilor bisericii, și dispuși, doi lateral, pe colțuri, și unul, median, perfect în axa bisericii.

Incăperea limitată de acești stâlpi, dreptunghiulară în plan, este împărțită în partea superioară de un arc care unește stâlpul mediu cu zidul bisericii, în două patrate, acoperite fiecare cu bolți de penetrație în cruce (voûtes d'arêtes). Stâlpii mărginași, așezați în prelungirea zidurilor laterale, sunt legați de acestea, ca și de stâlpul median, prin arcuiri ușor frânte. Prin prezența acestui pridvor, care face corp comun în mod perfect și nesilit cu biserica, unitatea acesteia nu este câtuși de puțin stricată. În partea superioară, zi-

durile fațadelor sunt în perfectă continuare, iar șirul de ocnite de sub streășină trece neîntrerupt, de pe o fațadă pe alta, pe deasupra golurilor pridvorului.

Prin felul cum este legat de biserică și prin dispozițiunea golurilor, acest pridvor, nou ca formă, este vechi ca idee. El își are originea în pridvorul-clopotniță al bisericii din Părhăuți. În adevăr, dacă la aceasta din urmă suprimăm

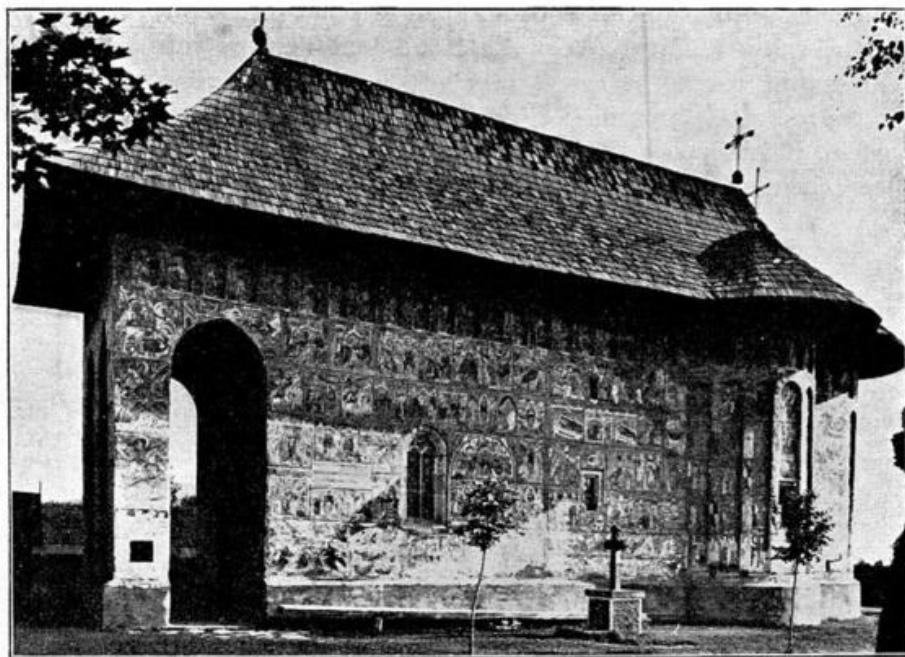

Fig. 267. Biserica mănăstirii Humor.

planșeul despărțitor al pridvorului propriu zis de clopotniță, și prelungim apoi cele patru goluri ale clopotniței până la soclu, căpătăm pridvorul dela Humor. Pridvorul-clopotniță dela Părhăuți derivă, la rândul-i, din încercarea foarte originală de clopotniță dela Arbora și Reuseni. Linia evolutivă ar fi deci: clopotniță la Arbora și Reuseni, clopotniță-pridvor la Părhăuți, pridvor simplu la Humor. Deturnarea aceasta de idei în procesul evoluției dela clopotniță, care însemnează un lucru, la pridvor, care însemnează cu totul altceva, o putem sesiza considerând Părhăuții alături de Humor. În adevăr, dacă la Părhăuți, biserică modestă de sat, prezența unei încăperi care să adăpostească clopotele era necesară, așezarea acesteia alături de biserică, după modelul embrionar atât de simplu, depractic și de puțin costisitor, de la Arbora și Reuseni,

era mult mai indicată decât zidirea unei construcțiuni speciale izolate. La Humor, biserică importantă de mănăstire, clopotnița își avea locul ei consacrat în turnul dela intrare. Repetarea ei la biserică, după tipul celei dela Părhăuți, ar fi fost, poate, fără rost. Dar constructorului dela Humor plăcându-i pridvorul dela Părhăuți, care, într'o bună măsură, apără intrarea bisericii contra curenților direcți și ai intemperiilor, l-a reprodus la construcția sa, unificând în felul cum am văzut cele două încăperi și înlocuind, aceasta ca modificare de detaliu, bolta cilindrică a celui dintâi, cu două bolți de penetrație în cruce.

Pridvorul acesta, pe care fără multă teamă de a greși îl socotesc authton, ca derivat direct din cel dela Părhăuți, este oarecum diferit de celălalt model, închis, mai vechi, pe care îl găsim prima oară la Neamț, apoi la Sf. Gheorghe din Suceava, la Probota, la Voroneț și altele. Dar și pridvorul

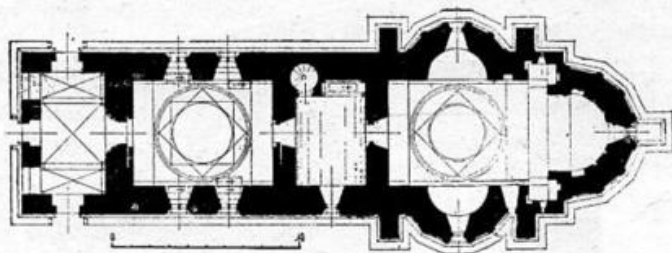

Fig. 268. Biserica mănăstirii Moldovița. Plan.

închis de mai târziu își are originea în cel deschis. Lăsând la o parte numai exonartexul Probotei, contemporan sau în orice caz cu puțin mai nou decât cel dela Humor, și care pare să derive direct din cel dela Neamț, la celelalte biserici mai noi nu e greu de urmărit linia evolutivă, clară, a pridvorului închis, plecând dela Humor și Moldovița, la Sf. Dumitru din Suceava și celelalte.

În exterior, biserica mănăstirii Humor se prezintă foarte simplă din punct de vedere arhitectonic. Din vechiul decor arhitectural păstrează numai firidele lungi de pe abside și ultimul șir de ocnite mici care înconjoară biserica de jurîmprejur. Un foarte bogat și variat decor pictural îi împodobește în schimb toate fațadele (fig. 267).

Doi ani după terminarea bisericii din Humor, meșterii lui Petru Rareș zidesc, după modelul de plan dela Humor, biserica mănăstirii Moldovița.

De dimensiuni mai mari decât biserica mănăstirii Humor, diferă de aceasta și prin alte câteva elemente importante. Naosul este supraînălțat de o turlă ridicată în interior pe sistemul moldovenesc simplu de arcuri piezișe, iar la ex-

terior pe două baze stelate suprapuse: prima neregulată, cu șase vârfuri, alungită în sensul axei mici a bisericii, a doua regulată, cu opt vârfuri. Pro-naosul, puțin alungit, reproduce pe cel al bisericii Sfântului Gheorghe din Hârlău, fiind ca și acesta acoperit cu o calotă sferică, ridicată pe sistemul complex de arcuri moldovenesti încrucișate (fig. 268). Pridvorul este de o formă puțin mai complicată, mai evoluată decât cel dela Humor, și, prin dispoziția și forma

Fig. 269. Biserica mănăstirii Moldovița.

golurilor lui, anunță deja pridvorul închis care avea să se construiască la Sf. Dumitru din Suceava. Are pereții mai subțiri decât zidurile bisericii, iar stâlpul median dela Humor, acel plin jenant din axul bisericii, a fost înlocuit cu doi stâlpi depărtați, mai subțiri, căpătându-se astfel pe fațada dinspre Apus trei goluri foarte înalte în loc de două.

Golurile laterale, precum și cel median de pe fațada principală, sunt strîmtate la bază prin introducerea a trei arcuri joase, cari constituiesc trei intrări

libere (fig. 269). La pridvorul închis, care va apărea la Sf. Dumitru din Suceava,

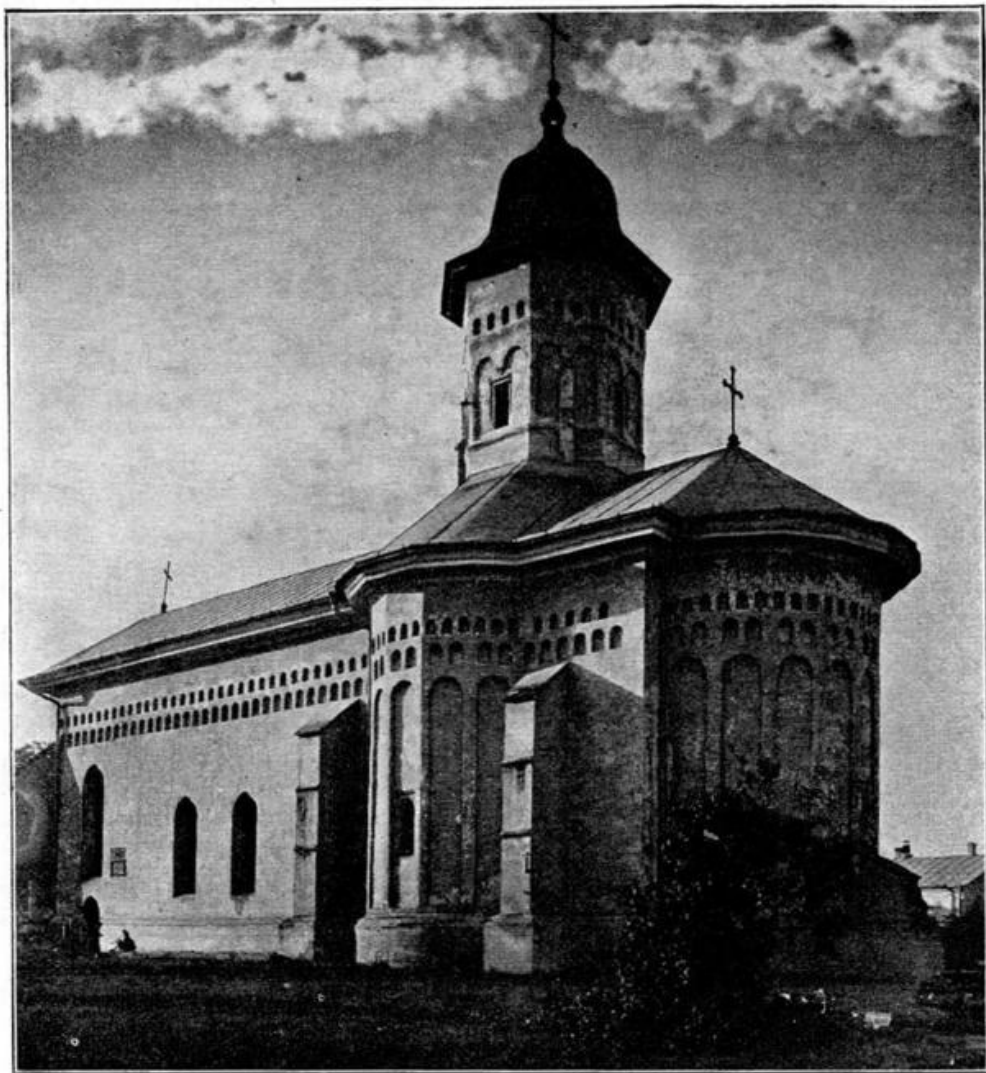

Fig. 270. Biserica Sf. Dumitru din Suceava.

cele două arcuri de pe fațadele laterale vor deveni cele două intrări, iar restul golurilor de deasupra lor, precum și celelalte trei de pe fațada principală, păstrându-și aceeași predominanță în înălțime, vor deveni ferestre.

În ceea ce privește felul de boltire al pridvorului, el rămâne același ca și la Humor, adică o penetrație de doi cilindri — voște d'arête — cu singura deosebire că, în locul celor două bolți ridicate pe plan patrat, la Moldovița sunt trei : una centrală, pe bază patrată, și două laterale lungi.

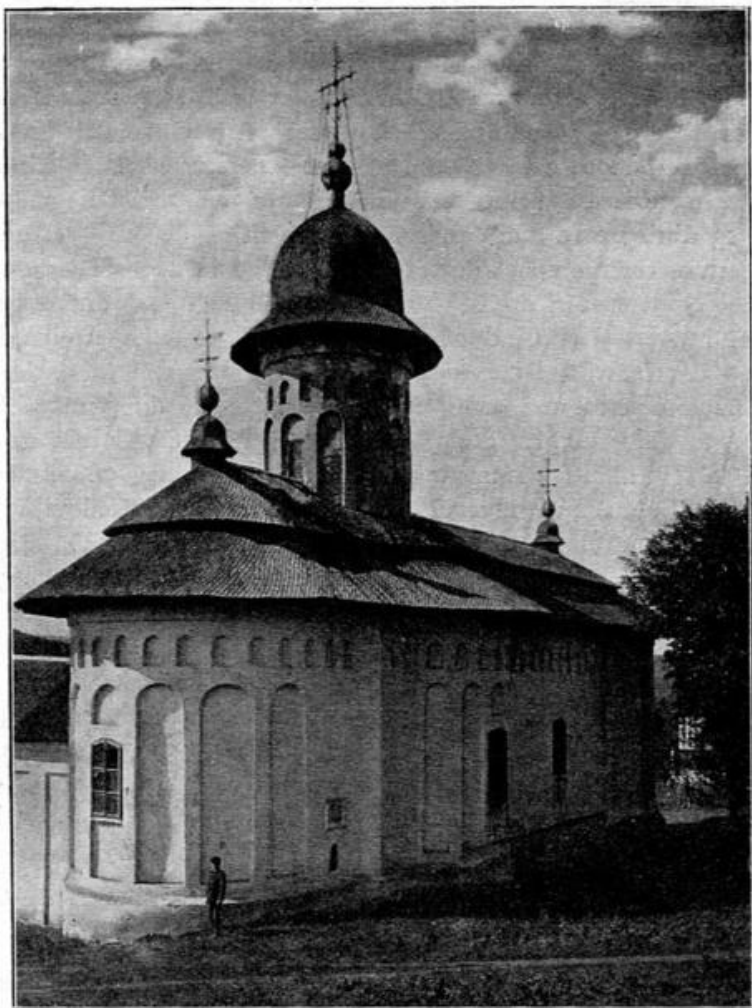

Fig. 271. Biserica mănăstirii Coșula.

În ceea ce privește aspectul exterior, Moldovița, cu absidele ei flancate de contraforți, cu lungimea ei dominantă și cu turla care-o apasă pe naos, amintește linia generală a bisericii mănăstirii Probota.

După zidirea acestei mănăstiri, epoca de construcție cu adevărat meritoasă din vremea lui Petru Rareș încetează. În afară de mici schimbări de detaliu, în special în ceea ce privește chenarele ușilor și ferestrelor, cari capătă din ce în ce mai mult un aspect pronunțat de stil Renaștere, nu se constată din partea meșterilor nici o preocupare de a găsi forme și dispozițiuni noi. Faptul acesta se datorește în bună parte și ctitorilor, cari începuseră să ceară meșterilor să le zidească biserici după felul celor existente, de ei cunoscute. Așa, de pildă, însuși Petru Rareș, adresându-se, în 1545, în scris și direct unui meșter zidar, îi cere să vie să-i zidească o biserică în felul celei din Suceava¹.

În acest fel, epoca această de construcție, care urmează zidirii Moldoviței și care se caracterizează printr'un număr mare, remarcabil de mare, de construcții — 13 din câte se mai cunosc, ridicate în 20 de ani — este din punct de vedere arhitectonic o epocă de stagnare, fără să fie totuși decadentă. Bisericile cari se contruesc în această vreme, începând cu cea din orașelul Baia, zidită în anul 1532, și sfârșind cu Uspenia din Botoșani, terminată la 1552, sunt toate — cu foarte mici excepții de detaliu, și numai la unele — copiate direct după monumente mai vechi, în general după cele din vremea lui Ștefan cel Mare. Așa, de exemplu, Baia² combină planul dela Cotnar cu pridvorul clopotniță dela Părhăuți; Sfântul Dumitru din Suceava, pe cel al Sfântului Gheorghe din Hârlău, cu pridvorul mărit și închis dela Moldovița (fig. 270). Urmează apoi un grup de construcții mai mici: biserica mănăstirii Coșula (fig. 271), zidită în 1535, biserica din Horodniceni, zidită la 1539, și biserica veche a mănăstirii Râșca, zidită la 1542³, al cărei plan reproduce forma și aproape și dimensiunile bisericii din Pătrăuți a lui Ștefan cel Mare⁴.

Din jurul anului 1542 datează și biserica din Zăhărești, zidită de părcălabul Hotinului, Nicoară Hîrovici. Ca plan, această biserică amintește pe cea din Cotnar, la care s'au adăugat două nișe speciale pentru proscomidie și diaconicon și s'a marcat, cu o ușoară curbura, locul sânilor (fig. 272). Are pe naos o turlă de diametru foarte mic, ridicată pe o combinațiune nouă de bolți mol-

1. G. Balș, *op. cit.*, pag. 318. E vorba de o biserică, poate nezidită, în orice caz nouă necunoscută, care urma să semene cu cea a Sfântului Dumitru din Suceava.

2. Vezi planul și vederea în G. Balș, *op. cit.*, pag. 41, 42 și 43.

3. E vorba de biserica originală dela Petru Rareș, cea dinspre Răsărit, al cărei exterior este în întregime zugrăvit, nu de cea alipită acesteia pe fațada dinspre Apus, și care a fost zidită la începutul secolului XVII de către marele vornic Costea Băcioc. Nu este exclus ca turla naosului bisericii vechi, excesiv de înaltă, să fi fost astfel modificată odată cu zidirea bisericii celei nouă.

4. Diferența de lungime e foarte mică: pe când la Pătrăuți lungimea interioară e de 14.50 m., la Râșca — abstracție făcând de partea adăugată mai târziu — e de 15.90 m.

dovenești : în tamburul ridicat pe primele patru arcuri piezișe, tambur care în bisericile anterioare constituia turla, sunt înscrise alte patru arcuri, acestea dispuse însă paralel cu arcurile mari ale naosului. Diametrul turlei, ri-

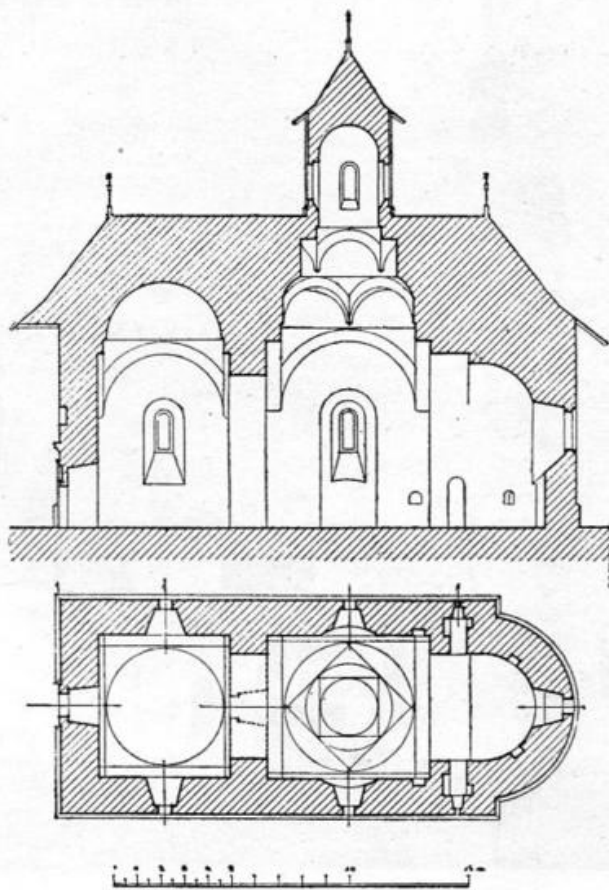

Fig. 272. Biserica din Zăhărești. Secție și plan. (După G. Balș).

dicată astfel peste trei feluri de arcuri suprapuse, este redus la mai puțin de jumătate din lungimea laturii patraturului determinat de primele patru arcuri mari (fig. 272).

Biserica Sf. Dumitru din Hârlău, a cărei dată de construcție nu se cunoaște, dar pe care Grigore Ureche în *Letopisețul* său o atribuie lui Petru Rareș,

este copiată în toate amănuntele după biserica Sf. Gheorghe a lui Ștefan cel Mare, din acelaș oraș¹.

Fig. 273. Episcopia din Roman.

Ultima clădire ridicată de Petru Rareș, dar pe care n'a apucat s'o sfârșească el, fiindcă „adormi în Domnul cu somnul cel lung”, este biserica Epis-

1. E probabil totuși ca biserica actuală să nu fie decât o rezidire aproape integrală a bisericii vechi, care, în parte dărâmată, „ca dintru'ntâi s'au zidit și s'au podobit cu sălința, oste-neala și cheltuiala dumisale Iordachi Cantacuzino” la 1779. (Cfr. N. Iorga *Inscripții* I. p. 8). Cert este că bolta pronaosului e restaurată și prezintă caracterele speciale secolului al XVIII-lea.

copiei Romanului (fig. 273). Incepută în 1542, este terminată de fiul și urmașul său la tron Iliș, abia în 1550. Este o biserică de dimensiuni mari, de tipul celei dela Proboata, fără gropniță însă, întru cât era biserică de oraș.

Biserica a suferit în decursul vremurilor, și în special în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, o seamă de modificări cari i-au schimbat aspectul ei original, atât în interior, cât, mai ales, în exterior.

Fig. 274. Mănăstirea Bistrița din jud. Neamț. Construcții din epocile lui Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare și Alexandru Lăpușneanu.

2. În primii ani ai celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, activitatea constructivă se continuă după același procedeu care caracterizează ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș. Văduva acestuia, Doamna Ecaterina-Elena, ambițioasă și mai mândră că era fată de Despot sârb decât soție de Domn român, face să se zidească între anii 1551—1552 trei biserici, cari, dacă au vreo importanță prin faptul că măresc numărul lăcașurilor de închinare, n'au în schimb nici o originalitate. Biserica Sfântului Gheorghe din Botoșani,

copiază aidoma pe cea vecină a Sfântului Nicolae din Popăuți; biserica Învierea Domnului sau Văscrisenia din Suceava este o reproducere a Sf-lui Ioan din Piatra, reproducere grosolană în ceea ce privește decorul exterior, lipsită de acea eleganță de linii și armonie de forme, cari fac din Sfântul Ion din Piatra una din cele mai frumoase biserici din vremea lui Ștefan, iar cât privește cea din urmă ctitorie a Doamnei Elena Rareș, biserica Uspeniei, sau Adormirea Maicii Domnului, din Botoșani, ea este al doilea exemplar reprodus după șablonul Sfântului Nicolae din Popăuți.

Activitatea constructivă, care s'a dovedit atât de rodnică în timpul domniei lui Petru Rareș, a fost continuată și de Alexandru Lăpușeanu.

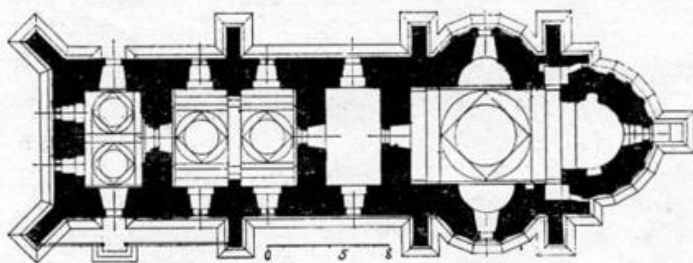

Fig. 275. Biserica mănăstirii Bistrița. Plan.

Acest domn, pe care istoria îl cunoaște ca pe un om cumplit și nedrept, n'a fost lipsit nici de gust pentru artă și nici mai ales de simțiminte religioase. El a pus să se zidească biserica mănăstirii Bistrița, veche ctitorie a lui Alexandru cel Bun, pe care o termină în anul 1554 (fig. 270), iar în a doua sa domnie începe zidirea bisericii mănăstirii Slatina, care este, alături de biserica mănăstirii Neamțului, cea mai mare dintre toate clădirile ce se zidiseră până atunci.

Ca plan, Bistrița se aseamănă foarte mult cu Probota (fig. 275). Este lipsită însă de tainiță, iar pridvorul, foarte strîmt, este boltit cu două calote mici, ridicate pe arcuri piezișe și despărțite de un arc dublou median. Slatina întrunește în sine dispozițiuni și forme de ale bisericilor mai vechi, redată însă în dimensiuni mult mai mari. Planul este o interpretare a planului Sfântului Ion din Piatra, la care, între naos și pronaos, s'a introdus compartimentul mormintelor, iar în fața pronaosului s'a construit pridvorul după moda vremii lui Rareș (fig. 277). Pe naos primește o turlă foarte înaltă, ridicată pe arcuri piezișe, iar pronaosul este împărțit, ca și la Sf. Ion din Piatra, în două compartimente de un arc dublou și acoperit cu două calote.

Dintre urmașii lui Alexandru Lăpușneanu, a clădit biserici numai Petru Șchiopul. Sub acest Domn, care a stăpânit Moldova, cu întrerupere, de trei ori, dela 1574 la 1591, se inițiază o epocă nouă pentru arhitectura moldove-

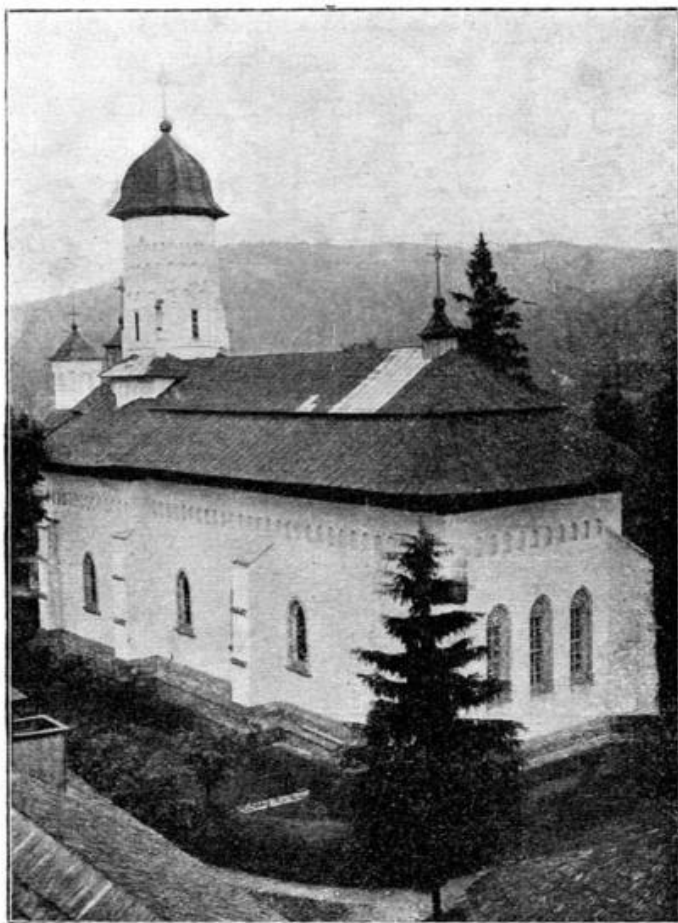

Fig. 276. Biserica mănăstirii Slatina.

nească. În timpul domniei lui se zidește totuși ultimul monument care se mai leagă în mod perfect de monumentele vremii anterioare : biserica mănăstirii Sucevița. Clădită în acelaș an cu biserica mănăstirii Galata, care avea să dea tonul unor influențe nouă venite din Muntenia, biserica Suceviței are caracterele monumentelor din vremea lui Petru Rareș. Planul ei este o combina-

a planurilor Probotei și Humorului (fig. 278). Imprumută dela monumentul de influență nouă, care era Galata, numai felul de a lumina absidele cu 3 ferestre în loc de una, iar în ceea ce privește exteriorul, reproduce pentru ultima oară decorul luxos de pictură, caracteristic vremii lui Rareș (fig. 279).

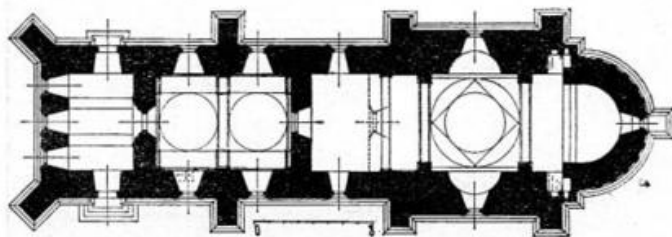

Fig. 277. Biserica mănăstirii Slatina. Plan.

3. Materialul constructiv întrebuințat în construcțiunile lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș este cel pe care meșterii îl aveau la îndemână, cel care se putea procura imediat fie la fața locului, fie în vecinătăți foarte apropiate.

Piatra brută este întrebuințată în blocuri neregulate, în general de mici dimensiuni.

Piatra de talie întrebuințată la socluri și colțuri este tăiată cu îngrijire.

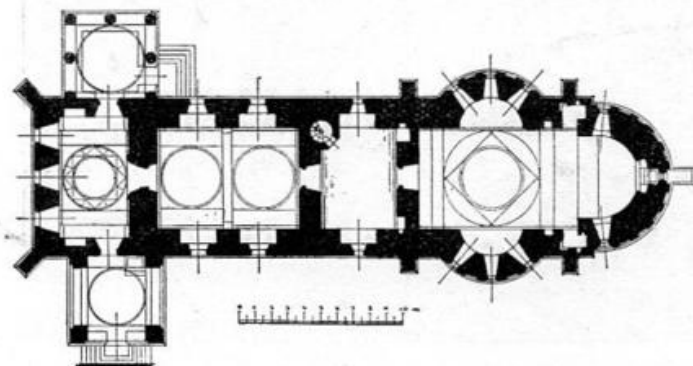

Fig. 278. Biserica mănăstirii Sucevița. Plan.

Cărămida presată, de o fabricație excelentă, are dimensiuni diferite, după locul pe care îl ocupă în construcție. Așa, de pildă, cărămida aparentă și smălțuită măsoară dela 27 până la 30 cm. lungime, 13 până la 15 cm. lățime și 6 până la 8 cm. grosime, adică sunt cărămizi de $27 \times 13 \times 5$, de $30 \times 15 \times 8$ și intermediare.

Cărămizile întrebuințate la arcuri, la colțuri și la pilaștri au forme speciale potrivit cu profilul pe care trebuie să-l accentueze în construcție. Rosturile sunt mici, 1 până la 2 cm. Cărămizile întrebuințate la construirea ar-

Fig. 279. Biserica mănăstirii Sucevița.

curilor și bolților sunt de dimensiuni mai mici și mult mai subțiri, aceasta înlesnind construirea curbelor.

În construcția bolților intră deseori, în locul cărămizii, o piatră ușoară — sigă sau calcar și tuf. — Pendentivii sunt construiți din cărămizi subțiri dispuse fie pe lat, după moda bizantină, fie deseori vertical (Popăuți și Sf. Gheorghe din Hârlău).

Mortarul este format din var alb sau negru, amestecat cu pietricele și cărămidă pisată, aceasta din urmă înlocuind nișipul.

Grosimea zidurilor este excesivă în raport cu lărgimea bisericii. Așa, de pildă, avem la :

Pătrăuți . . .	1,00 m.	pentru o lărgime de 4,50 m.
Voroneț . . .	1,20 m.	„ „ „ „ 5,30 m.
Milișăuți . . .	1,25 m.	„ „ „ „ 5,50 m.
Tazlău . . .	1,40 m.	„ „ „ „ 5,50 m.
Neamț . . .	1,50 m.	„ „ „ „ 6,30 m.

Tencuielile interioare sunt făcute cu mortar de var alb, praf de cărămidă și câlți.

Acoperișul, la bisericile fără turlă, este drept, jos sau mai ridicat (original nu mai există la nici o biserică). Materialul întrebuințat acum este tabla, țigla, sau șindrila. La bisericile cu turlă însă, problema acoperișului e susceptibilă de discuțiuni. Tendința de înălțare a bisericii moldovenesti, acel caracter distinct care o apropie în linii generale de biserica sârbească și gotică, a fost dela început accentuată de acoperișul ei țuguiat și foarte pitoresc, cum era de pildă cel al bisericii din Milișăuți. Majoritatea bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare și din epocile posterioare lui, cari s'au păstrat până în zilele noastre, au azi un acoperiș greoi, în care nu e greu de recunoscut intervenția meșterilor noi, cari, înecând în această masă grea de construcție simplă, bazele atât de elegante ale turelor naosului, au nesocotit cu totul principiile și preocupările marilor meșteri ai trecutului. Ori, e foarte ușor de constatat că dublele și triplele baze ale turelor bisericilor moldovenesti au fost cu îngrijire construite și cu mare dragoste de frumos împodobite cu ocnițe, discuri smălțuite și picturi, pentru că ele erau menite să rămâie vizibile. La toate bisericile cari au azi bazele ascunse de acoperișuri refăcute (Sf. Ilie de lângă Suceava, Neamț, Sucevița etc.), dacă se examinează aceste baze pe partea lor prinsă azi în poduri, se găsește întreg acel decor de ocnițe cu cărămizi colorate și discuri smălțuite, și câteodată se găsesc chiar și picturi (Sucevița). Se poate constata deasemenea — lucru important — pe soclurile primului tambur urma foarte clară a acoperișului vechi. Rezultă deci în mod neîndoios că acoperișurile originale erau astfel construite încât ele lăsau aparente turele cu bazele lor întregi. Care era deci forma originală a acestor acoperișuri? Clima țării și tradiția cereau învelitori cu pante repezi. Fără îndoială, acoperișurile originale erau asemănătoare cu cele pe care ni le înfățișa admirabila și pitoreasca biserică din Milișăuți. Naosul era supraînălțat de turlă; pronaosul era acoperit de o învelitoare în 4 apc, iar absida altarului și absidele laterale erau acoperite cu învelitori piramidale ori conice. Racordarea apelor cari fugeau către

bazele turlei, cu bazele însăși, se făcea printr'un sistem de șea care înlătura apele de ploi și împiedica zăpezile să se strângă în jurul bazelor. Soluțiunea nu e perfectă dar e unică, și adoptarea ei, care ne este confirmată și de reprezentările bisericilor pe respectivele tablouri votive, era impusă de: a) prezenta turlei cu bazele ei aparente, care împărțea dintr'odă acoperișul întregii construcții în 4 părți distincte; b) condițiunile locale sau mediul geografic și, înfățișat c) materialul întrebuințat la aceste acoperișuri, cel pe care meșterii locali îl aveau la îndemână: *șindrila*. Modelul acestor acoperișuri, atât pentru formă cât și pentru material, meșterii de biserici de zid l-au găsit pe loc la numeroasele bisericuțe de lemn, cari serveau la început drept credincioșilor, precum și la casele atât de pitoresc învelite ale locuitorilor stabiliți în aceste regiuni cu ploi mari și zăpezi grele¹.

1. Pentru tratarea mai pe larg a acestei chestiuni, vezi G. Balș, *op. cit.*, pag. 190—198; Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord, Paris, 1930 p. 92—96.*

T A B L O U L

bisericilor moldovenești mai importante din secolul al XVI-lea.

No.	N U M E L E	Data Construcției	No.	N U M E L E	Data Construcției
1	Sf. Gheorghe din Suceava	1514—1522	11	Râșca	1542
2	Văleni-Roman . . .	1519	12	Zăhărești	1542
3	Părhăuți	1522	13	Sf. Dumitru din Hârlău	15 ?
4	Probota	1530	14	Episcopia din Roman .	1542—1550
5	Humor	1530	15	Sf. Gheorghe din Botoșani	1551
6	Moldovița	1532	16	Văscrisenia din Suceava	1551—52
7	Baia	1532	17	Uspenia din Botoșani .	1552
8	Sf. Dumitru din Suceava	1534	18	Bistrița	1554
9	Coșula	1535	19	Slatina	1561
10	Horodniceni	1539	20	Sucevița	1582—84

CAP. VIII.

Arhitectura moldovenească de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea.

I. După epocile atât de bogate în construcții și după vremurile fericite pe cari arhitectura le-a înregistrat, în primul rând în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, apoi în timpul domniilor lui Petru Rareș și Alexandru Lăpușneanu, arhitectura moldovenească se găsește, la sfârșitul secolului al XVI-lea, în ultima fază a unei evoluții regulate, țesută, atât din punct de vedere arhitectonic cât și din punct de vedere decorativ, pe un monument tip : monumentul din vremea lui Ștefan cel Mare. În tot acest timp, dela Ștefan la Lăpușneanu, afară de ușoarele influențe ale Renașterii italienești, cari se fac simțite începând cu vremea lui Petru Rareș, și numai în arhitectura porților sau a unor ferestre, nici o altă influență străină nu-și face apariția în Moldova. Formele gotice, altoite pe planul de origini bizantine, cari se împământenesesc la începutul domniei lui Ștefan cel Mare dând naștere la monumente atât de originale, domină toată arhitectura moldovenească dela Ștefan cel Mare până la Alexandru Lăpușneanu. În compozițiunea monumentelor acestor vremi, linia evolutivă a tipurilor, foarte clară și regulată, se poate urmări cu ușurință. Această linie se frânge însă deodată și devine șerpuitoare, cu apariția primelor monumente clădite în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Odată cu zidirea monumentelor noi din această ultimă vreme, adevăratul stil moldovenesc își inițiază decăderea. Arhitectura moldovenească trece de-acum într'o fază nouă de prefacere, ultima fază merituoasă înaintea decăderii pe care ne-o vor ilustra monumentele secolului al XVIII-lea.

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, pătrunde în Moldova un nou curent de influență bizantină, mult mai puternic și mai marcat de cât acel care, la început, a dat directive în ceea ce privește configurația planului, a bolților și

a unor elemente decorative. Acest curent, venit deadreptul din Muntenia vecină, se face simțit atât în forme cât și în procedeele de construcție.

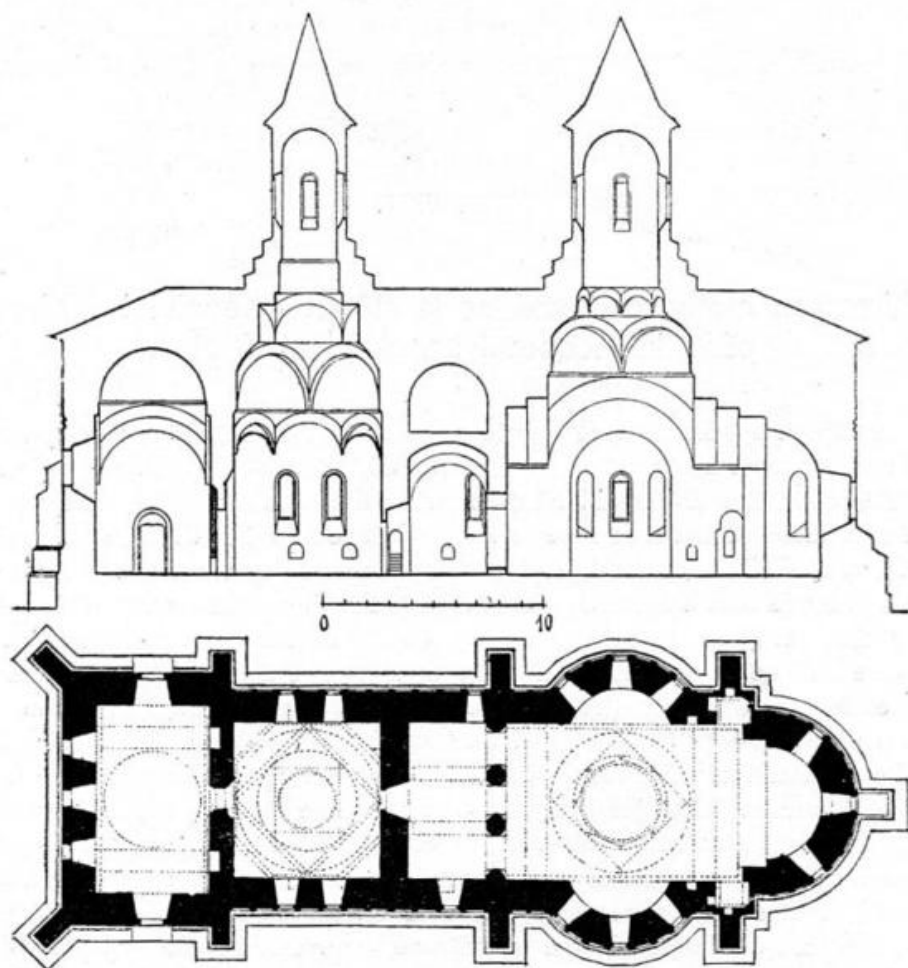

Fig. 280. Biserica mănăstirii Galata, lângă Iași. Secție și plan.

Monumentul care dă tonul acestei noi influențe, și care avea să servească apoi de model la atâtea altele, este biserica mănăstirii Galata de lângă Iași, zidită de Petru Șchiopul la 1584, în a treia a sa domnie. Ca plan, biserica păstrează dispozițiunile generale ale planului din vremea lui Rareș. Apare însă un element nou : zidul despărțitor al naosului de gropniță, care până acum

era plin și străpuns numai de o ușe centrală, este înlocuit cu trei arcade sprijinite pe stâlpi. Acest element nou pentru Moldova, introdus din nevoia de a da privire liberă către naos credincioșilor cari deveneau din ce în ce mai numeroși, pare să fi venit, împreună cu celelalte elemente noi, tot din Muntenia¹. Tot după moda muntenească sunt luminate absidele cu câte trei ferestre fiecare². Naosul este supraînălțat de o turlă, ridicată pe un sistem etajat de arcuri piezișe. Deasupra primelor patru arcuri obișnuite, în tamburul circular înscris în patratul determinat de acestea, sunt înscrise opt arcuri mai mici, cari, dând naștere unei suprafețe octogonale, reduc și mai mult diametrul turlei (fig. 280). În sistemul de bolți al pronaosului lipsesc arcurile late alipite zidurilor, arcuri cari, prin intermediul pendentivilor, făceau trecerea de la patratul de plan la cercul de bază al cupolei. Această trecere este obținută, ca la biserica episcopală din Curtea de Argeș, prin intermediul unor trompe de colț, cari la Galata sunt sferice : peste trompe se ridică un prim tambur cu patru arcuri piezișe moldovenești ; peste acestea, un al doilea rând de arcuri piezișe, dispuse normal pe axele bisericii, ca la Zăhărești, iar deasupra lor se înalță, pentru prima oară în Moldova, o turlă de diametru foarte mic. Această turlă pe pronaos, — care se găsea în acea vreme la bisericile din Muntenia, ca, de pildă, la biserica Episcopală din Argeș, Snagov, sau Tismana, — în bisericile moldovenești, al căror plan are ca prototip biserica mănăstirii Neamț, cu gropniță și pridvor, apare ca o contrabalansare a turlei de pe naos, rămasă, din cauza lungirii excesive a bisericii, prea spre Răsărit.

Fațadele, pentru prima dată în Moldova, sunt împărțite, după moda muntenească dela Curtea de Argeș, Mănăstirea Dealului, Snagov, sau Bucovăț, în două registre separate de un brâu continuu : un tor prins între două șiruri de cărămizi, dispuse ca dinții de ferăstrău. Aceste registre sunt decorate de arcade oarbe : un șir pe registrul inferior, două pe cel superior, dintre cari ultimul format din arcade mai mici (fig. 281). Dispozițiunea arcadelor dintr'un registru față de arcadele celuilalt este neregulată și prezintă aceleași caracteristici ca și cele muntenești, adică, au arhivoltele intrate în raport cu fața zidului, iar dacă se întâmplă ca o arcadă începută la colț să nu încapă în întregime pe o fațadă, ea se întoarce peste colț și se continuă pe fațada următoare.

De o înfățișare nouă și deosebită de cea a bisericilor moldovenești, atât

1. Vezi G. Balș, *Bisericile Moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București 1933, pag. 11—13.

2. Astfel sunt luminate absidele la o seamă de biserici din Muntenia : la Curtea de Argeș, vechea Mitropolie din Târgoviște, Brădet, Tutana, etc.

în ceea ce privește forma planului, cât și decorul exterior, este biserica mănăstirii Aroneanu de lângă Iași. Alături de aceasta, și numai pentru plan, poate fi citată și biserica mănăstirii Hlincea, tot de lângă Iași, zidită în timpul dom-

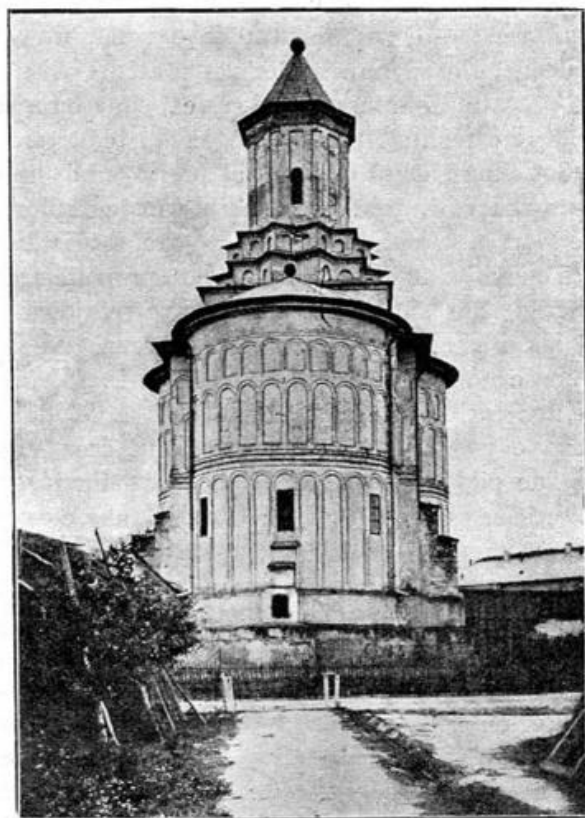

Fig. 281. Biserica mănăstirii Galata lângă Iași. Vedere dinspre Răsărit.

niei lui Petru Șchiopul și mult prefăcută în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Biserica mănăstirii Aroneanu, zidită de Aron Tiranul la 1594, are un plan triconch format dintr'un pridvor deschis, rezemat la colțuri pe stâlpi de secțiune patrată, ca la Humor și Moldovița, iar între aceștia pe coloane; dintr'un pronaos patrat, acoperit cu o calotă turtită, și dintr'un naos de formă obișnuită. Pronaosul este despărțit de naos, ca în Muntenia, de trei arcade sprijinite pe coloane (fig. 283). Fațadele sunt decorate cu elemente noi pentru

Fig. 282. Biserica mănăstirii Galata văzută dinspre Apus.

Moldova și de origini deosebite. În afară de brâul în formă de tor, de origine muntenească, pe care îl găsim și la Galata, dar care la Aroneanu încinge biserica în partea superioară, aproape de streșină, o seamă de alte elemente decorative sunt împrăștiate pe întinsul fațadelor, dându-le o notă pe cât de curioasă, pe atât de originală. Deasupra soclului se întinde de jur împrejurul bisericii, până la pridvor, și pe o înălțime de aproape un metru, un brâu continuu format din niște caneluri verticale. Deasupra acestui brâu, pe câmpul alb și la nivelul ferestrelor, urmează o fâșie de arcade oarbe, ale căror planuri intrate sunt colorate și decorate cu ornamente de teracotă în formă de stele și discuri. Brâul, care încinge biserica în partea superioară, este încadrat de

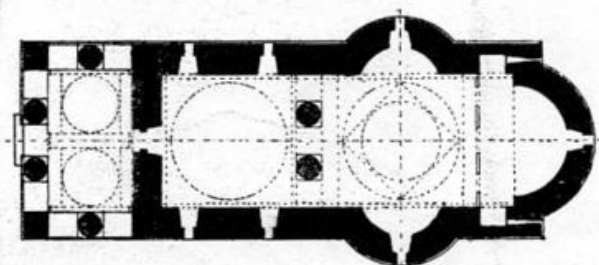

Fig. 283. Biserica Aroneanu, lângă Iași. Plan.

două fâșii de discuri de teracotă smălțuită. Fâșia de sub brâu este formată din trei șiruri de ornamente: un șir de discuri între două de stele cea de deasupra dintr'un singur șir, compus din discuri alternând cu stele. În fine, imediat sub cornișe fuge, de jurîmprejur, un alt rând de ornamente de teracotă în formă de floare de crin (fig. 284 — 285).

Procedeul acesta de a decora fațadele bisericilor cu ornamente de teracotă smălțuită este vechi atât în Moldova de pe vremea lui Ștefan, cât și în Muntenia; felul cum acest decor este dispus pe fațadele tencuite dela Aroneanu, trădează însă o manieră nouă și un procedeu de origine mai de grabă orientală.

2. Influența arhitecturii muntenești în Moldova se face tot mai simțită cu începutul secolului al XVII-lea. Biserica mănăstirii Secu, clădită la 1602, pe un plan foarte lung, în care caracterele moldovenești nu se pierd cu desăvârșire, ne prezintă fațade a căror arhitectură este în întregime muntenească (fig. 286). Elansarea verticală, caracteristică monumentelor moldovenești, care la Galata încă se mai făcea simțită, se pierde. Turelele largi, ridicate deadreptul pa arcurile mari, ca în bisericile muntenești, devin mai greoaie, mai puțin elegante, iar aspectul general al monumentului — abstracție făcând de cele câteva

Fig. 284. Biserica Aroneanu lângă Iași.

elemente decorative cari la turle mai amintesc stilul moldovenesc — este acel al unei biserici muntenesti din secolul al XVII-lea.

Pe când biserica mănăstirii Galata, cu decorul ei muntenesc, se impunea

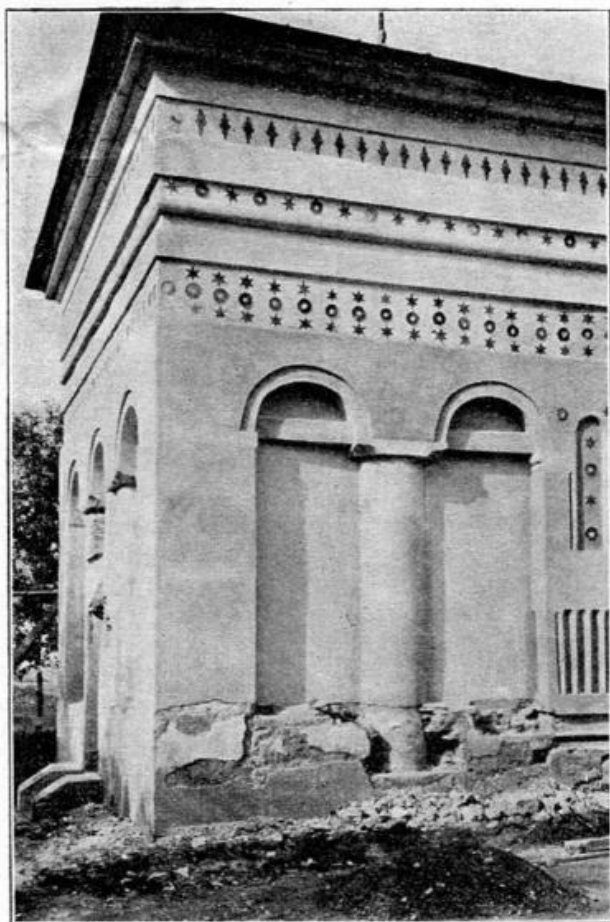

Fig. 285. Biserica Aroneanu. Pridvorul.

tot mai mult atențiunii meșterilor ziditori de biserici, în Bucovina se construiește o biserică de proporții cu totul neobișnuite până atunci. Această biserică, numită a mănăstirii Dragomirna, introduce în decorul arhitectural interior și exterior elemente și principii noi, cari se vor impune imediat, și pentru vreme foarte îndelungată, întregii arhitecturi moldovenesti următoare.

Ca plan, această biserică nu se depărtează mult de aspectul bisericilor mari, moldovenesti, anterioare, mai mult chiar, în ceea ce privește configurațiunea pronaosului și a naosului, în special, amintește foarte mult planul Sfântului Gheorghe din Suceava. Pridvorul sau exonartexul, închis, are însă o formă poligonală, formă pe care o găsim în Moldova, pentru prima oară, în timpul

Fig. 286. Biserica mănăstirii Secu.

lui Ștefan cel Mare, la pronaosul bisericii din Bălinești. Dar această formă, la biserica mare a Dragomirnei, nu vine dela Bălinești, ci dela biserica mică a mănăstirii Dragomirna, pe care acelaș meșter, — desigur sub indicațiunile înțeleptului ctitor și mitropolit Atanasie Crimca, — pare să fi zidit-o, pentru a se pregăti în vederea construirii bisericii celei mari.

Această bisericuță, care astăzi străjuește cimitirul mănăstirii, zidită în anul 1602, se compune dintr'un naos cu absidă și un pridvor (fig. 287). Absida altarului este luminată de trei ferestre, după moda nouă introdusă de Ga-

lata, iar pridvorul, de formă poligonală, deschis și rezemat pe stâlpi de asemenea poligonală cu capituluri, poate fi socotit ca o interpretare a pridvoarelor drepte de origine muntenească.

Monumentul acesta minuscule, plămădește deci unele din principiile constructive venite de curând dela Sud, principii cari sunt împrumutate apoi și dezvoltate de biserica mare a Dragomirnei. Pridvorul dela biserica mică, împrumutat de cea mare, își înmulțește numărul laturilor și se închide. Intrarea se face însă ca și la biserica mică tot pe două laturi. Absida altarului este luminată de trei ferestre, iar separațiunea naosului de pronaos se face, după

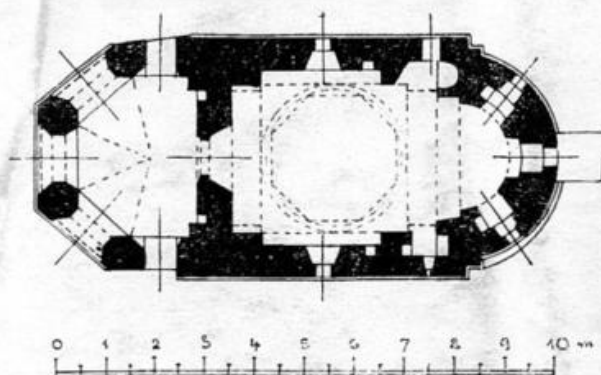

Fig. 287. Dragomirna Mică. Plan.

modelul foarte practic dela Galata și Aroneanu, prin trei arcade pe stâlpi. Ceea ce aduce nou în arhitectura moldovenească biserica mare a mănăstirii Dragomirna, sunt însă elementele decorative și felul cum sunt întrebuințate aceste elemente,

Sistemul de boltire este cel moldovenesc cunoscut. Arcurile dublouri, cari limitează patratul peste care se ridică primul tambur cu arcuri piezișe al turlei, sunt construite din nervuri, cari au aspectul unei frânghii împletite și sucite, când spre dreapta, când spre stânga. La fel sunt marcate arcurile dublouri din pronaos cu stâlpii lor, precum și stâlpii cari încadrează absidele laterale (fig. 288). Arcurile piezișe, construite după sistemul complex, peste care se ridică atât turla naosului cât și cele două calote neegale ale pronaosului, au devenit mai mult decorative și sunt împodobite de nervuri cu năsturași (fig. 289). Cu acelaș fel de nervuri sunt împodobite calotele sferice, și 'n specia bolta pridvorului, care capătă din această cauză un pronunțat caracter gotic. Toate ferestrele, ca și ușile, sunt terminate în acoladă și sunt încoronate de arhivolte intrate în raport cu fața zidului.

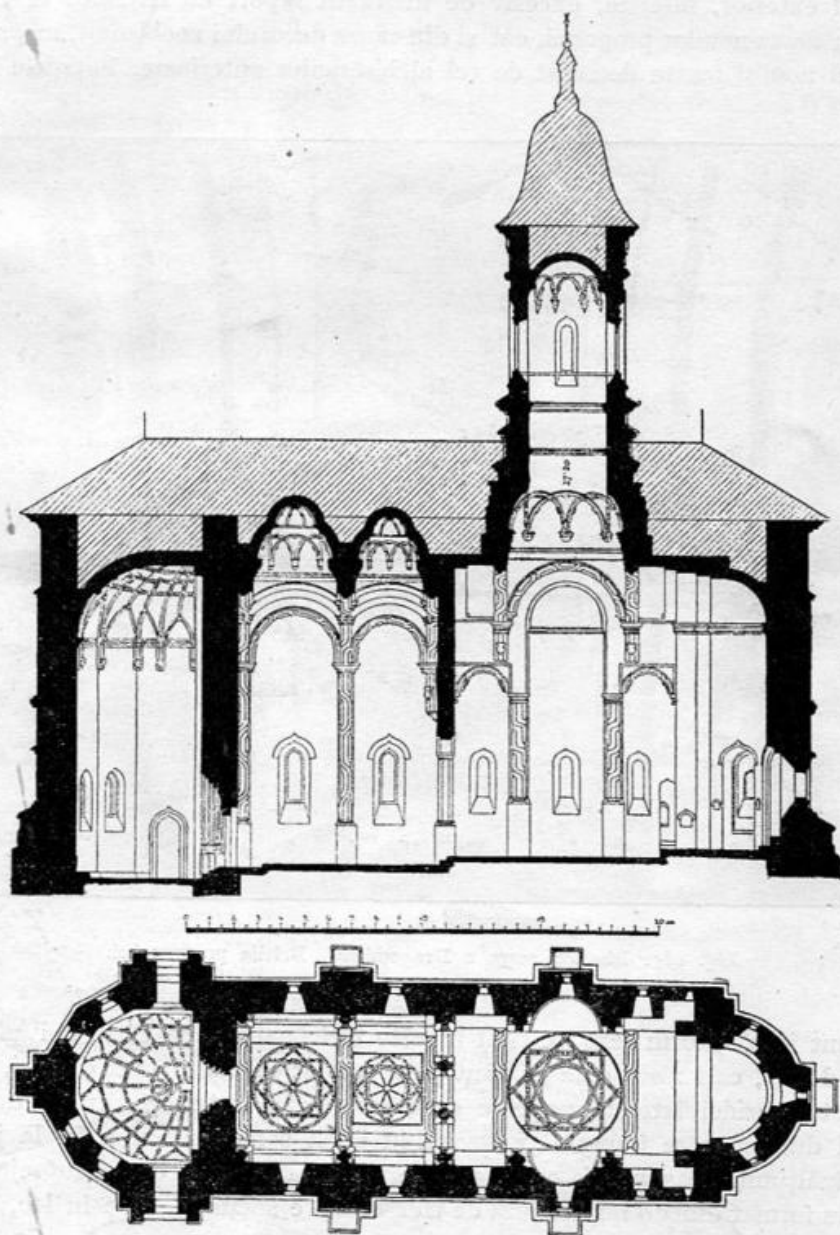

Fig. 288. Biserica mare a Dragomirnei. Secție și plan.

În exterior, biserica, excesiv de înaltă în raport cu lărgimea ei¹, are, atât din cauza nouilor proporții, cât și din cauza decorului neobișnuit, un aspect cu totul nou și foarte deosebit de cel al bisericilor anterioare. Fațadele late-

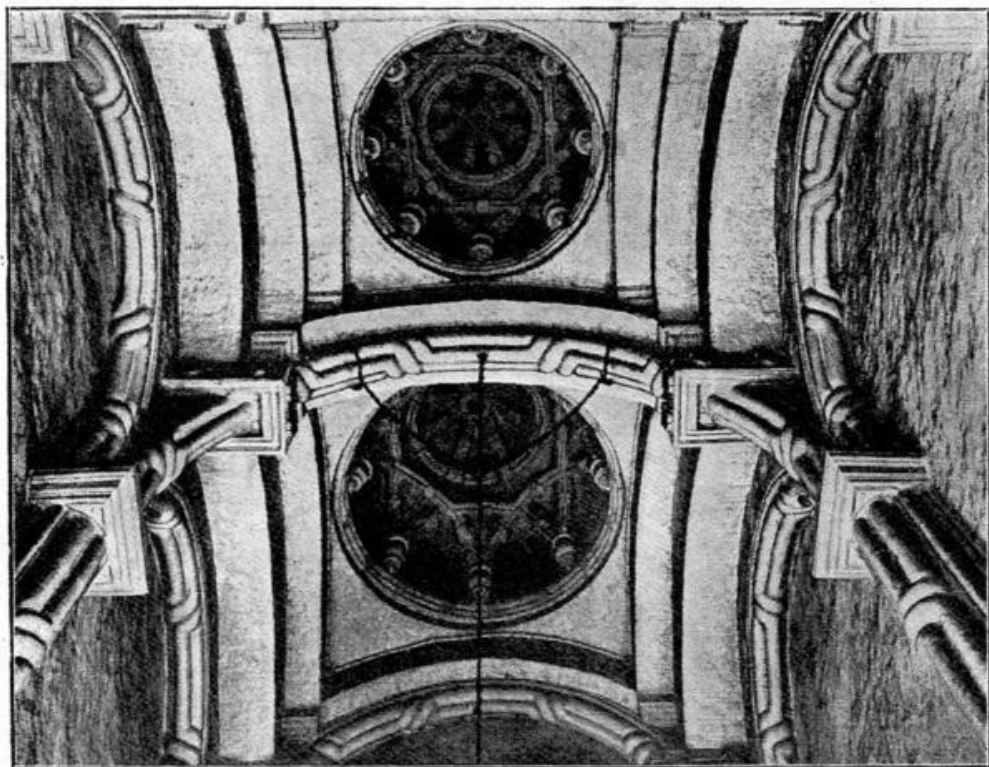

Fig. 289. Biserica mare a Dragomirnei. Bolțile pronaosului.

rale sunt împărțite în sens vertical în câte trei panouri, de către doi pilaștri lași și drepți, cari merg dela pământ până sub streșină și sunt dispuși, unul în dreptul absidei laterale, pe care o ascunde către exterior, altul în dreptul arcului dublou, care împarte pronaosul în două compartimente. Pe la jumătatea înălțimii, deasupra ferestrelor, biserica este încinsă, de jurîmprejur, de un brâu format dintr'o împletitură de trei ciubuce sucite din loc în loc, când

1. Această înălțime întrece cu mult acea tendință de înălțare caracteristică bisericilor lui Ștefan cel Mare, dând monumentului un aspect țuguat și ieșit din scară.

Fig. 290. Biserica mare a Mănăstirii Dragomirna.

la dreapta, când la stânga, întocmai ca și nervurile de pe stâlpii și arcurile dela interior¹. In partea superioară, sub o cornișe de piatră ușor profilată, pilaștrii lași sunt uniți între ei cu o serie de arcușoare în acoladă, sprijinite pe console.

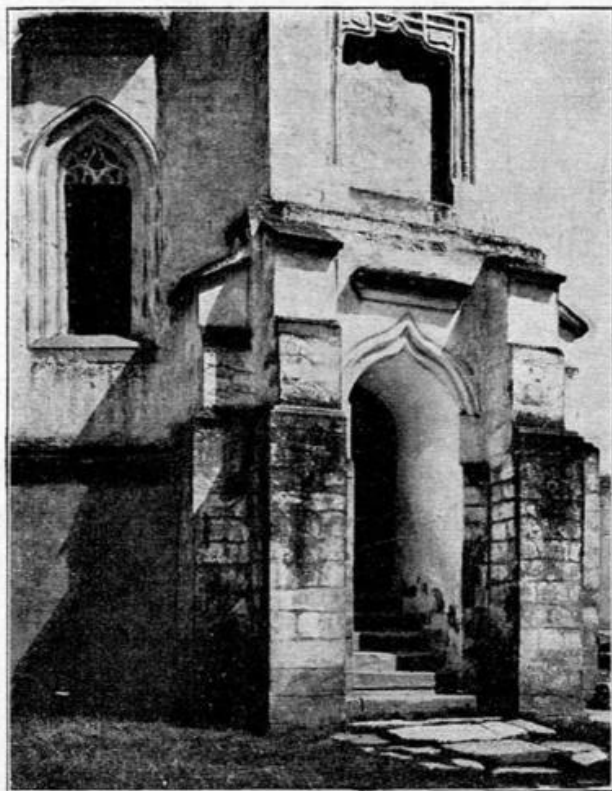

Fig. 291. Biserica mare a Dragomirnei. Intrarea principală.

Intre pilaștri, imediat sub șirul de arcușoare care-i unesc, se găsește un al doilea șir, intrat față de cel dintâi, și compus din arcușoare egale, dar mai simple și cu piciorușe mai lungi (fig. 290).

Turla, foarte înaltă, se ridică pe trei baze: una de secțiune patrată și două stelate, simple, cu câte 12 vârfuri. Turla propriu zisă este de secțiune oc-

1. Acest brâu, deși compus dintr'un element caracteristic nou, care apare pentru prima oară, probabil, la Dragomirna, ca principiu decorativ se trage din brâul de origine munteană care împarte în două fațadele bisericilor dela Galata, Aroneanu și Secu.

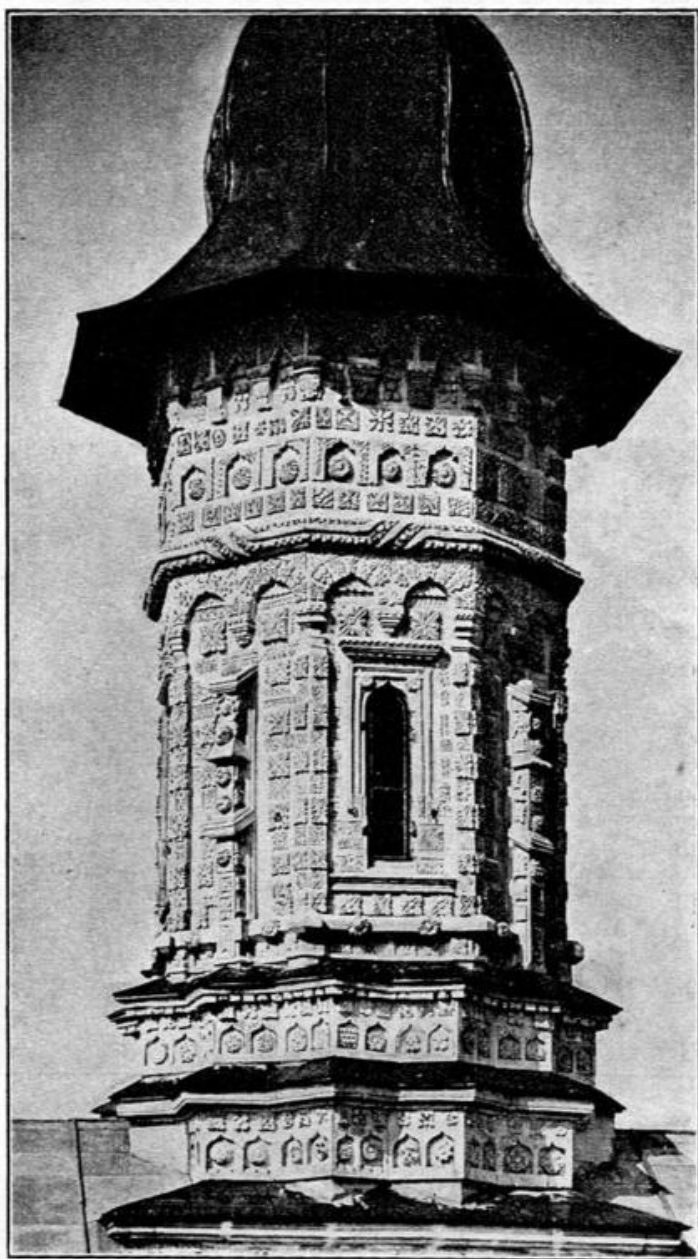

Fig. 292. Biserica mare a Dragomirnei. Turla.

togonală, și din punct de vedere structural, cu ocnitele cari decorează fețele bazelor, cu firidele terminate pe fiecare față cu arc dublou pe consolă și cu

Fig. 293. Biserica mănăstirii Solca din Bucovina.

micii contraforți dispuși pe patru din cele opt laturi, are aspectul unei turle bogate din vremea lui Ștefan cel Mare. Ceea ce diferă este materialul constructiv, format exclusiv din piatră și decorul sculptural. Fiecare piatră care compune turla este cioplită și ajurată (fig. 292).

Rețeaua aceasta de ornamentație în relief, care mai târziu va acoperi nu numai turlle, dar și fațade întregi, ca principiu decorativ este de origine orientală, armeano-caucaziană și rusească. În Moldova, această influență a

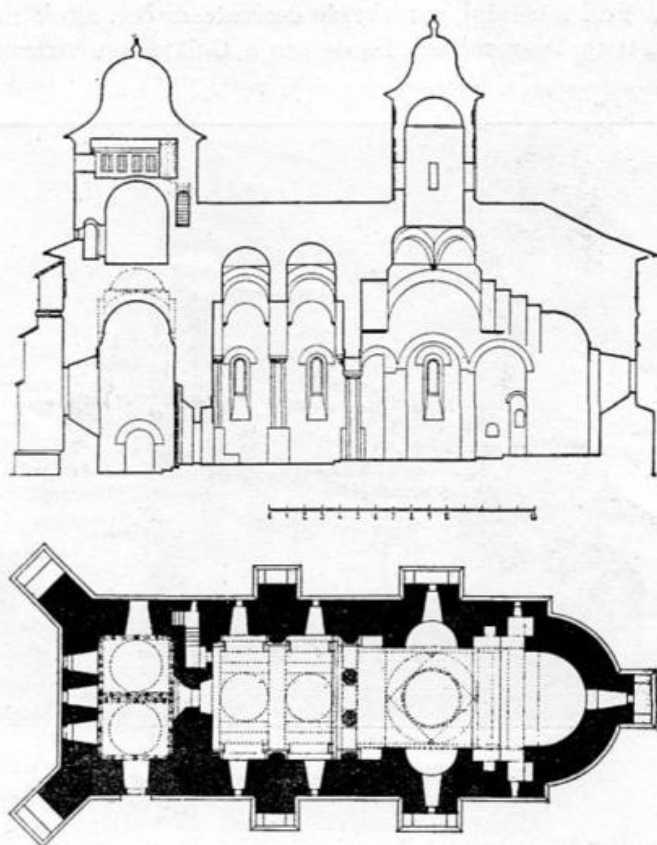

Fig. 294. Biserica mănăstirii Bărnova. Secție și plan.

putut veni, fie direct prin ivirea unui meșter caucazian¹, fie, cum pare mai probabil, prin intermediul Rusiei, unde tipul acesta de decor apare încă din secolul al XII-lea la Vladimir și în regiunea suzdaliană, influențată direct de Armenia și Georgia².

Cu zidirea bisericii mari a mănăstirii Dragomirna, alături de celelalte

1. G. Balș, *Bis. Mold. din veacurile XVII și XVIII*, pag. 35.

2. Al. Busuioceanu, *op. cit.*, pag. 11.

două biserici importante, Galata și Aroneanu, arhitectura moldovenească se găsește, la începutul secolului al XVII-lea, îndrumată pe o cale nouă; calea influențelor diverse, cari, foarte curând, aveau să o conducă la decădere. Monumentele clădite în perioada de timp care urmează construcției Dragomirnei, până către sfârșitul secolului, sunt unele derivate direct, altele numai influențate, fie de biserica Dragomirnei, fie de cea a Galatei sau Aroneanu.

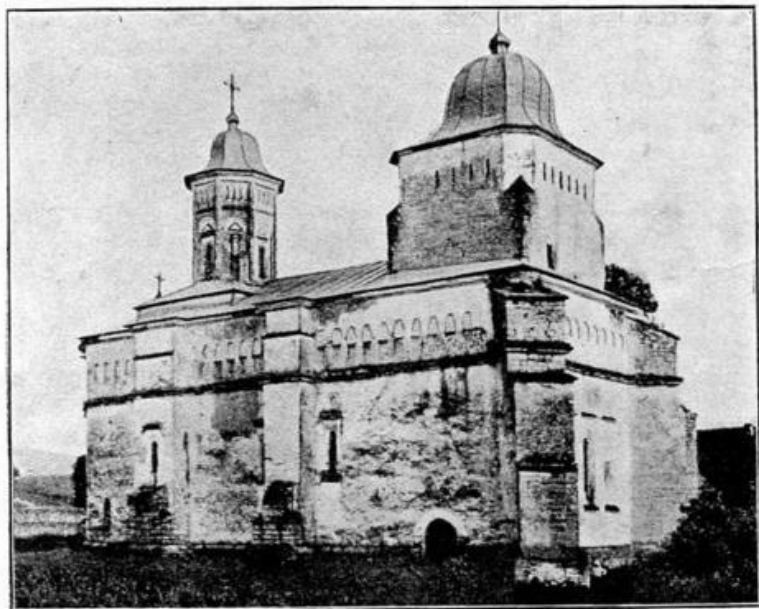

Fig. 295. Biserica mănăstirii Bârnova.

Dela cea dintâi se inspiră, în primul rând, în ceea ce privește elansarea verticală exagerată și ornamentația, biserica mănăstirii Solca, tot din Bucovina (fig. 293), zidită între 1612 și 1620. Ca plan, această biserică se apropie de tipul vechi al Bistriței lui Lăpușneanu, având însă absidele laterale ascunse, ca la Dragomirna, de un pilastru lat și foarte puternic.

Mult mai apropiată de Dragomirna, atât ca dispoziție de plan cât și ca decor interior și exterior, este biserica mănăstirii Bârnova (fig. 294), începută la 1629 de Miron Barnowschi și sfârșită de Istrate Dabija¹. Planul este identic cu cel al Dragomirnei, numai pridvorul e de un alt tip, având, după uzul

1. G. Balș, *op. cit.*, pag. 96.

unor biserici mai mici din acea vreme, clopotniță deasupra (fig. 295). Nervurile construite din ciubuce împletite și răsucite decorează numai arcurile bolților din pridvor; restul arhitecturii interioare este lipsită de această pozoabă, atât de întrebuițată la Dragomirna. Exteriorul, de o linie mai puțin elegantă decât Dragomirna, îngreuiat prin prezența turnului-clopotniță ridicat pe pridvor, prezintă aceleași particularități arhitectonice. Pilaștrii lați și proe-

Fig. 296. Biserica Barnowski din Iași.
(Pridvorul din față este o adăogire târzie).

minenți, construiți în dreptul absidelor laterale și a arcului dublou din pro-naos, merg până sub streășină. Un brâu format dintr'o împletitură sucită de ciubuce încinge biserica deasupra ferestrelor, iar peste el, între pilaștri, se întind două șiruri de ocnite simple.

Dintre monumentele mai principale de înrăurire muntenească, transmisă prin intermediul Galatei sau al bisericii Aroneanu, pot fi menționate, în afară de biserica mănăstirii Secu, pomenită mai sus, bisericile : Barnowski din Iași, zidită la 1627, care are pe pridvorul munteneșc, acum zidit, un turn-clopotniță (fig. 296), biserica Adormirea Maicii Domnului din Ițcanii Vechi, din prima jumătate a sec. al XVII-lea (fig. 297), biserica din Bucjulești-Neamț, acum în ruină, apoi bi-

serica Mirăuților, rezidită în prima jumătate a secolului al XVII-lea¹ (fig. 298), pe locul celei vechi, clădită în vremea domniei lui Alexandru cel Bun, Sf. Ion din Siret și altele.

În timpul domniei lui Vasile Lupu, la 1639, meșteri streini, cunoscători ai artei orientale armenesti, arabe și rusești, construiesc la Iași, din ordinul

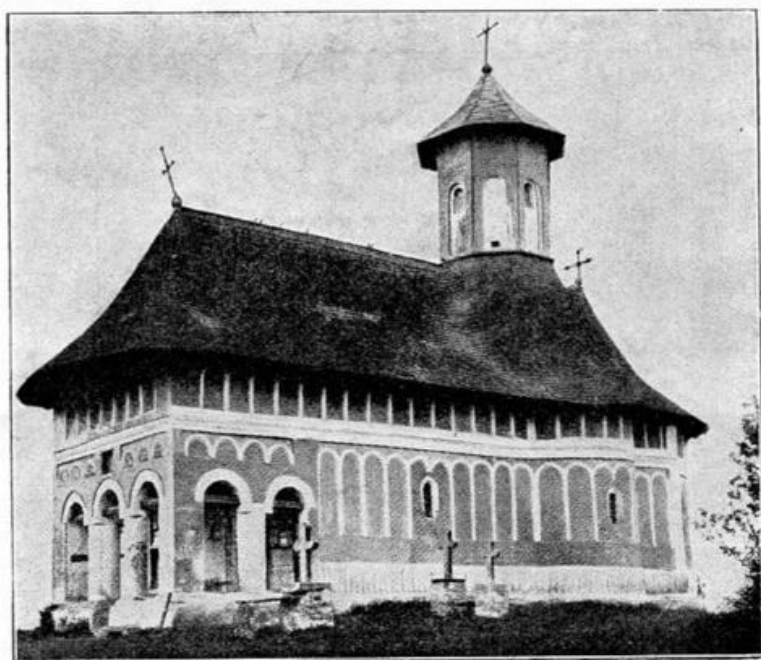

Fig. 297. Biserica în stil muntenesc din Ițanii Vechi.

și dorința de fast a domnitorului, biserica celor trei Ierarhi, sau, cum îi zice poporul, a Trei Sfetitelor².

La începutul domniei, după ce sfârșește biserica Sfântului Ioan Botezătorul din Iași, începută de înaintașul său Miron Barnowschi, Vasile Lupu, pune să se zidească o seamă de biserici, unele mai mici, altele mai mari (biserica din Șerbești, jud. Neamț, Sf. Atanase din Copou, Sf. Dumitru din Orhei, cari, din punct de vedere constructiv și decorativ, nu prezintă prea mare importanță, ele urmărind de aproape tipul bisericilor moldovenești mai vechi,

1. Balș, *op. cit.*, pag. 113. Biserica actuală a fost reclădită de Romstorfer între 1898—1903.

2. Pe slavonește cei trei sfinți Vasile, Grigore și Ioan.

cu unele modificări de detaliu caracteristice vremii în care au fost construite. Cu biserica celor Trei Ierarhi din Iași, Vasile Lupu a voit însă să dea o probă de lux covârșitor, de posibilități constructive și de putere. Dar arhitectul acestui strălucitor monument, Enache Etisi, după unii grec, după alții armean trăit la Constantinopol, în afara de haina dantelată și aurită cu care îmbracă biserica pe dinafară și pe dinăuntru, nu aduce nimic nou în arhitectura moldovenească. El împrumută planul dela biserica mănăstirii Galata, căruia îi suprimă gropnița și îi strîmtează pridvorul, făcându-l să aibă aceeași lărgime cu pronaosul, ca în bisericile mai vechi (fig. 299), iar elementele de decor interior, ca și pe cele de decor exterior, cari se leagă în mod rațional cu arhitectura

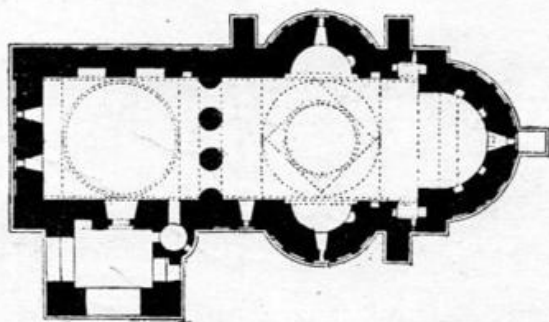

Fig. 298. Biserica Mirăuți din Suceava. Plan.

monumentului, le împrumută dela biserica mănăstirii Dragomirna. Găsim astfel în biserica dela Iași, împreunate în mod intim, cele două curente principale, muntenesc pentru plan și oriental pentru decor, determinate, la începutul secolului, de cele două mari monumente: Galata și Dragomirna.

Cele două turle cari se ridică pe naosul și pronaosul bisericii Trei Ierarhi, egale și ca diametru și ca înălțime, sunt construite în mod perfect asemănător cu turla naosului bisericii dela Galata. Arcurile dublouri ale naosului, arcurile transversale și longitudinale ale pronaosului, precum și cele ale calotelor din pridvor cu calotele însăși, sunt subliniate de nervurile caracteristice dela Dragomirna, formate din împletituri sucite de câte trei ciubucă de piatră. Ferestrele și porțile, terminate în acoladă și împodobite cu muluri gotice, sunt deasemenea foarte influențate de cele dela Dragomirna.

Fațadele, foarte bine proporționate, sunt împărțite, după moda muntească, dar cu brâul împrumutat dela Dragomirna, în două registre. Acest brâu de ciubuce împletite este foarte luxos așezat pe o bandă continuă de marmură cenușie, pe care sunt gravate ornamente de stil baroc.

În partea superioară, imediat sub cornișe, fuge un șir de arcușoare în acoladă, sprijinite pe console și luxos împodobite cu ornamente sculptate. Sub ele, se întinde un șir de ocnite, ale căror piciorușe sunt formate din colonite umflate la mijloc și decorate cu ornamente în chip de solzi. În spațiul închis de

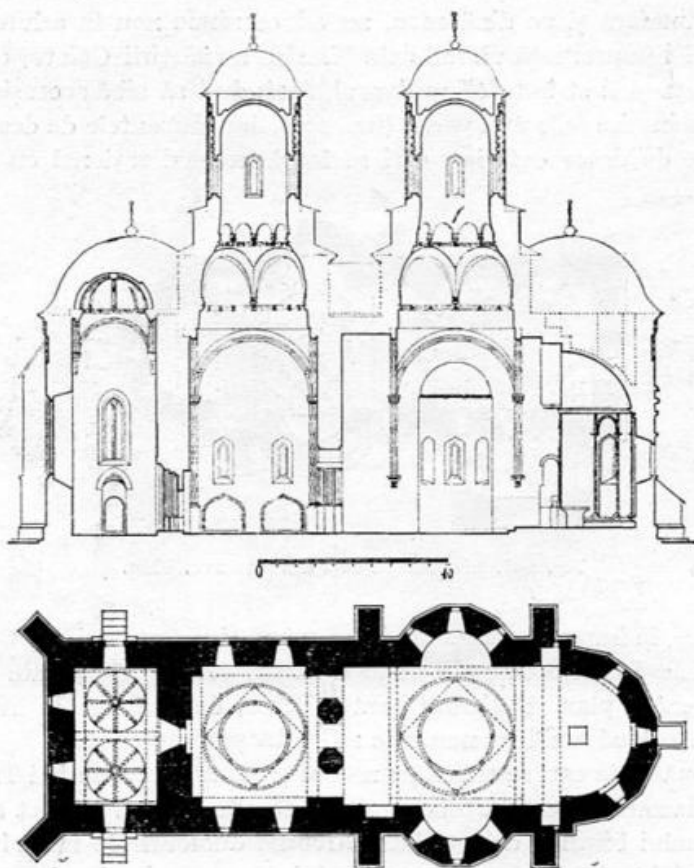

Fig. 299. Biserica Trei Ierarchi din Iași. Secție și plan.
(Relevu făcut înainte de restaurare, de prof. G. Emilian).

aceste ocnite, sunt dispuse, în relief, vase din cari ies mănunchiuri de flori (fig. 300 — 301).

Tot restul fațadelor este apoi tapisat cu un decor sculptural minuțios și continuu (fig. 301), dispus fără economie, ca și fără regulă. În afară de turle, unde ornamentul urmează de aproape liniile de arhitectură, de brâul median,

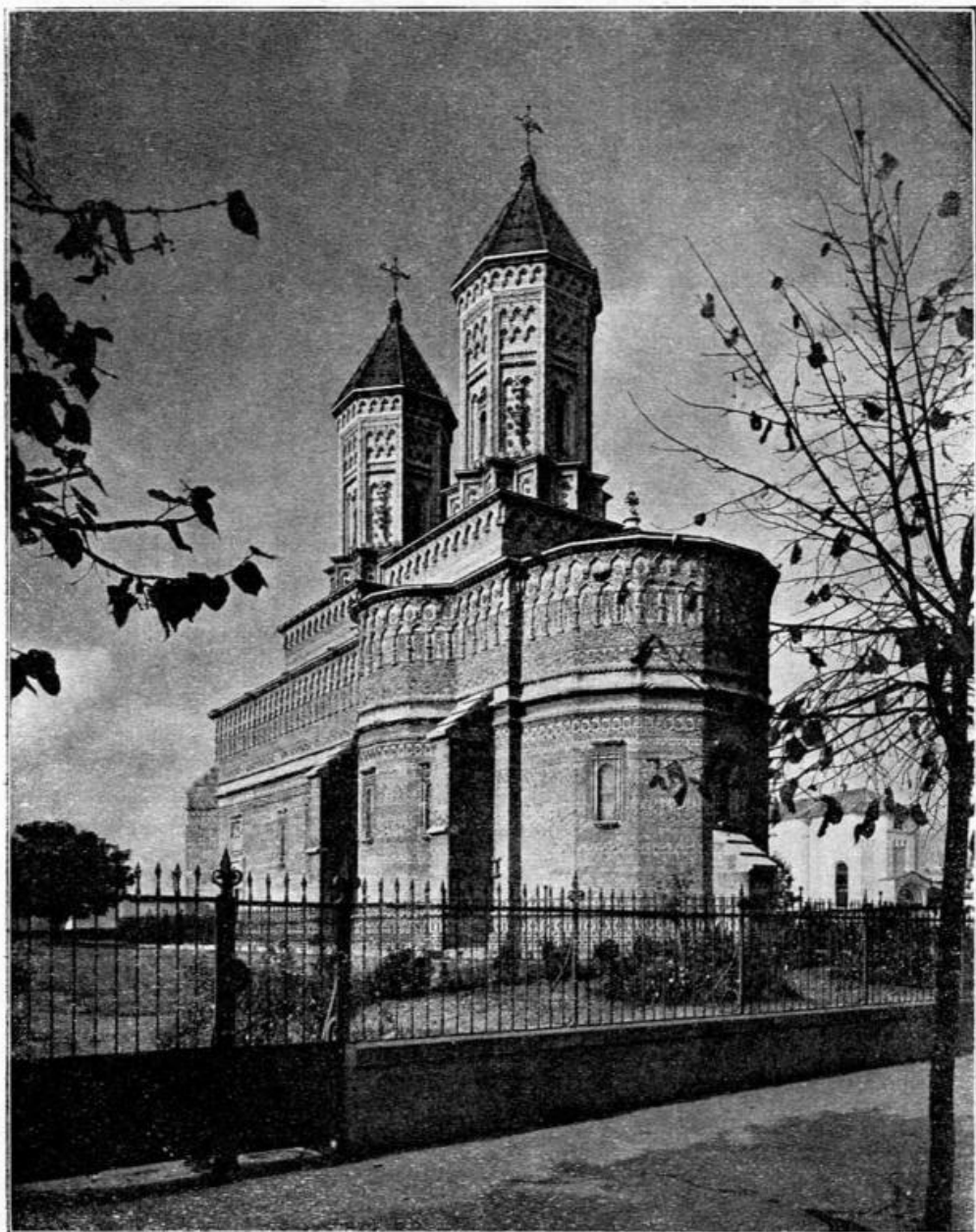

Fig. 300. Biserica Trei Ierarhi din Iași, restaurată de Lecomte du Nouy.

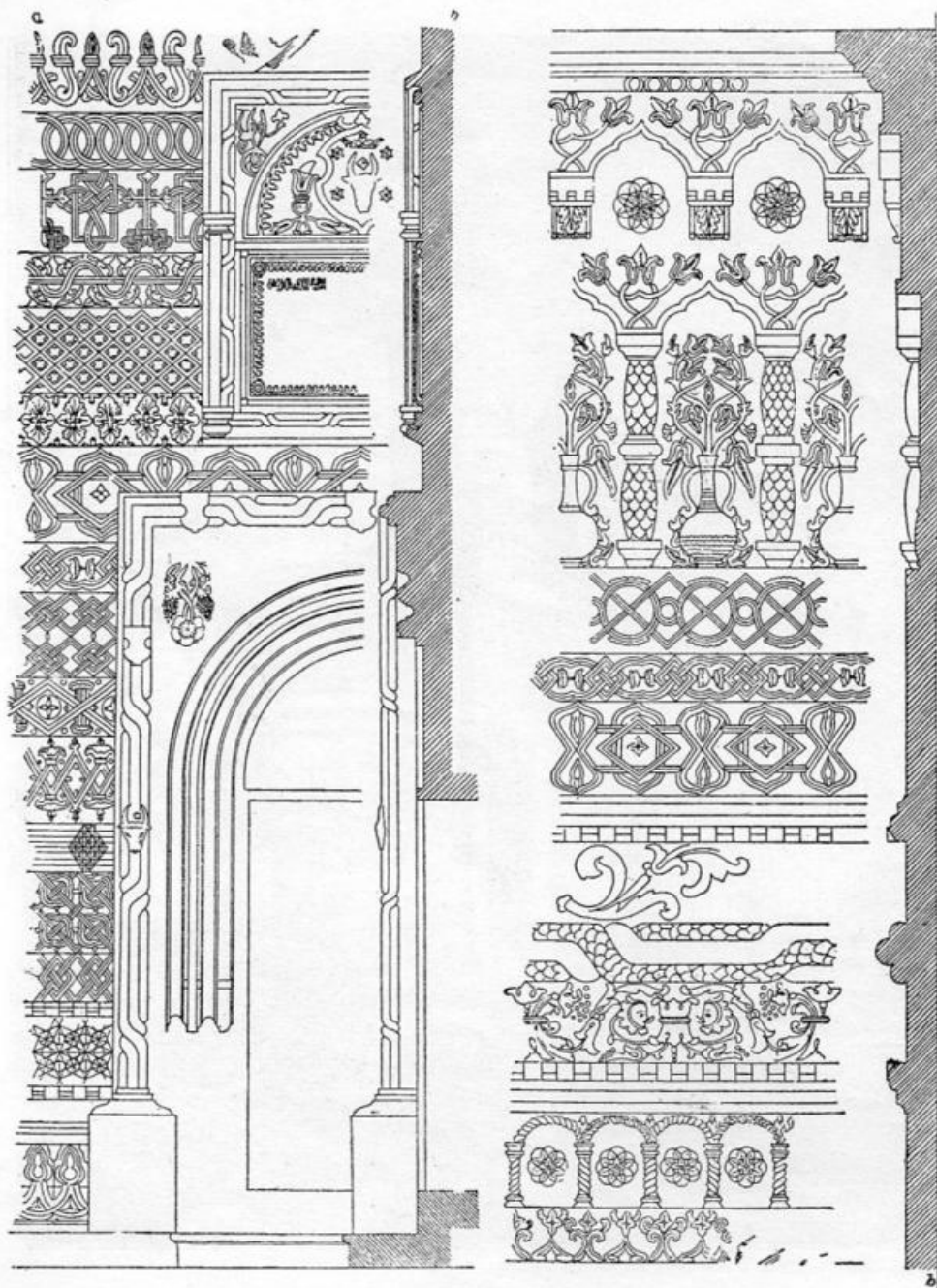

Fig. 301. Biserica Trei Ierarhi din Iași. Detaliu de fațadă.
(Desen făcut înainte de restaurare, de prof. G. Emilian).

care împarte fațadele în două registre distincte, și de șirul de arcușoare de sub streșină, cu ocnițele de sub el, elemente cari au o consistență arhitectonică, celelalte ornamente, de tot felul, geometrice sau florale, brodează fără nici o regulă fiecare asiză în parte.

Continuitatea aceasta de broderie în relief pe o suprafață atât de întinsă de piatră, nu este prea fericită. Ea reprezintă în adevăr un lucru nou, dar este ceva căutat anume, și numai cu scopul de a mări splendoarea unui monument, pentru a satisface cu ea vanitatea unui domnitor bogat, a cărui fire era plecată către iubire de glorie și de lux covârșitor¹.

Această clădire nouă nu influențează mult, după cum s'ar fi putut aștepta — și în ceea ce privește acea exuberanță de decor deloc — arhitectura monumentelor următoare.

O altă clădire a lui Vasile Lupu, biserica Goliei — ultima sa ctitorie zidită pe locul unde se găsea atunci o bisericuță, ctitorie a unui boier Golea, din timpul lui Petru Schiopul², avea să aibă un mai mare răsunet și o înrăurire mai vădită asupra monumentelor vremii următoare, decât Trei Ierarhii din Iași.

Planul Goliei, de dimensiuni foarte mari, păstrează în ceea ce privește împărțea interioară, aceleași principii ca și planurile bisericilor mai vechi; are însă un aspect cu totul diferit de al acestora. În interior se prezintă ca un simplu dreptunghi, terminat cu o absidă, împărțit însă în pronaos și naos de un zid sprijinit pe trei arcade. În exterior, acest dreptunghi se îngroașe în dreptul naosului, cuprinzând în îngroșarea lui, pe de o parte, absidele laterale, semicirculare și de rază foarte mică, pe de alta, nișele speciale ale diaconiconului și proscomidiei (fig. 302).

Turlele bisericii — două înalte pe pronaos și naos și alte două pe pridvor și altar — sunt ridicate pe o serie de arcuri etajate de caracter rusesc, dispuse, la turlele mari, pe o suprafață tronconică.

Arhitectura exterioară are un aspect și e de un stil cu totul nou pentru Moldova. Fațadele, construite din piatră de talie lucrată cu foarte mare îngrijire și pricepere, sunt decorate de o serie de pilaștri clasici cu baze și capiteli corintice. Pilaștrii au bazele lor la pământ, iar deasupra susțin o bogată cornișă de profile clasice, cu friză împodobită, după moda italienească, cu sculp-

1. Este în aceasta o deosebire profundă față de modul de a decora piatra în monumentele armenesti sau arabo-otomane, deosebire deci și față de acel mod care fusese împrumutat din arta armeno-arabo-otomană, mult mai de vreme, de biserica Episcopală din Curtea de Argeș, și, într-o măsură mai mică, de biserica mănăstirii Dealu. La aceste din urmă monumente — ca de altfel și la Dragomirna, acolo unde decorațiunea există — ornamentul se leagă cu liniile principale de arhitectură.

2. N. Iorga, *op. cit.*, pag. 303.

turi, cu mutule și console. Între pilaștri, cari sunt grupați când câte doi (pe corpul principal), când câte unul (pe absidă și pridvor), se deschid ferestre mari în arc de cerc, încadrate de pilaștri sprijiniți pe console și încoronați de frontoane triunghiulare (fig. 303.) Ordonanța aceasta arhitectonică de pe fa-

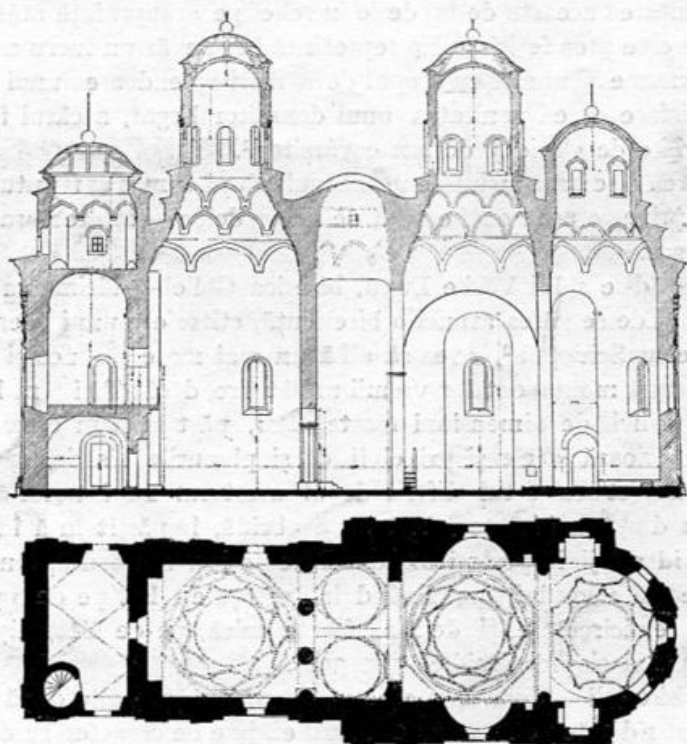

Fig. 302. Biserica Golia din Iași. Secție și plan. (După G. Balș).

țadele Goliei este exact cea italienească, pe care o găsim la atâtea monumente din Roma și Italia secolului al XVI-lea, și care face trecerea între Renaștere și Baroc. Calea pe care a sosit în Moldova această arhitectură, poate fi cea directă — vreun meșter adus deadreptul din Italia¹ — sau, cum pare mai probabil, cea indirectă, și anume prin intermediul Poloniei, covârșită în acea vreme de înrăurirea stilului baroc, țară cu care Vasile Lupu a avut în ultimii ani relațiuni destul de strânse².

1. G. Balș, vorbind de călătorul italian Cornelio Magni, care a vizitat Golia la 1672, zice că i s'a spus atunci acestuia că printre meșterii constructori ai bisericii au fost și italieni aduși chiar din Roma: *Bis. Mold. din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea* pag. 166.

2. G. Balș, *ibid.*, pag. 166.

Partea din fațade de deasupra cornișei, dimpreună cu turelele și cu bazele lor, prezintă un decor compus din elemente de proveniență orientală, caracteristice primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, și cari sunt justificate, aici, prin refacerea în această epocă a turelor și bolților, distruse de foc și de cutremur, pe vremea lui Grigore Ghica Vodă¹.

3. Arhitectura celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea este caracterizată prin câteva monumente foarte importante ca mărime, dar nu tot atât

Fig. 303. Biserica Golia din Iași.

de însemnate ca originalitate. Ele reproduc în linii mai mult sau mai puțin exacte cele două monumente esențiale clădite către jumătatea secolului : Trei Ierarhii și Golia.

Astfel, dușmanul și urmașul la domnie al lui Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, copiază, în 1655, Golia la Cașin, dând însă arhitecturii exterioare o linie mult mai liniștită, cu pilaștrii dreupți, fără capiteli corintice și fără cornișă împodobită deasupra lor. Acelaș domnitor rezidește, în alte forme decât cele originale, și după normele vremii sale, biserica mănăstirii Putna, dăruită de Vasile

1. Letopisețul lui Neculae Muste III. pag. 192. apud. Balș, *op. cit.*, pag. 163. Vezi deasemenea pentru discuțiunea în jurul arhitecturii acestei bisericii, N. Ghika-Budești : *Biserica Golia* în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1924 și mai ales G. Balș, *op. cit.*, pag. 159—166.

Lupu.¹ Ca plan, această biserică reproduce pe cel al Galatei. Arhitectura interioară, din punct de vedere structural și sumar decorativ, amintește pe cea a bisericii Trei Ierarhi din Iași. Turla de pe pronaos dela aceasta din urmă

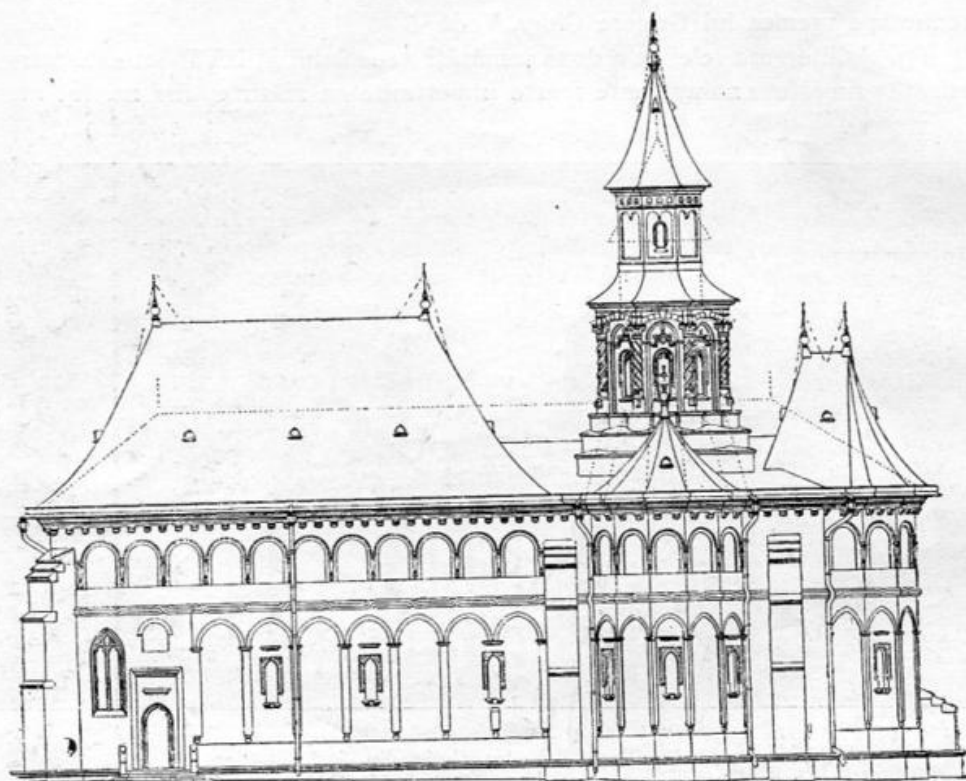

Fig. 304. Biserica mănăstirii Putna. Fațada laterală (după G. Balș).

este însă înlocuită la Putna de o largă calotă sferică, ridicată pe nervuri întretăiate după sistemul complex al arcurilor piezișe moldovenești.

Turla naosului, reclădită în două epoci diferite, înlocuiește pe cea originală din vremea lui Gheorghe Ștefan, care fusese dărâmată de un cutremur în 1739. Partea de jos, ridicată pe o bază cu colțurile rotunjite după moda barocă a secolului al XVIII-lea, și având muchiile fețelor împodobite cu colonete răsucite, este opera mitropolitului Iacov; partea superioară, de dia-

I. Inscripția ne spune că biserica „a înalt-o Io Georgie Ștefan Voevod și s'a săvârșit în zilele lui Io Istrati Dabija Voevod în anul 7170”.

metru mai mic și de o arhitectură mai simplă, a fost adăugată de Romstörfer care a restaurat biserica în 1902.

Fațadele sunt împărțite de brâul în torsadă în două registre, decorate, cel de jos, cu arcade oarbe, lungi, sprijinite pe colonete ce se sfârșesc în mod foarte curios pe console, iar cel de sus, cu un rând de ocnite turtite și intrate

Fig. 305. Biserica mănăstirii Cetățuia, lângă Iași.

în raport cu fața zidului (fig. 304). Aceste ocnite, ale căror arcuri se sprijinesc pe colonete de o formă curioasă, dimpreună cu șirul de arcușoare de deasupra lor, amintesc foarte vag decorul de pe partea superioară a fațadelor dela Trei Ierarhi.

După felul cum Gheorghiță Ștefan zidise la Cașin o biserică după modelul Goliei, tot așa, în 1672, Ion Duca Vodă, zidește după modelul celor Trei Ierarhi, pe dealul de lângă Galata, unde fusese la început cetățuia Iașului, o mănăstire ce poartă nume după numele colinei pe care se găsește : Mănăstirea Cetățuia. Ca plan, secțiune și elevație, biserica acestei mănăstiri este o copie fidelă a

celor Trei Ierarhi. Se deosebește de aceasta însă prin aceea că în interior face mai cu economie uz de ornamentul în chip de torsadă, iar în exterior leapădă cu desăvârșire acea haină bogată de ornament sculptural migălos și costisitor.

Fațadele, tăiate în două de brâul caracteristic, pus între două fâșii de frunze cioplite în relief, sunt decorate numai pe partea superioară de două șiruri de oc-

Fig. 306. Biserica Sf. Nicolae din Suceava.

nițe alungite (fig. 305). Acest decor arhitectural, sobru, pus pe ziduri de proporții elegante, face din Cetățuia, care e o copie, un monument superior modelului, din punct de vedere arhitectonic, vădind un gust mai rafinat și o înțelegere mai bună a frumosului obținut prin simplitate.

4. Alături de această seamă de monumente de oarecare importanță, cari ilustrează secolul al XVII-lea, independent, sau foarte puțin atinse de influența exercitată asupra arhitecturii acelei vremi de bisericile mari, Galata, Dragomirna sau Golia, se clădesc o mulțime de biserici mai mici, la țară sau chiar la orașe, cari, păstrând vechiul plan moldovenesc (biserica din Bur-

dujeni, biserica Albă din Baia, Pașcani, Bogdana și altele), se infiltrează printre monumentele vremii, după expresiunea foarte sugestivă a lui G. Balș, ca un „leit-motiv” al vechei tradiții¹, care merge pierzându-se tot mai mult. Altele

Fig. 307. Biserica Vovidenia din Iași.

— și acesta e cazul cel mai frequent — păstrând același plan, primesc deasupra pridvorului un turn-clopotniță, de cele mai multe ori de proporții joase și greoaie (Sf. Nicolae din Suceava, Nicorița din Iași și altele).

Prima dintre bisericile cari primesc acest turn turtit pe pridvor pare să fie Sf. Nicolae din Suceava, zidită la 1611 (fig. 306).

¹ I. G. Balș, *op. cit.*, pag. 592.

Forma aceasta de clopotniță se modifică la Sf. Vineri din Iași, clădire din prima jumătate a secolului al XVII-lea, acum dispărută, la care pridvorul, mai îngust decât pronaosul, și cu clopotnița de deasupra, apăreau ca un turn

Fig. 308. Biserica din Fâstâci jud. Vaslui.

uniform alipit bisericii pe fațada de Vest. Această ultimă dispozițiune este adoptată apoi la biserica Sf. Ion Botezătorul din Iași, sfârșită în anul 1635, la Vovidenia (fig. 307), la Sf. Ion Gură de Aur, la Sf. Ilie, toate din acelaș oraș, și altele.

5. In prima jumătate a secolului al XVIII-lea, pe când în Muntenia arhitectura se găsea într'o stare înfloritoare, datorită meșterilor lui Constantin Brâncoveanu, în Moldova, hărățuită de domnii scurte, se desăvârșește decadența.

Monumentele clădite în această vreme, de plan simplu, trilobat, păstrând în genere clopotnița pe pridvor, nu sunt de nici o importanță. În interior, construcția este întotdeauna stângace și neîngrijită, iar în exterior, alături de chenarele de uși în acoladă sau semicirculare, cu sculpturi decadente, cari înlocuesc pe cele gotice moldovenești și Renaștere, apar în decorul fațadelor o serie de arcade oarbe, alungite și terminate cu arcuri polilobate în acoladă

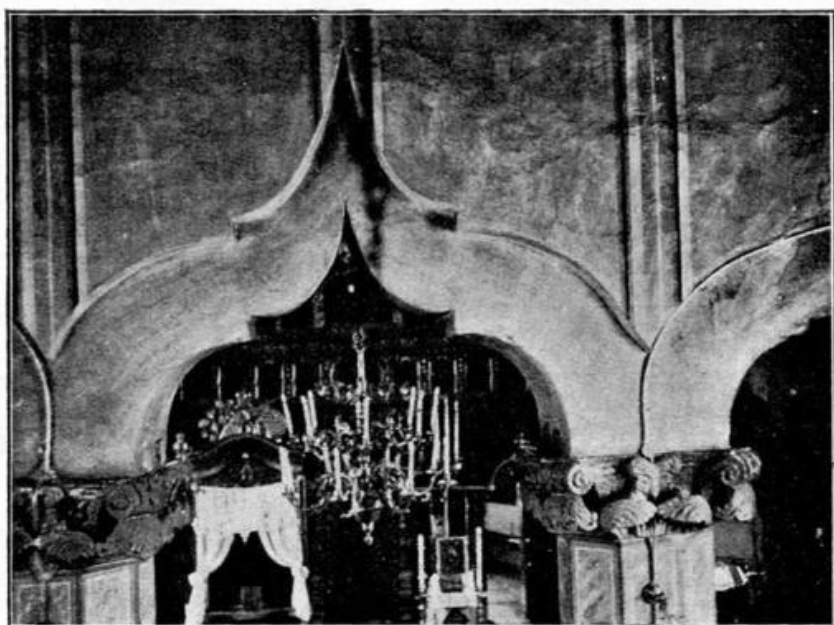

Fig. 309. Biserica Sfinții Teodori din Iași. Arcadă între pronaos și naos.

multiplă (Proorocul Samoil-Focșani, Fâstâci-Vaslui (fig. 308), Sf. Ilie-Iași etc.). Acest element decorativ, nou pentru Moldova, este rezultatul unei ultime înrâuriri pe care Muntenia o are asupra principatului vecin.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tipul bisericilor simple, cu clopotniță pe pridvor, care domină prima jumătate a secolului, se combină, în ceea ce privește fațadele, cu decorul exterior de origine neo-clasică, introdus de biserica Golia, și cu elementul nou muntenesc, dând naștere unui grup de biserici cari reprezintă cea din urmă licărire de seamă în mersul spre decadență al arhitecturii moldovenești.

Primul și cel mai important monument al acestui grup este biserica Sfinții Teodori din Iași, zidită la 1761. Ca plan, ea nu se deosebește de cele precedente; are naosul separat de pronaos prin trei arcade sprijinite pe coloane cu capiteli florale (fig. 309), pridvor mai îngust decât biserica și clopotniță deasupra,

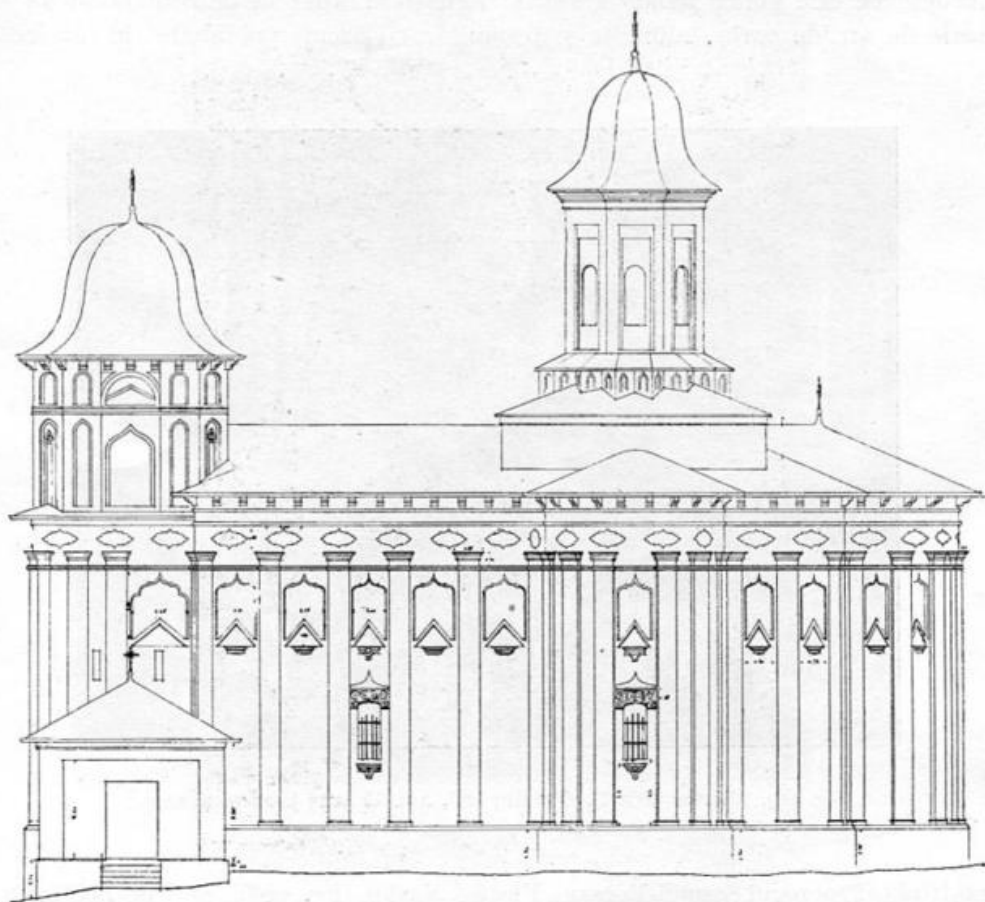

Fig. 310. Biserica Sfinții Teodori din Iași. Fațadă laterală.

la care se ajunge pe o scară în spirală practică pe fațada de Nord, într-o caje specială așezată în colțul dintre pridvor și pronaos.

Naosul este suprainălțat de o turlă ridicată pe patru arcuri piezișe, circulare, cari au deasupra, dispuse pe un octogon, alte opt arcuri în acoladă. Pronaosul este acoperit cu o boltă rezultată din intersecția a doi cilindri —

bönnet de prêtre — cu penetrații la bază, iar pridvorul cu o boltă turtită deasemenea cu penetrații.

Arhitectura exterioară e de un aspect nou, dar amintește pe cea a Goliei, din care de fapt se și trage. Fațadele sunt decorate pe toată înălțimea de o

Fig. 311. Biserica Sfîii Teodori din Iași. Detaliu din fațada laterală.

serie de pilaștri angajați, cu baze ușor profilate și cu capiteluri neo-dorice. În partea superioară, pilaștrii rămân liberi; nu susțin nici o cornișe. Partea din fațade care urmează lor până sub streșină este decorată cu o serie de panouri cu contururi în acolade, foarte frământate și scobite în grosimea zidului (fig. 310). Deasupra ferestrelor, și între pilaștri, se înscrie o altă serie de panouri

dreptunghiulare, terminate în acolade și având la bază, în relief, câteun triunghiul susținut de o consolă. Panoul acesta decorativ este o derivație

Fig. 312. Biserica Sf. Gheorghe din Iași.

foarte fantezistă, foarte barocă, a frontonului triunghiular care încoronează ferestrele mari dela Golia, fronton care acolo e încadrat de arcul în semicerc de profilatură clasică, ce unește cei doi pilaștri vecini. Arcul semicircular a devenit, la Sfinții Teodori, arc în acolade, conform modei timpului, iar fron-

Fig. 313. Biserica Rotundă din Lețcani-Iași.

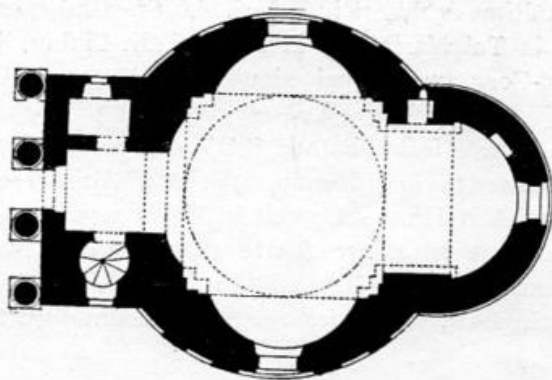

Fig. 314. Biserica din Lețcani-Iași. Plan.

tonul triunghiular, ne mai fiind susținut de cornișa ferestrei, a primit de-
desubt o mică consolă (fig. 311).

Felul acesta de împodobire exterioară a avut un răsunet destul de
mare în arhitectura vremii de atunci. Fațade cu decor asemănător găsim în

Fig. 315. Biserica Sf. Spiridon din Iași.

acea epocă la o mulțime de biserici : în Iași, la Sf. Gheorghe — vechea mitro-
polie — (fig. 312), la Talpălari, apoi la biserica din Cilibiu, lângă Iași, la Sf.
Niculae din Târgu-Ocna (mult mai simplu), la Berzunți din jud. Bacău, și
la altele.

6. Alături de aceste forme baroce, într'o oarecare măsură meritoare, cari
merg pierzându-se din ce în ce, își face apariția, către sfârșitul secolului, un curent
nou de artă neoclasică italienească, venit în Moldova prin intermediul Rusiei¹.

Acest curent, care se stinge foarte repede, are, în Moldova, doi repre-
zentanți mai de seamă : biserica Rotundă din Lețcani, jud. Iași (fig. 313, 314),
zidită de Constantin Balș, și biserica Sf. Spiridon din Iași, reconstruită către
1804 (fig. 315).

1. Balș, *op. cit.*, pag. 281—284.

Fig. 316. Biserica mănăstirii Frumoasa, lângă Iași.

Fig. 317. Clopotnița bisericii din Ițcanii-Vechi.

Acestui curent, care dăinuiește încă la începutul secolului al XIX-lea, se datorește cel din urmă monument de seamă al arhitecturii moldovenești : biserica mănăstirii Frumoasa de lângă Iași (fig. 316, 318).

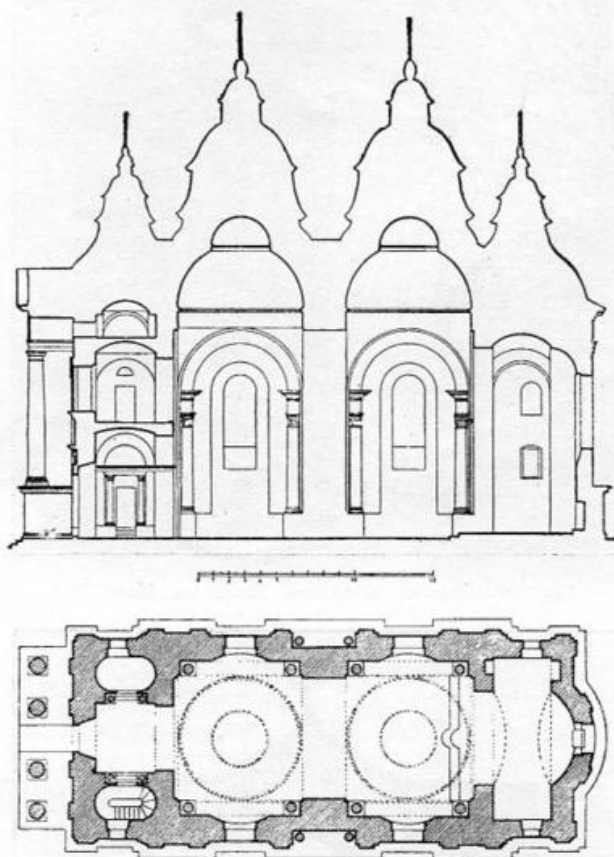

Fig. 318. Biserica mănăstirii Frumoasa, lângă Iași. Secție și plan.

T A B L O U

de bisericile moldovenești mai importante din veacurile al XVII-lea, al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea.

№	N U M E L E	Data Construcției	№	N U M E L E	Data Construcției
1	Galata	1584	20	Soveja	1645
2	Aroneanu	1594	21	Golia din Iași	1650-1660
3	Secu	1602	22	Cașin	1655
4	Dragomirna mică . .	1602	23	Hadâmbu	1659
5	Dragomirna mare .	înainte de 1609	24	Putna	1662
6	Sf. Niculae din Suceava	1611	25	Cetățuia, lângă Iași .	1672
7	Sf. Vineri din Iași . .	1610-1615	26	Miera-Putna	1706
8	Râșca	1611-1617	27	Făstâci	1721
9	Solca	1612-1620	28	Proorocul Samoil din Focșani	1756
10	Ițcanii Vechi		29	Răchitoasa	
11	Barnovschi din Iași .	1627	30	Sfinții Teodori din Iași	1761
12	Bârnova-Iași . . .	1626-1629	31	Sf. Gheorghe din Iași.	1761
13	Nicorița din Iași . .	1626-1629	32	Răducanu din Târgu- Ocna	1762
14	Mirăuți, lângă Suceava		33	Golăești-Cilibiu, lângă Iași	
15	Sf. Ion Botezătorul din Iași	1631	34	Berzunți	1774
16	Serbești-Neamț . . .	1637	35	Bisericiani	1786
17	Sf. Atanasie de la Copou	1638	36	Lețcani	1793
18	Trei Ierarhi din Iași .	1639	37	Sf. Spiridon din Iași .	1804
19	Vovidenia din Iași . .	1645	38	Frumoasa, lângă Iași .	1836

CAP. IX.

Arhitectura Monastică

1. Se înțelege prin mănăstire, un ansamblu de construcțiuni grupate în jurul unei biserici, înconjurate de ziduri puternice și destinate să închidă în ele și să desvolte o viață religioasă și culturală din cele mai de preț.

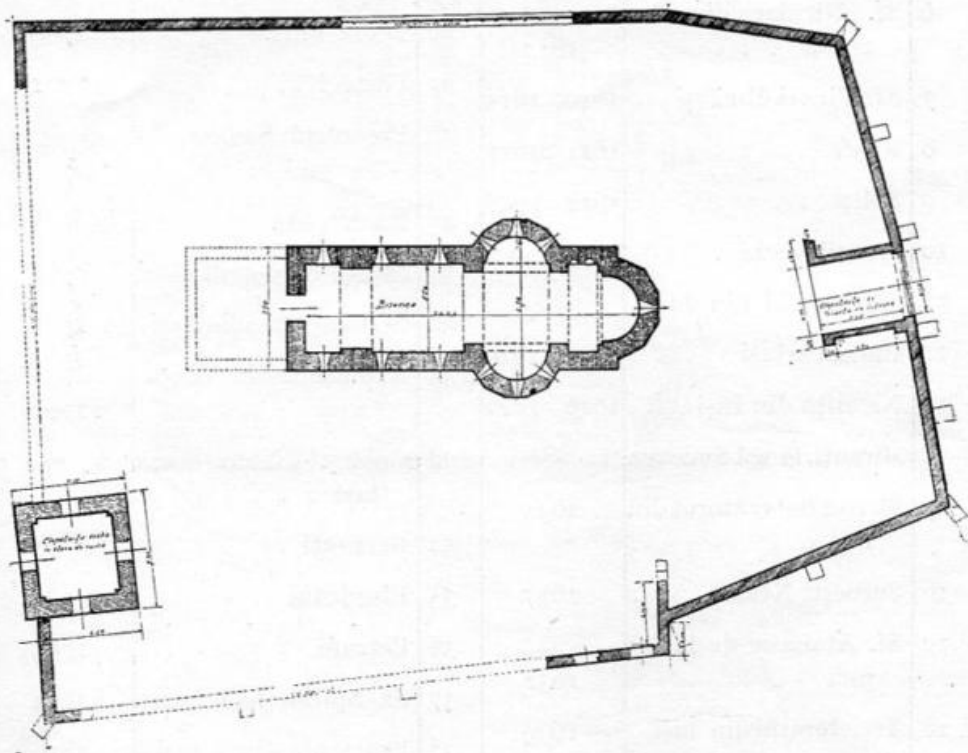

Fig. 319. Mănăstirea Tutana din Argeș. (Sfârșitul secolului al XVIII-lea).
Plan general. (După N. Ghika-Budești).

Incepând cu primele înjghebări ale unei vieți religioase, a existat în Principatele Românești un număr foarte mare de mănăstiri. Primii întemeetori ai unor astfel de așezări sunt călugărul ieromonah sârb Nicodem, stabilit către

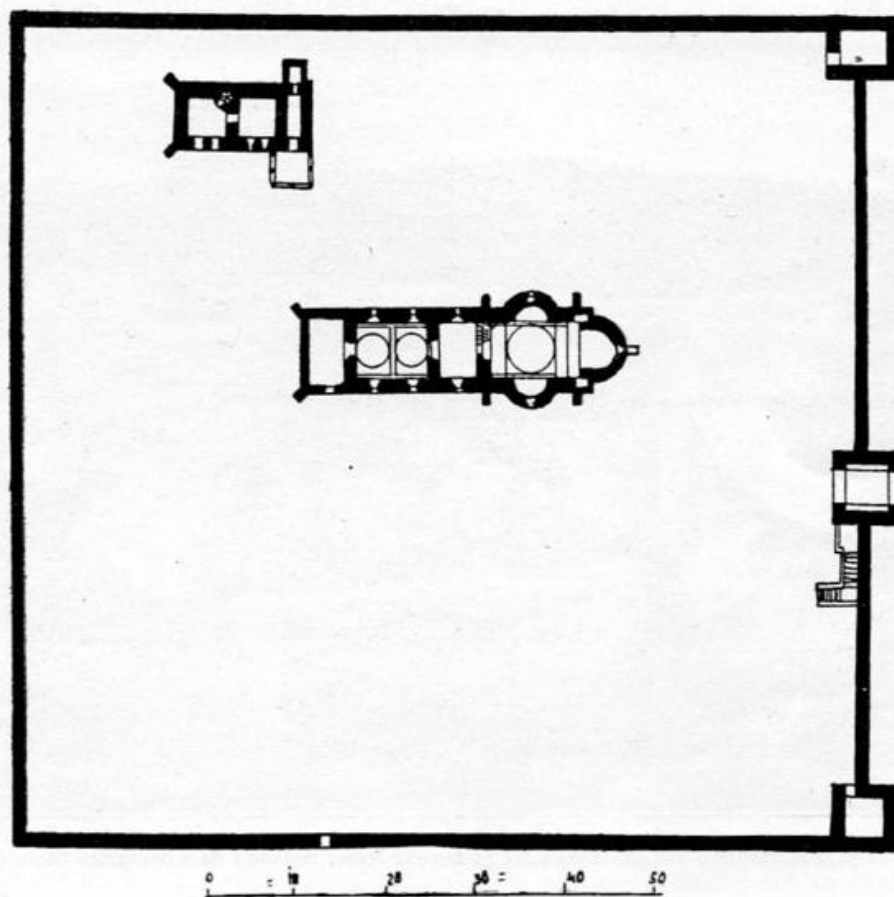

Fig. 320. Mănăstirea Probota. (Inceputul secolului al XVI-lea). Plan general.

1390 în părțile Olteniei din jurul Severinului, și ucenicii acestuia. Nicodem zidește întâiu în Țara Românească mănăstirile Vodița și Tismana, apoi, în Transilvania, mănăstirea Prislopului¹. Ucenicii lui, pătrunzând în Moldova pe la

1. G. Balș, *Despre Biserica Prislopului*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1931, pag. 97. Dovedindu-se că biserica e de acelaș tip cu Vodița, și din acelaș timp, se înțelege că mănăstirea a fost întemeiată de aceeași călugări sârbi cari au zidit biserica.

sfârșitul secolului al XIV-lea, zidesc, la 1390, mănăstirea Neamț¹, după care curentul acesta nou se întinde în jos pe apa Bistriței și, începând cu Alexandru cel Bun, care ridică mănăstirea Bistrița², și cu Mircea cel Bătrân, care

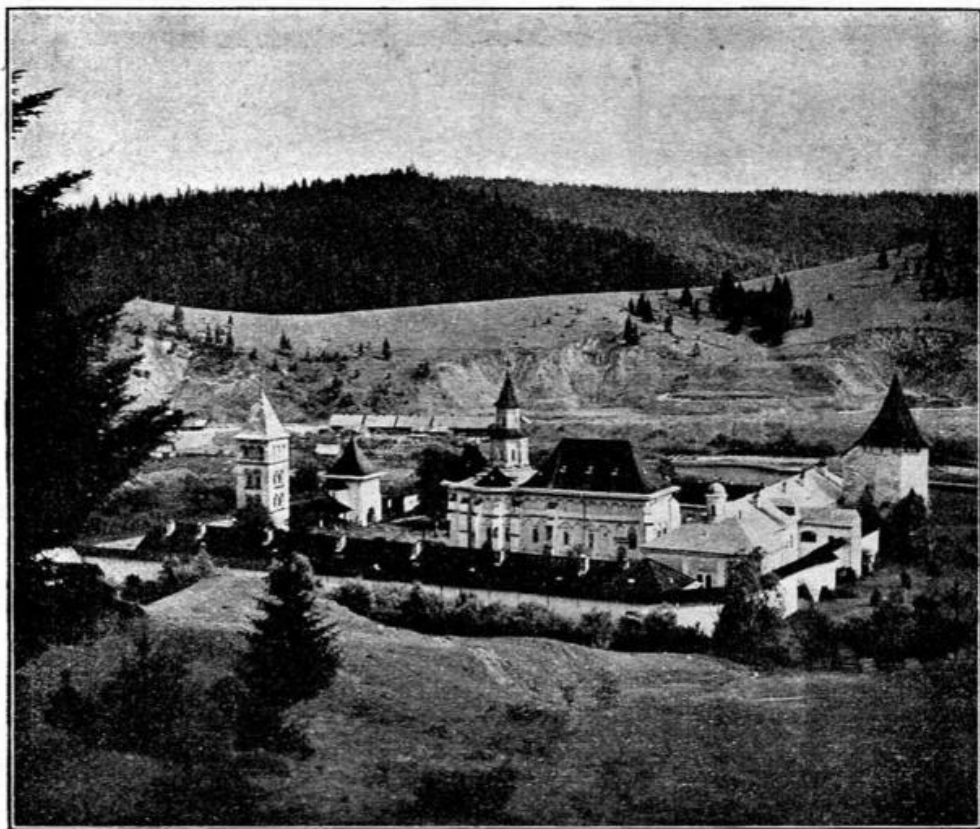

Fig. 321. Mănăstirea Putna. (Epoca lui Ștefan cel Mare, reclădită de Gheorghiță Ștefan).

clădește Cozia, domnitorii următori înmulțesc din ce în ce numărul mănăstirilor.

Dintre mănăstirile originale ridicate la începutul vieții religioase românești, foarte puține — sau mai exact foarte puțin din ele — ne-au mai rămas; cele mai vechi datează din secolul al XV-lea, cele mai recente și mai numeroase sunt din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea. Cea mai mare

1. N. Iorga, *Istoria bisericii Românești* pag. 58.

2. N. Iorga, *ibid.*

parte din aceste mănăstiri sunt zidite în ascunzișuri de munți, pe platourile și văile Carpaților, în mijlocul pădurilor seculare, cari le îmbracă în umbră și tăcere.

Ca și mănăstirile dela Muntele Athos, după al căror tip sunt dealtfel ticluite, ele au un pronunțat aspect exterior de fortărețe.

Planul unei mănăstiri are în general o formă dreptunghiulară, relativ regulată (fig. 319, 320). Zidurile închid o incintă spațioasă, în centrul căreia

Fig. 322. Mănăstirea Sucevița. (A doua jumătate a secolului al XVII-lea).

se găsește întotdeauna biserica, complet izolată de toate celelalte clădiri anexe¹. Forma incintei este deseori condiționată de configurația terenului (fig. 332). Pozițiunea bisericii față de zidurile înconjurătoare este la rândul ei condiționată de orientare: biserica trebuind să aibă totdeauna altarul îndreptat către Răsărit, se întâmplă deseori ca ea să ocupe o pozițiune piezișă față de ziduri (fig. 325). Când o dispozițiune regulată este posibilă, atunci biserica este așezată în centru, iar dreptunghiul incintei are latura mai lungă paralelă cu

1. Câteodată se găsesc în incintă două biserici. De pildă la Mănăstirea Neamț. Biserica mică e construită însă mult mai târziu.

Fig. 323. Mănăstirea Dragomirna. Colț de ziduri cu balcon și metereze.
(Inceputul secolului al XVII-lea).

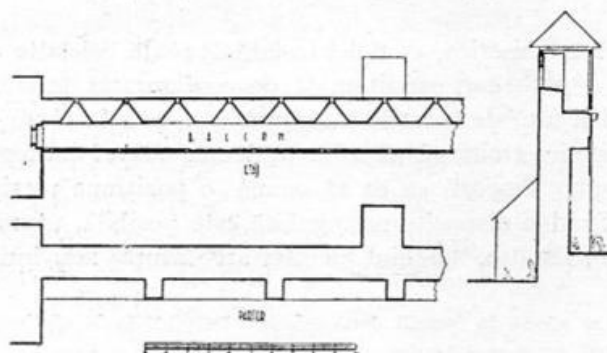

Fig. 324. Mănăstirea Dragomirna. Planuri și secție printr'unul din zidurile înconjurătoare.

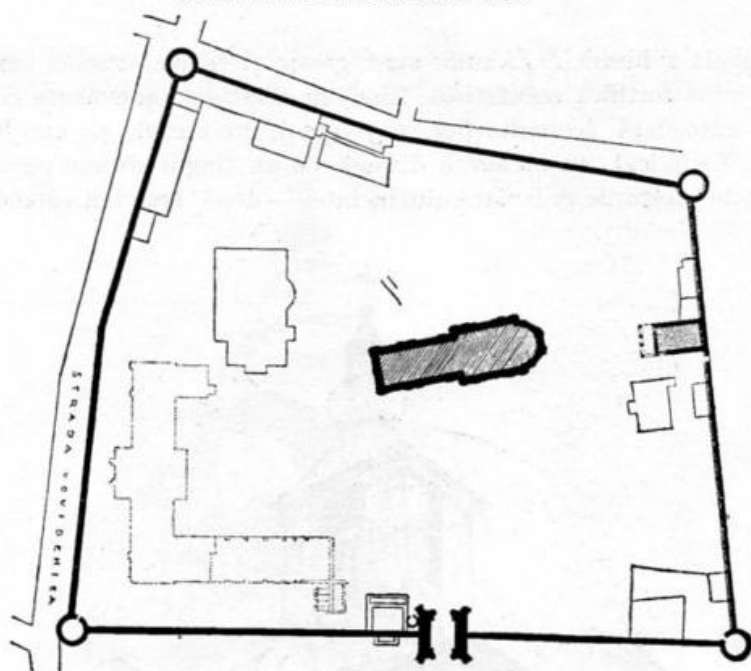

Fig. 325. Mănăstirea Golia din Iași. (Epoca lui Vasile Lupu). Plan.

Fig. 326. Mănăstirea Răchitoasa
Turn la colț de ziduri.

Fig. 327. Mănăstirea Răchitoasa.
Turn la colț de ziduri.

axa principală a bisericii. Zidurile sunt groase și înalte, deseori construite și cu scopul de a fortifica mănăstirea, fiind, în acest caz, prevăzute cu drumuri de strajă, câteodată acoperite (fig. 323—324), cu crenele și, mai târziu (în secolul al XVII-lea), cu metereze dispuse pe un singur șir sau pe mai multe șiruri etajate. Colțurile patrulaterului incintei — două, trei, sau câteodată toate

Fig. 328. Mănăstirea Miera din Putna. Turnul intrării.

patru — sunt întărite cu turnuri de pază și apărare, a căror formă este de obicei patrată (fig. 326), deseori circulară (Golia-Iași), și, câteodată, poligonală (fig. 327). Intrarea în mănăstire se face pe sub un turn mai mare și mai puternic, dispus pe una din laturile patrulaterului. Acest turn servește în general și de clopotniță (fig. 328, 329), și pozițiunea lui este deseori condiționată de drumul cel mai apropiat care dă acces la mănăstire. El poate fi așezat pe orice latură. În majoritatea cazurilor este fortificat și adesea înzestrat cu construcțiuni speciale pentru o cât mai bună apărare a intrării. Așa,

de pildă, la Hlincea, intrarea era apărată la nevoie de o hersă¹, iar la Schitul Hadâmbu din jud. Iași (fig. 330, 331), încăperea de de-asupra intrării are spre

Fig. 329. Mănăstirea Răchitoasa. Turnul intrării.

exterior și deasupra porții de intrare un lăcaș ieșit, un fel de „bow-window” numit în franțuzește „echauguette”, construit din plăci de piatră, și care nu

1. G. Balș, *Bisericiile din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, pag. 305. Prin hersă se înțelege un fel de dublă poartă formată dintr'un grilaj de fer cu țepi. Această poartă, suspendată cu lanțuri puternice de bolta intrării unde avea un lăcaș special, putea fi scoborâtă în cazuri de invazii pentru o mai bună apărare a intrării.

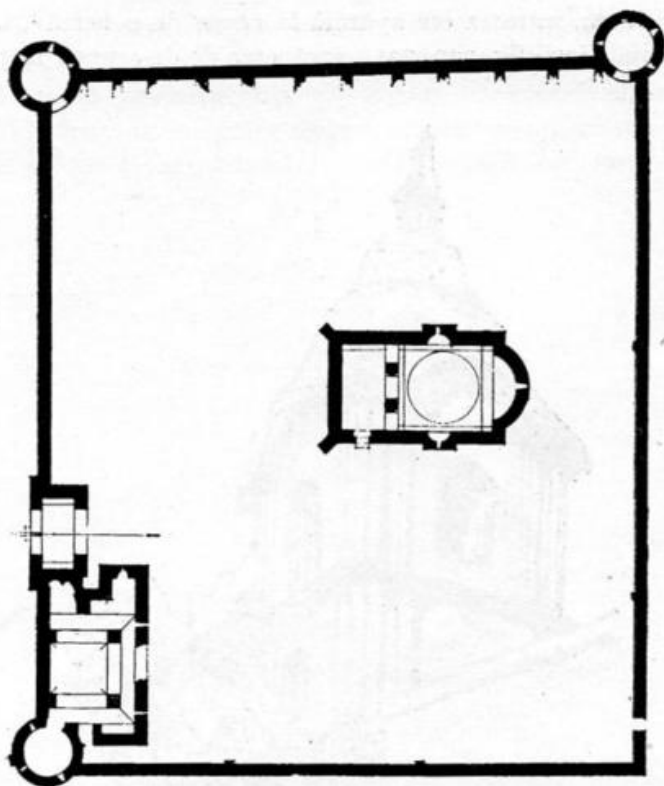

Fig. 330. Schitul Hadâmbu din Iași. Plan general.

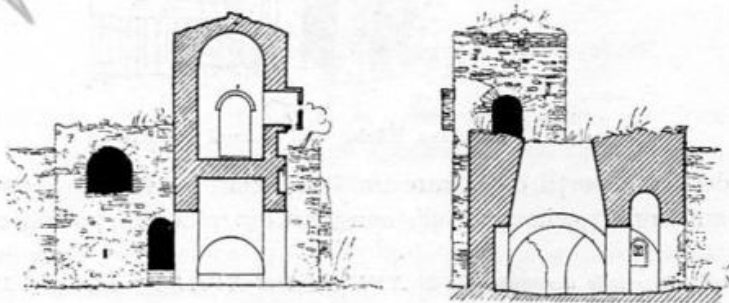

Fig. 331. Schitul Hadâmbu. Secții prin turnul intrării și prin bucătărie.

prezintă nici o deschizătură spre exterior, în afară de o gaură practică în pardoseală exact de-asupra intrării, prin care apărătorii putea turna asupra năvălitorilor cari forțau intrarea, apă fiartă, untdelemn sau smoală fierbinte.

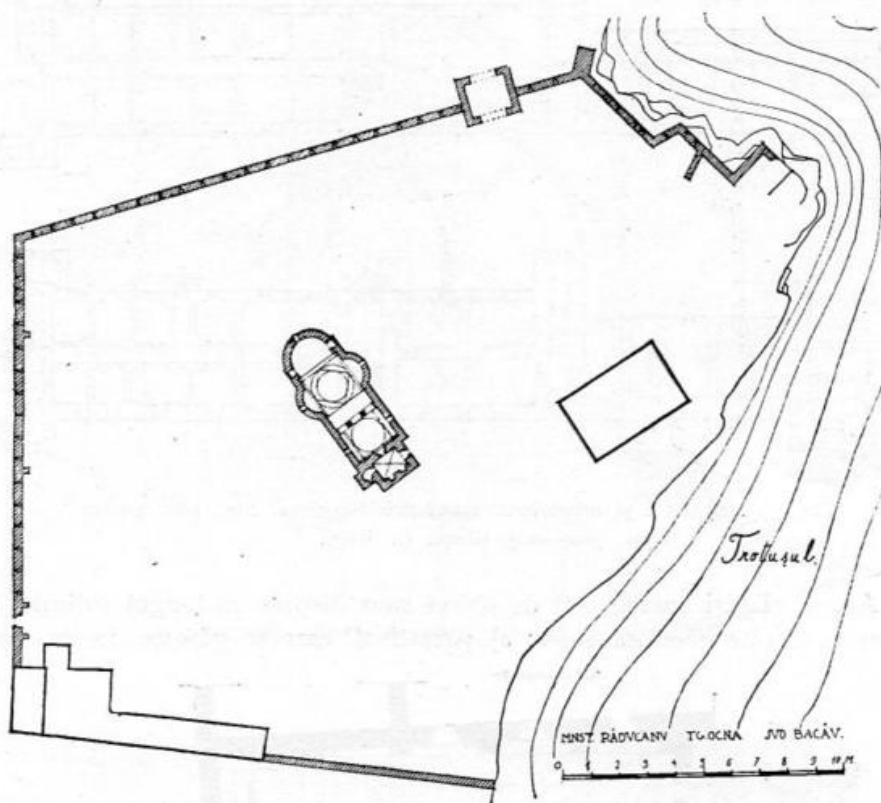

Fig. 332. Mănăstirea Răducanu din Târgu-Ocna.
(A doua jumătate a secolului al XVIII-lea). Plan general. (Relevu Ștefan Balș).

Un lăcaș asemănător există de-asupra intrării bisericii aceluiaș Schit — extrême réduit — iar construcțiuni asemănătoare, cu pardoseală găurită, se mai pot vedea la Cașin și la Zamca¹.

Pe lângă biserică și zidurile înconjurătoare cu turnurile lor, o mănăstire mai cuprinde și o seamă de alte construcțiuni, chemate să servească uzului comun al călugărilor locuitori, al străinilor vizitatori sau pelerini și deseori o

6. G. Balș, *ibid.*

clădire specială este destinată ca locuință de recreație a Domnitorului sau a ctitorilor ¹.

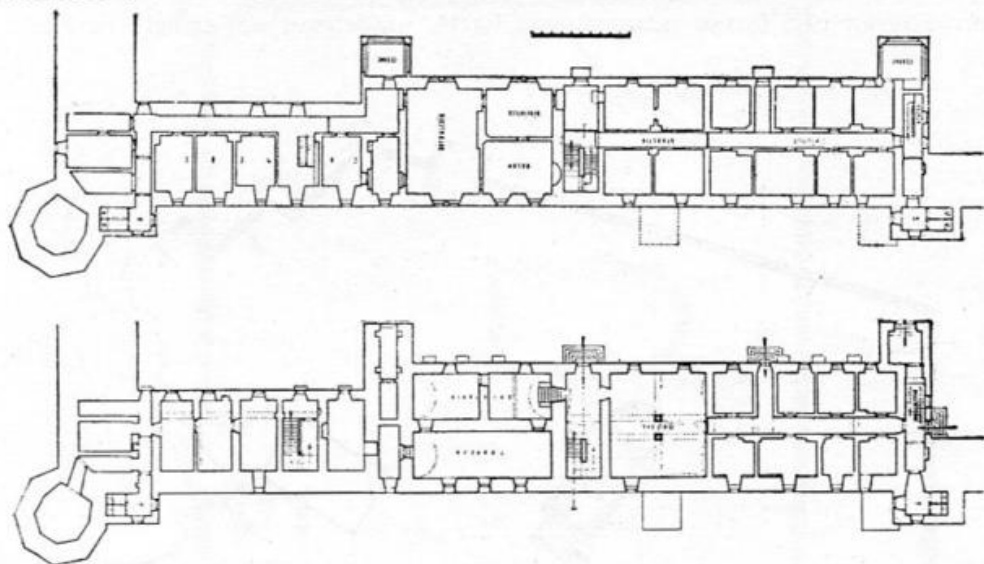

Fig. 333. Stăreția și arhonderia mănăstirii Sucevița. Sus, plan parter; jos, plan etaj. (După G. Balș).

Aceste clădiri anexe, cari de obicei sunt dispuse în lungul zidurilor exterioare și alipite acestora sunt: a) paraclisul, care se găsește, fie în turnul

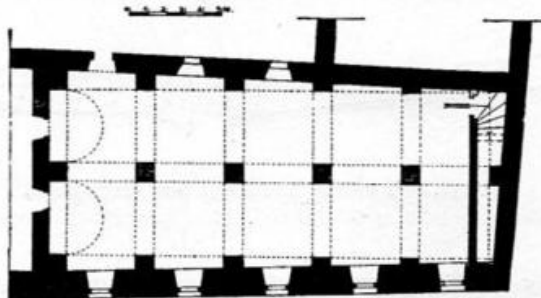

Fig. 334. Trapeza mănăstirii Neamț.

de intrare deasupra bolții pasajului, fie în clădiri deosebite; b) clisiarnița sau încăperile destinate păstrării veșmintelor și tezaurului; c) casele domnești

1. Astfel de locuințe se găseau la Probota lui Petru Rareș, la Slatina — care s'a păstrat aproape în întregime — a lui Iăpușneanu, la Cetățuia, la Brebu din Prahova a lui Matei Basarab, la Horez a lui Brâncoveanu, etc.

sau ctitoricești; *d*) stăreția sau casele egumenești; *e*) arhondaria sau locuințele destinate oaspeților și vizitatorilor; *f*) chiliile cu anexele lor: sala de mâncare sau trapezăria, bucătăria și pivnițele.

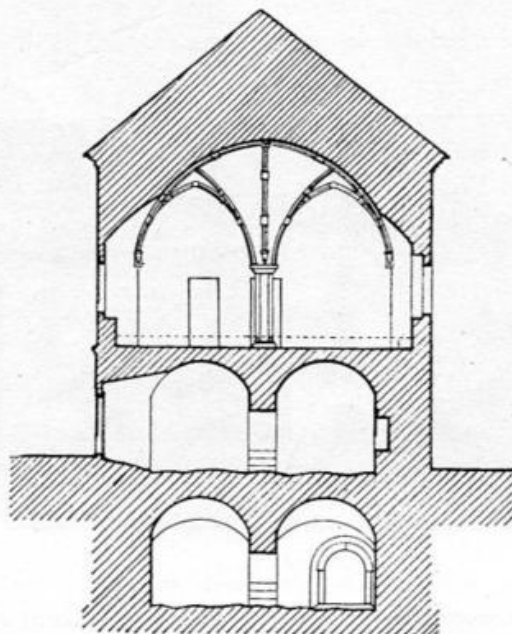

Fig. 335. Trapeza Dragomirnei. Secție.
(După G. Balș).

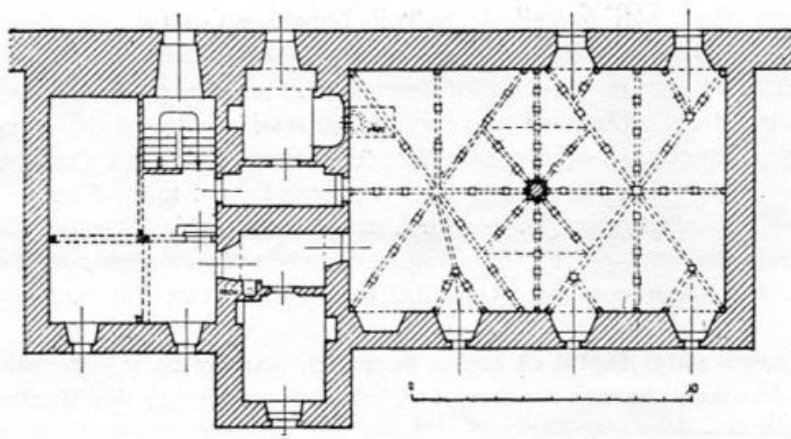

Fig. 336. Trapeza Dragomirnei. Plan. (După G. Balș).

Dintre aceste clădiri mănăstirești, prezintă o importanță deosebită trapezăriile, bucătăriile și pivnițele.

Trapezăriile sunt de obicei săli mari, de formă dreptunghiulară, acoperite cu bolți cilindrice sau în cruce, susținute, pe de o parte de zidurile laterale, pe de alta, de o serie de stâlpi dispuși în lung pe axul sălii.

Fig. 337. Trapeza Dragomirnei.

La Dragomirna, această sală e de un interes cu totul special. Incăperea dreptunghiulară are în mijloc un pilon de secțiune octogonală, care susține bolta construită pe nervuri, după moda gotică (fig. 336—337). Foarte bine proporționată și luxos boltită, această sală de mâncare a servit ca model trapezăriilor, așa zise „săli gotice”, de la Trei Ierarhi și Cetățuia din Iași¹ (fig. 338—339).

Bucătăriile sunt încăperi de formă patrată, foarte interesante prin modul cum sunt boltite. Căutându-se un procedeu cât mai practic pentru eliminarea aburilor și a fumului, asigurându-se în același timp și o bună ventilație, s'a imaginat un sistem de bolți suprapuse, cari se restrâng pe măsură ce se înalță, sfârșindu-se câteodată printr'un coș de diametru foarte mic. Printre exemplele admirabile de acest fel pot fi citate bucătăriile dela Hurez, Hadâmbu, Plumbuita (fig. 340), Aninoasa (fig. 341), Antim din București (fig. 342 — 343) și altele).

Trebuește notat faptul că aceste bucătării, prin forma și sistemul lor de boltire, — în special în ceea ce privește pe cele dela mănăstirile din Muntenia, —

8. G. Balș, *op. cit.*, pag. 303.

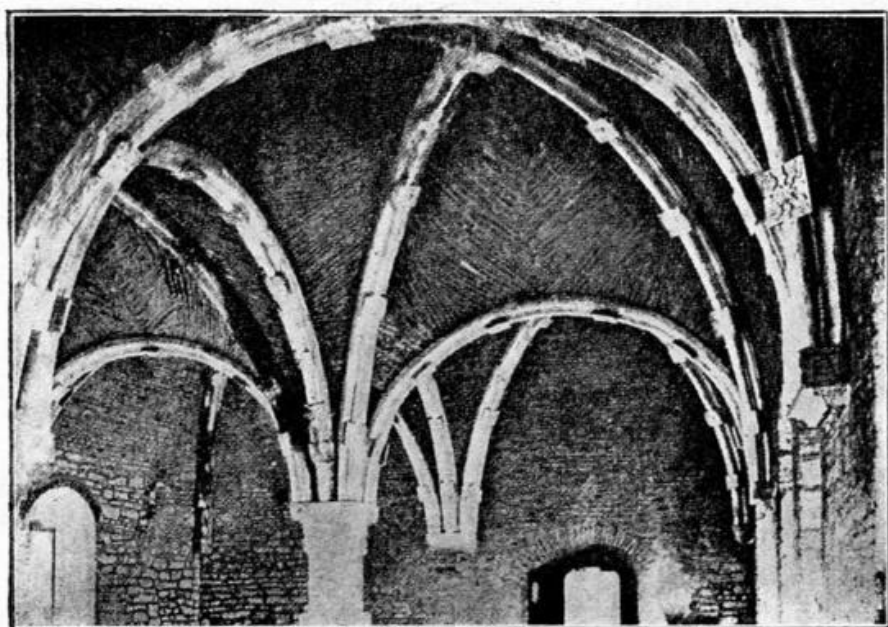

Fig. 338. Sala gotică din casele egumenești de la mănăstirea Cetățuia lângă Iași.

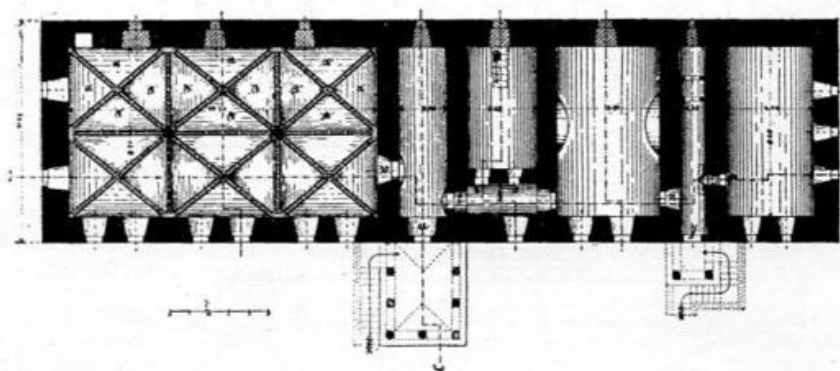

Fig. 339. Casele egumenești cu sala gotică de la mănăstirea Cetățuia. Plan etaj.

sunt foarte asemănătoare cu magherioanele sau bucătăriile mănăstirilor dela Muntele Athos (Chilandar, Cutlumuş, Lavra, ş. a.). Totuşi, pe lângă acestea,

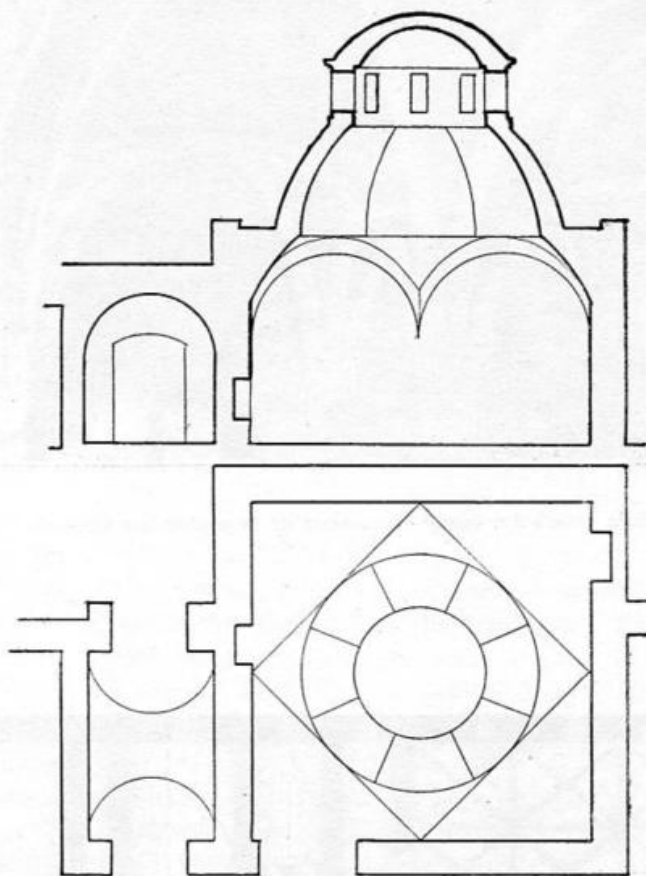

Fig. 340. Bucătăria de la mănăstirea Plumbuita lângă Bucureşti
Plan şi secție.

avem unele în cari sistemul de boltire este foarte ingenios şi specific muntenesc (Văcăreşti, Hurez).

2. Alături de mănăstiri trebuie notată deasemenea existența schiturilor, a căror organizație și așezare este foarte asemănătoare cu cea a mănăs-

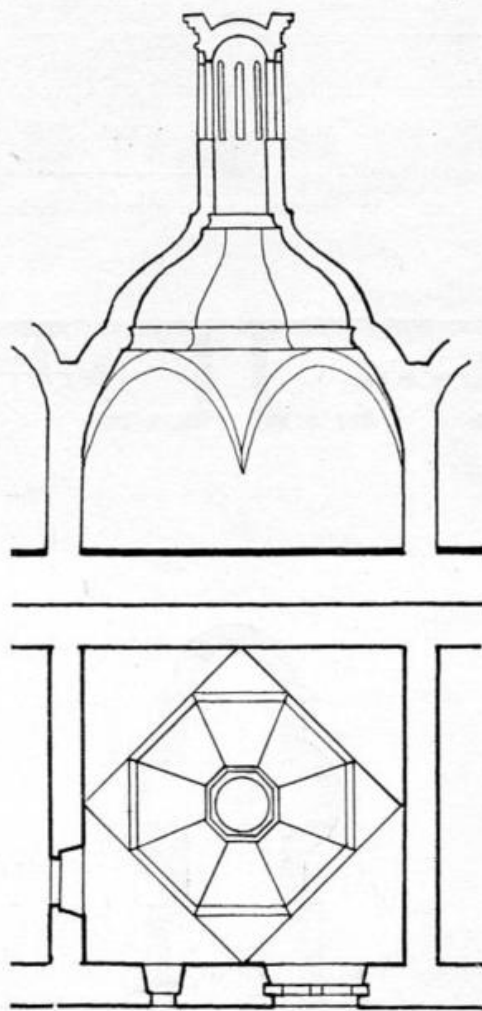

Fig. 341. Bucătăria dela mănăstirea Aninoasa. Secție și plan.

tirilor. Se deosebesc de acestea prin aceea că închid o suprafață mult mai mică, au biserici de dimensiuni reduse, iar clădirile anexe se reduc la unul sau două

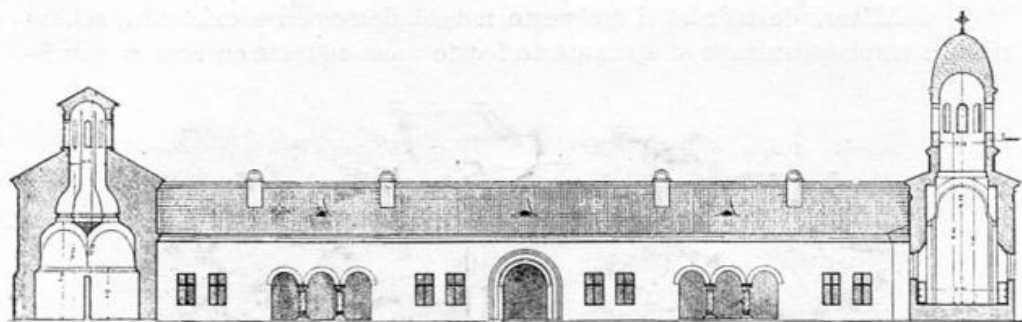

Fig. 342. Mănăstirea Antim din București. Secție prin una din bucătării și prin paraclis.

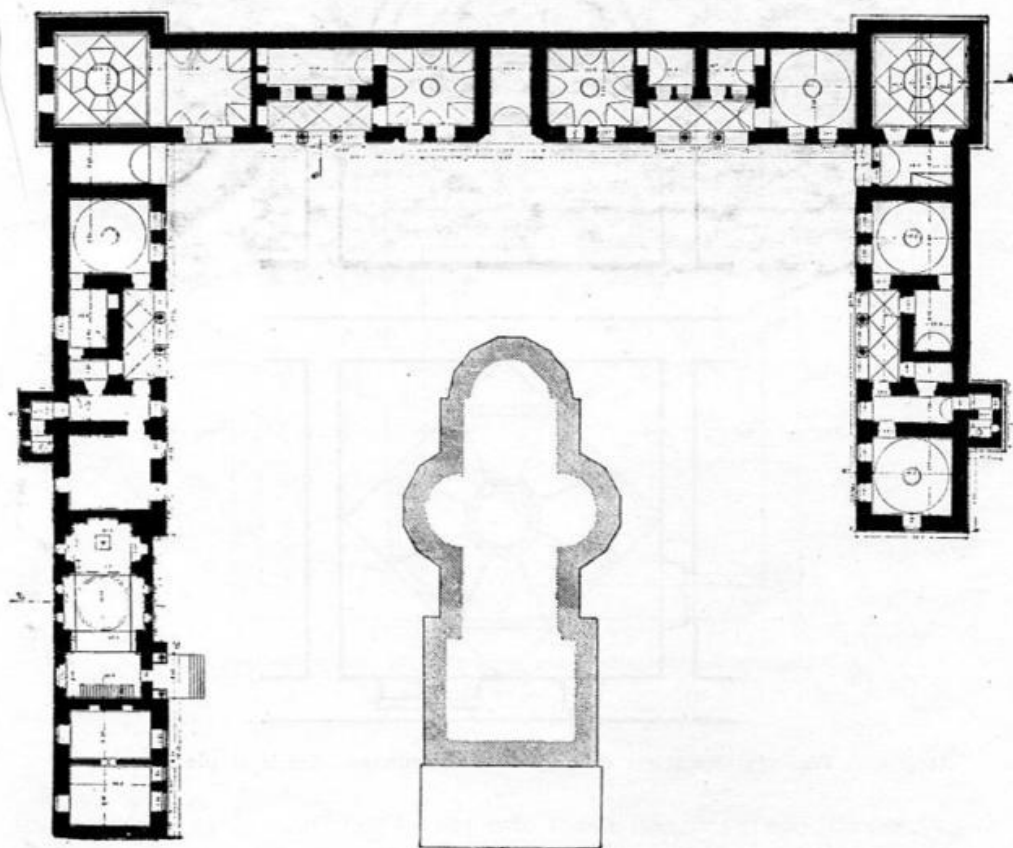

Fig. 343. Mănăstirea Antim din București. Plan general.

șiruri de chilii dispuse la parter în lungul zidurilor și alipite acestora (Schitul Hadâmbu din jud. Iași (fig. 330), Schitul Cornet din județul Vâlcea (fig. 126),

Fig. 344. Schitul Posada din Prahova.

Schitul Sf. Ștefan lângă Hurez, Schitul Posada din Prahova (fig. 344) și altele).

CAP. X.

Arhitectura Militară

Înainte de întemeierea Principatelor, pământurile locuite de Români au fost apărate contra invaziilor, pe linia Dunării și până la Dobrogea, la început, de Romani, apoi de Bizantini, cari au luat locul Romanilor, restaurând cetățile dela Dunăre și creind fortificații noi în Dobrogea. Mai târziu, după întemeierea Principatelor, au lucrat la întărituri cu caracter militar pe malul Dunării și Turcii.

Fig. 345. Urmele cetății Poenari, în Argeș.

Pe malul drept al Dunării, singurul mal fortificat, unde au stăpânit Romanii, Bizantinii și Turcii, cetățile erau numeroase. Între acestea pot fi menționate Vidinul, care e în bună stare, Nicopole, dela care se păstrează o parte din fortificații, Giurgiu, care a dispărut, Turtucaia, Brăila, pe care au creat-o Turcii la 1550, Chilia, Ismailul, ș. a.

Dintre toate cetățile vechi, cea mai importantă era, fără îndoială, Cetatea Albă (fig. 347), situată pe Limanul Nistrului, pe care Bizantinii o chemau Maurokastro (cetatea neagră), iar Genovezii, cari au păstrat-o până la 1410¹,

1. N. Iorga, *Les châteaux occidentaux en Roumanie*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” 1929, pag. 52.

Moncastro. Dela Genovezi, cetatea a trecut în stăpânirea Moldovenilor, cari i-au zis Cetatea-Albă, din cauză că era de piatră și ei o vedeau albă, spre deosebire de cetățile lor de lemn, înegrite de vreme.

Afară de aceste cetăți semănate pe întinsul țării, pe cari Românii le-au moștenit dela alții și le-au păstrat, reparându-le și întărindu-le, pentru nevoile lor, Muntenii și mai ales Moldovenii au avut și cetățile lor proprii.

În Muntenia și Oltenia mijloacele de apărare ale Românilor au fost de un tip special și mai simple decât cele ale Moldovenilor. În Oltenia, exista casa particulară întărită, *cula*¹, prevăzută cu o cameră întărită și cu un balcon

Fig. 346. Cetatea Poenari din Argeș.
(Desen de V. Ștefănescu).

de observație. Afară de această fortificație particulară, au existat, din timpuri foarte vechi, mănăstirile înconjurate de ziduri puternice, prevăzute cu turnuri și metereze, cari serveau scopurilor militare numai în cazuri de invazii și mari pericole. Cetăți propriu zise de partea Carpaților munteni, nu se găseau decât la Turnu-Severin, și o mare fortificație în Argeș, Cetatea Poenari; dar aceste așezări militare sunt fundații străine, de origină ungurească².

Pentru Moldova, situația geografică și împrejurările istorice au favorizat dezvoltarea unei vieți militare mult mai bine organizată. Țară mai săracă în

1. Vezi mai departe capitolul despre arhitectura civilă.

2. N. Iorga, *loc. cit.* p. 55. Pentru mănăstirile fortificate vezi Cap. IX.

avuții decât Muntenia, era mai bogată în pozițiuni susceptibile de a fi întărite spre a împiedica intrarea dușmanilor.

Când, către 1350, principii moldoveni au părăsit pământurile de sub stăpânirea regilor unguri și s'au așezat de cealaltă parte a munților, întinzând stăpânirea lor în Moldova dincolo de apa Prutului, ei au găsit în aceste regiuni

Fig. 347. Cetatea Albă.

cetăți și castele mai vechi, pe cari le-au refăcut sau le-au înlocuit. Astfel, în secolul al XV-lea și al XVI-lea, Moldova avea un număr considerabil de cetăți : la Apus, *Cetatea Neamțului*, clădită dela începutul Domniei moldovenești, cu ziduri groase și 4 turnuri ; la Miază-Noapte, *Teșina*, care era de origine poloneză, întemeiată probabil de Cazimir cel Mare, și *Suceava*, care, deși fondată înainte de descălecarea Moldovei, de niște colonii germane, se datorește totuși lui Ștefan cel Mare, care este și creatorul sistemului de apărare prin cetăți și acela care a instituit pârcălăbia¹ ; la Răsărit se găseau : *Hotinul*, moștenit dela

1. N. Iorga, *Istoria Armatei Românești*, I, pag. 65.

Polonezi, *Soroca*, atribuită lui Petru Mușat, dar refăcută din piatră de Petru

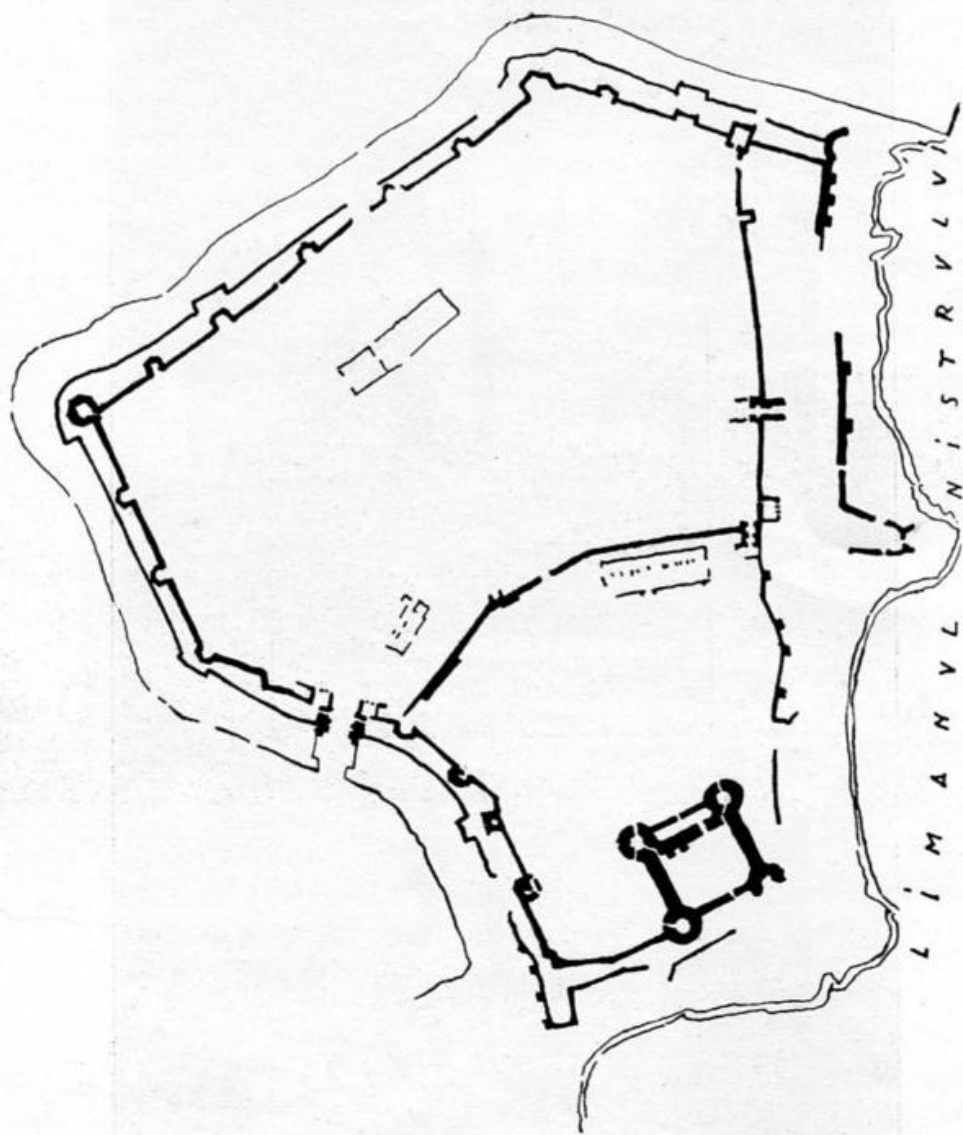

Fig. 348. Cetatea Albă. Plan.

Rareș¹, *Orheiul*, din timpul lui Ștefan cel Mare și *Tighina*; iar la Miază-zi,

1. Romstörfer, *Cetatea Sucevei*, cu o notiță istorică de Al. Lapedatu, București, 1913 pag. XXII, nota 5.

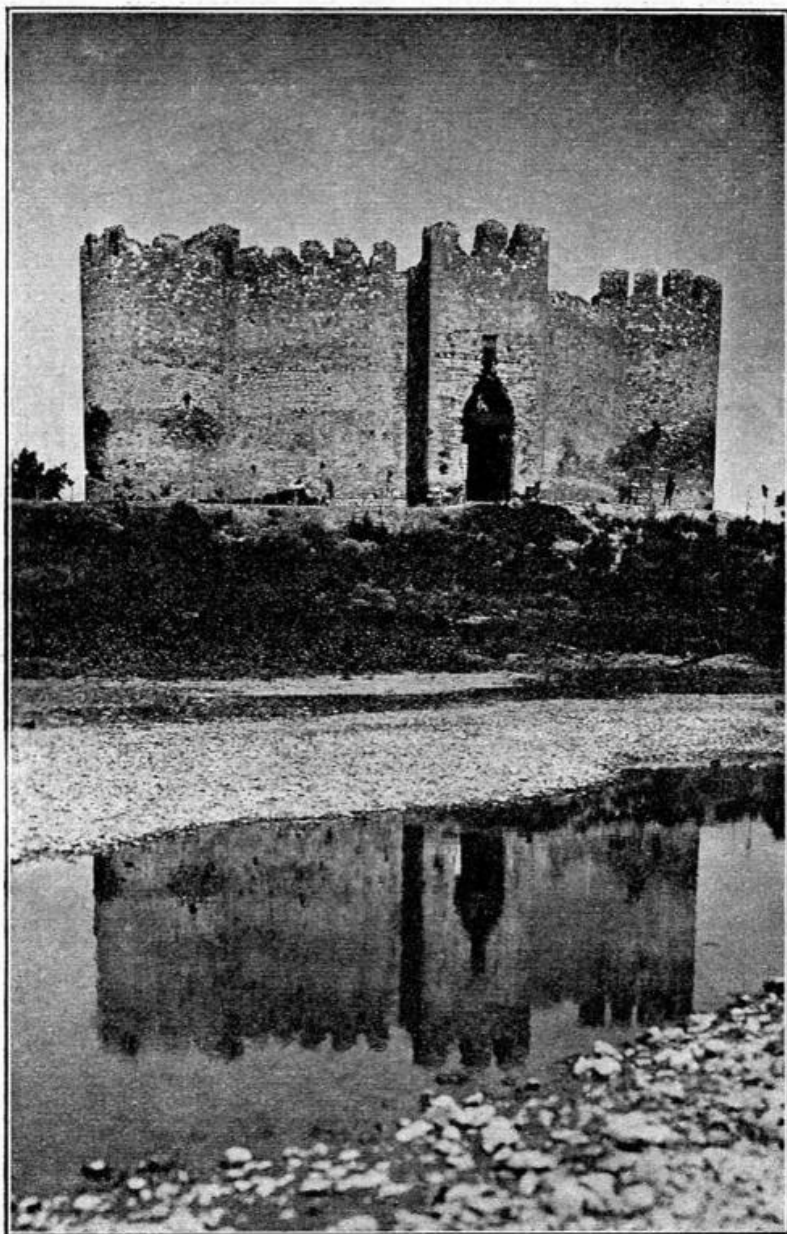

Fig. 349. Cetatea Soroca.

Crăciuna, Chilia, refăcută de Ștefan cel Mare și *Cetatea Albă*, moștenită dela Genovezi.

Ca regulă generală, o cetate moldovenească nu se deosebea, în ce privește dispoziția și sistemul de apărare, de o cetate oarecare bizantină.

Un sistem complicat de obstacole, naturale ori create de mâna omului, proteja un punct principal, care era fortăreața propriu zisă : o cetate se compunea dintr'un zid înconjurător frânt, de piatră —sau, cum e cazul în Moldova, de cărămidă amestecată cu piatră — de grosimi variind între 1,80 m și 4,00 m

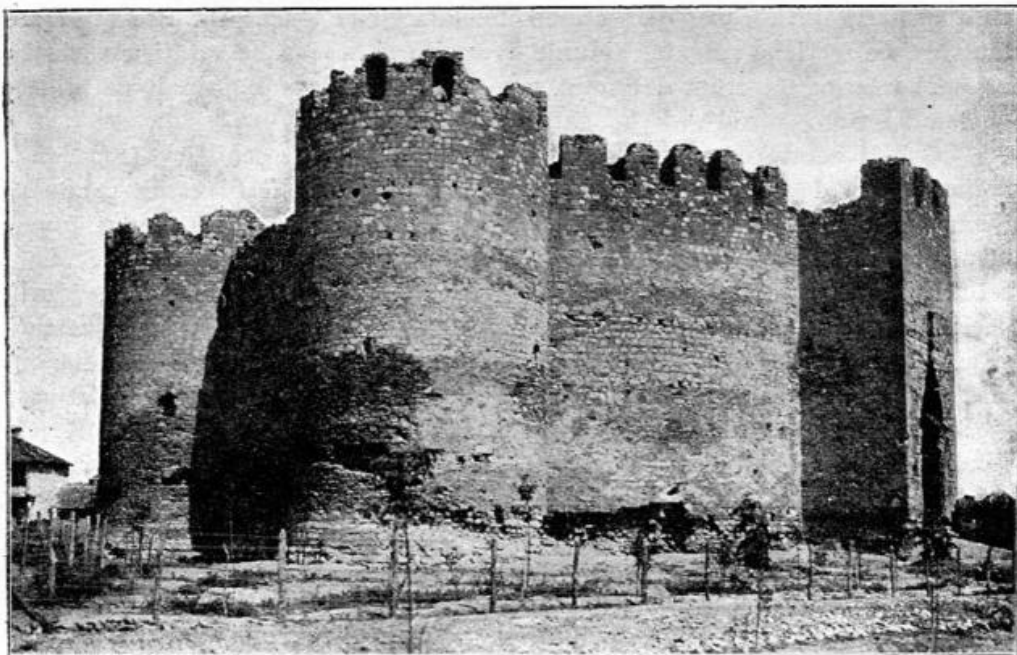

Fig. 350. Cetatea Soroca.

și înalt până la 8,00 m, prevăzut cu creneluri și cu un drum de straje către interior, drum care era susținut fie de un zid continuu (*Cetatea Albă*), fie de pari de lemn înfiți în zid (*Soroca*). În colțul fiecărei frânturi de zid e situat câte un turn puternic, care flanchează zidul. De jur împrejurul cetății, către exterior, se întinde un șanț larg și adânc, sprijinit de un parapet de zid. În curtea închisă de aceste ziduri se găsește citadela, care, cum e cazul la *Cetatea-Albă* (fig. 348), este înconjurată de un patruleter de ziduri puternice, prevăzute cu 4 turnuri cilindrice. Intrarea se face pe sub unul din turnuri,

care, ca punct mai vulnerabil, e cu mare îngrijire întărit: la Cetatea-Albă, de pildă, intrarea se compune dintr'o poartă căzătoare, care se deschide alunecând pe niște jghiaburi săpate în piatră; urmează apoi o a doua poartă cu două canaturi și înfârșit, spre interior, o a treia¹. Spre exterior exista un pod ridicător „pont levis”.

Sistemul acesta complicat și complet de întărire era simplificat atunci când cetatea era de mai mică importanță. Așa, de pildă, Sorocea (fig. 349—350), zidită de Petru Mușat și refăcută de Petru Rareș, se compune dintr'o singură incintă dreptunghiulară înconjurată de ziduri de piatră, prevăzute la colțuri cu 4 turnuri, dintre cari 3 de secțiune circulară iar al 4-lea, prin care se făcea intrarea, de secțiune patrată. Zidurile aveau, ca și la celelalte cetăți, creneluri, iar spre interior un drum de strajă, care era un fel de pod sprijinit pe grinzi de lemn înfipte în zid².

O altă cetate care avea un dispozitiv oarecum deosebit și o formă superioară față de clădirile cu caracter pur milităresc, a fost vestita cetate a Sucevei, devenită, către sfârșitul secolului al XIV-lea, Scaun de domnie. Intemeiată înainte de descălecarea Moldovei, a fost refăcută și întărită de Ștefan cel Mare, care o pune în funcție militară³, ridicându-i un al doilea rând de ziduri pe lângă cele ale castelului propriu zis. Părăsită de Alexandru Lăpușeanu și asediată în 1653 de Gheorge Ștefan, este din nou refăcută, ca să fie apoi arsă de Dumitrașcu Cantacuzino în 1675 și lăsată să cadă definitiv în ruină.

În urma săpăturilor făcute cu mare răbdare, timp de câțiva ani, K. A. Romstorfer a scos la lumină zidurile cetății, dând o descriere completă a tuturor construcțiilor. Iată, după indicațiile date de el⁴, care era aspectul și dispoziția acestei cetăți. Se înălța pe o culme de deal prăpăstios, deasupra unei râpi spre S. E. de orașul cu același nume. Avea în față biserica Mirăuților, fosta mitropolie a Moldovei, mai departe, cam în aceeași direcție, Mănăstirea Zamca, iar la dreapta, către N. E., apa Sucevei. Se compunea dintr'un castel închis într'o curte înconjurată de ziduri puternice, dispuse după un traseu curb și neregulat (fig. 351). Zidul acesta împrejmuitor, prevăzut cu 6 turnuri de secțiune semi-circulară, era zidul de apărare, și avea o grosime de 4.00 m.⁵. Castelul ocupa centrul curții și se compunea dintr'o clădire de formă drept-

1. Vezi deasemenea, la capitolul arhitecturii monastice, modul de apărare al intrării în mănăstiri.

2. Vezi Al. Lapedatu, *Cetatea Sorocei*, în „Bul. Com. Mon. Ist.” VII, pag. 85—95.

3. Al. Lapedatu, *ibid.* pag. XXVI.

4. K. A. Romstorfer, Lapedatu, *op. cit.* p. 34 și urm.

5. Zidul acesta, gros de 4.00 m., nu e de fapt cel original, ci o întăritură a acestuia, care avea o grosime numai de 1.80 m.

unghiulară cu turnuri la colțuri și pe laturi, și închidea la mijloc o curticică patrată. După tradiție, cetatea avea 7 turnuri, cari erau desigur cele ale castelului propriu zis. Intrarea în palat se făcea pe sub unul din turnurile de pe laturi, probabil pe sub cel dinspre Nord, pe care tradiția populară îl numea „Ne bojse”, adică nu te teme², turn care ar fi fost așezat în fața odăilor domnești și din care se putea avea o întinsă vedere împrejur. Construcția era făcută din piatră necioplită și cărămidă. Bolțile erau construite din cărămidă, dar pentru micșorarea presiunilor laterale s'au întrebuințat deasemenea tuful și sigă.

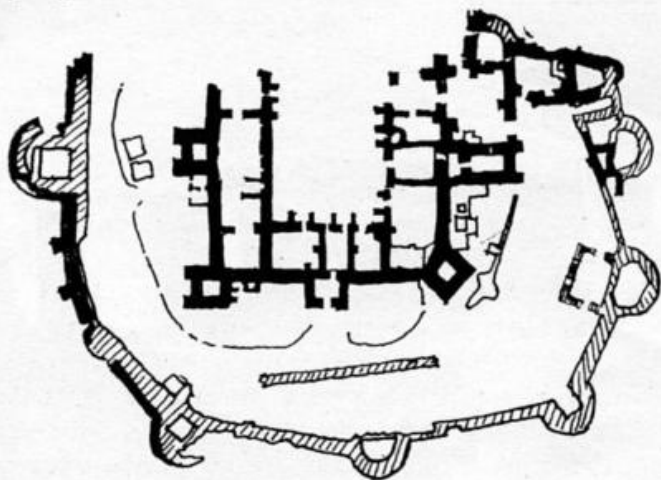

Fig. 351. Ruinele Cetății Suceava (după Romstörfer).

Astfel, călăuziți de preocupările lor pentru organizarea unei vieți militare și de nevoia de a-și apăra țara contra dușmanilor năvălitori, Moldovenii au dat, în materie de arhitectură militară, construcții de mai multe tipuri. Orașe întărite înconjurare cu șanțuri și palisade (Baia), sau cu ziduri continui (Chilia, Romanul); cetăți ridicate numai cu scopul de rezistență și apărare (Cetatea Neamțului, Crăciuna, Hotinul, Cetatea-Albă) și, în sfârșit, cetăți fortificate, cari închideau între zidurile lor palatul domnesc (Suceava, Hârlău)³.

1. Romstörfer, *op. cit.* pag. 48.

2. Idem, *ibid.*, pag. 50.

3. Pentru o documentare mai completă asupra arhitecturii militare la Români, în afară de publicațiile citate, vezi deasemenea: N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București 1899; Al. Lapedatu, *Gravuri și vederi dela Cetatea Albă*, în „Bul. Com. Mon. Ist.,” VI pag. 57—66; Conte de Langeron, *Vechile cetăți românești*, în „Bul. Com. Mon. Ist.,” VIII, pag. 70—73; Paul Nicorescu, *Cetatea Albă*, Craiova f. d.

Tot acest ansamblu de construcții cu caracter militar, alături de clădirile bisericești și mănăstirești atât de importante, arată în modul cel mai elocvent că activitatea constructivă și artistică moldoyenească a fost din cele mai în-

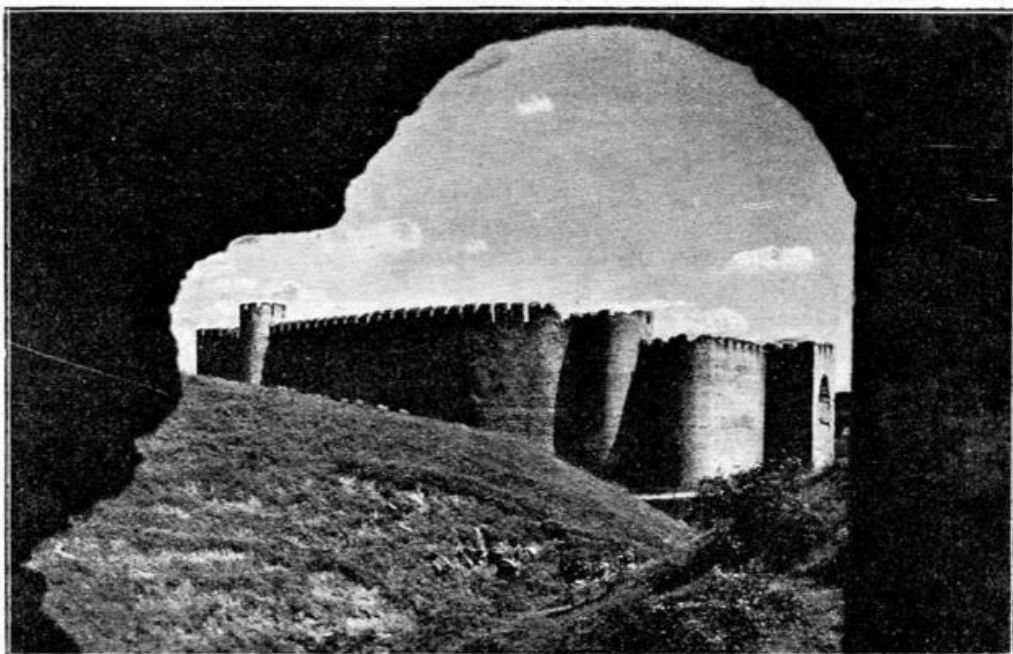

Fig. 352. Cetatea Hotinului.

floritoare și variate, făcând astfel să crească pe pământul acestei țări o artă și o arhitectură cu caractere superioare și personale, fapt care așează Moldova și din acest punct de vedere în rândul marilor țări de cultură și artă bizantină.

CAP. XI.

Arhitectura civilă

Casa țărănească. Cula și casa boerească. Casa și palatul domnesc.

I. *Casa țărănească.* Dintre toate construcțiunile ridicate de Români pe pământul țării, cea dintâi și cea mai numeros reprezentată a fost fără îndoială casa de locuit. Incepând cu coliba temporară a primilor locuitori păstori, ră-tăcitori cu turma prin munți și văi, și trecând apoi la locuința stabilă de munte sau de șes, casa țărănească a cunoscut, în decursul vremurilor, o evoluție din cele mai interesante.

Forma cea mai elementară a casei românești este cea a unui patrat sau dreptunghi, cuprinzând una, două, sau trei camere, dispuse pe o singură filă. Această casă își are totdeauna fațada spre Miază-Zi și de partea cea mai lungă a clădirii. Spre deosebire de modul de construcție și așezare obișnuit în Macedonia și în toată regiunea mediteraneană, unde casele țărănești, construite din piatră și cuprinzând un parter și un etaj, sunt înghesuite unele în altele¹, casa românească tip, cuprinzând numai un parter, se înalță liberă și curată în mijlocul unei curți mari, care închide, pe lângă casă, un grajd, un coșar, o magazie sau un șopron pentru păstrat unelte și lemne, cotețe, pătuluri, etc.

Materialele întrebuințate în construcție sunt: lemnul, pământul galben amestecat cu balebă și, în foarte mică măsură, piatra. Casa n'are fundații; un singur rând pe pietre groase, așezate direct pe pământ, constituie baza întregii clădiri. Deasupra acestui zid rudimentar, se așează o ramă de grinzi de lemn, care susține un schelet de pari. Locul rămas liber între aceștia se umple cu o împletitură de nuiiele, peste care se întinde apoi cu mâna un strat gros de tencuială, format din pământ galben, praf strâns din drum și balebă. Cons-

1. N. Iorga, *L'art roumain*, pag. 3.

trucriunea astfel terminată, spoită cu lapte de var și înconjurată de verdeață și pomi, capătă un aspect apreciabil de curățenie și veselie.

Casa propriu zisă are în față, de partea fațadei, o prispă ridicată pe stâlpi, cari, la locuințele oamenilor mai cu stare, sunt bogat împodobite cu creștături și ornamente. Intrarea în casă se face prin mijlocul prispei. Scara, când subazamentul este foarte mic, cum e cazul în Moldova ¹, se reduce la o simplă piatră,

Fig. 353. Casa povestitorului Ion Creangă din Humulești, jud. Neamț.

nivelul casei fiind aproape același cu nivelul curții (fig. 353). În Muntenia însă, casa e mai ridicată, iar prispa prezintă de obicei o ieșitură, formând un foișor ridicat pe stâlpi de lemn deasupra gârliciului care dă acces la pivniță (fig. 354). Scara se găsește în acest caz pe lături. Casa țărănească de un tip mai evoluat se compune dintr-o încăpere centrală și două odăi ². Încăperea centrală, în care se intră direct de pe prispă, conține vatra sau căminul, a cărui construcție masivă,

1. N. Iorga, *L'art populaire en Roumanie*, Roma 1930, pag. 39.

2. Înainte de a se fi introdus în graiul românesc termenul turcesc „odae”, cele două camere se cheamau case; una, cea mai mare, *casa mare*, iar a doua, *casa mică*. Cfr. N. Iorga, *op. cit.* pag. 40, fapt care pentru Janecke explică — și cu dreptate, cum observă d-l Iorga — expresiunea populară: o pereche de case. Cfr. Janecke, *Das Bauer und Bojarenhaus*, apud Iorga *ibid.*

așezată exact în fața intrării, ocupă aproape întreaga încăpere. În dreapta și în stânga vetrei se găsesc celelalte două camere; cea din dreapta, câteodată mai mare, numită pentru aceasta casa sau odaia mare, este rezervată oaspeților. În ea se păstrează obiectele prețioase de artă casnică: ștergere cu măestrite cusături, cămăși și ii brodate, scoarțe, blidare, etc. Camera din stânga

Fig. 354. Casă țărănească veche din Călimănești.

servește uzului comun al familiei. Patul este format, atât în camera mare cât și în cea mică, dintr'un divan de scânduri — laviță, — dispus în lungul pereților, pe care membrii familiei dorm laolaltă.

Casa este acoperită cu șindrilă¹. Acoperișul, în patru ape, cu pante rezezi, adăpostește un pod spațios, în care țăranul își păstrează pentru vreme de iarnă fructele și carnea, supuse la o afumare continuă, deoarece — și cu acest scop — coșul vetrei se oprește în pod, iar fumul iese afară, căutându-și cu ane-

1. Casa țăranului sărac dela șes, care este construită din pământ bătut, fără osatură de lemn, este acoperită deasemenea cu pae, stuf sau coceni.

voință loc printre șindrile. Deseori, acoperișul este prelungit spre partea de Nord ca să acopere o bucătărie mai mică și un depozit, aceste încăperi ferind în acelaș timp camerele de locuit de bătaia directă a crivățului.

În legătură cu casa și gospodăria țărănească trebuie pusă și poarta de intrare în curtea casei, acel arc de triumf rustic deschis către uliță, în care țăranul își pune întreaga silință ca să arate trecătorilor toată măestria lui în

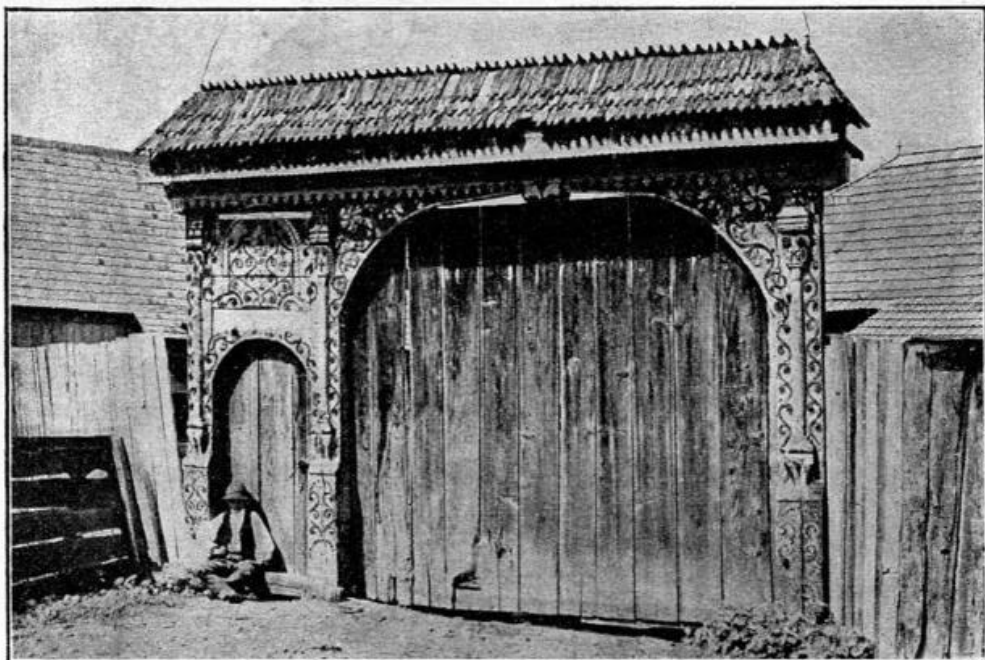

Fig. 355. Poartă la o casă țărănească din Odorhei.

prelucrarea și împodobirea lemnului. Câte odată, această poartă se reduce la trei pari simpli, îngropați în pământ, cari susțin în balamale cele două porți : poarta mare a carelor și animalelor, și porțița. Dar foarte des aceste două porți sunt reunite în partea superioară de un acoperiș de șindrilă înfundat¹, iar stâlpii porții, ca și porțile însăși, sunt umplute cu săpături în lemn de o îndemânare, minuțiozitate și măestrie rară (fig. 355). În unele cazuri, printr'o înțelegere și iubire a simetriei, poarta mare este flancată de două porțițe, cari pot avea chiar acoperișuri separate.

1. Deseori acest acoperiș adăpostește o căsuță de porumbei.

Construcțiuni asemănătoare ca formă și împodobire adăpostesc deseori fântâni, sau consacrează locuri în cari s'a întâmplat cândva vreun fapt de importanță deosebită.

2. Alături de tipul acesta de casă țărănească, pe care îl găsim, nu numai în Muntenia, Moldova și Sud-Estul Transilvaniei, ci și în țările vecine, în cari popoare diverse au luat locul și tradiția de așezare a vechilor Traci¹, și-a făcut

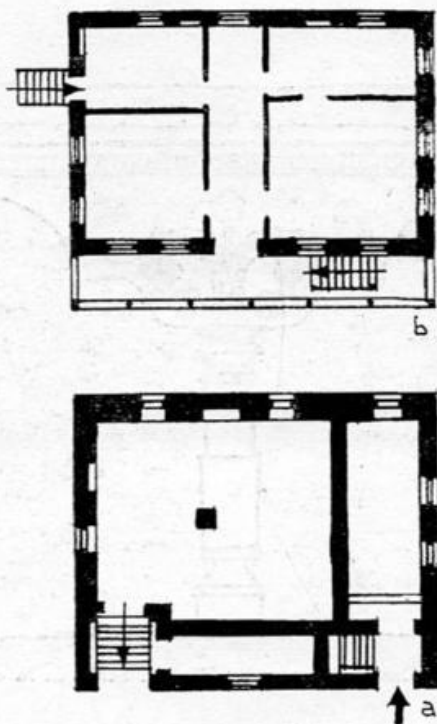

Fig. 356. Casa Dobrescu din Ploești : a. planul pivnițelor ; b. planul etajului.

apariția cu vremea, un tip nou de casă, care este o adaptare locală a tipului mediteranean. Aceasta este casa boerească modestă sau semi-boerească, construită din cărămidă și lemn. Se compune din două caturi : un parter și un etaj. Catul de jos, de obicei la nivelul solului, este destinat a fi pivniță și depozit (fig. 356), deși câteodată, în parte, este chiar locuibil ; catul dedeasupra pivniței cuprinde locuința propriu zisă și se compune dintr'o sală mijlocie și

1. Polonia, Serbia, Bosnia și Herzegovina, Bulgaria, cfr. N. Iorga, *op. cit.*, pag. 41.

trei, patru sau chiar mai multe camere, dispuse de o parte și de alta a acestei săli (fig. 356,b). Accesul la etaj este dat de o scară exterioră de lemn, care ajunge în față pe un balcon, sprijinit, ca și la casele țărănești, pe stâlpi sau colonete de lemn împodobite cu creștături (fig. 357). Astfel de case există în Muntenia în județele Argeș, Mușcel, Vâlcea, Prahova, Dâmbovița, Buzeu.

De o formă mai originală, dar în același timp mai apropiată de aspectul casei fortificate mediteraneene, casa boerească din Oltenia, venită din Dalmația prin intermediul Serbiei anterioare¹, este cunoscută în România sub numele

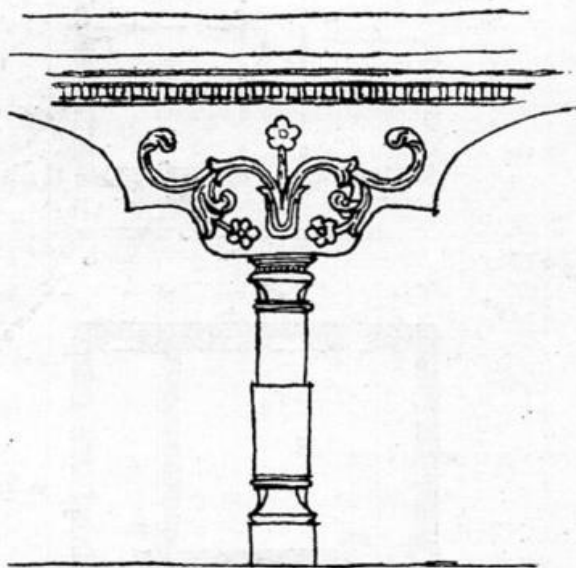

Fig. 357. Casa Dobrescu din Ploești. Stâlپ de la ceardac.

de *culă*, pe care i l-au dat Turcii². Se compune dintr'un parter și două etaje. Forma obișnuită este cea a unui pătrat. La parter, se găsește, ca și la casa semi-boerească, pivnița (fig. 360); etajul I-iu cuprinde trei sau patru camere de locuit, luminate de ferestre mari (fig. 360,b), iar ultimul cat se compune de obicei din două camere, având totdeauna un balcon ridicat pe stâlpi de zidărie

1. N. Iorga, *L'art roumain*, pag. 4.

2. Pentru desemnarea unei astfel de case, termenul turcesc de *culă* a fost păstrat numai de Români. Albanezii au adoptat acest termen pentru construcțiunile de apărare în cari ziduri cu metereze unesc între ele camere dispuse în continuarea unui turn adevărat. Celelalte popoare balcanice au adoptat pentru această casă termenul grec „pyrgos”. Cfr. N. Iorga, *L'Arte popolare in Romania*, pag. 45.

Fig. 358. Casă boerească din Ploști, str. Ștefan cel Mare.

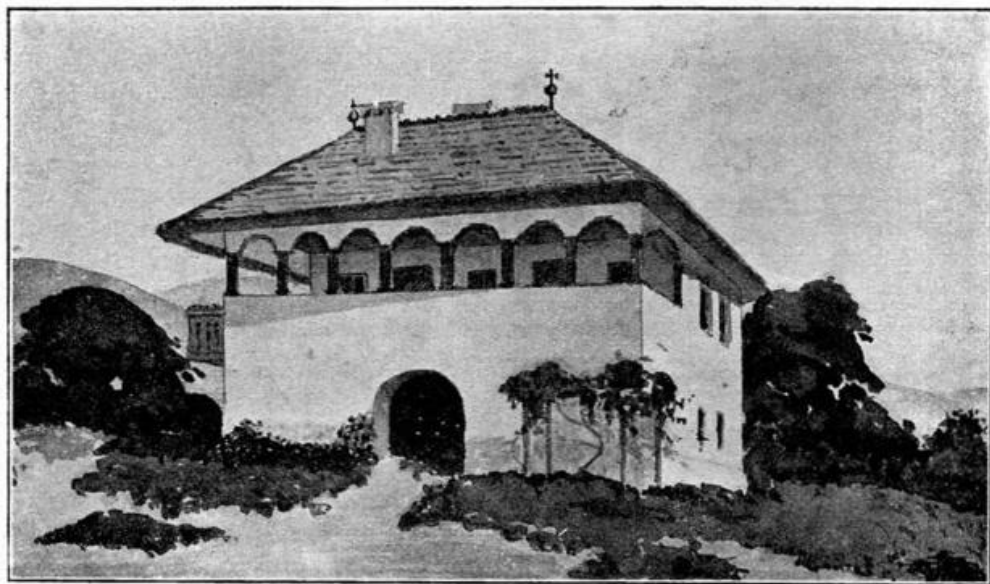

Fig. 359. Casa Slăvițescu din Slăvițești-Vâlcea. (Aquarelă de D-na arh. Delavrancea Gibory).

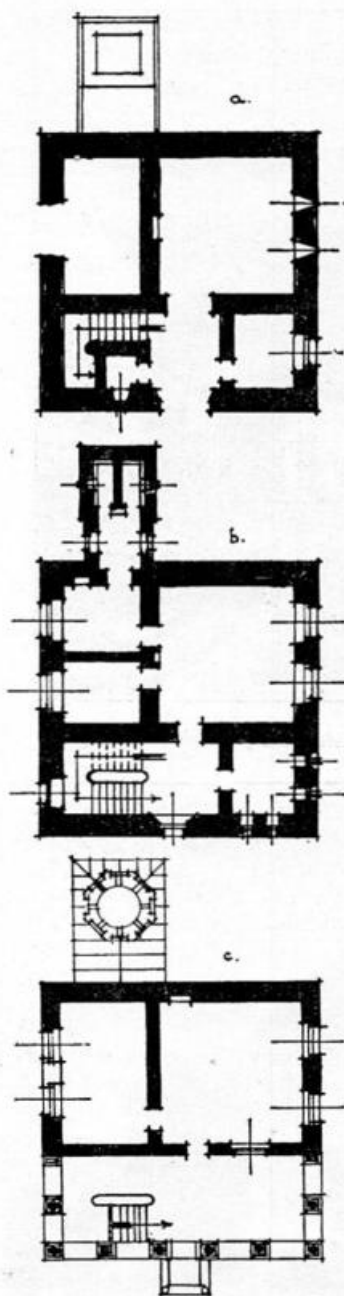

Fig. 360. Cula din Curtișoara jud. Gorj. Planuri : a. pivnița ; b. parterul ; c. etajul.

groși și scunzi, uniți între ei cu arcuri eliptice simple (fig. 360,c), polilobate, sau festonate, — adică o serie de arcușoare mici, sprijinite pe un tirant de lemn (fig. 361). Scara se găsește totdeauna în interior. Câteodată forma planului nu este perfect dreptunghiulară (fig. 362, a, b, c), în care caz balconul dela ultimul cat e dispus pe colț. Etajul superior se reduce adesea, la culele mai vechi, la o singură încăpere mică, cu ferestre înguste — camera de pază și atac — și la balcon (fig. 362,c), sau — ca la Pojogeni — la un simplu loc de observație practicat sub acoperiș și construit din lemn. Încăperile sunt deseori acoperite de foarte interesante bolți cu penetrații, decorate cu stucării. Vatra țărănească este înlocuită de soba de zid, construită monumental, cu olane așezate în chip de colonete, cu profile bogate și forme deosebite, având aspectul unei adevărate mobile de lux.

Casa boerească tip culă, împământându-se, pierde din ce în ce mai mult acel aspect de construcțiune fortificată, și capătă, în unele cazuri, o formă și o înfățișare care îi dau un caracter deadreptul național. Planul robust, de formă patrată, cu ziduri puternice, întrebuințat la cule, primind ferestre mari și uși largi, se înconjoară cu un balcon deschis, cu acea prispă din fața caselor țărănești sau semiboerești, sprijinită pe stâlpi de lemn, împodobiți cu cioplituri, și dă naștere unui tip de casă nouă, care este esențialmente românească.

Una dintre acestea, tot atât de interesantă pe cât de curioasă, se găsește în Com. Cartiu din jud. Gorj — casa Cartianu. Parterul, care este foarte puțin scobit în pământ, cuprinde pivnița cu dependințele ei ; cele trei camere dela etajul I-ii, închise într'o formă patrată, au în față un balcon limitat de un zid străpuns de trei goluri în plin centru. Acest zid se prelungește pe cele două fațade laterale cu un șir de stâlpi de

lemn, cari închid o prispă continuă. La etajul superior, care are aceeași împărțire cu cel de dedesubt, prisma, atât spre fațadele laterale, cât și spre cea principală, este limitată numai de stâlpi de lemn (fig. 365, 366.). Scara se găsește în colțul Nord-Est, în afara prispei, dar apărată totuși de ploaie prin acoperișul casei prelungit. Ajunge la etajul superior pe prisma înconjurătoare care se continuă, curbându-se, și pe o porțiune din fațada de Nord spre a conduce la umblători.

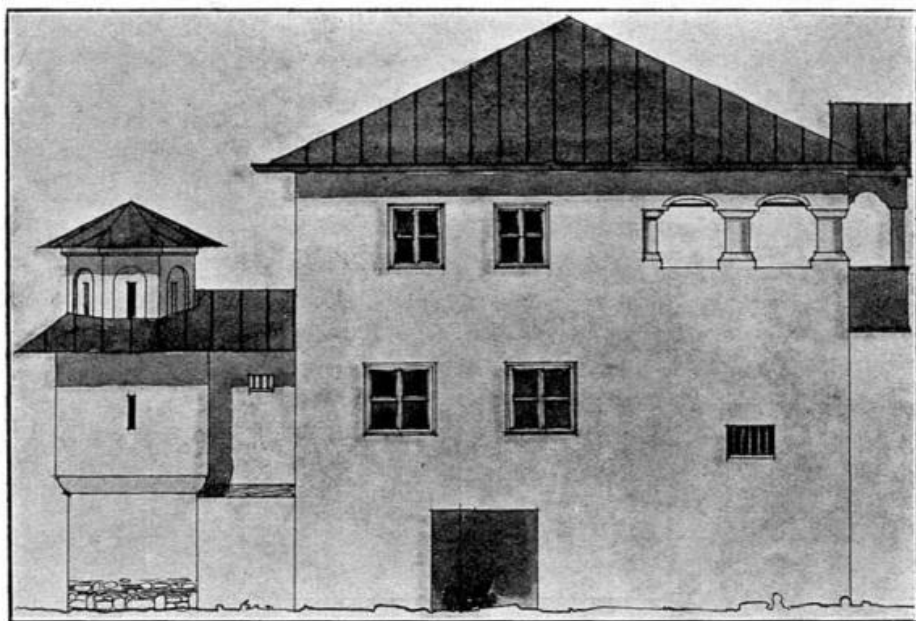

Fig. 361. Cula din Curtișoara. Fațada laterală.

Dar, pe când tipul acesta de casă cu planul regulat, cuprinzând, pe lângă pivniță, unul sau două etaje, este răspândit și întrebuințat atât de boieri mici cât și de cetățenii înstăriți, boerii mari, cari încep a călători și studia la Constantinopol, când își clădesc o locuință, nu se mai mulțumesc cu împărțea simplă românească, ci adoptă pentru casa lor forme mai complicate și dispozițiuni de plan comune caselor turcești. Așa, de pildă, casa Cantacuzinilor din Măgureni — azi în ruină — începută de Drăghici Mărgineanu, către 1667 și sfârșită pe la 1671 de fiul său Pârvu Măgureanu, care studiasse la Constantinopol¹, e de un plan nou pentru Țara Românească și foarte complicat. Piv-

1. V. Drăghiceanu, *Casa Cantacuzinilor din Măgureni*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1924, pag. 12—45.

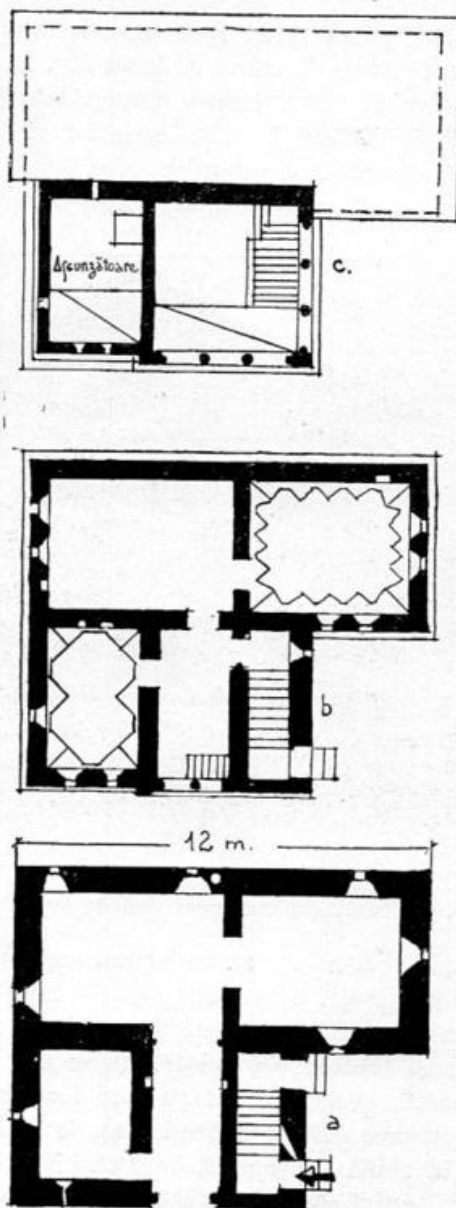

Fig. 362. Cula din Măldărești. Planuri : *a.* pivnița ; *b.* parterul ; *c.* etajul

nița e împărțită în două : pivnița mare, de formă dreptunghiulară, acoperită cu bolți cilindrice pătrunse sprijinite pe doi stâlpi centrali de secțiune cruciformă, destinată păstrării vinurilor, și pivnița mică, boltită cilindric, în care se păstrau zarzavaturile, brânzeturile și celelalte provizii (fig. 366). Intrarea la parter se făcea pe latura de Sud printr'un foisor ridicat pe șase stâlpi, care comunica cu o sală mare dreptunghiulară, acoperită cu o boltă cilindrică cu penetrații. În dreapta și stânga acestei săli se găseau două mari saloane, iar

Fig. 363. Cula din Măldărești.

în fund, diverse camere și salonașe. Scara la etaj era dispusă într'o caje specială (fig. 367,b). La etajul I-iu, se găsea, pe latura de Nord, un balcon deschis, — un fel de loggia — al cărui zid exterior era construit din patru arcuri, sprijinite pe cinci coloane dintre cari două angajate (fig. 367,c).

Pe un plan asemănător s'a construit, către 1670, palatul Mitropoliei din București, la care pivnița, de aceeaș formă și dispoziție ca și cea de la Măgureni, este acoperită cu bolți cilindrice ¹ (fig. 368).

1. Din această epocă datează probabil și frumoasa pivniță, acoperită cu 4 cupole, a caselor boierești din Leordeni, lângă București (fig. 369). Casa actuală, ridicată deasupra acestei pivnițe și refăcută de mai multe ori, este proprietatea D-nei Dedy Romalo.

Cu zidirea casei Cantacuzinilor din Măgureni, a palatului metropolitan din București și a marei case boerești a Postelnicului Const. Cantacuzino dela Filipeștii de Târg — ale cărei ruine sunt încă neexplorate — arhitectura civilă muntenească să găsește deja îndrumată pe calea cea nouă, care avea să ducă

Fig 364. Culă din Gorj.

foarte curând la formele perfecte și luxoase ale palatelor domnești ridicate de Constantin Brâncoveanu.

3. Casele domnești, la început foarte simple, construite după acelaș tip ca și casele boerești, făceau parte — fiind clădirea principală — dintr'un ansamblu de construcțiuni, compus, pe lângă casa propriu zisă, din cazărmi, săli și de-

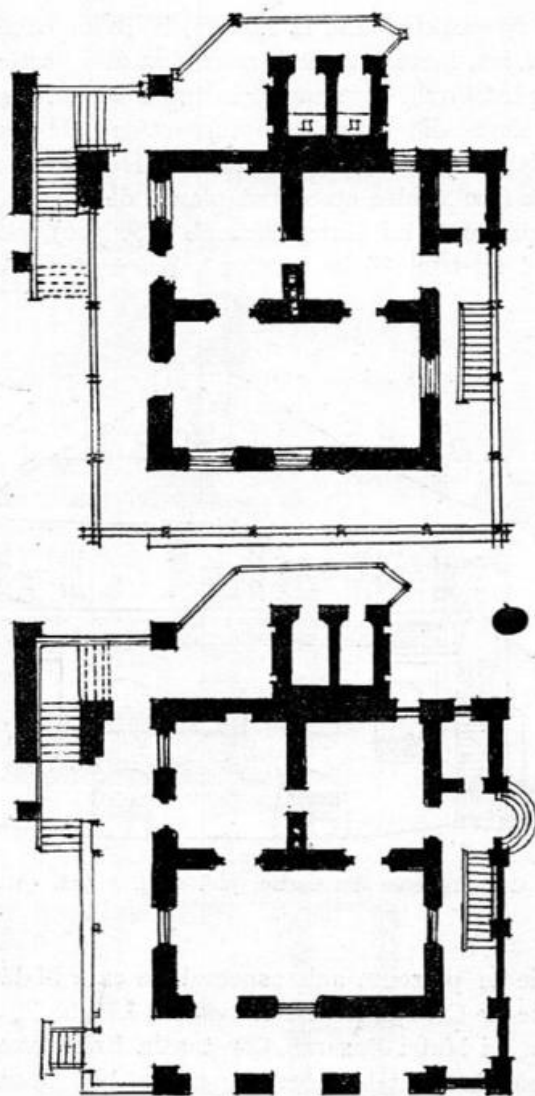

Fig. 365. Casa Cartianu din Cartiu, jud. Gorj.
Planurile etajelor.

pozite de arme, pivniți, puțuri de apă și o biserică. Aceste construcțiuni erau înconjurate de ziduri, constituind un fel de cetate, care se numia curtea domnească. Astfel de curți au fost la Târgoviște, la Curtea de Argeș, la Suceava,

prima curte a lui Ștefan cel Mare, la Hârlău, la Brâncoveni, etc. dar din arhitectura și așezarea lor, foarte puține lucruri s'au mai păstrat.

În general, până târziu în vremea lui Brâncoveanu, casa domnească ocupa un loc în lungul unuia din zidurile împrejmuitoare ale curții și se compunea dintr'un parter-pivniță și un etaj. Despre felul cum era așezată o astfel de locuință ne putem face o idee cercetând planul de situație al Curții, azi dispărute, din Brâncoveni, a lui Matei Basarab (fig. 370), plan ridicat cu exactitate de inginerul austriac Weiss în 1731¹, adică atunci când întreg ansam-

Fig. 366. Casa Cartianu din Cartiu, jud. Gorj. Fațada principală.

blul de construcție se prezenta sub aspectul pe care i-l dăduseră lucrările de modernizare făcute de Constantin Brâncoveanu.²

Dar pe urma lui Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu cu o cheltuială de bani prodigioasă, însă înțelegătoare, și cu un lux demn de ambiția unui Vasile Lupu, își construiește din temelii palate și curți domnești de modă nouă.

Alături de influența vieții turcești, strălucitoare și goală, introdusă în principatele românești de un Ilie Rareș, un Ghica, un Rosetti, sau un Dumitru Cantacuzino, domnitori de scurtă durată crescuți la Constantinopol,

1. Planul original se găsește la Academia Română în manuscrisul care poartă titlul: *Türkey und zwar die Wallachey; Laender Kärtmiss*.

2. Virgil Drăghiceanu, *Curțile brâncovenești*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1911, pag. 64 și urm.

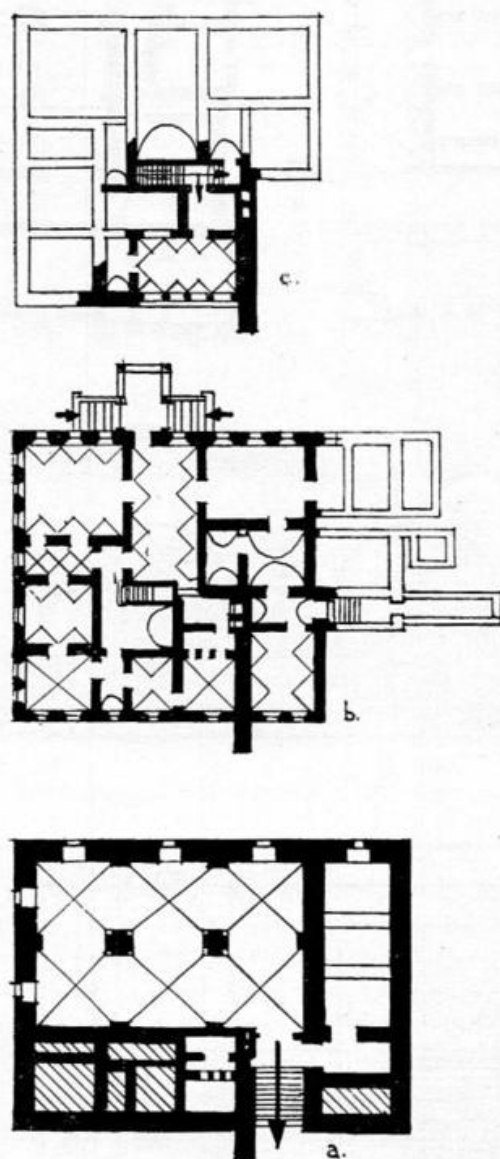

Fig. 367. Casa Cantacuzinilor din Măgureni, jud. Prahova.
Planuri : a. pivnițele ; b. parterul ; c. etajul.

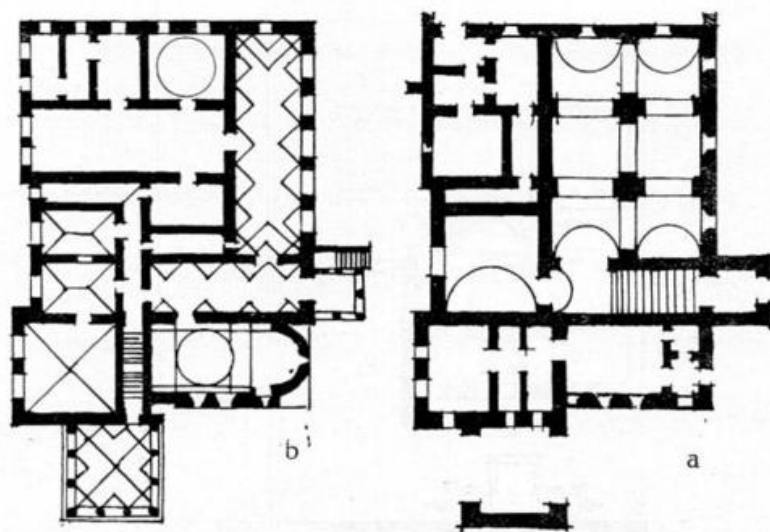

Fig. 368. Palatul Mitropolitan din București : a. planul pivnițelor ; b. planul parterului.

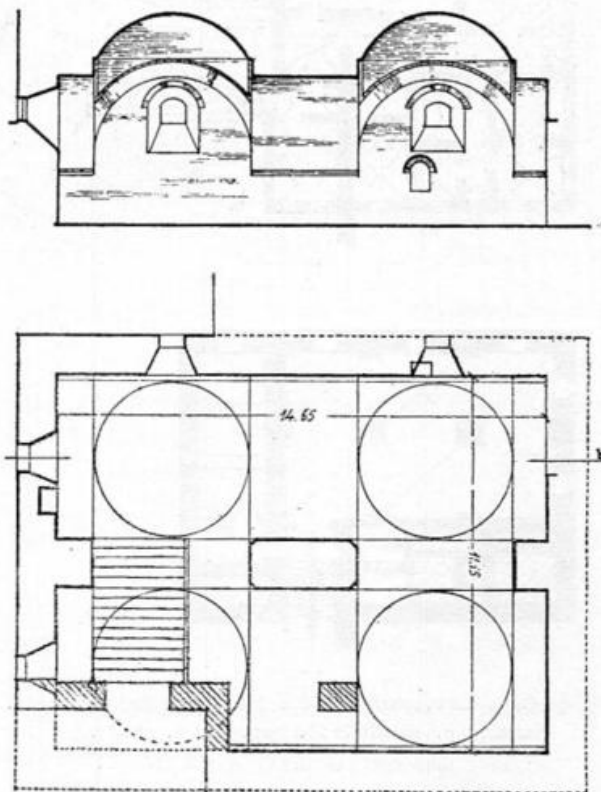

Fig 369. Vechea pivniță a caselor boeresti din Leordeni, lângă București. Secție și plan.

precum și de boerii de baștină trimiși la studiu în capitala turcească, își face loc o influență occidentală, venind din Franța lui Ludovic al XVI-lea, influență care, contopindu-se cu cea dintâi, inspiră Domnitorului și boerilor de modă nouă, gustul și ambiția de a avea o curte impunătoare și bogată. Casele domnești și boerești de până atunci devin neîncăpătoare și sărăcicioase. Ele nu mai corespund gustului nou; mărimea și împărțea lor simplă, cari satisfăceau pe un domnitor ca Matei Basarab — a cărui viață în afară de domnie se re-

Fig. 370. Casă boerească din Moldova. (Trifești. jud. Roman).

ducea la plimbări și dese vânători pe cari le făcea cu boierii săi — nu pot fi adaptate cerințelor unei vieți de fast și rafinament. Boerii de modă nouă, ca un Pârvu Măgureanu sau Postelnicul Constantin Cantacuzino, își clădesc case corespunzătoare vieții și gusturilor noi, iar mai târziu, Constantin Brâncoveanu, zidindu-și, cam în același spirit, dar cu posibilități mai mari, curți și case domnești cu încăperi multe și bogate, nu le mai chiamă, ca domnitorii dinaintea lui, „case”, ci le dă numele occidental de palate¹.

Cea mai veche curte brâncovenească este cea din Brâncoveni, județul Romanați, care, după cum s'a văzut, nu-i decât o refacere a Curții

1. V. Drăghiceanu, *Curțile brâncovenești*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1909, pag. 103.

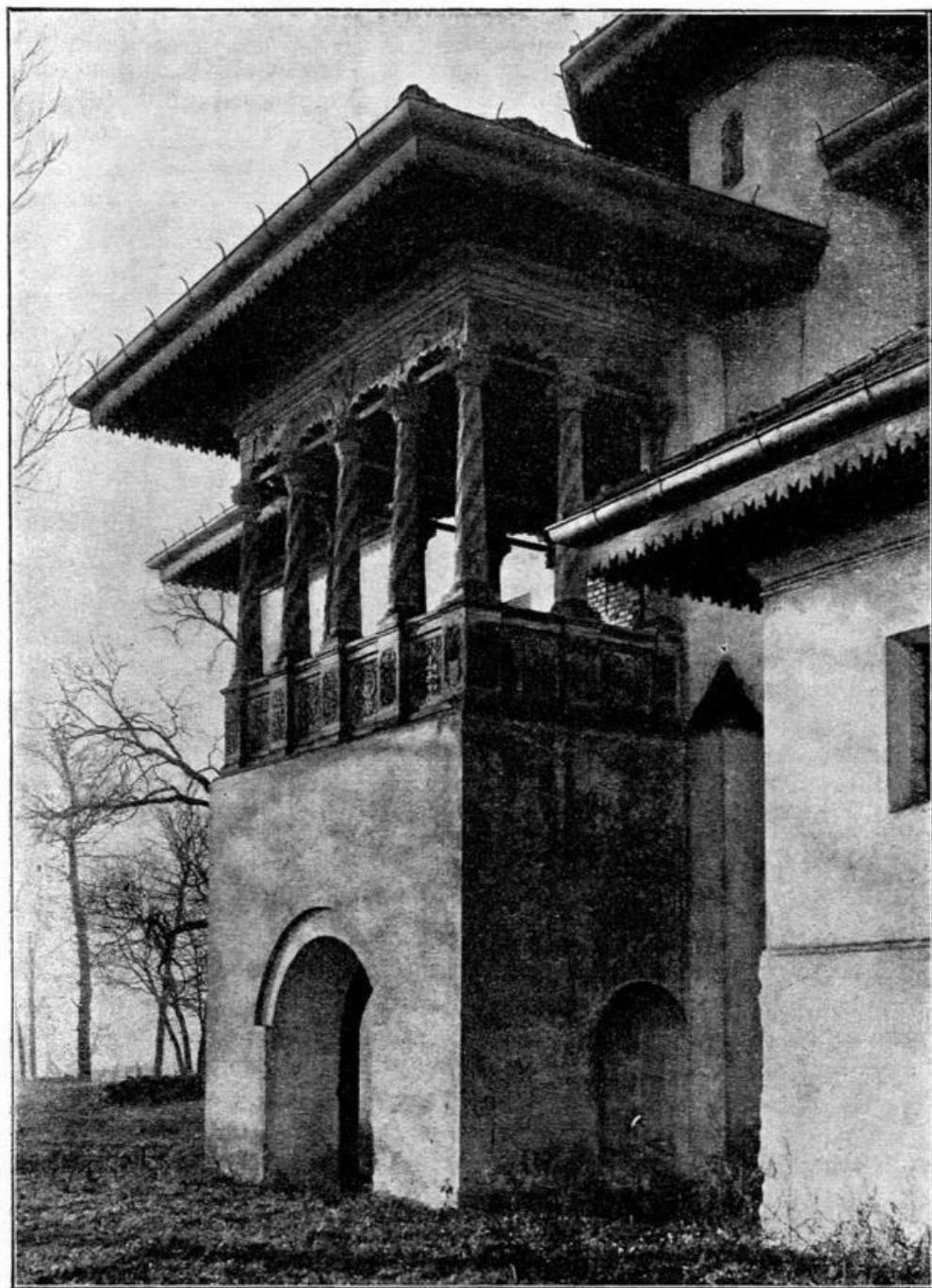

Fig. 371. Casele Brătianu din Pașcani.

lui Matei. Arhitectura civilă din timpul lui Constantin Brâncoveanu atinge însă perfecțiunea cu zidirea palatelor din Potlogi și Mogoșoaia.

Spre deosebire de vechile curți domnești, în epoca lui Brâncoveanu, palatul domnesc se găsește totdeauna situat în centrul incintei. La Potlogi, Curtea avea o formă dreptunghiulară și era înconjurată pe trei părți de ziduri, iar pe partea care avea în față un heleșteu, era lăsată liberă. Palatul, construit în anul 1698, din care azi nu ne rămân decât ruine, se găsea în centru, având fațada îndreptată către heleșteu. Catul de jos cuprindea pivnița — boltită cu

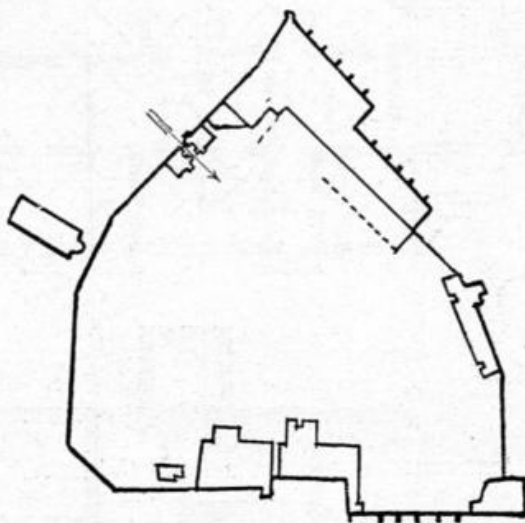

Fig. 372. Planul de situație al Curții lui Matei Basarab din Brâncoveni.

patru calote sferice — și camerele de serviciu; etajul era ocupat de cele două apartamente separate ale Doamnei și Domnitorului. Camerele erau boltite și aveau pereții împodobiți cu ornamente florale de stuc, de stil și tehnică asemănătoare cu cele cari, atât de frumos și elegant, împodobesc fațadele bisericii Fundenii-Doamnei¹.

Palatul din Mogoșoaia, cea mai bine păstrată dintre toate locuințele domnești cari ne-au mai rămas, a fost de curând restaurat și readus în starea de

1. Ornamente de stuc asemănătoare împodobeau pereții și la casele Cantacuzinilor din Măgureni. Motivele de origine persană, ca și cele cu aspect turcesc, puteau fi luate de meșterii stucatori și de pe vasele persane și grecești pe cari boierii le aduceau din Orient ca să-și împodobească cu ele locuința. Vezi admirabilele reproduceri în culori după astfel de vase, găsite în săpăturile dela Măgureni, în „Bul. Com. M.n. Ist.“, 1924.

a fi locuit. ¹ Situat în mijlocul unei grădini, pe o margine de lac, are un plan de formă dreptunghiulară și se compune dintr'un subsol, un parter — rez-de-chaussée — și un etaj.

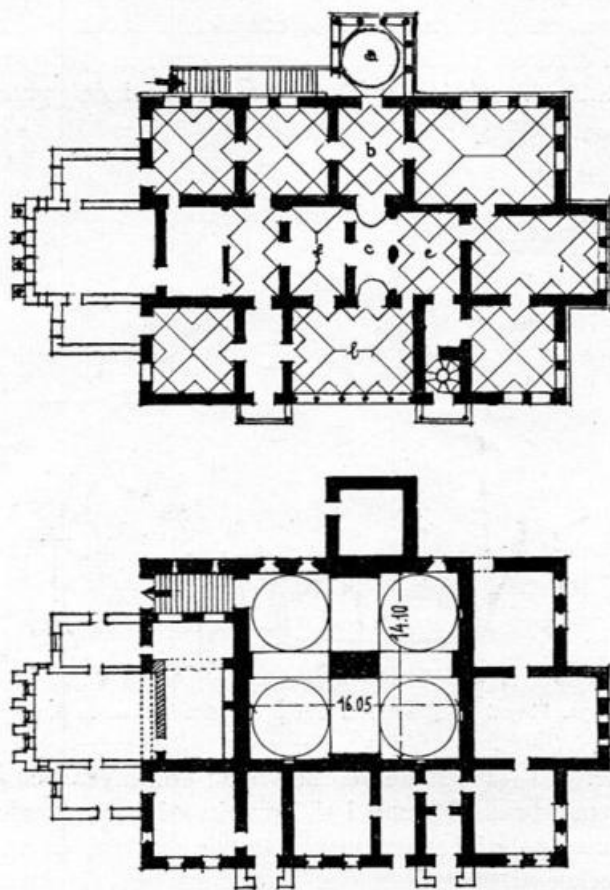

Fig. 373. Palatul lui Brâncoveanu de la Mogoșoaia.
Planurile parterului și etajului.

Etajul, la care se ajunge numai pe o scară exterioră, alipită fațadei de Nord, cuprinde apartamentul Doamnei și pe cel al Domnitorului (fig. 373).

1. Restaurarea s'a făcut din râvna actualilor proprietari, D-na și D-l George Valentin Bibescu, sub conducerea unui arhitect venețian.

Scara exterioară conduce într'un foisor de formă patrată, (a) ridicat pe opt coloane; din foisor se intra într'o sală dreptunghiulară (b), care se continua cu un coridor (c). În stânga era apartamentul Domnitorului, iar în dreapta al Doamnei, având fiecare câte o anticameră (e, f). Către fațada de Sud, și comunicând cu anticamerele și coridorul, se găsește o frumoasă încăpere drept-

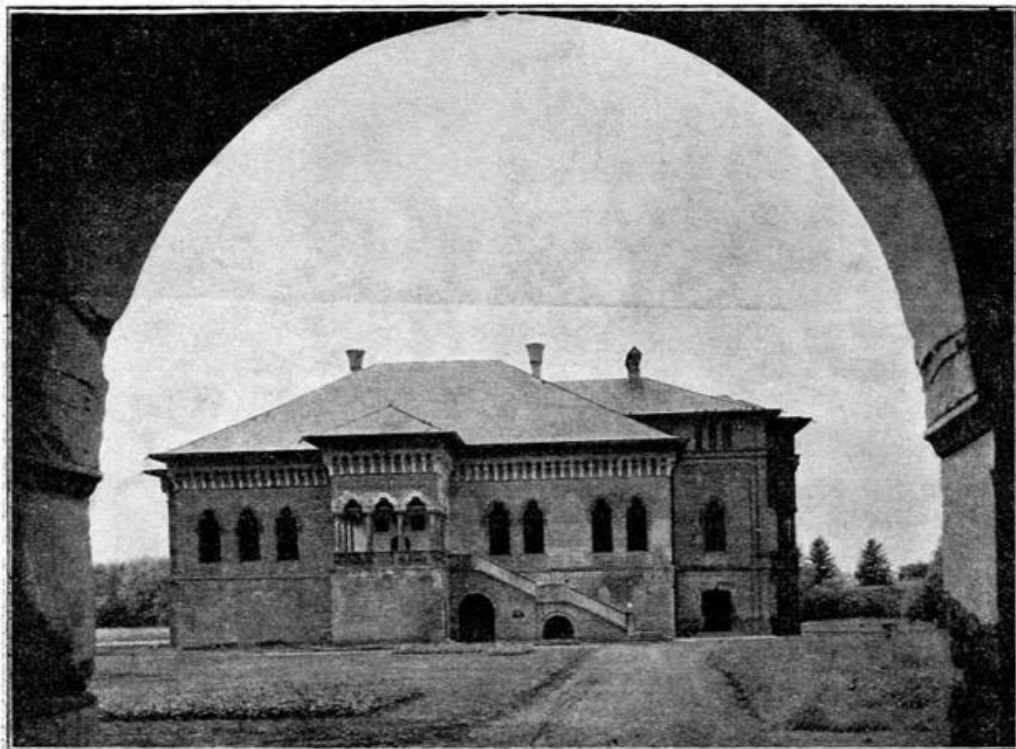

Fig. 374. Palatul lui Constantin Brâncoveanu de la Mogoșoaia văzut dinspre Nord.

unghiulară, la care peretele exterior este format din cinci arcade trilobate, sprijinite pe șase coloane neocorintice cu capiteli bogate, fusuri cu caneluri răscucite și baze unite cu balustrade ajurate (fig. 375). Această încăpere sau „loggia”, croită după tipul construcțiilor asemănătoare venețiene, este flancată de două balconase ieșite în afară și sprijinite pe câte două coloane unite cu un arc de cărămidă în plin centru. Ceea ce face splendoarea camerelor dela etaj este varietatea de bolți cu care sunt acoperite. Parterul cuprinde o seamă de camere pentru curteni, iar subsolul, care ocupă

partea centrală a clădirii, este o frumoasă pivniță de formă dreptunghiulară, despă țită de un stâlp central în patru compartimente acoperite fiecare cu câte o cupolă (fig. 373).

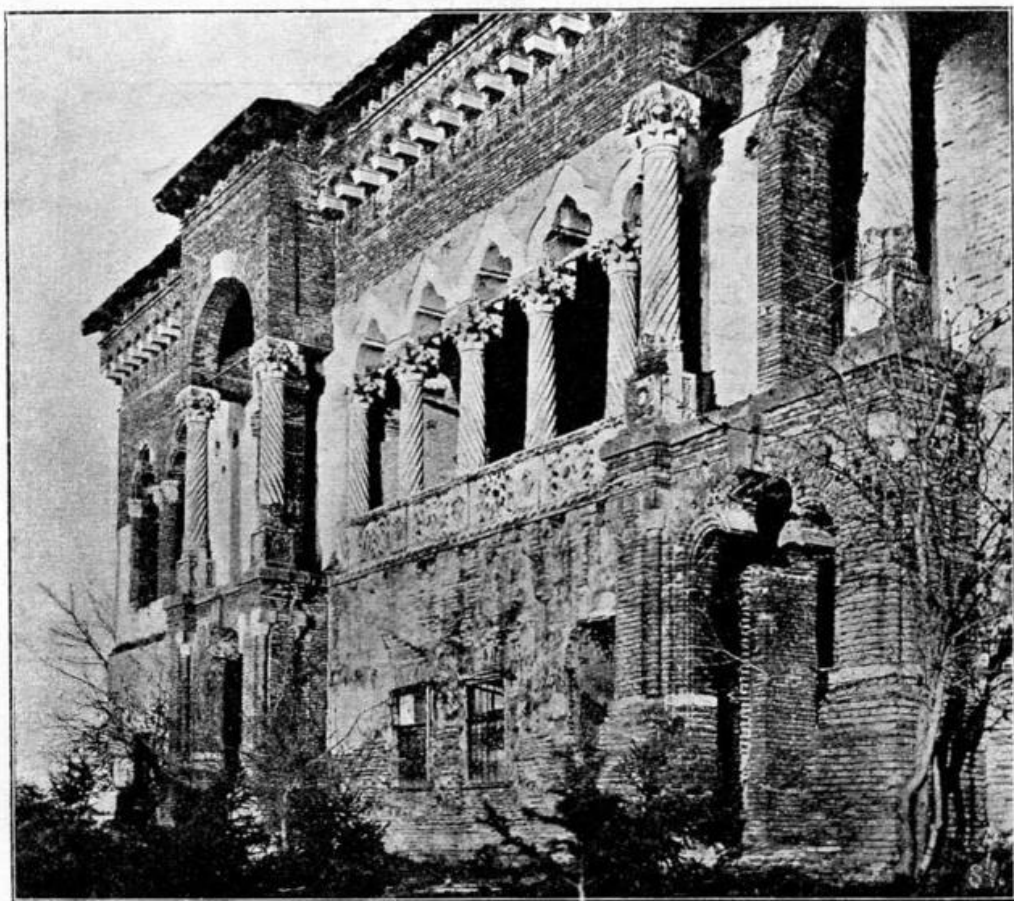

Fig. 375. Palatul lui Constantin Brâncoveanu de la Mogoșoaia. „Loggia”.

Arhitectura exterioară este în întregime din cărămidă aparentă, cu excepția coloanelor, a arcurilor și balustradelor, cari sunt din piatră de talie.

În afară de curțile domnești dela Brâncoveni, Potlogi și Mogoșoaia, Brâncoveanu mai avea două în Transilvania, la Sâmbăta de Sus și la Făgăraș¹,

16. V. Drăghiceanu, *loc. cit.*, pag. 105.

precum și a cincea la Doiceștii din Dâmbovița, care e cea din urmă clădită. Alături de aceste curți construite cu lux și confort, Brâncoveanu mai ridicase un număr însemnat de clădiri mai modeste, pe la diversele sale moșii din țară : la Obilești, care avea în vecinătate, la Codreni, un schit ; la Schei în Buzău, la Pitești, la Scăeni-Prahova, la Mătăsaru în Dâmbovița, etc.. Aceste clădiri se compuneau dintr'o casă de țară cu pivnițe și parter locuibil — casă care deservea moșia căreia aparținea și găzduia în același timp și pe Domnitor, când venea să-și vadă pământurile — din crame, grajduri și diverse alte cons-

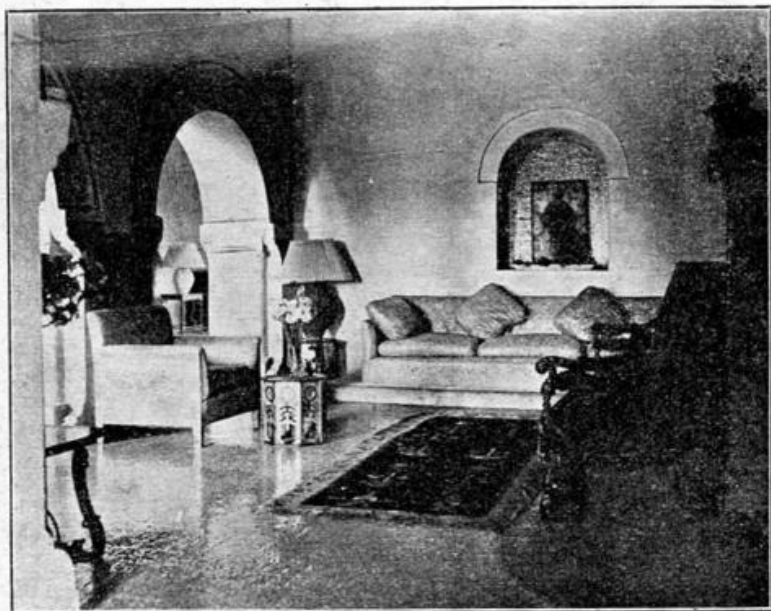

Fig. 376. Palatul lui Constantin Brâncoveanu de la Mogoșoaia. Interior.

truțiuni necesare, al căror ansamblu constituia ceea ce se cheamă un conac.

Pentru a încheia capitolul arhitecturii civile, trebuesc spuse câteva cuvinte despre han, acea construcțiune atât de importantă și necesară în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în tot cuprinsul secolului al XIX-lea, al cărui loc a fost luat în zilele noastre de hotelul cu confort modern și de garajul de automobile.

Hanul, al cărui nume împrumutat dela Turci înseamnă hotel, era o construcțiune imensă, care servea în acelaș timp depozitării mărfurilor venite din streinătate și găzduirii călătorilor.

Cele dintâi hanuri s'au construit în București la începutul secolului al XVIII-lea, odată cu înflorirea comerțului. Se compuneau dintr'o vastă curte de formă patrată, înconjurată de ziduri puternice de cărămidă. Fațada era spre curte. Comunicația cu strada se făcea printr'un singur gol de poartă, tăiat pe una din laturi și astupat în timpul nopții de uși masive de stejar, întărite cu fier. Clădirea propriu zisă se desfășura în interiorul curții, de jur în-

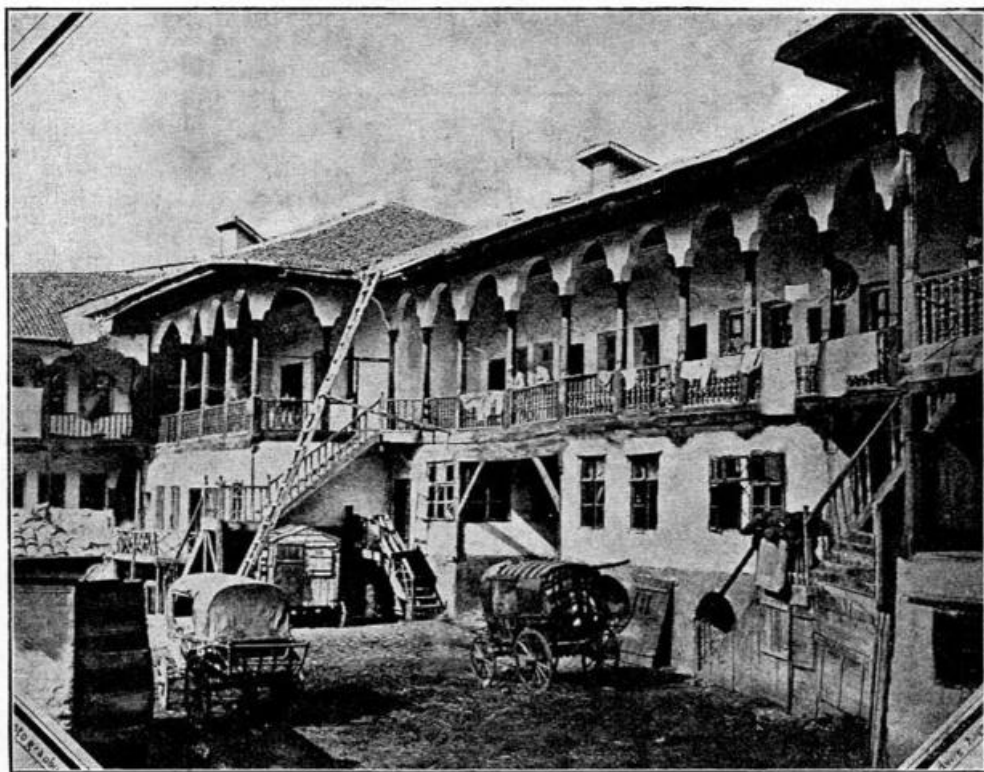

Fig. 377. Hanul lui Manuk din București. (Era situat în Piața de Flori.)

prejurul zidurilor și alipită acestora. Se compunea dintr'o serie de pivnițe adânci, deasupra cărora se găseau prăvăliile înșiruite unele lângă altele și acoperite cu bolți. Prăvăliile aveau la început acces numai din curte, mai târziu au fost puse însă în legătură și cu strada. La etajul I-iu, deasupra prăvăliilor, se înșiruiu camerele ale căror uși și ferestre dădeau pe o galerie deschisă, sprijinită pe stâlpi, la care se ajungea prin două scări, dispuse una în fața celeilalte pe două din laturi. Aceste scări, decorative și pitorești, dădeau în câte un foișor ase-

mănător cu cele dela casele țărănești (fig. 377). Majoritatea hanurilor avea de obicei în curte câte o bisericuță (Stavropoleos, Zlătari, etc.). Hanurile mai mici, am putea spune de rangul al II-lea, n'aveau biserici, iar prăvăliile lor dădeau în stradă.

Printre hanurile mari cari au existat în București, pot fi citate : hanul Șerban-Vodă, construit către 1683, care se găsea între Lipscanii de azi și strada Doamnei, hanul Filipescu, hanul Colțea, clădit de Mihai Cantacuzino la 1839, lângă biserica cu acelaș nume, hanul Stavropoleos, clădit de Kir Ioanichie pe locul unde mai târziu s'a întins mănăstirea cu acelaș nume ; apoi hanul Zlătari, hanul Manuk-Bey, pe locul căruia se găsește azi hotelul Dacia, și atâtea altele ¹.

Alături de hanurile mari existau altele mult mai mici „cu prețuri modeste” situate prin mahalale. Un astfel de local mai există către 1900 în București, și era cunoscut sub numele de „hanul la Făgădău” ² ; se găsea în strada Romană, colț cu strada Teilor — și era numit astfel după numele pe care Transilvănenii îl dădeau hanurilor așezate la drumul mare.

1. Vezi Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, pag. 475 și urm.

2. Frédéric Damé. *Bucarest en 1906*, București, 1906, pag. 56.

CAP. XII

Arhitectura în România în secolul al XIX-lea.

Monumentele cari se clădesc în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, mănăstiri, biserici, sau simple case particulare, prezintă, în ceea ce privește arhitectura lor exterioară, fațade al căror ansamblu este oarecum sărăcăcios; în orice caz lipsit de proporțiile reușite și de decorul bogat de odinioară.

Aceste monumente de mică importanță, în a căror arhitectură semnele decadenței încep să se facă din ce în ce mai simțite, ne înfățișează totuși în linii generale, după cum s'a văzut, câteva caracteristici locale remarcabile.

După 1800 însă, caracterul național al arhitecturii românești începe să se șteargă. Influențele occidentale, cari copleșiseră deja arhitectura moldovenească, tind în acest secol să se impună în mod general atenției meșterilor constructori din ambele Principate.

Dealtfel perioada istorică turbure dela începutul secolului, desele schimbări de domni și ocupația rusească n'au făcut decât să sporească confuzia și să mărească disprețul pentru tot ceea ce era românesc și vechi. Nu-i vorbă că în materie de construcție realizările acestei perioade sunt cu totul neînsemnate. În afară de câteva clădiri, importante și acestea mai mult prin dimensiunile decât prin arhitectura lor, cum sunt biserica Sf. Spiridon din Iași, mănăstirea Frumoasa de lângă acelaș oraș și biserica Domnița Bălașa din București, nici o altă construcție de seamă datând din această epocă nu poate fi menționată.

În schimb, către jumătatea secolului, în ciuda vremurilor cari erau încă turburi, se ridică din temelii noi câteva construcții foarte importante. Printre acestea, cel dintâiu zidit a fost desigur vastul palat dela Bistrița, început de Gheorghe Bibescu și sfârșit de fratele său Barbu Știrbey.

Ridicat în locul construcțiilor și al zidurilor înconjurătoare ale vechei ctitorii a boerilor Craiovești, noul palat ocupa trei laturi din cele patru, cari limi-

tau incinta mănăstirii. Aripa de Sud cuprindea apartamentul Domnului, cea dinspre Nord pe cel al Doamnei, iar cea dinspre Apus, care lega între ele pe cele două dintâi, era împărțită între corpul de gardă și dependențele palatului¹.

La Băneasa, lângă București, se mai văd și astăzi în picioare o parte din zidurile puternice, construite în cărămidă aparentă, ale palatului princiar al lui Gheorghe Bibescu.

Fig. 378. Biserica Sf. Nicolae de la Băneasa. (Începută de banul Ștefan Văcărescu, a fost sfârșită de poetul Enăchiță Văcărescu).

Situat alături de biserica Sf. Nicolae a Banului Ștefan Văcărescu, și de vestita casă — astăzi dispărută — a poetului Enăchiță Văcărescu, palatul domnesc a fost început în orice caz după 1845, adică după ce prințul se logodise cu frumoasa Maria Văcărescu — a doua sa soție — pe moșia căreia se găsește construcția.

1. Un inventar al acestei locuințe domnești, care în războiul din 1877 fusese transformată în spital pentru prizonierii turci, ne dă prețioase indicații asupra unora din încăperi, pe cari le desemnează cu numele de : iatacul Doamnei, salonul adjutanților, salonul cu damasc havai, cabinetul cu postav verde, odaia roșie, odaia verde, etc. Cfr. Virgil Drăghiceanu, *Palatul lui Bibescu dela Băneasa*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, 1914, p. 174.

Soții princieri n'au avut însă prilejul să se bucure de luxul și de confortul noului lor palat; izbucnirea revoluției 1848 întrerupe lucrările. Apoi, odată cu abdicarea Domnitorului, întregul edificiu, ale cărei ziduri fuseseră înălțate până la cornișă, este părăsit și părăsit a rămas până în ziua de azi.

Realizările cele mai de seamă ale acestei vremi rămân însă cele două vaste clădiri din București: *Teatrul Național* și *Palatul Universității*.

Teatrul Național, croit după planurile arhitectului vienez Heft, într'un cuviincios stil neo-clasic, a fost început în 1846, sub Domnia lui Gheorghe Bibescu, și terminat — după ce lucrările fuseseră întrerupte în timpul revoluției — în 1852, sub domnia lui Barbu Știrbey. La sfârșitul aceluiași an, cel dintâi și cel mai mare edificiu public din Muntenia de atunci, era inaugurat și dăruit cu mare pompă teatrului românesc.

Palatul Universității, care, în forma lui veche, era una din lucrările în stil clasic cele mai isbutite din București, fusese început în cel din urmă an al domniei lui Barbu Știrbey și sfârșit în timpul lui Alexandru Cuza, în 1869. Autorul planurilor, Alexandru Orescu, este unul dintre cei dintâi și dintre cei mai pricepuți arhitecți români cu studii speciale.

Tot în această vreme, și paralel cu dezvoltarea din ce în ce mai puternică a conștiinței naționale, ia naștere în Principatul Țării Românești un curent destul de puternic în favoarea refacerii și conservării monumentelor vechi.

Incepând cu Gheorghe Bibescu și cu Barbu Știrbey, domnitori creștini în limba Franței și pătrunși de cultură occidentală, câteva din vechile construcții ale bătrânilor voievozi și boeri români se bucură de o grijă cu totul specială. Dar, ca și în Franța — unde în această preocupare nouă specialist renumit între toți era arhitectul Viollet-le-Duc — în Principatele Românești nu este vorba de o restaurare în înțelesul modern și sănătos al cuvântului, ci de o refacere, care, de cele mai multe ori, nu ține deloc seama de datele problemei. Stilul în care cei doi domnitori români, și după ei și urmașii lor, își propun să refacă ctitoriile înaintașilor, este în special acel neo-gotic hibrid, care era la modă în epoca romantică, mai cu seamă în Austro-Ungaria.

Nepotrivirea dintre arhitectura aceasta de import și caracterul sever al monumentelor noastre de stil bizantin nu sperie nici pe cei ce dădeau comenzi, nici, mai ales, pe cei ce le executau. Meșterii constructori, străini cu toții și aduși, cei mai mulți, din Austria, nu înțeleg felul de a gândi și de a simți al Românilor, și cu atât mai mult nu înțeleg nici arta lor. Prețioasa tradiție fixată „prin îndelungate eforturi grație aceluși simț particular al proporției, în ansamblu și al frumuseții discrete în ornament”¹ este cu desăvârșire neglijată.

1 N. Iorga, *L'art roumain*, p. 297.

Un număr important de biserici vechi sunt astfel refăcute și îmbrăcate într'o haină banală, care nu are nici cel puțin meritul de a fi fost făcută dintr'un material durabil sau prețios.

Mănăstirea Bistrița din Oltenia, mănăstirea Arnota din Vâlcea, transformată și mărită de Barbu Știrbey, care adaugă construcția nouă de pe aripa

Fig. 379. Biserica Antim din București văzută dinspre Apus.
(Aticul pridvorului și rozonul sunt opera restauratorului, arh. Slatter, de la 1860).

dinspre Apus, unde a fost pe vremea aceea arestul politic, mănăstirea Tismana din jud. Gorj, biserica Sf. Gheorghe Nou din București, partea superioară a turelor bisericii Mănăstirii Dealului, lângă Târgoviște, mănăstirea Antim din București — în special clopotnița și partea superioară a bisericii — și atâtea alte clădiri vechi, își datorează înfățișarea lor de astăzi acestor prefaceri.

Tot în această epocă, și până târziu în a doua jumătate a secolului, câțiva din cetățenii înstăriți manifestând pentru stilul neo-gotic aceeași preferință ca pentru orice lucru la modă, pun să li se construiască locuințe, și unii chiar palate, „gotice”¹.

¹ În București exemplele cele mai de seamă ale acestei arhitecturi sunt: palatul mareșalului Filipescu, de pe strada Dionisie No. 46, toruCl.sșenfrisocto a de Muzică de pe strada Bfezoianu.

Alături de meșterii străini, austriaci, specialiști în astfel de construcții, au lucrat și câțiva români. Printre aceștia merită să fie pomenit Niculae G. Socol sau Socolescu, intemeietorul unei întregi familii de arhitecți români, care a profesat către mijlocul secolului la Ploești și de la care ne-au rămas,

Fig. 380. Casă construită în 1860, fosta proprietate Petre Buzilă, din Ploești.
(Arhitect N. G. Socolescu).

între altele, hanul Hagi Petre Buzilă din Ploești și palatul Bărcănescu, refăcut mai în urmă, de la Bărcănești din Prahova.

Oficialitatea și cea mai mare parte a cetățenilor din a 2-a jumătate a secolului al XIX-lea își îndreaptă însă privirea către o altă arhitectură. Înrau-

rirea culturii occidentale, însoțită de exaltarea tot mai pronunțată a originii noastre latine, pe de o parte, și contactul cu Roma și cu Parisul mai ales, la școalele căruia s'au format primii noștri arhitecți, pe de alta, fac ca arhitectura neo-clasică să înlocuiască din ce în ce mai mult stilul neo-gotic căzut în disgrație ¹.

În același timp, noua organizare a celor două Principate, unite într-o singură țară, sub un singur domnitor, era menită să dea arhitecturii un câmp nou și vast de realizări, mai cu seamă în domeniul construcției oficiale. Bănci, tribunale, palate pentru ministere, poște, universități, etc. cereau să fie ridicate cât mai grabnic. Nevoile erau de altfel atât de mari și atât de numeroase încât cei câțiva arhitecți români nu ajung să satisfacă cerințele. În aceste împrejurări, un număr destul de mare de arhitecți străini, de data aceasta în majoritate francezi, construiesc câteva din cele mai importante edificii publice zidite în ultimii ani ai secolului al XIX-lea.

Printre aceștia, cel mai cunoscut, și cel mai discutat în același timp, a fost elevul învățatului arheolog francez Viollet-le-Duc, arhitectul André Lecomte du Nouy, chemat în țară de guvernul Regelui Carol I pentru ca să restaureze câteva din monumentele istorice mai de preț, a căror stare de ruină era îngrijorătoare.

Cunoscător al arhitecturii bizantine, tânăr și plin de sine, Lecomte du Nouy interpretează în mod arbitrar teoriile asupra lucrărilor de restaurare ale fostului său maestru, arbitrare și acestea, și în loc să repare și să întărească monumentele vechi, așa cum a făcut, mai târziu, Grigore Cerchez pentru biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, pe care ne-a redat-o așa cum fusese ea la început ², a nesocotit cu totul interesul istoric al clădirilor a căror restaurare îi fusese încredințată și a găsit cu cale să le dărâme și să facă în locul lor biserici noi după chipul, mai mult sau mai puțin asemănător, al celor dărâmate. Dintre cele cinci biserici importante pe cari le-a restaurat — din punct de vedere tehnic, ce-i drept, ireproșabil — numai două au scăpat mai puțin desfigurate: Episcopia din Curtea de Argeș și Trei Ierarhii din Iași. Celelalte au fost dărâmate până la temelii și înlocuite cu altele noi, construite cu materiale noi și reproducând din cele vechi, numai arhitectura care a putut fi dovedită că era cea originală. În felul acesta au

1. Pentru pătrunderea acestui curent de artă neo-clasică, încă din prima jumătate a secolului, și mai cu seamă în Moldova, nu trebuie nesocotite deasemenea împrejurările politice, cari, prin ocupația rusească, au pus în contact pe Români cu Rusia și Polonia, covârșite în acea vreme de arhitectura de modă italienească cunoscută sub numele de stil „clasic” și stil „empire”.

2. A lipsit foarte puțin ca această biserică să nu fie dărâmată. Restauratorul francez o condamnase.

fost tratate, la Iași, biserica Sf. Nicolae Domnesc a lui Ștefan cel Mare, la Târgoviște, vechea și marea Mitropolie a Țării Românești, zidită de Neagoe Basarab, iar la Craiova renumita ctitorie a lui Matei Basarab, biserica Sf. Dumitru.

Către sfârșitul secolului, pe când Lecomte du Nouy, îndrăgostit de arhitectura veche românească — pe care târziu începuse totuși să o înțeleagă — clădea, la Florica, pentru familia Brătienilor, o capelă în stil național, alți concetățeni de ai săi desfășurau la București o activitate constructivă din cele mai productive.

Albert Galleron și Cassien Bernard clădesc, între 1883 și 1885, palatul *Băncii Naționale*, edificiu de o impunătoare și foarte reușită ținută neoclasică; Albert Galleron, singur, construiește în 1886 Ateneul Român; A. Ballu, cu concursul arhitectului român Ion Mincu, realizează monumentalul *Palat de justiție*; Louis Blanc întocmește planurile pentru *Universitatea din Iași*, pentru *Facultatea de Medicină din București* și pentru bine proporționatul palat al *Ministerului de Domenii*; Paul Gauttereau clădește elegantul edificiu al *Căsei de Depuneri* și palatul *Fundației Universitare Carol I*; în sfârșit, ca să nu pomenim decât pe cei mai reprezentativi, austriacul Fellner construiește în 1896 *Teatrul Național din Iași*.

Realizările unora din acești arhitecți străini sunt desigur demne de luat în seamă, dar ei, atât cei pricepuți dela care ne-au rămas construcții îngrijite și bine studiate, cât și cei mai puțin dotați, și în special pseudo-arhitecții cari invadaseră în acea vreme nu numai Capitala ci și principalele orașe din țară, au transplatat în România arhitectura la modă în țara lor, contribuind astfel, indirect, la îndepărtarea arhitecturii românești de vechile ei tradiții. Numărul străinilor cari profesau arhitectura în România la sfârșitul secolului trecut era destul de mare, și, după cum s'a văzut, clădirile cele mai importante ridicate în această vreme sunt operele lor. Faptul acesta, pentru cercetătorul atent, produce oarecare surprindere. În adevăr, dacă prezența străinilor era justificată în cei dintâi ani după unirea Principatelor, când multiplele și grabnicile cereri ale țării nu puteau fi satisfăcute de mâini naționale, lucrurile nuse mai înfățișau tot astfel către sfârșitul secolului, când, după 1880 în special, un număr relativ mare de arhitecți români se întorseseră dela studii din străinătate¹. Autoritățile de stat însă, impresionate de faima pe care și-o câștigaseră în țară unii dintre maestrii străini, n'au acordat la început acestor tineri și entuziaști români toată încrederea de care erau într'adevăr demni. Cu toate acestea, câțiva dintre ei au reușit să execute lucrări importante și au avut astfel ocazia să lase în

¹ Vezi, Arh. Eracle Lăzărescu, *Arhitectură românească în ultimii 50 ani*, în „Buletinul Soc. Politehnice”, No. 10. Octombrie 1931, p. 4.

urma lor opere cari stau cu cinste alături de realizările cele mai de seamă ale celor cari, străini fiind, s'au bucurat de încrederea nelimitată a oficialității.

Palatul Universității din București, deja menționat, și *Mitropolia din Iași*¹, construcție monumentală în stil neo-clasic, refăcută în timpul domniei Regelui Carol I (1886), opere ale lui Alexandru Orescu; *Școala Centrală de fete*, edificiu de o înfățișare cu totul originală, și *Cavouriile Cantacuzino și Ghica* dela cimitirul Belu, opere ale lui Ion Mincu; *Palatul de Justiție* din Craiova, *Școala Secundară de Fete* din Ploești și casa Ionescu-Gion din București, lucrări ale lui Ion N. Socolescu; *Liceul Lazăr*, clădit în 1890 de F. Montureanu, precum și *Palatul Poștelor*, construit în 1899 după planurile lui A. Săvulescu, constituiesc o bună dovadă a capacității și bunului gust al arhitecților români.

Stilul apreciat al acestei epoci este, după cum s'a văzut, neo-clasicul. Impus în parte de constructorii străini, propovăduit cu entuziasm și de mulți dintre arhitecții români cari își făcuseră studiile în Franța, stilul acesta se bucură de un avânt capabil, după toate aparențele, să-i asigure o viață fecundă și îndelungată. Cu toate acestea, în ultimii ani ai secolului, asistăm la o adevărată revoluție arhitectonică: întoarcerea către formele vechi pământene, renașterea stilului național.

După cum s'a putut vedea din conținutul acestei cărți, materialul arhitectonic elaborat în decursul secolelor pe pământul românesc se prezintă de o bogăție și de o varietate surprinzătoare.

Elementele cele mai exotice au fost încet încet împământenite, iar împerecherea lor a fost întotdeauna făcută cu pricepere și bun simț, astfel că operele meșterilor din trecut, pe lângă caracterul lor specific românesc, prezintă, în majoritatea cazurilor, aspectul unui tot unitar și armonic.

Era deci firesc ca acest material să devie un izvor de inspirație fecundă de îndată ce spiritul general al epocii nouă, însuflețit de un puternic sentiment național — sentiment care s'a răsfărânt deopotrivă în toate celelalte domenii artistice și culturale — a început să caute în trecutul nostru încercat dar glorios, sprijinul rodnic al civilizației românești.

1. Mitropolia din Iași a fost începută în 1833 de mitropolitul Veniamin Costache după planurile lui Gh. Asaki. În 1839, când lucrările erau pe sfârșite, din cauza unui defect de construcție, bolțile naosului s'au dărâmat. De atunci construcția a rămas în stare de părăsire până în 1881, când după dorința Regelui Carol I, și sub direcția lui Alexandru Orescu, s'a început refacerea ei în formele pe cari le vedem azi. Lucrările au fost complet terminate în 1886, iar sfințirea noului lăcaș s'a făcut în Aprilie 1887.

Promotorii acestei renașteri a stilului național au fost : Ion Mincu (1852—1912), ale cărui excepționale calități de îndrumător au întrecut deseori pe acelea de cunoscător al monumentelor noastre vechi, și Grigore Cerchez, priceput și abil interpret al formelor și elementelor de decor caracteristice epocii lui Constantin Brâncoveanu.

Cu realizări modeste și deseori stângace, în prima lui perioadă de dezvoltare, curentul de arhitectură neo-românească, avea să-și dea roadele lui cele mai de preț după 1900, sub impulsul nou și puternic dat de d. Petre Antonescu.

HISTOIRE DE L'ARCHITECTURE ROUMAINE

R É S U M É

Introduction

Avant la fondation des Principautés, les Roumains n'ont pas eu de monuments de brique ou de pierre. Bien que convertis dès les premiers temps du christianisme, leurs églises, ainsi que leurs habitations, ont été longtemps construites en bois.

Plus tard, quand les habitants des différents villages et départements ont réussi à se créer une patrie dirigée par un chef choisi par eux, seulement alors ils ont songé à des constructions plus importantes, bâtissant des cités de défense, des résidences princières ou bourgeoises et des églises spacieuses et durables.

Pour une bonne compréhension de l'art roumain, et spécialement de l'architecture roumaine étudiée dans cet ouvrage, il n'est pas inutile de présenter quelques considérations accompagnées d'explications et de précisions sur la civilisation et les arts qui ont vu le jour, ont disparu ou se sont perpétués au cours des siècles sur le sol habité par les Roumains.

Les conquêtes de Trajan, la colonisation et la domination romaine ininterrompue pendant plus d'un siècle et demi ont mis sur le sol de la Dacie et sur sa population l'empreinte définitive de romanisation. Les habitudes, la langue et la nouvelle religion chrétienne ont été acceptées par nos aïeux dès le début, dans une pure forme latine. Après la retraite d'Aurélien, à la suite de l'invasion des Goths, retraite qui pour l'élément romain n'a pas signifié une destruction, une partie de la population a cherché refuge dans les montagnes, ainsi que l'avaient fait, quelques siècles auparavant, les Gètes devant l'invasion des Bastarnes. Une autre partie de la population daco-romaine est restée sur place, dans les campagnes, et a continué à cultiver le sol des aïeux, supportant avec résignation le joug des Barbares que, dans certaines circonstances, elle a même pu préférer à l'ancienne domination romaine. Ainsi, au cours d'un laps de

temps de plus de mille ans, les Roumains des montagnes ont conservé intactes leurs mœurs et leur langue, tandis que ceux des campagnes ont subi quelques influences des maîtres occasionnels avec lesquels ils ont été obligés de vivre. Mais, malgré ces changements inévitables, le fond romain de la population s'est conservé constamment, dans les campagnes ainsi que dans les montagnes. La tradition latine a persisté dans la langue, les mœurs, ainsi que dans l'organisation politique locale. On ne peut en dire autant ni de l'art roumain, ni de l'art paysan, ancien ou contemporain, qui n'ont rien de commun avec l'art de l'ancienne Rome.

Les traditions de l'art roumain sont d'une part plus primitives, plus vieilles que l'art romain, et de l'autre, plus nouvelles et entièrement étrangères à l'art et au monde romains. Elles sont en grande partie très rapprochées de l'art et du monde byzantins et plus particulièrement, slavo-byzantins.

1. — Pour les traditions primitives, on doit envisager l'élément thrace qui se rencontre à la base des manifestations artistiques de tous les peuples du Sud-Est de l'Europe. Les fouilles archéologiques faites sur toute l'étendue du territoire roumain, à Gumelnitza en Valachie, à Cucuteni et Fedeleseni en Moldavie, à Atmageaua Tatareasca en Dobro dja, ou en Olténie à Salcutza, près de Craïova, pour ne mentionner que quelques-unes des localités les plus importantes, ont mis au jour des trésors d'objets d'art : céramiques modelées et peintes, armes de bronze et de cuivre, objets divers servant au culte, etc., qui, d'après l'opinion des spécialistes, appartiennent à la civilisation thrace. L'examen de ces objets d'art a prouvé que la population carpatho-danubienne a eu sans interruption une activité artistique remarquable, qu'elle a transmise ensuite, vers la fin de la seconde époque du bronze, aux régions de la Germanie orientale.

Le fond de l'art indigène vient donc de aThrace, et la tradition de cet art, perpétué à travers les siècles, n'a pas été détruite par les Romains, pas plus que les Barbares qui ont suivi les Romains, n'ont pu détruire le caractère romain de la langue et des habitudes de la population roumaine. Les broderies paysannes et les sculptures sur bois, avec leurs dessins géométriques, rappelle t fort bien cet art thrace, qui est le vieil art populaire des populations de la péninsule Balcanique et du bassin de la Mer Egée tout entier.

2. — Le fait que l'art roumain n'a rien de commun avec l'art romain peut paraître extraordinaire à première vue, car non seulement les rapports avec Rome, au début, ont été directs et fort actifs, mais l'art dont on trouve les vestiges les plus nombreux et les plus importants sur le sol habité par les Roumains est l'art romain, art transplanté dans cette région par la conquête de Trajan, au début du deuxième siècle. Cet art provincial s'est longtemps maintenu en Dacie. Après

l'établissement des Goths sur ce sol, comme fédérés de l'Empire, les cités et les bourgs de la rive gauche du Danube et de la Dobroudja ont été restaurés à l'occasion de chacune des incursions ou conquêtes romano-byzantines, sous Constantin le Grand, Maurice et Justinien. Mais ces constructions de pierre, à partir du VIIe siècle, se dégradent sous l'indifférence de souverains occasionnels et, hors quelques cités de la Dobroudja, qui conservaient encore au XIe siècle des fortifications anciennes, disparues depuis au cours des invasions, du trésor de monuments romains et romano-byzantins, on ne trouvait plus au XIVe siècle, époque de la formation des Principautés et d'une architecture roumaine de maçonnerie, que des monuments en ruine, qui n'auraient pu fournir aux nouveaux constructeurs que des matériaux bruts. La curieuse église de Densuş (fig. I) en est la preuve. Il ne pouvait être question d'une directive concernant une façon de construire, ou un style architectural.

3. — Pour expliquer les influences slavo-byzantines il suffit de tenir compte des étroites relations politiques et religieuses qui ont existé entre les Bulgares et les Serbes d'une part, et entre les Roumains et ceux-ci, d'autre part, ainsi que du fait que les Roumains ont longtemps vécu à côté des Slaves auxquels ils ont emprunté des termes de langage, et que, par la suite, au moment où les Roumains organisés en Principautés étaient appelés à une vie nouvelle, l'influence religieuse et artistique serbe a été favorisée justement par ces relations antérieures qui lui ont rendu le terrain favorable.

La Bulgarie et la Serbie sont des pays de civilisation et d'art byzantins et, quoique ces peuples soient venus après nous et se soient fixés bien plus tard dans la Péninsule Balcanique, leur organisation en états indépendants est antérieure à la fondation des Principautés roumaines. Il est donc naturel que l'art aussi bien que leur architecture nationale soient plus anciens, ce qui explique pourquoi l'art de construire de ces pays, et en particulier l'art serbe des églises situées dans la vallée de la Morava, a exercé sur l'architecture valaque du début d'importantes et durables influences.

Mais les Roumains n'ont pas eu des rapports seulement avec leurs voisins bulgares et serbes mais avec les Byzantins également, et cela bien avant la fondation des Principautés. Il est vrai que les voévodes roumains commencent par organiser leur état et leur cour d'après la manière occidentale de leurs voisins du Nord, des Hongrois en particulier ; cependant, une fois soustraits à l'ascendant hongrois, ils dirigent immédiatement leurs regards vers Byzance.

4. — A la formation de l'architecture monumentale, qui prend son essor en Valachie aussi bien qu'en Moldavie aussitôt après la fondation des Principautés, à côté des courants d'influences étrangères, qui rapportent des

autres pays des formes et des styles différents, contribuent dans une large mesure certains procédés de construction traditionnelle, ainsi que des facteurs locaux parmi lesquels on peut citer : premièrement, le matériel de construction que les artisans pouvaient avoir au moment propice — la pierre très abondante, la brique qu'ils savaient fabriquer aisément et habilement et enfin le bois ; secondement, le climat, qui a imposé des formes spéciales de toits à pentes rapides et des gouttières proéminentes, qui permettent de rejeter, loin des murs souvent ornés, la neige et les eaux de pluie. Toujours comme facteurs locaux on doit aussi tenir compte des possibilités économiques du pays, à leur tour conditionnées par les guerres, les ambitions et l'habileté des voévodes souverains.

En ce qui concerne les influences venues d'autres pays, on peut distinguer deux courants principaux : l'un occidental d'art gothique et roman, l'autre oriental, d'art byzantin et arménien.

À en juger d'après les premiers monuments de pierre construits dans la Valachie et la Moldavie de ces temps, parmi lesquels on a encore pu retrouver des restes assez importants, on peut affirmer que le premier courant d'influence étrangère vient, dans les Principautés roumaines, de l'Occident. En Transylvanie, l'art occidental prédomine. Les relations forcées et prolongées qu'a eues cette contrée roumaine avec les foyers de l'art et de la culture occidentales, justifient cette prédominance.

En Valachie l'art occidental pénètre par l'intermédiaire de la Transylvanie. En Moldavie par la Transylvanie, la Pologne et la Bulgarie.

Mais on a construit très peu de monuments. Le style pur roman ou gothique dans les Principautés Roumaines, et cela seulement au début et à une époque où l'architecture gothique était sur le point d'être abandonnée dans ses pays d'adoption. C'est ce qui explique en partie comment le courant d'architecture occidentale, qui se fait sentir au début, est bientôt écarté et remplacé, même au XIVe siècle, par le courant oriental. Par ailleurs, le plan de l'église gothique ou romane étant conçu selon les exigences du culte occidental catholique, et les Roumains étant des chrétiens orthodoxes, il était tout naturel que le plan de leurs édifices sacrés fût conforme aux exigences du culte oriental. C'est pourquoi, si les premiers maçons, qui ne pouvaient guère être des Roumains, ont construit d'après la technique et les traditions religieuses de leurs pays d'origine, leurs successeurs, parmi lesquels il a pu y avoir des Roumains ayant appris le métier des artisans étrangers restés dans le pays, ont commencé à construire des églises d'après le modèle exigé par le culte oriental. De cette manière, en Valachie, l'architecture s'affranchit presque instantanément des influences occidentales, qui, pendant un certain temps, continuent à persister dans la peinture.

Mais en Moldavie, alors que les constructions gothiques ou romanes ne sont plus en vogue, les éléments architecturaux et les principes de construction gothique sont toute ois conservés et, plus encore, amplifiés et combinés d'une manière aussi originale qu'harmonieuse, avec des éléments byzantins, sur un nouveau plan byzantin. Abstraction faite du plan basilical roman ou gothique adapté au culte oriental, et que l'on rencontre seulement dans les monuments du début de l'architecture, le plan de l'église roumaine est le plan byzantin. Ce plan se compose d'un seul long vaisseau qui se termine toujours vers l'Est par une abside polygonale ou circulaire. L'intérieur est divisé par des murailles transversales en trois ou en plusieurs compartiments. D'une manière générale, le premier compartiment, dans lequel on pénètre par une porte placée en Valachie sur la façade Ouest et en Moldavie le plus souvent sur celle du Sud, est le *pronaos*. De celui-ci on passe par une porte étroite dans la chambre centrale, qui est le *naos*, dont la forme rectangulaire, dans la majorité des cas, s'élargit vers le Nord et le Sud par deux absides semi-circulaires proéminentes sur les façades latérales, ou quelquefois, comme c'est le cas en Moldavie, pratiquées dans l'épaisseur des murs (Piatra Neamț, Arbora, Dobrovatz, Golia, etc.). Sur le *naos*, par un système d'arcs qui sont une caractéristique de l'architecture moldave, en Moldavie, ou sur des arcs byzantins simples, en Valachie, s'élève en général une tour à proportions sveltes et élégantes. Au *naos*, suit l'autel qui, élevé d'une marche ou de deux par rapport au niveau du premier, est fermé dans l'abside qui achève l'église vers l'Orient ; c'est ici que le prêtre remplit ses principales fonctions religieuses.

L'abside de l'autel est séparée du *naos* soit par un mur de pierre ou de brique peinte, soit par une cloison qui porte des icônes. Vers l'autel s'ouvrent trois portes ; celle du centre qui s'appelle la porte impériale — en Occident et en Orient la porte sainte : *ἁγία πύλαι* — est celle que d'après les règles de l'église, le prêtre seul peut utiliser. Au milieu de l'abside se trouve une table carrée posée sur un piédestal en pierre. C'est l'autel proprement dit. A droite et à gauche de l'autel se trouvent d'ordinaire deux niches spéciales, creusées dans l'épaisseur du mur et éclairées directement par des fenêtres petites et étroites. Ces petites chambres constituent les deux principales annexes de l'autel.

Celle de gauche, pratiquée dans le mur Nord, la *prothesis*, sert à préparer et à garder les saints sacrements ; celle de droite, la *sacristie* ou *apodosis*, est destinée à garder les vêtements et les vases sacrés. Près de la *prothesis* et de la sacristie, qui sont quelquefois remplacées par de simples arcades, creusées dans l'épaisseur du mur, se trouve une série de petites niches disposées tout

autour sur la courbe de l'abside et qui servent à garder différents objets utilisés dans le culte.

A l'extérieur, ce plan d'origine byzantine balcanique présente, et cela rien qu'en Moldavie, un caractère très occidental : il emploie le contrefort.

En Valachie, à côté du plan triconch d'origine serbe, se rencontrent encore : le plan central en croix grecque inscrite ayant une abside centrale flanquée de deux absidioles — *prothesis* et *apodosis* — avec ou sans absides latérales (St. Nicolas Domnesc de Curtea de Argeș, la vieille cathédrale de Târgoviște, Snagov) et le plan rectangulaire simple terminé par une abside vers l'Orient (St. Nicoară de Curtea de Argeș, ensuite, plus tard, Gherghitza, Strehaia, Golești, etc.).

En général, la construction se fait avec de la pierre brute et de la brique. Les murailles ont souvent une épaisseur excessive par rapport aux petites dimensions des églises. Cette épaisseur varie autour de 1.00 m. pour la majorité des églises et va jusqu'à 1.60 m. (Neamț) et plus tard 1.80 m. (Brebu-Prahova) et même 2.00 m. (Solca en Bucovine).

En Moldavie les façades sont construites, à l'époque de l'épanouissement de l'architecture, en matériel apparent : pierre brute ou très peu travaillée, brique et pierre de taille façonnée soigneusement aux angles des façades, aux corniches, qui sont rares, et aux socles.

Le socle est en général proéminent et richement profilé. Les façades sont divisées en deux zones : l'une inférieure, où le matériel constructif prédominant est la pierre ; l'autre supérieure, située au-dessus du plan de naissance des voûtes, construite exclusivement en brique. Le décor extérieur est composé avec des briques apparentes, émaillées et colorées, rangées en niches aveugles, qui ont en général la partie supérieure des façades.

En Valachie, les façades sont en brique et en pierre brute placées en couches alternatives (St. Nicolas Domnesc de Curtea de Argeș, Saint Nicoara), en pierre de taille façonnée très soigneusement et, autour des fenêtres ou des portes richement sculptée (église épiscopale de Curtea de Argeș, église du monastère de Dealu), en zones de briques alternativement crépées et apparentes ou, plus tard, complètement crépées.

I. L'Architecture en bois

1. En Valachie. 2. En Moldavie. 3. En Transylvanie.

Pendant tout le temps que les Roumains ont vécu groupés en villages de paysans et se sont occupés d'élevage et d'agriculture, ils n'ont point eu à satisfaire de grands besoins, ni dans le domaine politique, ni dans les domaines

social et administratif. Il est donc bien facile de comprendre que leurs nécessités pratiques, en ce qui concerne la demeure et le lieu de prière, aient pu être entièrement satisfaites, dans ce temps, par la construction en bois.

Toutefois ce n'est pas seulement à l'époque qui précède la fondation des Principautés qu'on a construit en bois, mais aussi après cette époque et depuis jusqu'à nos jours. Les régions montagneuses et vallonneuses de Valachie, Moldavie, Bucovine ou Transylvanie sont parsemées d'églises et de maisons en bois, dont l'existence, dans le temps et dans l'espace, s'explique par l'abondance du matériel ligneux et par les ressources financières modestes des seigneurs ou des paysans.

Etant donnée la fragilité du matériel mis en œuvre, les constructions de ce genre n'ont pu avoir une très longue durée. Il est donc difficile de préciser quel était leur aspect à l'origine. Mais si l'on étudie, d'après les édifices existants, la manière de disposer le bois dans la construction des murs, la forme de certains plans, ainsi que les manières d'assembler les pièces de bois entre elles, on constate qu'il existe pourtant une ligne de liaison continue entre les anciens et les plus récents monuments. Mieux encore, en ce qui concerne le décor sculptural, certains édifices, surtout en Valachie et en Transylvanie, portent le sceau des plus admirables exemples de sculpture sur bois qu'on retrouve encore dans l'ancien art populaire et dont la base porte sur certains éléments thraces, certains motifs géométriques diversement combinés, qui, conservés par les artisans, ont traversé les siècles pour arriver jusqu'à nous.

En étudiant les églises en bois, dispersées sur l'étendue des contrées roumaines, on peut distinguer trois principaux groupes appartenant chacun à l'une des trois provinces : la Valachie, la Moldavie et la Transylvanie.

I. — En ce qui concerne l'architecture religieuse en bois, la Valachie est une région pauvre. Ses églises, répandues du côté Nord-Ouest et surtout dans le district de Vâlcea, sont des plus simples. Leur plan est composé d'un seul vaisseau rectangulaire, séparé, comme d'habitude, par une cloison en bois formant *naos* et *pronaos*. Vers l'Orient, ce plan se termine toujours par une abside polygonale (Zătreni-Vâlcea, Grămești-Costești, St. Nicolas de Dobrușa de Jos, etc.) ou, quelquefois, rectangulaire (Stefănești-Școala-Vâlcea). L'entrée de l'église, précédée par un porche surélevé par de piliers ornés de sculptures, se trouve sur la façade Sud. Le porche a généralement une forme rectangulaire et comprend toute la largeur de la façade (chapelle du monastère Dintr'un Lemn, Ștefănești-Școala, etc.), mais on trouve aussi des porches polygonaux d'un pittoresque particulier (Zătreni, fig. 5). La plupart de ces églises ont leur clocher bâti sur le porche comme une petite tourelle au-dessus du toit.

2. — La Moldavie est un pays riche en églises en bois. Datant pour la plupart du XVIIIe et du XIXe siècles, elles sont répandues dans la Moldavie du Nord et surtout dans la vallée de la Bistritza et en Bucovine.

Le type moldave de l'église en bois est différent des types transylvain et valaque. Le plan est toujours trilobé et la partie Ouest est souvent terminée, comme celle de l'Est, par une abside polygonale. Cette forme, qui n'est pas propre au bois, est due sans aucun doute à l'influence exercée par les églises en maçonnerie sur les artisans populaires constructeurs d'églises en bois. Cette influence s'accroît pour les temps plus récents et s'étend non seulement à la forme du plan mais encore à l'aspect extérieur de la construction : on recouvre ces églises d'un crépi de chaux, peut-être en vue de la mieux protéger contre le froid, mais plus encore pour dissimuler la nature réelle du matériel employé.

Considéré d'une manière générale, le matériel de construction est de bonne qualité : chêne, frêne ou sapin. La construction, composée de poutres équarrées disposées horizontalement et assemblées aux angles d'après l'un des procédés courants (voir fig. 6 et 7), s'élève, dans la majorité des cas, sur une base de maçonnerie, soit en pierre et mortier de chaux, soit même en pierre sèche. Plus tard on a recouvert les poutres horizontales de la plupart des églises d'un revêtement protecteur de lattes, fixées verticalement ; d'autres ont été enduites d'une couche de crépi, à l'extérieur aussi bien qu'à l'intérieur (Dragomirești, Vaduri, etc.). A peu près toutes ces églises ont sur le côté Sud (quelquefois, mais rarement, sur le côté Ouest, comme l'église du hameau Draga, dans le district de Neamtz : fig. 14) un porche ouvert ou fermé. Quand le porche est ouvert, les piliers qui le soutiennent, liés entre eux par des consoles, sont ornés de sculptures aussi curieuses qu'artistiques (fig. 9, 16, 17). D'habitude c'est au-dessus du porche que s'élève le clocher ; il apparaît alors comme une petite tourelle ornée d'un balcon qui s'appuie sur des piliers, et placé au-dessus du toit (fig. 13). Parfois le clocher, simple tour fermée, percée de fenêtres, s'élève au-dessus du *pronaos* (églises de Rediu, d'Itrinești — fig. 18), et souvent aussi constitue une construction complètement séparée de l'église (Bistricioara, Saints Voévodes de Gura Văii). L'intérieur est divisé, d'après les exigences du culte, en trois compartiments : le *pronaos*, le *naos* et l'abside de l'autel. Le *pronaos* est séparé du *naos* par une cloison de bois à larges ouvertures. Les deux annexes de l'autel, la *prothesis* et l'*apodosis*, qui ne manquent jamais, sont pratiquées entre l'*iconostas* et le retable du chœur. L'abside est toujours plus étroite que le *naos* ; l'*iconostas*, qui sépare le *naos* de l'autel, est placé dans le *naos* derrière la ligne de séparation des deux compartiments, afin qu'on puisse aménager les annexes dans l'espace demeuré libre entre elle et l'abside (fig. 11, 15).

La façon de recouvrir les trois compartiments des églises de Moldavie

n'est pas très variée, mais les procédés employés sont le plus souvent impropres aux constructions en bois. La manière la plus simple de couvrir une chambre construite en bois serait le plafond droit, alors qu'une toiture en pente protégerait l'ensemble de la construction. Mais cette forme est en général de date récente. Le toit le plus caractéristique des constructions en bois de la zone du Nord est celui de forme pyramidale. Le plus bel exemple de ce genre nous est fourni par l'église de Cabesti dans le Nord de la Bucovine (fig. 19—20). Cette église, bien qu'élevée en pays roumain, est pourtant caractéristique aux contrées du Nord; son origine galicienne ou ukrainienne l'empêche d'être prise en considération alors qu'on étudie les églises de style roumain. Le type moldave de l'église en bois, tout en ayant conservé une ligne traditionnelle en ce qui concerne le choix et l'emploi des matériaux et surtout la forme du toit très en pente et fortement en saillie, a, somme toute, comme modèle l'église en maçonnerie. En laissant de côté certains éléments décoratifs — cadres de fenêtre, ceintures de cordes tordues, niches encadrées de colonnettes torsées — éléments provenant incontestablement de l'architecture en pierre, on constate que les voûtes des églises en bois ont imité celles des églises en maçonnerie. Les compartiments de ces dernières ont toujours été recouverts de voûtes en berceau — le *pronaos* habituellement — et de coupoles sphériques souvent ornées de nervures. Or, toutes ces voûtes ne sont visibles que de l'intérieur. Extérieurement elles sont cachées par un second toit qui forme la véritable toiture de l'édifice.

Les églises en bois sont construites sur le même principe. Les plus importantes — Rapciuni, Brosteni, Dragomirești, Gura Văii, Gura Hangului, etc. — ont le *pronaos* et le *naos* recouverts d'une coupole à base polygonale. On peut très bien observer le fait que ces coupoles sont inspirées de celles en maçonnerie. A Dragomirești ou à Rapciuni, les planches qui composent les coupoles sont assemblées dans des nervures, toujours en bois, qui dessinent, comme aux coupoles de pierre et de briques — à l'église des Trois Hiérarques de Jassy ou à Dragomirna par exemple — le contour de la voûte. De plus, la fonction de ces nervures, comme dans les coupoles gothiques, est constructive: elles forment le squelette sur lequel on construit ensuite la coupole, exactement comme pour la construction en maçonnerie.

Le toit proprement dit cache à l'extérieur, toujours comme dans les églises en pierre, tous les éléments des voûtes.

L'analyse nous permet donc de constater que ce genre de construction n'est pas propre au bois, mais qu'il représente une habile interprétation en bois d'un genre de construction en pierre.

3. — L'architecture roumaine caractéristique des contrées de l'autre versant

des Carpathes est l'architecture en bois. A part les grandes et rares fondations dûes aux princes de Moldavie ou de Valachie (Étienne le Grand, Michel le Brave ou Constantin Brancovan) il est rare d'y rencontrer l'église solidement construite en maçonnerie, destinée aux fidèles de rite orthodoxe. Les causes en sont connues. De même que les Roumains de Valachie et de Moldavie n'avaient pas eu des églises en pierre jusqu'à la fondation des Principautés, ceux de Transylvanie aussi ne purent construire avec facilité jusqu'au moment de leur indépendance, que des constructions en bois.

Le plan des églises de Transylvanie ne diffère guère de celui des églises de Valachie. C'est partout le vaisseau rectangulaire simple, divisé en *pronaos* et *naos*. A l'Est, ce vaisseau s'achève toujours par une abside, généralement plus étroite que l'église, et qui peut être rectangulaire (Rieni, dans le district de Bihor, Poiana, dans celui d'Arad, etc.), polygonale à trois, quatre ou plusieurs pans (Oci, Hontisor, Ghighiseni, toutes dans le district d'Arad; Apahida et Fildul de Sus dans celui de Cluj) et quelquefois même circulaire (Ionesti-Arad). On retrouve en Transylvanie, dans les districts d'Arad, de Somes, et surtout dans celui de Bihor ce type d'église à deux absides situées l'une vers l'Est et l'autre vers l'Ouest, quel'on rencontre très fréquemment en Moldavie. L'élément caractéristique des églises de Transylvanie est constitué par le porche et le portique ouverts, tous deux appuyés sur des piliers. Ce porche se trouve soit sur la façade Ouest formant antevestibule : c'est le cas des nombreuses églises de Maramures où le dit porche a quelquefois un étage (fig. 27 et 28), soit du côté Sud, où se trouve aussi l'entrée (Hontisor—Arad, Mierag—Bihor), soit sur les côtés Sud et Ouest (Plescuşa—Arad, Borumbaca—Bihor), soit enfin, sur les deux façades latérales, comme c'est le cas de certaines églises du district de Bihor (Brusturi, Tilecus — fig. 24).

Les murs, faits de poutres disposées horizontalement (blockabau), sont élevés d'habitude sur une base en maçonnerie.

En ce qui concerne la couverture intérieure, la forme la plus employée est la voûte en berceau. Le *pronaos* est en général recouvert d'un plafond droit. Un système de solides traverses placées sur le plafond soutient la tour du clocher qui s'élève toujours au-dessus du *pronaos* (fig. 24). La voûte en berceau qui recouvre le *naos* est constituée par des poutres disposées en long et affermies d'habitude par un ou plusieurs arcs doubleaux, maintenus par un tirant placé dans le plan de naissance de la voûte et unissant entre eux les murs Nord et Sud. Une toiture de bardeaux à pentes rapides et à gouttières très saillantes couronne enfin toute la construction.

Alors que l'intérieur des églises, tranquille et simple, présente en général le caractère spécial des constructions en bois, l'extérieur, en ce qui concerne

la partie supérieure de l'édifice, présente un caractère gothique très accentué, surtout par le clocher qui surgit du toit et qui se dresse vers le ciel comme une vraie tour de cathédrale gothique. Cette tour est munie, chez les églises soigneusement construites, d'une sorte de tourelle sur piliers, qui constitue la chambre des cloches. Au-dessus s'élève un élégant casque pyramidal, qui, souvent, est accompagné de quatre tours minuscules, placées à la base (fig. 25—29).

Du point de vue des lignes extérieures et spécialement de l'architecture des tours, on peut ranger les églises de Transylvanie en deux catégories : l'une d'influence gothique, l'autre d'influence baroque. La tour gothique est accompagnée de balcons et son toit, très haut, prend souvent l'aspect d'une flèche (fig. 21 et 25). Les églises d'influence baroque, dont le plan ne diffère guère du plan habituel, ont des tours lourdes. Ces tours n'ont pas de balcon, rien qu'une simple chambre munie de fenêtres et surmontée d'une succession de toits superposés en forme de bulbes. Ces tours pèsent sur les églises et leur donnent en général un aspect lourd et tourmenté (fig. 26).

L'extérieur des églises de Maramureș présente un aspect particulier. Travaillées avec un art remarquable, à peu près toutes ont sur leur façade Ouest des porches ouverts, soutenus par des piliers admirablement sculptés. Le toit de ces porches se prolonge autour de l'église et forme une sorte d'auvent extérieur, sous la saillie de la toiture de la nef centrale. Cet auvent, destiné à protéger des intempéries les petites fenêtres qui éclairent l'intérieur de l'édifice, imite sans aucun doute la toiture des églises de Bucovine ou de Pologne.

L'ornementation des églises de Transylvanie est en général très riche. Les piliers du porche, les nervures des voûtes et surtout les encadrements des portes et des fenêtres offrent une preuve de la richesse des modèles et de l'habileté de la population indigène, qui travaillait avec un goût et un art accomplis le bois, seule matière que, sans trop de dépenses, elle avait à sa portée. Les motifs sont en général d'origine populaire : cannelures brisées en tous sens, fleurs ou étoiles encadrées, cadres, etc., mais souvent aussi les motifs sont empruntés à la technique de la pierre ; ce sont alors des cordes tordues, des crénelures, cadres, etc. Ces églises de Transylvanie, bien qu'ayant subi à l'extérieur l'influence des architectures gothique et baroque, ce qui ne diminue en rien leur valeur, ont exercé à leur tour une forte influence sur l'architecture en bois des pays voisins de cette région du Nord et du Nord-Ouest. On a même affirmé, en parlant des églises de Tchécoslovaquie de la région Pod-Karpacka-Russ, qu'elles n'auraient pu exister sans l'influence de l'architecture de Transylvanie¹.

1. Vladimir ZALOZIECKY, *Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathen-Ländern*, Wien, 1926, p. 37.

II. L'architecture en Valachie à partir des origines jusqu'à Mircea le Vieux.

1. L'époque incertaine des influences occidentales. 2. L'époque des influences byzantino-constantinopolitaines. 3. L'époque des influences serbo-byzantines.

1. — Du temps où Bassarab I-er fonda, vers 1330, la Principauté de Valachie, les contrées qui étaient sous sa domination n'avaient pas, comme on l'a déjà remarqué, d'églises en maçonnerie. Les premières constructions de ce genre ont été élevées, comme il était naturel, au temps du premier souverain indépendant. On ne peut apprécier pourtant le nombre de ces constructions du début et leur importance. Aucun document ne nous les indique avec certitude. Toutefois, on sait d'une manière précise qu'en 1352, c'est-à-dire dans l'année qui suivit la mort de Bassarab I-er, il existait en Valachie, outre d'autres constructions militaires ou civiles, trois églises ; la première, Saint Nicolas Domnesc de Curtea de Argeş, subsiste encore toute-entière et compte parmi les plus précieux monuments de l'architecture de Valachie ; la seconde église, Saint Nicoara, située dans la même ville, est à peu près entièrement en ruines ; enfin, la troisième était une église de style roman à Câmpu-Lung de Muscel, dont il ne reste que les fondations.

Il est certain que l'église romane de Câmpu-Lung n'est pas le seul monument d'influence occidentale qui ait été construit en Valachie. Au début, à côté d'autres églises romanes ou gothiques, élevées dans diverses régions, et dont nous ne savons plus rien, on a construit, toujours d'après la manière occidentale, des forteresses et des palais princiers dont l'existence est aujourd'hui prouvée par quelques amoncellements de ruines. C'est ainsi qu'il existe à Argeş, sur un pic boisé, les vieilles murailles de la forteresse nommée Poenari, jadis la forteresse de l'Argeş ; de même, au loin, dans la vallée, à l'entrée du village actuel, près de la fameuse église de Saint Nicolas, se dressent encore les ruines du palais royal, ancienne résidence des premiers souverains établis à Curtea de Argeş.

2. — Mais le courant d'art occidental, qui avait d'abord déterminé la construction d'églises et de palais princiers d'après la manière gothique et romane, s'affaiblit, et son influence sur les constructions roumaines disparut dès que les princes roumains eussent commencé à avoir des liaisons avec l'empire byzantin et sa grande capitale, Constantinople.

Bien mieux, le second prince qui régna sur la Valachie à peine fondée, Nicolas-Alexandre, organisa sa cour en la modelant sur celle des empereurs byzantins, comme l'avaient fait ses voisins de Vidin et de Tarnova. Ce même

voévode fit venir à Curtea de Argeş un évêque, qui fut un „exarque“, c'est-à-dire délégué permanent du Patriarche de Constantinople.

Un tel souverain, ayant une cour byzantine et un évêque byzantin, ne pouvait construire les édifices du culte sinon d'après le style et les exigences du culte byzantin, et même d'après celui de la capitale de l'empire. C'est ainsi que Nicolas-Alexandre, après avoir achevé l'église de style roman de Câmpu-Lung, déjà commencée par son père, fit construire à Curtea de Argeş, près de sa résidence, une grande église de style byzantin, qu'il dédia au saint dont il portait le nom.

Cette église est celle de Saint Nicolas Domnesc — l'église princière. La petite église de Saint Nicoara, dont on aperçoit aujourd'hui encore les ruines pittoresques sur une colline qui domine la ville, fut construite très peu avant la grande église de la cour princière.

Très précieuse au point de vue historique, cette petite église, dont le plan est conçu selon les exigences du culte greco-oriental, n'a pu être „catholique“, ainsi que le veut la tradition, mais orthodoxe.

Saint Nicoara est le premier exemple d'architecture byzantine que l'on trouve dans notre pays. Cette modeste construction comprenait un vaisseau rectangulaire, composé d'un *pronaos* étroit et d'un *naos* long recouvert, ainsi qu'il ressort très clairement du plan et des murs qui subsistent encore, d'un berceau continu, affermi par deux arcs doubleaux. Il paraît que ce sont les peuples balkaniques qui ont servi d'intermédiaires dans la transmission de ce genre de construction au début ; en effet, au temps où la Principauté de Valachie venait d'être fondée, ils avaient une église bien organisée et un nombre important de constructions religieuses élevées d'après les exigences de l'architecture byzantine ¹.

1. Sur l'origine de l'église St. Nicoara les avis sont partagés. M. N. Ghika-Budeşti la croit apparentée à la chapelle Bogdan Serai de Constantinople (*L'évolution de l'architecture en Valachie*, I, 1927, p. 32), hypothèse discutable, surtout lorsqu'on considère le système des voûtes. M. O. Tafrali pense, par contre, que St. Nicoara n'est qu'une chapelle se rattachant à la série de petites églises du type de celles de Trapezitza près de Târnova (cfr. *Monuments byzantins de Curtea de Argeş*, Paris, 1931). G. Balş estimait qu'on ne peut affirmer, après comparaison des plans seulement, comme le fait M. Tafrali, que l'église St. Nicoara dérive de la série des chapelles bulgares ci-dessus indiquées (cfr. *Byzantion*, VII, 1932, p. 599—601). Que le plan de la petite église St. Nicoară soit semblable à ceux de quelques chapelles de Trapezitza, aussi bien qu'il ressemble à celui de l'église de St. Demètre de Târnova, qui date du XII-e siècle (voir André Protitch, *L'architecture bulgare*, Sofia 1924, p. 26, fig. 21), la chose est évidente ; mais les pylastres engagés dans les murs latéraux dans la plupart de ces chapelles — V, VII, XIII etc. — ne soutenaient pas, comme le croit M. Tafrali, une calotte sphérique, attendu que les arcs-doubleaux qui unissaient les pylastres for-

Mais le pur style byzantin, celui qui brilla à Constantinople aux XI-ème et XII-ème siècles, nous est présenté dans toute sa beauté et sa pureté par l'église princière St. Nicolas, fondée par Nicolas-Alexandre et construite peu avant 1352. La preuve de ces affirmations nous est fournie par une inscription slavone découverte après la guerre et gravée, à l'occasion de la mort de Bassarab I-er, dans le mortier encore humide du mur Nord de l'église ¹.

L'église princière de St. Nicolas de Curtea de Argeş représente, telle qu'elle est, d'une manière caractéristique et fidèle, le type du plan en croix grecque inscrite, originaire de Constantinople (fig. 9). Sous son aspect actuel, dû à une

maient un rectangle très allongé dans les sens transversal. Cela ne signifie pas que sur un pareil rectangle on ne puisse élever une coupole, mais, dans ce cas, il aurait fallu ramener le plan rectangulaire à une base carrée beaucoup plus petite, par un système compliqué d'arcs. Or, il ne saurait en être question ni pour les chapelles bulgares ci-dessus signalées, ni pour St. Nicoară dont les deux arcs-doubleaux du *naos*, aux pieds-droits encore existants, prouvent d'une manière certaine que la voûte qui couvrait l'église ne pouvait être que demi-cylindrique.

Dans l'église „Olari”, dédiée à la Dormition de la Vierge, située toujours à Curtea de Argeş, le *naos* est réellement couvert d'une coupole; M. Tafrali fait remonter à 1300 la date de la construction de cette église. Mais outre le fait que la structure de ce *naos*, comme celui du plan tout-entier, est toute différente de celle de St. Nicoară, — l'esquisse du plan publiée par M. Tafrali ne correspond pas à la réalité (voir le plan exact dans N. Ghika-Budeşti : *Evolution de l'architecture en Valachie*, p. 3, Bucarest 1933, pl. CCXLI) — l'église en question n'est pas aussi vieille qu'on pourrait le croire. L'inscription gravée et peinte au-dessus de la porte en 1869, lors de la rénovation de l'église, affirme, il est vrai (se conformant probablement à une tradition locale), que l'église aurait été anciennement bâtie pendant l'année 1300 par une certaine Salomia Monahia. Cette même tradition précise pourtant que la tombe de la fondatrice se trouve dans la cour même de l'église; or sur la croix de la tombe ainsi indiquée, Grégoire Tocilescu a déchiffré dès 1886 ce qui suit : „cette sainte croix a été élevée par les „croyants en Dieu” Theodor, Monachia Salomia, Radul, Voica, etc. ... et, plus loin, Constantin Voievod. (*L'église Olari de Curtea de Argeş*, An. Acad. Rom., 1886, Tome VIII, S. II, p. 158). Le „Constantin Voievode”, dont le nom est mentionné dans l'inscription de la croix élevée par Monahia Salomia et d'autres, ne saurait être que Constantin Basarab le Camus (1654—1658) ou Constantin Brancovan (1688—1714), seuls souverains valaques connus sous le nom de Constantin, avant l'époque des Mavrocordates. Une pierre tombale employée à la construction du parvis porte une inscription en langue slavone et la date de 1687 (cfr. Tocilescu, *ibid.* p. 159). Ces indications, ainsi que la forme du plan et le tracé des voûtes, caractéristiques à la seconde moitié du XVII-ème siècle, suffisent pour situer la dite église à cette époque.

1. Cette inscription fait savoir qu' „en l'année 6860 — autrement dit, en 1352 — Basarab le Grand Voievode mourut à Campu-Lung”. M. Tafrali conteste l'authenticité d'une partie de l'inscription et, tout en faisant certains considérations d'ordre historique et religieux, avance la date de la construction d'un siècle (*Op. cit.*, p. 304 et suiv.). Mais cette opinion n'est partagée par aucun autre historien (D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, G. Balş, C. C. Giuresco, N. Ghika-Budeşti, etc.) : ceux-ci sont tous d'accord pour dater la construction de l'église de 1352 environ, et ne dépassent en aucun cas l'époque de Basarab I-er (1330—1352).

récente et très consciencieuse restauration de l'architecte Grégoire Cerkez, cette église est encore l'un des plus précieux joyaux de l'architecture roumaine. L'architecture extérieure en est simple, mais pleine de distinction. Les matériaux de construction sont apparents : ce sont des blocs de pierre brute, disposés en couches horizontales, alternant avec des bandes formées par trois rangées de briques.

Fig 381. L'église „Olării” de Curtea de Argeș, dédiée à la Dormition de la Vierge.
(Deuxième moitié du XVII-ème siècle)

Les fenêtres ont été élargies vers la moitié du XVIII-e siècle et encadrées de pierre ornée de sculptures caractéristiques à cette époque.

Le jeu des masses architectoniques, les absides élégantes recouvertes séparément, les arcades semicirculaires faites de briques disposées en rayons, qui soulignent sur les façades, à la manière byzantine, la structure des voûtes intérieures, les corniches byzantines elles aussi, faites de briques disposées en diagonale et formant des creux et des pleins comme des dents de scie, de même que la tour centrale avec sa base en forme de prisme carré, tout cela donne au monument un aspect d'élégance et en même temps de solidité des plus remarquables.

3.—En Olténie, aux environs de la cité de Sévérin, commence vers 1370, sans que le Voévode roumain y soit pour rien, une vie religieuse nouvelle et intense, qui devait non seulement déterminer une grande transformation de la culture et de la vie ecclésiastique des Roumains, mais même donner naissance à des méthodes et des principes nouveaux dans l'art de construire. Un moine serbe, Nicodem, réfugié dans ces contrées par suite de la terreur répandue par les Turcs dans son pays, s'établit aux environs de Sévérin et construisit, à l'Ouest de cette ville, avec l'aide d'artisans qu'il fit venir de Serbie, un bel édifice de style byzantin. C'est le célèbre monastère de Voditza, qui devint immédiatement un puissant foyer de culture serbe en Valachie. Aidé ensuite dans son œuvre par le souverain roumain Vlaicu Vodă et ses successeurs, Nicodem continue son activité et élève encore dans les montagnes de Gorj, sur une hauteur riche en sources et entourée de forêts, sa seconde construction, le monastère de Tismana.

Les églises de ces deux monastères sont, en pays roumain, les premiers édifices élevés d'après le type des églises serbo-byzantines.

Le monastère de Voditza a complètement disparu, mais, en 1927, à la suite de fouilles soigneusement exécutées, on a pu découvrir quelques murailles qui ont permis de relever son plan tout-entier (fig. 38).

L'église du monastère de Tismana nous est parvenue intacte, mais elle a certainement subi de grandes transformations au cours des siècles.

Son plan ne diffère pas de celui de Voditza, et les absides à la forme curieuse qui flanquent actuellement l'abside centrale sont certainement dûes à une transformation postérieure (fig. 39). L'intérieur de l'église donne une impression d'intimité et d'élévation. Ce n'est plus la longueur qui domine ici, mais la hauteur. Ce caractère essentiel, qui s'oppose à ceux de l'église byzantine orientale (généralement basse et donnant une impression de contrainte et de recueillement) est propre à l'architecture serbo-byzantine. Le *naos* est surmonté d'une tour de section octogonale, élevée sur le carré de base par l'intermédiaire de trompes d'angle. Une tour semblable à celle du *naos*, mais plus basse, surmonte le *pro-naos*. De récentes recherches permettent d'affirmer que devant l'église il devait y avoir une sorte de parvis ouvert, qui entourait le *naos* et s'élevait jusqu'aux deux tiers de sa hauteur (fig. 40).

Outre l'activité constructive des moines et des artisans de Nicodem, le prince roumain Mircea le Vieux, continuant la série des fondations se rattachant au nom de son pieux père et précurseur, Radu I-er, construit, vers la fin du siècle, en 1389, dans le district d'Argeș, le monastère de Cotmeana; quatre ans plus tard, il élève, dans les riantes contrées de Vâlcea, sa plus importante fondation, le monastère de Cozia.

Le plan des églises de ces deux monastères se rattache encore au type des constructions serbes : celui de Cozia d'une manière parfaite, celui de Cotmeana d'une manière assez vague. Mais leur architecture met en évidence des éléments différents, dûs à l'influence de nouveaux courants.

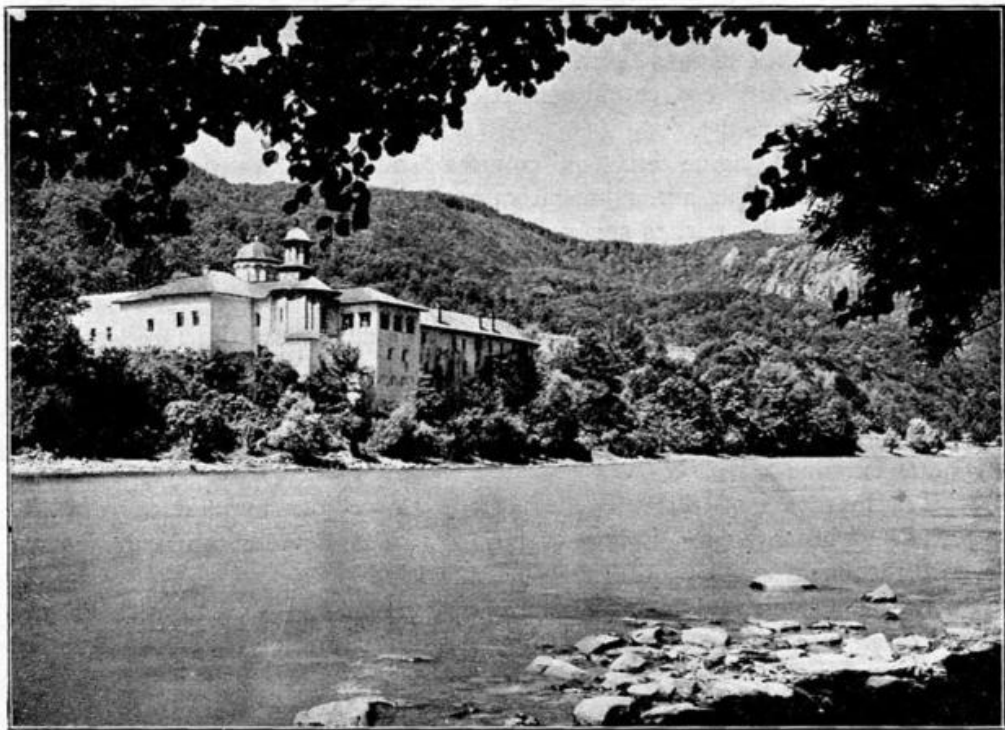

Fig. 382. Le monastère de Cozia en Oltenie.

L'église du monastère de Cotmeana est décorée de la manière caractéristique aux monuments balcaniques ; celle de Cozia emprunte, sur un fond serbo-byzantin, des éléments de décor sculptural d'influence arméno-caucasienne, éléments qui, tout au moins en ce qui concerne Cozia, sont arrivés en Valachie par l'intermédiaire de la Serbie. L'intérieur aux proportions réussies comprend un *pronaos* carré, recouvert d'une voûte cylindrique disposée en long sur l'axe de l'église, un très long *naos*, une abside centrale qui ferme l'autel vers l'Est et deux absides latérales (fig. 42).

La tour s'élève sur quatre arcs : deux arcs transversaux, faits de cylindres qui recouvrent les deux travées marginales, et deux arcs longitudinaux

étroits, collés aux murs latéraux Nord et Sud. Chacun de ces derniers est flanqué de deux arcs d'égale épaisseur, mais plus bas et de rayon plus court, taillés dans les pieds des deux travées marginales et prolongés jusqu'au plancher en forme de niches.

Au point de vue structural, nous dirons que les arcs longitudinaux et les niches avec leurs pieds-droits sont directement collés aux murs latéraux. Par ce fait, on obtient dans la partie supérieure de l'église une réduction sensible de la largeur du *naos*, ce qui permet de diminuer dans la même proportion le diamètre de la tour ¹.

Ce procédé d'origine serbe, qui consiste à rattacher les arcs longitudinaux qui soutiennent la tour aux murs latéraux de l'église, influence naturellement l'aspect extérieur des parties supérieures des façades. En vérité, les murs latéraux, qui à la partie supérieure sont d'une épaisseur double, s'arrêtent à l'extérieur à un niveau plus bas que les arcs. Un autre mur s'élève ensuite au-dessus des arcs jusqu'à la hauteur nécessaire. La partie supérieure des façades en retrait forme donc un auvent, séparé du mur extérieur proprement dit (fig. 41).

Beaucoup plus simple comme plan et comme façade, l'église du monastère de Cotmeana apporte une modification essentielle dans la façon de décorer les murs extérieurs.

Les façades construites exclusivement en briques apparentes sont décorées de niches aveugles, hautes et étroites, de la hauteur des murs jusqu'à la corniche ou à peu près.

Les arcs semicirculaires qui surhaussent ces niches sont faits en briques disposées en long sur l'angle ; ils sont doublés d'une série de disques-boutons en terre cuite émaillée, coloriés en gris et vert.

On peut estimer qu'au début du XVe siècle il existait en Roumanie quelques maîtres-maçons qui avaient appris l'art de la construction à l'école d'artisans venus de l'étranger. C'est certainement à l'habileté de ces artisans indigènes que l'on doit la construction de la petite chapelle de Bradet, du district d'Argeş. Bâtie dans les premières années du XVe siècle, sans doute sous le règne de Mircea le Vieux, la petite chapelle de Bradet reproduit en petit — et très simplifiés — le plan et la disposition des murs et des voûtes de la grande église du monastère de Cozia (fig. 44). Elles diffèrent cependant par suite

1. La base de la tour s'élève exactement au-dessus des grands arcs du *naos*, mais son tambour s'appuie en grande partie sur quatre arcs plus petits, élevés sur des consoles et collés aux grands arcs (fig. 42). Cette disposition, qu'on remarque encore à la vieille église de Nicopoli, diminue encore plus le diamètre de la tour ; de plus, dans le cas que nous examinons, on corrige la surface de base de la tour qui devait être un carré parfait, et qui devint un rectangle à la suite de fautes commises lors de la mise en train de l'oeuvre.

du fait qu'à Brădet le *naos* est bien plus étroit et que la tour s'élève directement sur les grands arcs ; de plus, les travées marginales, dont les voûtes s'appuient en grande partie sur le mur latéral, y sont limitées vers le carré sur lequel s'élève la tour, par un arc-doubleau étroit.

III. L'architecture en Valachie à partir de Mircea le Vieux, jusqu'à la fin du XVI-e siècle (1400-1583).

1. Phase des influences arméno-géorgiennes et ottomanes. 2. Phase des influences venues du Mont Athos. 3. Époque de formation d'une école locale.

1. L'influence de l'art arméno-georgien sur l'architecture roumaine a été depuis longtemps signalée par ceux qui se sont occupés de l'étude de nos monuments historiques et de l'architecture byzantine.

Si l'on laisse de côté les arcs obliques caractéristiques aux voûtes mol-daves, arcs qui aident à diminuer le diamètre des coupes et qui, selon toute probabilité, nous sont parvenus de l'Iran par l'intermédiaire de l'Arménie, l'influence de l'art arménien sur les constructions roumaines s'est surtout fait sentir dans le domaine de l'architecture décorative. Toutes les cannelures arrondies en pierre et les sculptures qui ornent l'église du monastère de Deal près de Târgoviște, toutes les pierres fleuries de l'église épiscopale de Curtea de Argeș, la tour de Dragomirna en Bucovine — du moins en ce qui concerne l'idée de l'avoir entièrement recouverte d'ornements — et toutes les pierres dentellées des façades de l'église des Trois Hiérarques de Jassy, sont dues à des mains habiles qui connaissaient bien l'art de l'Arménie et celui des régions voisines, ayant subi l'influence arménienne.

Les voies par lesquelles cet art a pénétré en Roumanie, ainsi que les époques où l'on constate son influence en Valachie et en Moldavie, sont différentes.

En Valachie, du temps de Mircea le Vieux, apparaissent dans le décor extérieur de l'église du monastère de Cozia de nouveaux éléments sculpturaux : fuseaux de colonnettes formés de cannelures en pierre entrelacées comme une corde, rosettes composées de motifs géométriques et d'entrelacs, linteaux à décor floral stylisé, etc. L'origine de ces éléments d'une structure spéciale et de provenance nouvelle doit être cherchée bien plus dans l'art arménien et caucasien que dans le byzantin. Nous ne savons pas jusqu'à quel point ces éléments arméno-caucasiens, venus à Cozia par l'intermédiaire de la Serbie, ont pu contribuer à la formation du décor extérieur des églises construites au cours du XV-ème siècle, puisqu'aucun des monuments construits dans la période com-

prise entre les règnes de Mircea le Vieux et de Radu le Grand ne nous est parvenu. Bien que cette période ait été tourmentée par des guerres à peu près continuelles et par des querelles de trône, bien que les princes n'aient régné que peu de temps et qu'ils se soient beaucoup plus préoccupés des soucis extérieurs et de la conservation de leur couronne que des affaires de l'église, toutefois l'histoire nous atteste la construction de monastères et d'églises des plus importants. Malheureusement ces édifices ont disparu. Par contre, les constructions élevées au début du siècle suivant nous sont parvenues dans leur entier et présentent un très grand intérêt pour l'histoire de l'architecture en Valachie.

En 1502, Radu le Grand construit l'église roumaine la plus importante et la plus belle de toutes celles qui avaient été bâties jusqu'alors ; c'est l'église du monastère de Dealu (fig. 49—50), près de la ville de Târgoviște. Quelques années plus tard, Neagoe Basarab construit dans les environs de Curtea de Argeș, sur l'emplacement d'une ancienne cathédrale, la célèbre église épiscopale d'Argeș (fig. 53—64).

En examinant ces deux monuments du début du XVIe siècle, on constate, tant dans leurs plans que dans leurs façades, une nouvelle note originale, qui les distingue sensiblement des églises plus anciennes, dans lesquelles on pouvait discerner clairement les influences étrangères. Leurs plans constituent un remaniement original des types antérieurement importés en Valachie.

De ce point de vue, leur caractère valaque nous permet de croire qu'ils furent conçus par un constructeur local — peut-être le même à Deal et à Argeș — bon connaisseur de nos anciens monuments. Aussi certaines formes structurales présentent-elles le caractère spécifique de l'école serbe dont Cozia fait partie. En ce qui concerne leur aspect décoratif, les façades sont composées d'après de modèles orientaux. La manière dont est disposé le décor et les ornements qui le composent, parmi lesquels prédominent ceux d'origine arménienne, nous prouvent que les décorateurs et les sculpteurs en pierre, sans doute étrangers, étaient de bons connaisseurs et d'habiles interprètes de l'architecture de l'Arménie et des régions dominées par son art. Les deux églises de Deal et d'Argeș sont donc dans leur ensemble le résultat d'un processus de formation auquel ont contribué décorateurs et sculpteurs étrangers, sans oublier le constructeur d'origine roumaine, qui selon toutes les apparences a été le véritable architecte. Ainsi s'explique le caractère roumain prononcé de ces monuments, qui, à première vue, paraissent exotiques, et qui sont pourtant un produit original local, présentant des particularités que l'on ne rencontre pas dans les monuments des autres pays.

2.—Pour les deux dernières fondations, l'église du monastère de Snagov et

l'ancienne cathédrale de Târgoviște, Neagoe Basarab fit venir d'autres artisans d'aussi grande valeur que ceux qui avaient construit l'église d'Argeș, mais qui connaissaient une autre manière de combiner les plans et d'orner les façades. Certains de ces artisans construisent l'église de Snagov, qui, comme plan et en partie même comme élévation, s'inspire de tels monuments du Mont Athos; d'autres construisent l'ancienne cathédrale de Târgoviște, d'après le type constantinopolitain de l'église princière de Curtea de Argeș.

Le plan de l'église du monastère de Snagov, élevée en l'année 1517, est celui des églises — catolikon — du Mont Athos; c'est le plan en forme de trèfle combiné avec le type constantinopolitain; dans ce plan, la tour du *naos* s'élève sur quatre piliers isolés par l'intermédiaire de quatre berceaux qui forment dans le plan et dans l'espace une croix grecque (fig. 65). Le *pronaos* a la même disposition, mais celui-ci avait été construit au début sur une série de colonnes avec l'intention de le laisser ouvert (fig. 66).

Avec sa dernière fondation, l'ancienne cathédrale de Târgoviște, bâtie en 1518, Neagoe Basarab allait donner à la Valachie la plus grande église construite jusqu'alors. Les artisans qui construisirent cette église, les mêmes peut-être qui travaillèrent à Snagov, combinèrent le plan d'origine constantinopolitaine en croix grecque inscrite aux nouvelles dispositions de Snagov; ils donnèrent ainsi à l'architecture roumaine un monument d'une importance exceptionnelle, tant par sa forme que par sa grandeur; malheureusement, et par suite d'une surprenante incompréhension, ce monument fut démoli de fond en comble justement à l'époque où la valeur des anciens édifices commençait à être comprise.

3. — Après la mort de Neagoe Basarab, l'architecture de Valachie et d'Olténie s'affranchit de toute influence étrangère et tous les monuments construits depuis sont d'une conception purement locale. Les constructeurs qui bâtirent ces monuments ne recherchent plus des modèles étrangers; ils s'inspirent directement des églises construites dans le pays aux époques antérieures. Mais même celles-là ne servirent pas toutes comme modèle. Ainsi, par exemple, tandis qu'à l'attention des nouveaux constructeurs d'églises s'impose de plus en plus le type de plan de l'église du monastère de Cozia — que les artisans du pays reproduisirent depuis le début du XVe siècle à la chapelle de Brădet, dans le district d'Argeș — et le décor extérieur si riche des églises de Deal et de Curtea de Argeș, par contre le type athonique de Snagov reste isolé; le type constantinopolitain de l'église princière de Curtea de Argeș, après avoir fait une apparition au temps de Neagoe Basarab à la cathédrale de Târgoviște, et, vers 1532, à la petite église de Hârțiești dans le district de Muscel (fig. 71), sera de nouveau reproduit, mais d'une façon

exceptionnelle — et seulement dans le plan, car le décor suit le courant de l'époque — à l'église princière de Târgoviște, vers la fin du XVI-e siècle, et enfin, pour la dernière fois, à l'église St. Demètre de Craiova, construite sous le règne de Mathieu Basarab.

On peut constater, en dernière analyse, que de tous les monuments construits jusqu'au début du XVI-e siècle, ceux qui devaient encore servir de modèle aux futurs architectes sont justement ceux dont le plan et le décor résultent de la transformation de différents éléments étrangers à l'art roumain, éléments choisis et transformés par la pensée des artisans du pays, qui les ont remaniés d'après leur façon de sentir, pour les mieux adapter à la nature et à l'âme du peuple entier.

Au cours de cette époque les variantes de plan sont trois :

La première, dont le prototype est la petite église de Brădet, nous présente le plan trilobé le plus simple, où le *pronaos*, rectangulaire, est couvert d'un berceau et le *naos* surélevé d'une tour.

La seconde est une interprétation des formes de l'église du monastère de Dealu : le *naos* surmonté d'une tour, le *pronaos* allongé, divisé en deux et voûté, la partie Ouest d'un berceau et l'autre surélevée de deux tourelles.

Enfin, la troisième variante, dont le prototype est l'église épiscopale de Curtea de Argeș, présente un *pronaos* élargi et couronné, soit d'une tour élevée sur des points d'appui intérieurs, comme celui de l'église de Cobia, dans le district de Dâmbovitza (fig. 74), soit voûté d'un simple berceau, comme celui de la chapelle du monastère de Cozia.

En ce qui concerne l'architecture extérieure, les variations sont encore plus grandes et d'autant plus intéressantes. Certaines églises sont construites exclusivement en briques apparentes ; leurs façades sont ou bien lisses et soulignées seulement à la partie supérieure par quelques niches aveugles disposées immédiatement sous la corniche (c'est le cas de l'église de Stănești, dans le district de Vâlcea, construite en 1537), ou bien décorées par une série d'arcades en plein cintre et disposées sur toute la hauteur des façades (Cobia, fig. 73, construite en 1572 et dont les briques sont aussi émaillées et colorées en trois nuances).

L'église du monastère de Valea, dans le district de Muscel, construite par le prince Radu VII Pașius en 1537, nous montre une nouvelle disposition intéressante, surtout en ce qui concerne le jeu des coloris. Les façades sont partagées en assises alternatives de briques apparentes et de crépi. Les assises apparentes sont construites en petites briques — 4, 12, 25 — à joints d'une épaisseur variant entre 3 et 4 cm. Les zones crépies sont à leur tour partagées en panneaux rectangulaires par deux briques placées en coin et debout ; elles sont faites de

briques plus grandes—5, 14, 34—et placées en retrait par rapport à la face du mur, pour qu'après avoir été enduites elles parviennent au même niveau que les bandes apparentes.

Mais ce n'est que vers la fin de la seconde moitié du XVI-e siècle que l'architecture extérieure des monuments, la plus caractéristique et en même temps la plus roumaine, prend son essor ; dans son évolution méritoire, on peut facilement deviner l'effort continu des artisans du pays pour trouver certaines formes et dispositions nouvelles.

Les façades des monuments de cette époque, tout en gardant la disposition de bandes horizontales de crépi et de briques apparentes des monuments antérieurs, sont séparées par un puissant bandeau médian — un tore encadré par deux rangées de briques — en deux zones différentes, deux registres.

Ces registres reçoivent ensuite, séparément, un décor soit de niches plates en retrait par rapport à la face du mur (Bucovatz, Călușul, Tutana), soit d'arcades aveugles encadrées de boudins en briques (Marcutza et Mihai-Vodă de Bucarest).

C'est l'église, aujourd'hui en ruines, de Târgșor, dans le district de Prahova, dont on ne connaît pas la date de construction, mais qui, selon toute apparence, est antérieure à l'année 1790, qui paraît marquer la transition entre les façades lisses des églises du type „Valea” ou „Curtea Veche” de Bucarest, et les façades partagées en deux registres.

Ses façades sont parfaitement lisses et construites, comme celles du monastère de Valea, en bandes alternées de briques apparentes et de crépi ; ces dernières bandes sont divisées à leur tour en panneaux par des briques enfoncées dans le mortier et placées debout. Mais, à côté de ce décor, commun aux monuments antérieurs, apparaît un nouvel élément : c'est une puissante ceinture formée par un tore pris entre deux rangées de briques disposées en dents de scie, qui entoure l'église à la moitié de sa hauteur et partage les façades en deux registres (fig. 88).

Pourtant, c'est sur les façades de l'église du monastère de Bucovăț, près de Craiova, que le changement de disposition des nouveaux éléments décoratifs fait complètement son apparition.

Construite en 1570, cette église a un plan tréflé dont la silhouette est tant soit peu lourde (fig. 83). Ses façades sont partagées en deux registres par un tore au-dessous duquel se trouve une rangée de briques disposées en dents de scie. Ces deux registres sont ornés d'une série de niches achevées en arc plein cintre et séparées les unes des autres par de petits pieds-droits. Les arcs de ces niches se trouvent en retrait par rapport à la face du mur ; ils sont doublés d'une rangée de briques en saillie et disposées à plat, à la manière byzantine.

En 1589, des artisans valaques bâtissent l'église du monastère de Tutana, dans le district d'Argeş, dont le plan rappelle de près celui de l'église du monastère de Deal. En ce qui concerne le décor extérieur, Tutana emprunte la forme et la disposition de Bucovăţ ; mais tandis que les niches du registre inférieur ont une structure semblable à celles de Bucovăţ, celles du registre supérieur se transforment : leur arcs, en retrait par rapport à la face du mur, de même qu'à Bucovăţ, ne reposent plus sur des pylastres droits à section rectangulaire, mais sur deux colonnettes accouplées (fig. 87).

Ce décor d'arcades aveugles appuyées sur deux colonnettes accouplées, qui apparaît pour la première fois à Tutana, et seulement sur la zone supérieure des façades, a été emprunté, entre 1588 et 1592, par l'architecte qui bâtit l'église de Mărcuţa près de Bucarest (fig. 89). Les deux registres des façades de cette église sont décorés par une série de niches aux pieds formés, comme celles de Tutana, par deux colonnettes réunies (fig. 90).

On constate donc un progrès remarquable sur le monument antérieur.

La voie vers la forme parfaite, que nous trouverons très prochainement, est dès maintenant libre.

Cette forme achevée, nous la trouvons dans l'église Mihai-Vodă de Bucarest.

L'architecture extérieure de ce monument représente la quintessence des formes recherchées au cours des dernières années du XVI-e siècle.

Comme dans les monuments immédiatement antérieurs, les façades de l'église Mihai-Vodă sont partagées par une ceinture médiane en deux registres ; mais les arcades qui les décorent n'ont plus, comme à Mărcuţa, des arcs plats et en retrait par rapport à la ligne du mur ; ces arcs sont faits, eux et leurs pieds, du même boudin (fig. 88). Nous avons ainsi sur les deux registres, formés de bandes alternatives de briques apparentes et de zones crépies, comme au début du siècle, une série d'arcades aveugles en retrait par rapport à la ligne du mur et encadrées par des boudins en briques ; ces niches ressemblent parfaitement aux arcades de l'église du monastère de Deal, mais elles sont plus animées et plus attrayantes que celles-là, par les différences et alternances des matériaux et par le jeu des coloris (fig. 92).

Le décor des façades de l'église Mihai-Vodă de Bucarest constitue le type-modèle dont se serviront tous les artisans du siècle suivant ; les uns le reproduiront fidèlement ; les autres en le dénaturant lui donneront un aspect qui se rapproche de ce qu'on appelle une copie maladroite de monuments de valeur, dont on ne comprend plus la structure et la vraie beauté.

L'architecture en Valachie au XVII-ème siècle.

Les premières années du XVII-ème siècle sont, pour l'architecture, des années de stagnation. Au début du siècle, on construit très peu et de plus les nouveaux artisans se contentent de copier directement les vieux modèles ; et même, comme ils se servent la plupart du temps de matériaux de construction de mauvaise qualité, ils crépissent les façades à la chaux et peignent en rouge sur ce crépi un décor trompeur de briques apparentes.

Toutefois l'avènement au trône en 1632 de Mathieu Basarab devait marquer le début d'une ère nouvelle pour l'architecture valaque. Le premier soin de nouveau souverain fut d'entretenir et de faire restaurer les églises anciennes, qui tombaient en ruines ; mais, en dehors de cette activité de conservateur, il fit aussi élever, dès les premières années de son règne, des monastères et de nouvelles églises (Brâncoveni, Sadova, Arnota, Călinești, etc.). Les églises bâties par Mathieu Basarab, par ses descendants et par les boyards sont en nombre considérable, mais elles ne sont pas toutes parvenues jusqu'à nous. Ces monuments, comparés à ceux du siècle précédent, manquent d'unité tant au point de vue décor extérieur qu'au point de vue plan. Certaines de ces églises, suivant le style de la deuxième moitié du XVI-ème siècle, ont leurs façades faites de bandes alternatives de briques apparentes et de crépi ; ces façades sont séparées au milieu par un tore en deux zones, qui sont parfois simples (Plovraci), parfois ornées d'arcades aveugles (Călinești—Prahova, Golești, Ciutura, etc.). D'autres églises ont leurs façades exclusivement construites en briques apparentes décorées d'arcades aveugles, construites en tores de briques, soit sur la zone supérieure (Turbați), soit sur toutes les façades (clocher de Brebu-Prahova).

La plupart des églises ont toutefois leurs façades entièrement crépies à la chaux ; séparées en deux par un tore médian, les zones qui en résultent sont décorées d'arcades aveugles rectangulaires ou terminées en arcs de cercle faits de moulures arrondies qui donnent l'impression d'être collés aux façades (Plătarești, Brebu-Prahova, Strehaia, Vlădești-Muscel, Coeni-Vlașca, etc.).

En ce qui concerne la configuration du plan, on constate une variété assez grande. Généralement, les architectes du XVII-ème siècle ont interprété ou plutôt réédité les types connus des siècles précédents.

Mais, à part les plans connus et fréquemment employés aux siècles précédents, il apparaît, vers le milieu du siècle, un type nouveau, simple, rectangulaire, comprenant une seule nef terminée par une abside polygonale vers l'Est ; au-dessus de la voûte du pronaos s'élève, dans la plupart des cas, un clocher haut et puissant, auquel on arrive par un escalier pratiqué soit dans

une petite tour collée à la façade latérale Sud (Strehaia), ou Nord (Vlădești-Muscel), soit par un escalier droit taillé dans l'épaisseur du mur de la façade (Gherghița, Turbați, Doamnei-Bucarest, etc.). D'habitude, ce plan, comme les autres d'ailleurs (par exemple Gura Motrului-Mehedinți (1653), l'Eglise métropolitaine de Bucarest (1655), se trouve complété, en face, par un porche ouvert, soutenu par des colonnes octogonales ou circulaires (Plătărești, Les Saints Archanges de Târgoviște, Coeni-Vlașca, Doamnei-Bucarest, etc.).

Parmi les plus importants édifices élevés à cette époque, c'est le Monastère de Brebu du district de Prahova qui occupe la première place. Construite en 1650 par Mathieu Basarab, l'église de ce monastère est une reproduction totale de l'église du monastère de Deal. Le *pronaos*, séparé du *naos* par une épaisse muraille où l'on a percé une porte basse, est de forme rectangulaire allongée dans le sens du grand axe ; ce *pronaos* est aussi séparé en deux compartiments inégaux par deux colonnes massives de forme octogonale. Le compartiment qui touche la muraille qui sépare le *naos* du *pronaos* est plus étroit que l'autre et il est surmonté, comme celui de Deal, de deux tourelles latérales (fig. 107—109).

Pour l'étude de la structure des façades des monuments de cette époque, la tour-clocher du même monastère présente un intérêt tout à fait particulier. Entièrement construite en briques apparentes et présentant un jeu harmonieux de masses et d'éléments décoratifs, cette tour, d'une élégance remarquable, s'élève sur le côté Sud des belles murailles qui entourent le monastère.

Elle se compose d'une sorte de passage de forme carrée, situé au niveau du sol et couvert d'une coupole sphérique ; au-dessus de ce passage s'élève la tour proprement dite, à section octogonale. Ce prisme supérieur de la tour, dont les faces sont divisées en trois registres décorés de panneaux contourés de doubles et triples boudins, comprend une chambre fortifiée, munie de remparts, et le clocher proprement dit (fig. 110).

Quant à l'église, simple, au plan rectangulaire, qui, nous l'avons déjà dit, est caractéristique de cette époque, c'est la modeste fondation de Mathieu Basarab, élevée en 1641 à Gherghița dans le district de Prahova, qui paraît en avoir fourni le modèle.

Là, le *pronaos* portait une tour-clocher à laquelle on arrivait par un escalier taillé dans l'épaisseur du mur de la façade Nord (fig. 116).

Mais c'est dans la composition d'une église à plan trilobé que l'on trouve pour la première fois le clocher élevé au-dessus de la voûte du *pronaos*, qui caractérise généralement le plan droit du type Gherghița ou Strehaia. Le premier exemple de ce genre nous est fourni par la charmante église de Călinești-Prahova, élevée en 1636 par Mathieu Basarab. Bien que, dans ses lignes géné-

rales, l'architecture extérieure reproduise le décor de certaines églises plus anciennes, l'édifice est toutefois très intéressant, d'abord par la bonne qualité du travail et surtout par la manière nouvelle et originale dont sont groupés, vers la façade Ouest, le clocher et les tourelles qui le flanquent.

Ce qui tout d'abord retient notre attention en étudiant le plan de cette église c'est la configuration du *pronaos* (fig. 134). De forme carrée, comme celui de tant d'autres églises, ce *pronaos* est flanqué de deux saillies polygonales tenant aux murs latéraux et ramenées vers l'Ouest au niveau du mur de la façade principale. Ces deux saillies ne sont autres que deux petites tours renfermant les deux escaliers qui mènent du *pronaos* au clocher. Cette disposition ne manque pas d'élégance et prouve en outre le souci de l'architecte de donner à la façade principale un équilibre et une symétrie parfaits (fig. 133).

Le plan tréflé, au *pronaos* surmonté d'un clocher, est rarement employé par les artisans du XVIIe-ème siècle. Ce n'est qu'au siècle suivant qu'il devait jouir de la même faveur que le plan droit dont Gherghitza est le type. L'exemple de Călinești reste pourtant isolé ; nous ne trouvons plus d'églises au clocher surmontant le *pronaos* et à façade principale encadrée symétriquement de deux tourelles. La pittoresque petite église du monastère de Cornet, bâtie en 1666 dans le district de Vâlcea, nous fournit toutefois un exemple remarquable de plan tréflé au *pronaos* surmonté d'un clocher, mais la tourelle de l'escalier qui l'accompagne est unique (fig. 136).

En ce qui concerne l'architecture extérieure, la plupart des églises de ce type ont leurs façades crépies. Quelques-unes toutefois adoptent de nouveau le décor, si cher aux architectes de la fin du siècle précédent, qui consiste en arcades aveugles pratiquées sur un fond composé de bandes alternatives de crépi et de briques apparentes. Parmi celles-ci, nous devons citer la chapelle de la cour des „Golesti” dans le district de Muscel, dont le plan ressemble parfaitement à celui de Gherghitza (fig. 118—119).

L'église épiscopale de Curtea de Argeș, monumentale et riche en décors, n'a attiré qu'à un petit degré l'attention des constructeurs d'églises du XVIe-ème siècle. A l'exception de l'architecte qui construisit Cobia dans le district de Dambovitza, édifice aux dimensions modestes et au plan plutôt gauche, aucun autre ne s'est hasardé à cette époque à prendre comme modèle de ses constructions l'église de „Maître Manole” de Curtea de Argeș. Il n'en est pas de même dans le siècle dont nous nous occupons maintenant, où, à part l'église du monastère de Snagov, qui n'a plus de réplique, l'on reproduit, en nombre assez considérable et dans tout le pays, tous les types de plan anciens.

Mais tandis que les églises au plan simple restent un modèle à la portée

de tous ceux qui, avec des ressources modestes et une science limitée, veulent construire une église, le type de la cathédrale de Curtea de Argeş n'est imité que par les fondateurs riches et les architectes hardis. C'est pourquoi les églises de ce genre sont en petit nombre et, d'ailleurs, celles que nous connaissons n'ont pas toutes été construites de façon à pouvoir victorieusement résister au temps. L'édifice de Radu Mihnea de Bucarest, dont nous publions le plan page 130, fig. 98, a perdu depuis longtemps les tours qui s'élevaient au-dessus de son *naos* et de son *pronaos*; il en est de même de l'église, plus précieuse et mieux construite, de Serban Cantacuzène du plateau de Cotroceni près Bucarest.

Toutefois, un des monuments de ce type, élevé vers la moitié du siècle, devait se conserver entier et garder à peu près tout son aspect original. C'est l'église métropolitaine de Bucarest, commencée en 1654 par Constantin Basarab, dit le Camus, et terminée et consacrée en 1658 par Mihnea III, souverain au court règne.

Bien qu'un peu plus grande que l'église épiscopale de Curtea de Argeş — elle mesure 28.00 m. de longueur intérieure et 14.16 m. de largeur dans le *pronaos* — la fondation de Constantin Basarab en est toutefois, surtout quant au plan, la fidèle reproduction (fig. 127—128). La ceinture de pierre qui sépare les deux registres, comprise, à la manière valaque, entre deux rangées de briques disposées en crénelures, est composée de trois tores qui s'enchevêtrent de place en place et dans le même sens (fig. 128).

Tout aussi importante que l'Eglise métropolitaine, et avec un passé beaucoup plus intéressant, est le monastère bien connu de Cotroceni, qui s'élève à l'extrémité Ouest de Bucarest, sur un plateau pourvu jadis d'une immense forêt. Des anciens édifices qui formaient alors l'ensemble du monastère, bien peu de chose nous est parvenue. L'église a été bâtie, de même que le monastère dont elle dépendait, en 1679 par Şerban Cantacuzène et, malgré quelques remaniements elle nous offre encore aujourd'hui son architecture originale, ou à peu de chose près (fig. 129—132).

Un monument moldave élevé en Valachie sous le règne de Mathieu Basarab. Malgré l'origine commune de leur art, les deux Principautés roumaines de Valachie et de Moldavie ont eu, jusqu'à la fin du XVIe siècle, une architecture très différente l'une de l'autre. Bien qu'il ait toujours existé entre Valaques et Moldaves des rapports politiques et culturels, l'échange des influences artistiques et architecturales ne s'est produit toutefois, qu'assez tard, vers 1600, et, à un plus haut degré, uniquement de Valachie en Moldavie.

La voie des influences moldaves a été ouverte en Valachie par l'église élevée par le prince Basile Lupu en 1645 à Targoviste, à l'occasion d'une recon-

ciliation, d'ailleurs éphémère, entre lui et Mathieu Basarab, dont il resta l'ennemi implacable jusqu'à sa mort. Bien qu'elle ait été bâtie par des artisans de Jassy, la fondation de Târgoviste, connue aujourd'hui sous le nom de „Stelea", est loin d'être un monument moldave, à tous les points de vue ; c'est bien plutôt un admirable exemple d'un mélange habile d'éléments moldaves et valaques. D'aspect simple, mais bien proportionnée, l'église Stelea nous offre une image sommaire de l'église des Trois Hiérarques de Jassy, fondée elle aussi, par Basile Lupu, église dont Stelea est en fait la réplique. Faite en briques et crépi, c'est-à-dire construite d'après la manière valaque caractéristique de ce temps, l'église de Târgoviste est beaucoup plus pauvre que son brillant modèle de Jassy. Seuls, le socle, la ceinture qui l'entoure par le milieu et quelques cadres de portes et de fenêtres sont en pierre taillée, comme à Jassy.

Par contre, si l'on excepte quelques modifications de détail sans grande importance, le plan et la forme générale de l'édifice sont directement copiées sur l'église des Trois Hiérarques. C'est le même intérieur, la même lumière, la même hauteur qui domine et les deux mêmes tours élevées, comme en Moldavie, sur deux bases : l'une simple à section carrée, l'autre en forme d'étoile. Haute et bien proportionnée, comme toutes les églises moldaves de cette époque, Stelea a toutefois ses façades séparées en deux, à la valaque, par une ceinture, et décorées par deux registres d'arcades aveugles, entourées de moulures arrondies en brique et crépies (fig. 138).

V. L'architecture valaque, de la fin du XVII-ème siècle à la fin du XIX-ème.

1. Epoque de Constantin Brancovan. 2. Epoque des Mavrocordates. 3. La deuxième moitié du XVIII-e siècle.

1. — Au XVII-ème siècle, et surtout au temps de Mathieu Basarab, l'architecture valaque a connu une certaine prospérité grâce à une riche variété de types de plan et à de remarquables procédés de décor. A partir du temps de Serban Cantacuzène, et, avec l'avènement au trône de Constantin Brancovan, pendant le quart de siècle que dura le règne de ce dernier, l'architecture continue son évolution sans que quelque idée nouvelle prenne pourtant part à ce développement. Toutefois les types de plan et les formes architecturales anciennes se revêtent d'une richesse remarquable et constituent un style nou-

veau : le style brancovain. Constantin Brancovan commence la série de ses fondations par l'église de Mogoșoaia (fig. 148), construite en 1688, alors qu'il

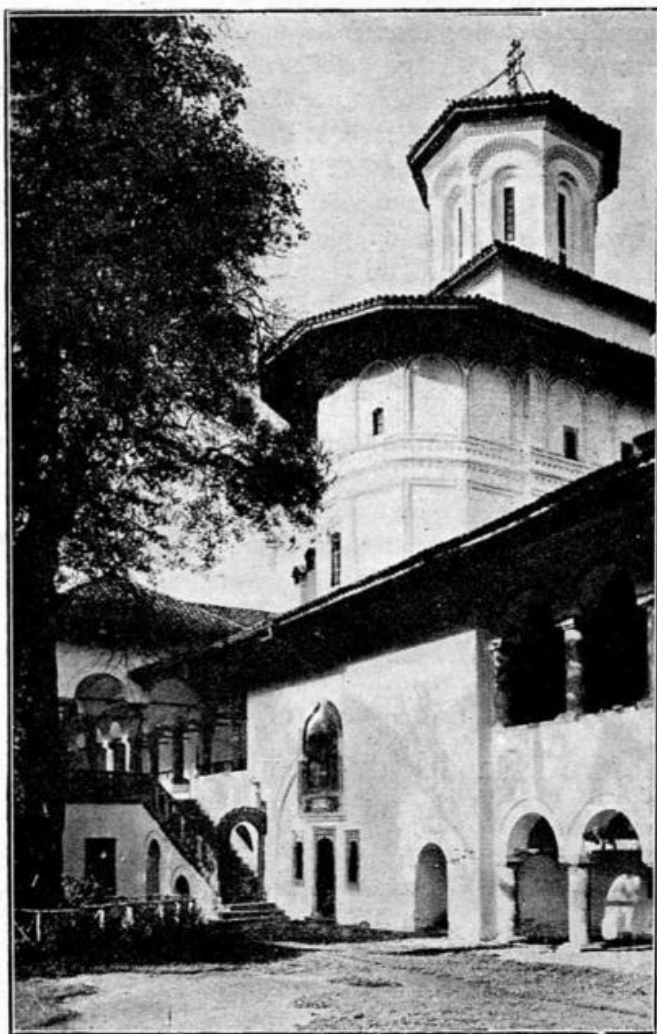

Fig. 383. La chapelle du monastère de Hurez.

n'était encore qu'un simple boyard. Mais sa plus grande fondation fut la première qu'il réalisa aussitôt après son avènement au trône : le monastère Hurez du district de Vâlcea. Commencée en 1690, la construction a duré quel-

ques années ; son préfet fut le Stolnic Pârvu Cantacuzène ; ses constructeurs : le menuisier Istrate, le tailleur de pierre Vucasin et „l'habile chef de maçons”, Manea.

L'ensemble du monastère comprend, du côté Sud, d'une part les demeures seigneuriales, de l'autre, au rez-de-chaussée et à l'étage, les cellules ; au centre s'élève le clocher par dessous du quel on entre dans la cour du monastère. Du côté Ouest se trouvent encore des cellules qui entourent la chapelle (fig. 383).

Conformément à la coutume, l'église occupe le centre de l'enceinte. Le plan de cette église est une interprétation de celui de Curtea de Argeș. Il a été donné une forme nouvelle au parvis ouvert, soutenu par dix colonnes de pierre, précédé d'un autre parvis, plus petit et semblable à un baldaquin (fig. 153—155).

A part sa fondation de Hurez, les maisons et les palais seigneuriaux dont nous parlerons plus bas, Brancovan et les membres de sa famille ont construit une multitude d'autres églises plus petites, qui, par leur architecture et leur décor, se situent à côté de la merveilleuse œuvre de Hurez. Ce sont : l'église, dite „Dintr'o zi” (D'un seul jour) de Bucarest (1702), le monastère St. Etienne, près de Hurez, la chapelle de Brâncoveni et surtout la belle église de la Cour princière de Doicești (fig. 158—159) ; puis, en Transylvanie, les églises de Poiana Mărului, de Sâmbăta-de-Jos et St. Nicolas de Făgăraș (fig. 156).

A côté du souverain, dont l'activité est sans rival, les boyards élèvent, avec leurs propres moyens, un certain nombre d'édifices dont la pureté des lignes et du style égale celle des fondations brancovéniennes.

Parmi ces édifices, ceux qui occupent le premier rang dans l'architecture du temps sont, sans conteste, ceux que bâtit le Spatar Michel Cantacuzène. Ce boyard instruit, qui avait fait des voyages un peu partout, et même des études en Italie, était au courant de l'architecture de ce pays ; on s'en aperçoit en étudiant les quatre monuments dont il est l'auteur : l'église Colțea de Bucarest, la cathédrale de Râmnicu-Sărat, l'église de Fundenii Doamnei près de Bucarest et l'ancienne petite église du monastère de Sinaia.

C'est surtout le portail de Colțea qui offre un intérêt tout particulier pour l'art décoratif du temps ; il diffère en effet complètement de ce que faisaient les anciens maîtres du pays pour orner la porte principale des églises qu'ils bâtissaient. Au lieu du traditionnel encadrement de pierre, souvent orné de tresses sculptées d'après la technique de l'art arménien, comme à l'Eglise épiscopale de Curtea de Argeș, ou de rinceaux de feuilles et de fleurs, comme à l'église Doamnei de Bucarest, ou bien à Hurez, etc., nous trouvons à Colțea, comme d'ailleurs aux autres trois fondations déjà mentionnées du Spatar Michel Cantacuzène, un riche portail élevé d'après les modèles occidentaux. Une haute corniche de style Renaissance italienne est soutenue par deux colonnes néo-

gothiques, situées de part de d'autre de la porte principale. Sous cette corniche, deux griffons ailés, sculptés en haut-relief, tendent un écriteau de pierre sur lequel avait jadis été gravée une inscription — effacée plus tard par les Turcs. Les piédestaux des colonnes et l'architrave qui surmonte les chapiteaux portent les figures des quatre évangélistes munies de leurs attributs et sculptées très en relief (fig. 165).

La pittoresque église de Fundenii Doamnei mérite elle-aussi de retenir notre attention notamment pour ses murs ornés extérieurement de stucs aussi étranges qu'intéressants (fig. 169). Les motifs qui composent les panneaux décoratifs sont des plus variés : vases dont sortent de riches bouquets de fleurs, petites feuilles et fleurs posées ça et là le long de lignes aux courbes gracieuses, arbres plantés dans d'immenses vases et portant des oiseaux sur leurs branches, palais imaginaires, etc., d'un goût remarquable et d'un caractère persan assez prononcé (fig. 168—171).

2. — Dans le domaine de l'architecture valaque qui, au début du XVIII-ème siècle, se trouve en pleine prospérité grâce aux constructeurs nouveaux et habiles, et aussi à la richesse de Constantin Brancovan, c'est l'époque des Mavrocordates, de 1715 jusque vers la moitié du XVIII-e siècle, qui représente la dernière phase de développement.

C'est à Bucarest que nous trouvons les réalisations les plus importantes de cette époque : le monastère Antim, le monastère de Vacaresti et l'église Stavropoleos.

Le monastère Antim, bâti vers 1715 par le métropolite-artiste Antim Ivireano, a subi de nombreuses modifications qui l'ont dévêtu d'une bonne partie de son aspect original ; cependant, l'ensemble des constructions groupées autour de l'église, et l'église elle-même, a conservé des éléments originaux d'une valeur artistique remarquable (fig. 173—177).

Le monastère Văcărești, fondé par le premier souverain phanariote, Nicolas Mavrocordate, a été bâti entre 1716 et 1722 ; son église représente la dernière interprétation, la plus large et la plus originale du type consacré par l'église épiscopale de Curtea de Argeș (fig. 178—182).

L'église Stavropoleos, petite et élégante, a un parvis dentelé qui interprète la „loggia” de la façade Sud du palais seigneurial de Mogoșoaia ; cette église peut être considérée comme le résultat du dernier effort fait par les artisans de la première moitié du XVIII-ème siècle, élevés dans la tradition de l'art brancovain, pour créer une véritable œuvre d'art (fig. 184—189).

3. — Après le monastère Văcărești et l'église Stavropoleos, l'architecture valaque fait ses premiers pas sur le chemin de la décadence. La série des grands

monuments princiers est complètement terminée. Les souverains, qui n'occupent le trône que peu de temps et qui sont très souvent remplacés d'après le bon plaisir des Turcs, n'ont plus le temps ni surtout les moyens de bâtir églises et monastères. Les petits monuments qui illustrent cette époque, et dont certains représentent encore des essais méritoires d'architecture, sont dus à la piété des boyards de la campagne et, vers la fin du siècle, à la corporation des marchands.

Le plan de ces petites constructions est celui de la majorité des églises de la première moitié du XVIIIe siècle : *naos* tréflé, *pronaos* légèrement élargi surmonté d'un clocher ; l'escalier qui mène au clocher est pratiqué, soit dans une tour spéciale rattachée généralement à la façade Nord, soit dans l'épaisseur du mur. Le parvis est ouvert et repose sur des colonnes. Le décor des façades évolue sur le même motif d'arcatures en accolades polylobées ; on les emploie tantôt sur le registre inférieur seul, tantôt sur les deux registres. Dans le premier cas, ces arcs en accolades sont soutenus par des demi-colonnes à chapiteaux droits et à piédestaux élevés ; le registre supérieur comprend alors une série de panneaux rectangulaires qui renferment à leur tour d'autres panneaux plus petits, terminés en arceaux elliptiques et composés de boudins appliqués, comme, par exemple, dans l'église de Râfov-Prahova (fig. 190—191), construite en 1724.

Dans le deuxième cas, c'est-à-dire lorsque les arcades en accolades sont employées dans les deux registres, soutenus par des pilastres droits, le registre inférieur porte une série d'arcades à plusieurs lobes très tourmentés, tandis que le registre supérieur comprend des arceaux doubles trilobés sur un seul panneau. Les exemples de ce genre nous sont fournis par l'église „Cu Sfinți” (aux Saints) de Bucarest (fig. 192), bâtie dans les dernières années du XVIIe siècle, mais complètement refaite en 1728, du moins en ce qui concerne le décor des façades ; puis l'église de Balamuci-Ilfov (fig. 193) et bien d'autres. Souvent, à certaines églises et, spécialement, à celles de la deuxième moitié du XVIIIe siècle, le registre inférieur, sensiblement élevé, est décoré d'arcades aveugles trilobées soutenues par de larges pilastres ; le registre supérieur, étroit dans ce cas, comprend une série de médaillons circulaires ou rectangulaires, aux tracés plus ou moins réguliers ; ce sont les églises La Dormition de la Vierge de Brezoele, bâtie en 1759, St. Etienne de Bucarest (fig. 105), bâtie en 1768, l'église de Calvini dans le district de Buzău et tant d'autres.

Les petites églises que l'on élève encore dans les dernières années du XVIIIe siècle et au début du XIXe portent les traits caractéristiques aux époques de décadence. Pour construire à peu de frais et le plus facilement possible, on adopte de nouveau le plan simple, droit, dans lequel le *naos* est couvert d'une coupole et le *pronaos* surmonté d'un clocher. Les façades sont complètement

crépies, mais elles conservent cependant, dans la majorité des cas, la ceinture médiane composée d'une moulure en forme de tore comprise entre les deux rangées de briques disposées en dents de scie. Le parvis devient lourd, les colonnes aussi, avec leurs chapiteaux simples et irréguliers, les arceaux déformés; l'aspect général de l'église ne rappelle en rien la splendeur d'autrefois.

VI. L'architecture dans la Principauté de Moldavie, depuis sa fondation jusqu'à Etienne le Grand (1360—1457).

1. Epoque de formation ou d'influences romano-gothiques et byzantines.

I.— Alors qu'en Valachie le troisième voévode Vladislav Vlaicu luttait pour étendre sa domination vers l'Ouest sur les régions du Sévérin et de l'Ardéal occupées par les Hongrois, il s'était établi vers l'Est, dans les contrées arrosées par le Siret et le Pruth, une nouvelle domination roumaine; il s'était formé un pays appelé, d'après le nom du ruisseau le long duquel s'était établi le premier noyau, Moldavie.

Avant la fondation de l'état, la Moldavie n'était pas un pays désert; c'était une région riche, toujours habitée de Roumains qui, poussés par les circonstances, menaient comme leurs frères de Valachie une vie modeste de pasteurs et d'agriculteurs. On comprend facilement que, dans une telle situation, les Moldaves n'aient pu réaliser grand'chose en fait de construction dans l'époque qui précéda la fondation de l'état. Leurs maisons, lorsqu'elles n'étaient pas de simples huttes, et les lieux du culte, ne furent bâtis qu'avec des matériaux comme la terre battue, la pierre sans mortier et surtout le bois.

Les premiers édifices construits en maçonnerie ont été certainement ceux qu'élevèrent les premiers souverains: Bogdan I-er, qui mourut vers 1365, est enterré dans une église à Rădăuți élevée, selon toutes probabilités, par lui-même; son fils et successeur, Lațco, avait une grande forteresse sur le Siret, avec une demeure seigneuriale et une chapelle.

Les débuts de l'architecture en maçonnerie coïncident donc en Moldavie, comme en Valachie, avec la création de la Principauté. L'édifice en maçonnerie le plus ancien qui nous soit parvenu de cette époque est l'église susmentionnée de Rădăuți, dont on ne connaît pas la date de construction, mais qui, sans aucun doute, a été bâtie au temps de Bogdan.

Par ses formes complexes, son plan roman composé de trois nefs et séparé, à la manière byzantine, en *naos* et *pronaos*, par ses éléments constructifs et décoratifs à caractère gothique — contreforts aux murs extérieurs, arcs

brisés et encadrements de fenêtres — l'église de Rădăuți réunit les caractères essentiels des trois arts qui se disputaient la place dans le nouvel état, les arts roman, gothique et byzantin.

La petite église de la S-te Trinité de Siret est d'une toute autre structure et d'autre provenance. Bâtie à une date inconnue mais en tous cas antérieure à Etienne le Grand, c'est le prototype des églises que l'on bâtit plus tard. De plan tréflé (fig. 206), elle se compose d'un *pronaos* étroit, rectangulaire, recouvert d'un berceau, et d'un *naos*, couvert d'une calotte sphérique soutenue par quatre arcs en console.

Cette disposition ressemble beaucoup au plan byzantino-serbe, dit „simple”, dans lequel l'abside centrale tient directement à l'arc Est du *naos*, tandis que dans l'autre plan, dit „complexe”, l'abside est séparée du *naos* par un, deux ou même trois arcs.

Nous retrouverons plus tard le plan simple de la S-te Trinité de Siret à Pătrăuți, à St. Jean de Vaslui, à Saint Nicolas de Dorohoi, etc., tandis que la majorité des autres églises moldaves suivront la disposition du type complexe, originaire de Constantinople.

Extérieurement, l'église est très simple et crépie (fig. 207). Seules, les absides sont décorées d'une série d'arcades aveugles, disposées sur la moitié inférieure des façades. Cette série d'arcades se perpétuera, en s'amplifiant et s'enrichissant d'éléments décoratifs nouveaux, dans toute l'architecture moldave qui devait suivre.

VII. L'architecture moldave du règne d'Etienne le Grand jusqu'à la fin du XVI-e siècle (1457—1584).

1. Epoque d'Etienne le Grand. 2. D'Etienne le Grand à Pierre Rareș. 3. Epoque de Pierre Rareș.
4. Deuxième moitié du siècle jusqu'en 1584.

I. — Parmi les souverains dont la Moldavie a été gratifiée par le sort, le plus glorieux et le plus illustre est Etienne le Grand. Son règne est pour la Moldavie une „époque de prospérité, de lumière et de travail fécond pour le érudits et les bons artisans” (N. Iorga).

Monté sur le trône en 1457, au moment où son pays avait besoin d'une main de fer, il règne jusqu'au 2 juillet 1504, en menant une vie pleine de hauts faits. Il domine donc la Moldavie pendant près d'un demi-siècle. Il est l'un des ennemis des Turcs les plus redoutés et, en même temps, l'un des plus grands parmi ceux qui les vainquirent. Le Pape l'a surnommé „le soldat du Christ”.

Si ce nom lui convenait, comme à l'un de ceux qui avaient veillé à la défense de la chrétienté, Etienne le Grand le méritait encore plus par le fait qu'il eut continuellement le souci de son âme et de celles de ses sujets, et éleva le plus grand nombre d'églises et de monastères que souverain ait jamais construit dans les provinces roumaines.

Pendant les vingt premières années de son règne, Etienne le Grand fut presque tout le temps en guerre avec ses voisins et dut étendre, défendre et consolider sa domination.

Ce n'est qu'en 1484, c'est-à-dire après que le souverain eût renoncé en bonne partie aux guerres, que commença l'ère véritablement prospère pour l'architecture. Jusqu'à cette époque, Etienne n'avait bâti qu'une seule église nouvelle : entre 1466 et 1469, il avait construit, en commémoration de sa victoire sur les Tartares, le monastère de Putna sur les rives du ruisseau qui porte ce nom et non loin de l'église de Rădăuți qu'il avait restaurée et embellie par des pierres tombales rappelant ses prédécesseurs et parents, morts jusqu'au début du XVe siècle. Mais il ne nous est parvenu qu'une tour (voir fig. 254) du monastère de Putna ; le reste s'est abîmé et a été remplacé par de nouvelles constructions. L'église actuelle, qui renferme le tombeau d'Etienne, a été élevée sur l'emplacement de l'ancienne, en 1655, par le voévode Georges Etienne.

Le soin et l'attention particulière qu'Etienne le Grand apporta à l'église de Rădăuți, en la réparant et en l'embellissant de pierres tombales, paraissent avoir attiré l'attention des premiers artisans moldaves qui la prirent, dans une certaine mesure, comme modèle.

La plus ancienne construction qui nous soit parvenue du temps d'Etienne le Grand est l'église de Dolhestii Mari ; cet édifice est imité du type de l'église de Rădăuți (fig. 209). C'est une construction simple, formée d'une nef rectangulaire divisée en *naos* et *pronaos* et terminée vers l'Est par une abside polygonale. Les voûtes en berceau qui recouvrent les deux compartiments de l'église sont soulignées, de même que la voûte de la nef centrale de Rădăuți, d'arcs-doubleaux. Les piliers, qui séparaient à Rădăuți la nef centrale des nefs latérales, ont été rapprochés à Dolhestii des murs extérieurs ; aussi, au lieu de nefs latérales, on a des niches aveugles sous lesquelles sont disposées, dans le *pronaos*, les dalles des tombeaux.

Ce type d'église très simple, archaïsant, représenté par la plus ancienne église qui nous soit parvenue du temps d'Etienne, reparaitra, vers la fin du règne de celui-ci, dans deux autres constructions : l'église St. Nicolas, bâtie à Bălinesti en 1499 (fig. 210—211) par le chancelier Tăutu, et dans l'église de la Sainte Croix, bâtie à Volovăț, entre 1500 et 1502 (fig. 212), par Etienne le Grand.

En laissant de côté le groupe des églises de type archaïsant, les monuments moldaves les plus florissants du début du règne d'Etienne le Grand sont

de dimensions très modestes mais ils s'adaptent parfaitement aux nécessités de l'époque. Construits à la campagne, leur prototype est, tant du point de vue du plan que des éléments essentiels de décor extérieur, la petite église byzantine, d'origine serbe, de la Ste. Trinité de Siret.

Le premier exemple de ce type d'églises élevées à la campagne est l'église de *La Sainte Croix de Pătrăuți* (fig. 213). Bâtie en 1487, c'est la plus petite église d'Etienne le Grand ; elle se compose d'un *pronaos* carré dont la voûte, en forme de calotte sphérique, est élevée, à l'aide de pendentifs, sur quatre étroits arceaux en console ; elle a aussi un *naos* tréflé surmonté d'une tour élevée au dessus d'un système de trompes cylindriques disposées en diagonale dans le carré initial de la base (fig. 214). Ce système, qui apparaît pour la première fois à Pătrăuți, sera plus tard employé dans toutes les églises suivantes et deviendra l'un des caractères essentiels de l'architecture moldave.

A *Milișăuți*, église construite la même année que celle de Pătrăuți, le *naos* présentait la même structure, mais le *pronaos* était couvert d'un berceau disposé longitudinalement et taillé au milieu par des voûtes au tracé curieux qui pénétraient l'une dans l'autre dans l'axe de l'église (fig. 216).

Le plan présente, lui aussi, quelques légères modifications : le mur qui séparait le *naos* du *pronaos* et l'arc transversal du *naos* vers l'abside étaient contrebutés de part et d'autre par des contreforts extérieurs.

Ces contreforts extérieurs, nous les retrouverons désormais dans toutes les églises à tour et absides latérales.

A l'église *St. Elie*, près de Suceava, bâtie sur le même plan, il y a, à droite et à gauche de l'abside centrale, des niches spéciales pour la *prothesis* et l'*apodosis*, taillées dans l'épaisseur du mur et directement éclairées du dehors.

Le décor extérieur de Pătrăuți, tel qu'il est actuellement, se réduit, comme à Milișăuți, à quelques lignes d'architecture. Les trois absides de l'église sont décorées d'une série de longues niches, surmontées d'une rangée de petites arcades aveugles. La tour, élevée sur une base à section carrée, est décorée par douze niches et par une série de petites arcades au-dessus desquelles court tout autour une bande faite de plaques carrées en terre cuite, émaillées et coloriées en vert.

Les façades de l'église *St. Elie* nous offrent un exemple de ce décor, amplifié et d'un aspect remarquable. Au-dessus des grandes niches, on trouve deux séries de petites arcades aveugles : la première comprend des arcades plus grandes, la seconde d'autres plus petites et en quantité double.

La tour s'élève sur trois bases ; l'une, à section carrée, a ses côtés perpendiculaires aux axes de l'église ; la seconde, à section carrée elle aussi, est perpendiculaire aux bissectrices des axes ; la troisième base enfin a la forme d'une étoile à huit angles.

Cette disposition correspond aux arcs qui constituent le système de voûtes du *naos*. La première base (*a, b, c, d*) (fig. 219), à section carrée, correspond aux quatre grands arcs sur lesquels repose le premier tambour. La deuxième base (*e, f, g, h*), ainsi que la troisième, étoilée, correspondent aux quatre arcs obliques.

Bientôt après son apparition, le type trilobé des églises de campagne se modifie. L'église *St. Jean* de Vaslui, bâtie en 1490 mais refaite à partir du socle au XIXe-ème siècle, constitue le prototype d'un nouveau groupe de monuments, le groupe des „églises de ville” dont font partie, à côté de *St. Jean* de Vaslui, les églises suivantes : *Precista de Bacău* (1491), *St. Nicolas de Jassy*, dont les fondations datent de 1491, *St. Georges de Hârlău* (1492), *St. Nicolas de Dorohoi* (1495) enfin, parmi celles qui nous sont parvenues, *St. Nicolas de Popăuți*, près de Botoșani (1496).

Le groupe des monuments de ville présente quelques différences, par rapport aux églises précédentes. En voici les principales :

a. le *pronaos* se développe au détriment du *naos* ; ce développement, marqué extérieurement par un décroche qui met le *pronaos* en évidence, entraîne la disparition des contreforts, en face du mur de séparation du *naos* et du *pronaos*.

b. le décor extérieur s'enrichit ; on emploie les briques apparentes, simples et émaillées, les disques de faïence à dessins et figures en relief.

c. le plan s'agrandit.

Dans les églises citées plus haut, c'est le décor extérieur qui a une importance toute spéciale. L'évolution de ce décor est mise en évidence par l'église *Precista* (Mère de Dieu) de Bacău : les deux rangées de petites niches situées au-dessus des longues arcades qui décorent les faces des absides et que nous avons encore trouvées à *St. Elie*, près de Suceava, s'étendent aussi sur les façades en formant tout autour comme une ceinture (fig. 224). A *St. Georges de Hârlău*, qui est le monument le plus important et le plus parfait de l'époque d'Etienne le Grand, la décoration extérieure atteint son apogée. Le *pronaos*, dont le système de voûtes est apparenté à celui du *naos* de Pătrăuți, mais plus compliqué (fig. 227), est éclairé par quatre grandes fenêtres de style gothique, disposées deux par deux sur chaque mur latéral. Du socle jusqu'en haut des fenêtres, les façades sont en pierre. La partie supérieure est entièrement construite en briques. Les arcades des absides, dont les petits pied-droits sont aussi en briques, se terminent chacune par un arc soutenu au centre par une console ; les deux séries de petites niches qui entourent l'église sont surmontées d'une bande de faïence brillante, formée de trois rangées de disques émaillés, de couleurs variées et ornés de figures en relief (fig. 225 et 229). La tour, très élégante et bien proportionnée, s'élève au-dessus des voûtes du *naos* par l'intermédiaire de deux bases étoilées superposées (fig. 230).

D'aussi grande importance, tant du point de vue décoratif que du point de vue constructif, sont les églises de St. Nicolas de Dorohoi (fig. 231) et de St. Nicolas de Popăuți (fig. 233—234).

St. Nicolas de Jassy, refaite au XVIIe-ème siècle, a été démolie et rebâtie au temps du Roi Charles Ier par A. Lecomte du Nouy, si bien que son aspect actuel (fig. 235) ne correspond plus entièrement à l'original.

L'église de Borzești, construite entre 1493 et 1494, représente un nouveau type : le plan droit ne comprend ni absides latérales, ni tour (fig. 236). Le *pronaos* est séparé en deux compartiments par un arc-doubleau transversal. Chaque compartiment est couvert d'une calotte sphérique élevée sur un petit tambour. Le passage du plan rectangulaire des compartiments au carré sur lequel se dressent ces calottes se fait par une série d'arcs plein-cintrés, étagés et disposés deux par deux sur les murs Nord et Sud. La voûte du *naos* est une coupole dont le carré de base est formé par deux arcs-doubleaux transversaux ; ces derniers, comme ceux du *pronaos*, se prolongent sur les murs latéraux et se réduisent en épaisseur en effectuant une succession de retraits, sous forme de consoles, jusqu'au carrelage. Ces arcs-doubleaux à consoles, sur lesquels se déchargent aussi les arcs longitudinaux, transmettent les poussées des voûtes sur les murs latéraux de telle manière que la résultante des forces ne soit pas en dehors de la base des murs. Cette nouvelle disposition, originaire de Moldavie, représente l'une des meilleures solutions qu'on puisse donner au problème des poussées latérales ; elle constitue, comme l'a déjà fait observer G. Balș, un perfectionnement qui vaut le procédé gothique (fig. 237, 4).

Nous retrouvons les mêmes caractères dans les églises de Războeni (fig. 239), construite en 1496, et St. Jean de Piatra (fig. 240—243), bâtie entre 1497 et 1498, qui, avec celle de Borzești, forme un groupe à part.

L'église du monastère Neamț, bâtie en 1497, est le plus grand édifice qui nous soit parvenu du temps d'Etienne le Grand (fig. 244—248). A la différence des églises antérieures, le *pronaos* de Neamț est précédé d'un exonartex fermé ; de plus, entre le *naos* et le *pronaos* on a intercalé une nouvelle pièce „la gropnitza” (cet-à-dire le caveau), destinée aux tombeaux.

Si l'on fait exception du monastère de Neamț, les constructions élevées dans les dernières années du règne d'Etienne le Grand sont petites, simples et apparentées comme type de plan au groupe Borzești-Piatra. Les plus importantes sont : l'église d'Arbora (fig. 250—251), construite entre 1502 et 1504 par Lucas Arbore, l'église de Reuseni, qui ressemble parfaitement à la précédente (bâtie entre 1503 et 1504 par Etienne) et le monastère de Dobrovăț (fig. 252—253). Dans leur ensemble, ces églises ont été conçues sans tours — celles de Dobrovăț ont été ajoutées — mais le système de voûtes est nouveau et

original. A Arbora, par exemple, le *pronaos* est recouvert d'une petite calotte dont la base carrée a été aménagée dans l'espace assez large de la pièce par une succession ingénieuse d'arcs transversaux et longitudinaux (fig. 251).

Une grande arcade, faite du prolongement des murs latéraux réunis à leur partie supérieure par une voûte en berceau, forme, sur la façade Ouest, une large niche qui a servi au début de clocher (fig. 251).

2. Après la mort d'Etienne le Grand, son fils, Bogdan le Borgne, termine tout d'abord l'église de Reuseni commencée par son père ; puis il entreprend, en 1514, la construction à Suceava de l'église St. Georges (fig. 259), à la suite de la destruction de l'église métropolitaine de Mirăuți, située elle aussi à Suceava. Mais cette église dont le plan est une interprétation à peu près fidèle de celui du monastère de Neamț, n'a été terminée qu'en 1522 par le fils et successeur de Bogdan, Etienne le Jeune.

Toujours sous le règne de ce prince, le chancelier Gavril Trotușan construit à Părhăuți, dans le district de Suceava, une église dont le type représente celui d'Arbora. Mais, de la grande niche qui précède le *pronaos* de celle-ci, il fait deux pièces séparées : l'une au rez-de-chaussée, à deux arcades montées sur un pilier médian, formant un parvis ouvert ; l'autre, à l'étage, percée de quatre arcades et constituant un clocher (fig. 260—261).

Ce monument forme le point de transition entre les dernières églises d'Etienne le Grand et le type caractéristique du temps de Pierre Rareș.

3. — Après Alexandre le Bon et Etienne le Grand, Pierre Rareș est le troisième des grands bâtisseurs moldaves. Les édifices qu'on lui doit ressemblent, à certains points de vue, à ceux qui furent bâtis avant lui, et à d'autres points de vue s'en différencient. Toutefois les différences ne sont pas de très grande importance. Le style déjà formé sous Etienne le Grand et les principes de construction, bien fixés et transmis d'artisan à artisan, restent les mêmes. Les modifications que l'on apporte à l'ancien type ne concernent que certaines parties de la construction : le compartiment destiné aux tombeaux, introduit pour la première fois à Neamț, entre le *pronaos* et le *naos*, ne manque à aucune des églises de monastère du temps de Rareș ; mais on lui ajoute en plus, au-dessus, une seconde pièce, sorte de recoin appelé „tainița” (cachette). L'innovation la plus importante que les architectes de Pierre Rareș aient apportée dans leurs bâtisses c'est la décoration picturale des murs extérieurs : son succès fut tel qu'on alla jusqu'à l'appliquer même à des églises plus anciennes. Cette décoration consiste en zones superposées de peintures exécutées „al fresco” et qui vont du socle jusqu'à la corniche.

La première et la plus grande des fondations de Pierre Rareș est le monastère de Probota (fig. 262—264 et 320), construit en 1530.

Toutefois, ce sont les églises des monastères de Humor (1530) et de Moldovița (1532) qui nous montrent le mieux et dans tous leurs détails les éléments constructifs et décoratifs qui caractérisent l'époque de Pierre Rareș.

Si l'on laisse de côté le décor pictural extérieur, admirable d'aspect et très bien conservé, l'élément le plus nouveau et le plus caractéristique de ces églises est le parvis ouvert. Ce parvis, nouveau comme forme, est ancien comme idée. On trouve son origine dans le parvis-clocher de l'église de Părâuți. En effet, si nous supprimons à ce dernier le plancher qui sépare le parvis proprement dit du clocher et si nous prolongeons ensuite les quatre arcades du clocher jusqu'au socle, nous aurons le parvis de Humor (fig. 266—267). Le parvis-clocher de Părâuți dérive, à son tour, de l'essai de clocher très original de Arbora. La ligne d'évolution est par conséquent celle-ci : clocher à Arbora et Reuseni, clocher-parvis à Părâuți, parvis simple à Humor. A Moldovița, le parvis est plus évolué (fig. 269—269). Les arcades latérales, de même que l'arcade médiane de la façade Ouest, son retrécies à la base par l'introduction de trois autres petites arcades libres qui constituent trois entrées. Cette forme annonce le parvis fermé que nous trouvons à l'église St. Demètre de Suceava (fig. 270), construite en 1534 : les deux petites arcades des façades latérales sont devenues des portes ; celles qui les surmontent, de même que les grandes arcades de la façade Ouest, sont devenues des fenêtres.

Après la construction de l'église St. Demètre de Suceava, l'évolution de l'architecture moldave ne progresse plus. A part quelques petites modifications de détail, spécialement en ce qui concerne les encadrements des portes et fenêtres qui prennent de plus en plus le style Renaissance (fig. 264), on ne constate de la part des constructeurs aucune préoccupation de trouver des formes et des dispositions nouvelles.

Les quelques églises que l'on bâtit encore reproduisent exactement des monuments anciens ; par exemple, l'église du monastère Râșca est la copie de celle de Pătrăuți d'Etienne le Grand ; l'église St. Georges de Botoșani et de La Dormition de la Vierge de la même ville sont toutes les deux construites en 1551 d'après l'église St. Nicolas de Popăuți, etc.

Le prince Alexandre Lăpușneanu a élevé deux édifices importants, surtout à cause de leur grandeur. C'est l'église du monastère de Bistrița (fig. 274—275) bâtie en 1554, et le monastère Slatina (fig. 276—277), fondé en 1561.

Parmi les monuments qui sont liés d'une façon manifeste à ceux qui les précèdent, nous devons citer l'église du monastère de Sucevița (fig. 278—279), ornée à l'intérieur aussi bien qu'à l'extérieur de belles fresques. Elle fut bâtie, entre 1582 et 1584, par les frères Georges et Erémie Movilă, dont le premier avait été métropolitain et le second souverain, entre 1595 et 1606.

VIII. L'architecture moldave de la fin du XVI-ème siècle au début du XIX-ème.

Pendant les dernières années du XVI-ème siècle apparaît en Moldavie un nouveau courant d'influences byzantines, beaucoup plus puissant et plus marqué que celui qui, au début, avait donné les directives concernant la configuration du plan, des voûtes et de certains éléments décoratifs. Ce courant d'influence, venu directement de la Valachie voisine, se fait sentir autant dans les formes que dans les procédés de construction.

[Le monument qui donne le ton à ce nouvel changement, et qui devait servir ensuite de modèle à tant d'autres, est l'église du monastère Galata, bâtie près de Jassy en 1584 par Pierre le Boîteux, pendant son troisième règne. En ce qui concerne le plan, l'église conserve les dispositions générales du plan de l'époque de Pierre Rareș. Cependant, un élément y apparaît nouveau : le mur qui sépare le *naos* du caveau, qui jusqu'alors était plein et percé d'une seule porte centrale, est remplacé par trois arcades soutenues par des colonnes. Ce nouvel élément est d'origine valaque. Toujours d'après la manière valaque, le *pronaos* est surélevé d'une tour, les absides sont éclairées chacune par trois fenêtres (fig. 280) et les façades, séparées en deux registres par un tore compris entre deux rangées de briques, sont décorées d'arcades aveugles dont les archivoltes sont en retrait par rapport à la surface du mur (fig. 281—282). Ces arcades présentent, comme d'ailleurs les autres éléments étrangers à l'art moldave, des caractéristiques qui prouvent non seulement les influences valaques mais aussi la présence de mains d'ouvriers formés à l'école byzantine de Valachie.

Galata et Aroneanu déterminent dans l'architecture moldave un nouveau courant sous l'influence duquel on construit des églises importantes comme celle du monastère Secu (1602), Barnovschi de Jassy (1624; fig. 296), la Dormition de la Vierge d'Ițcani, près de Suceava (fig. 297), etc.

Outre ces deux monuments, l'église du monastère Dragomirna de Bucovine, bâtie vers 1609, devait elle aussi contribuer grandement à introduire d'importants éléments décoratifs, tout à fait différents des éléments valaques. Si l'on excepte l'exonartex dont la forme polygonale est très rare en Moldavie, le plan de l'église est l'ancien plan moldave, apparenté à celui de l'église du monastère de Neamț et modifié d'après le plan valaque (fig. 288). Mais les voûtes, de même que les pilastres et les arcs qui les soutiennent, sont soulignées de nervures formées de tores tressés tantôt dans un sens, tantôt dans l'autre (fig. 289). Extérieurement, l'église, d'une hauteur excessive par rapport à sa largeur, mais toutefois très bien proportionnée, a ses façades divisées en panneaux verticaux par une série de pilastres, liés entre eux, à leur partie supérieure, par

deux rangées d'arceaux à accolades multiples (fig. 290). La ceinture qui entoure l'église à mi-hauteur, à la manière valaque, est formée d'une torsade. La tour, élégante et à l'aspect purement moldave, est construite en pierre et richement décorée à la manière caucasienne d'éléments géométriques et floraux d'origines orientales variées, qui, selon toute apparence, nous sont parvenus par l'intermédiaire de la Russie (fig. 292).

De même que Galata, Dragomirna a exercé une influence appréciable sur certains monuments du XVIIe siècle dont les principaux sont : Solca, toujours en Bucovine (fig. 293), construite par le prince Etienne Tomşa entre 1612 et 1620 ; Bârnova du district de Jassy (fig. 294—295) et enfin l'église des Trois Hiérarques de Jassy.

Ce dernier monument, élevé en 1639 par le prince Basile Lupu, aussi riche qu'ambitieux, est encore apparenté à Galata. La forme du plan — à l'exception du compartiment destiné aux tombeaux qui manque — la façon d'éclairer les absides, les tours qui surmontent le *naos* et le *pronaos*, la division des façades en deux registres au moyen d'une ceinture médiane, la disposition des contreforts enfin, tout est inspiré de Galata (fig. 299). En échange, l'élément décoratif en torsades, la manière de souligner les voûtes par des nervures du même genre, la structure et le décor des tours sont imités de Dragomirna (fig. 300).

Mais ce qui fait l'originalité de l'église des Trois Hiérarques c'est la décoration extérieure des façades, entièrement recouvertes d'un réseau continu d'ornements différents, d'origine arméno-géorgienne et arabe (fig. 300—301). Cette richesse d'ornementation, d'une réelle valeur artistique, ne devait pourtant pas faire fortune dans un pays tel que la Moldavie, parce qu'elle „ne correspondait pas à l'esprit dont avaient témoigné jusqu'alors les constructeurs du pays” (G. Bals). C'est certainement ce fait, et peut-être aussi un manque de ressources, qu'il faut considérer pour comprendre pourquoi l'église des Trois Hiérarques n'a pas trouvé d'imitateurs. Il n'y a que deux princes qui aient cherché à s'en inspirer : Georges Ștefan, lorsqu'il rebâtit en 1652 l'église du monastère de Putna (fig. 304), qui manque toutefois de richesse dans l'ornementation, et Jean Duca, lorsqu'en 1672 il construisit, sur un plateau situé près de Jassy, l'église du monastère Cetățuia (fig. 305) ; cette église est une copie fidèle des Trois Hiérarques, avec la seule différence que les façades, au lieu du décor minutieux d'éléments géométriques tressés, ne portent que deux rangées de niches aveugles, disposées uniquement à la partie supérieure.

L'église Golia de Jassy, commencée en 1650 par Basile Lupu et terminée en 1660 par son fils Etienne, devait influencer bien plus sur les monuments des temps futurs. Le plan de cette église, à grandes dimensions, conserve les principes des anciennes églises, en ce qui concerne la division intérieure, mais, par contre, sa forme est tout à fait nouvelle (fig. 302).

Ses façades sont encore plus intéressantes que son plan ; de style néo-classique, elles sont ornées d'une série de pilastres corinthiens (fig. 303) et de fenêtres encadrées de colonnes et de frontons. (La partie supérieure et les tours ont été refaites au XVIII-ème siècle).

A part les monuments importants de cette époque, indépendants ou à peine atteints par l'influence déterminée par Galata, Dragomirna ou Golia, on bâtit une multitude de petites églises, à la campagne ou dans les villes, qui gardent l'ancienne apparence moldave. D'autres, et c'est le cas le plus fréquent, conservent le même plan, mais portent, au-dessus de l'exonartex, une tour-clocher (fig. 306—308).

Cependant, dans la seconde moitié du siècle, on combine ce type, portant le clocher sur l'exonartex, en ce qui concerne les façades, au décor extérieur d'origine néo-classique, introduit par l'église de Golia, et à de nouveaux éléments valaques ; ce mélange produit un groupe d'églises qui représentent la dernière lueur importante de l'architecture moldave sur la voie de la décadence. Ce sont : St. Théodores de Jassy, construite en 1751 (fig. 310), St. Georges de la même ville, bâtie en 1761 (fig. 312), l'église de Berzunți dans le district de Bacău et bien d'autres encore.

A côté de ces formes baroques, dans une certaine mesure, méritoires, il apparaît, vers la fin du siècle, un courant nouveau d'art néo-classique, venu de Russie. Ce courant, qui s'éteint d'ailleurs très vite, a donné : l'église dite „Rotundă” (ronde) de Lețcani (fig. 313—314), St. Spiridon de Jassy (fig. 315) et le monastère dit „Frumoasa” (La jolie), situé près de Jassy (fig. 316—317).

L'architecture monastique.

Dès les premières manifestations d'une vie religieuse, il a existé, dans les Principautés roumaines, un très grand nombre de monastères.

Les premiers fondateurs de tels établissements ont été le moine serbe Nicodem, venu en Oltenie vers 1390, au Nord de Turnu-Séverin, et ses disciples, qui devaient pousser jusqu'en Moldavie et y élever le premier monastère de Neamț. A partir d'Alexandre le Bon, en Moldavie, qui fonde Bistrița, et de Mircea le Vieux, en Valachie, qui construit Cozia, les souverains qui suivent multiplient considérablement le nombre des monastères.

Bien peu de choses nous sont parvenues du nombre des anciennes constructions de ce genre. Le XV-ème siècle est faiblement représenté. La plupart des monastères qui nous sont parvenus, certains très modifiés au cours des siècles, sont du XVI-e, du XVII-e et du XVIII-e siècles. Presque tous sont

élevés de préférence dans des endroits isolés, au milieu des forêts, sur les plateaux et dans les vallées des Carpathes.

Le plan d'un monastère a généralement une forme rectangulaire, relativement régulière (fig. 319—320). Les murs renferment une enceinte spacieuse au centre de laquelle se trouve l'église. L'entrée dans le monastère se fait sous

Fig. 384. Le clocher du monastère Plumbuita, près de Bucarest.

une tour, grande et puissante, disposée sur l'un des côtés du quadrilatère. Cette tour sert généralement aussi de clocher (fig. 328, 329) ; de plus, dans la majorité des cas, elle est fortifiée et souvent munie de constructions spéciales, qui visent à défendre l'entrée le mieux possible. D'ailleurs, certains monastères ont un aspect de forteresse très prononcé (par ex. Dragomirna, fig. 323—324).

A côté de l'église et des murailles qui l'entourent, un monastère comprend encore un certain nombre d'autres constructions qui sont généralement disposées le long des murailles extérieures. Ce sont : la chapelle, les maisons des seigneurs ou des fondateurs, le trésor ou les locaux destinés aux vêtements et aux objets de valeur, le „prieuré” ou demeure du supérieur (fig. 333), „l'hospice”

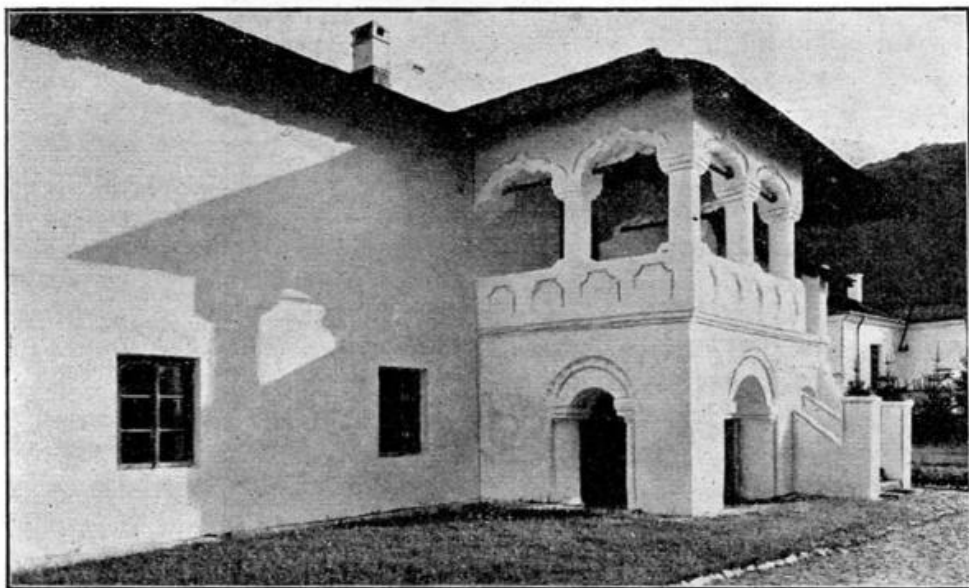

Fig. 385. La maison du supérieur au monastère de Cozia.

ou lieu d'habitation destiné aux pèlerins et aux voyageurs et les cellules avec leurs annexes : la „trapeza” ou le réfectoire, les cuisines et les caves.

Parmi ces édifices, le réfectoire et les cuisines présentent une importance particulière.

Les réfectoires sont généralement grands, de forme rectangulaire et recouverts soit de berceaux, soit de voûtes d'arête, soutenues d'une part par les murs latéraux, de l'autre, par une série de piliers disposés en longueur sur l'axe de la salle (fig. 334—335, 337—339).

Les cuisines, de forme carrée, sont très intéressantes par la façon dont elles sont voûtées. En cherchant le procédé le plus pratique d'éliminer la vapeur et la fumée, tout en assurant en même temps une bonne ventilation, on a imaginé un système de voûtes superposées qui se rétrécissent à mesure qu'elles s'élèvent et se terminent quelquefois en tuyau d'un très petit diamètre. Parmi

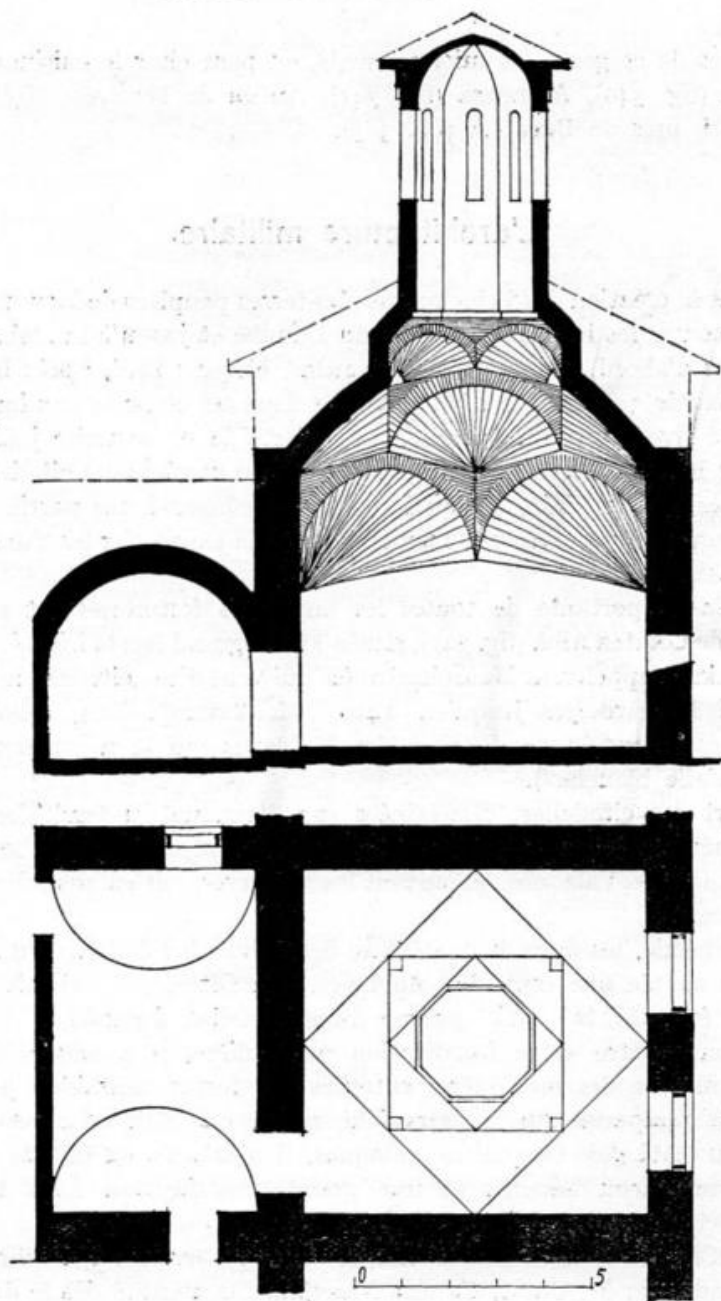

Fig. 386. La cuisine du monastère de Văcărești, près de Bucarest.
Coupe et plan.

les exemples de ce genre les mieux réussis, on peut citer les cuisines de Hurez, Plumbuita (fig. 340), Aninoasa (fig. 341), Antim de Bucarest (fig. 342—343) et Vacarești, près de Bucarest (fig. 385).

L'architecture militaire.

Avant la création des Principautés, les terres peuplées de Roumains ont été défendues contre les invasions, le long du Danube et jusqu'à la Dobroudja, par les Romains d'abord, puis par les Byzantins, et, plus tard, après la fondation des Principautés, par les Turcs qui élevèrent dans ces contrées des fortifications.

Sur la rive droite du Danube, seule fortifiée et soumise jadis aux Romains, aux Byzantins et aux Turcs, il y avait de nombreuses citadelles. Parmi ces citadelles, citons Vidin, Nicopoli dont on a conservé une partie des fortifications, Giurgiu, qui a disparu, Turtucaia, Brăila élevée par les Turcs en 1550, Chilia, Ismail, etc.

La plus importante de toutes les anciennes forteresses est sans aucun doute celle de Cetatea Albă (fig. 347), située sur le grand lac, le *Liman*, du Nistre. Les Byzantins l'appelèrent Maurokastro (ce qui veut dire „citadelle noire”) et les Gênois qui la gardèrent jusqu'en 1410 „Monkastro”. Des Gênois, la forteresse a passé sous la domination des Moldaves qui la nommèrent *Cetatea Albă* („citadelle blanche”).

A part ces citadelles, disséminées sur l'étendue du territoire, dont les Roumains héritèrent et qu'ils ont conservées en les réparant et en les fortifiant pour leur usage, les Valaques, et surtout les Moldaves, ont eu aussi des citadelles à eux propres.

En Valachie, les moyens de défense des Roumains étaient d'un type spécial et plus simple que ceux des Moldaves. En Olténie, il existait la maison particulière fortifiée, la „*cula*” prévue d'une chambre fortifiée et d'un balcon d'observation. Outre cette fortification particulière, il a existé, depuis des temps très reculés, des monastères entourés de fortes murailles prévues de tours et de remparts qui ne servaient qu'en cas d'invasion et de grands dangers. Du côté des Carpathes valaques, il n'existait en fait de citadelles, que celle de Turnu Sévérin et une grande fortification dans le district d'Argeș, la citadelle Poenari (fig. 345—346).

Aux XV-ème et XVI-ème siècles, la Moldavie avait un nombre considérable de citadelles : à l'Ouest, *Cetatea Neamțului*, construite dès le début de la domination moldave et munie de grosses murailles et de quatre tours ; au Nord, *Teșina*, d'origine polonaise et fondée sans doute par Casimir le Grand,

et *Suceava* (fig. 351), qui, bien que fondée avant l'occupation de la Moldavie par des colons allemands, est quand même due à Etienne le Grand, créateur du système de défense au moyen de citadelles ; à l'Est, il y avait *Hotin* (fig. 352) héritée des Polonais ; *Soroca* (fig. 349—350), attribuée au prince Pierre Mușat mais refaite en maçonnerie par Pierre Rareș ; *Orhei*, du temps d'Etienne le Grand et *Cetatea Albă*, héritée des Genoïs.

Généralement, une citadelle moldave ne différait pas, en tant que disposition et système de défense, d'une citadelle byzantine quelconque. Un système compliqué d'obstacles, naturels ou faits de main d'homme, protégeait un point principal, qui était la forteresse proprement dite ; une citadelle se composait d'une muraille extérieure brisée en pierre ou en briques et pierres ; ce mur, dont l'épaisseur variait entre 1,80 m. et 4,00 m. et dont la hauteur allait jusqu'à 8,00 m., est prévu de crénelures et d'un chemin de ronde vers l'intérieur, chemin soutenu soit par un mur continu (*Cetatea Albă*), soit par des piquets en bois plantés dans le mur (*Soroca*). Dans l'angle de chaque brisure de mur est située une tour puissante qui flanque le mur. Autour de la forteresse et vers l'extérieur s'étend un fossé large et profond appuyé contre un parapet en maçonnerie. Dans la cour fermée par ces murs se trouve la citadelle qui est entourée (voir *Cetatea-Albă*, fig. 348) d'un quadrilatère de fortes murailles, prévues de quatre tours cylindriques. L'entrée, qui se trouve sous l'une des tours, est fortifiée avec beaucoup de soin, comme étant l'un des points plus vulnérables.

Guidés par leur préoccupation d'organiser une vie militaire et par le besoin de défendre leur pays contre les invasions ennemies, les Moldaves ont laissé, en matière d'architecture militaire, des constructions de types divers : villes fortifiées entourées de fossés et de palissades (*Baia*) ou de murs continus (*Chilia*, *Roman*) ; citadelles élevées uniquement dans un but de résistance et de défense (*Cetatea Neamțului*, *Crăciuna*, *Hotin*, *Cetatea-Albă*) ; citadelles fortifiées qui renfermaient le palais seigneurial (*Suceava*, *Hârlău*).

L'architecture civile.

1. Maison campagnarde.
2. Maison de boyards.
3. Demeure seigneuriale.

1. — La forme la plus élémentaire de la maison roumaine est celle d'un carré ou rectangle comprenant une, deux ou trois pièces, disposées à la file. Cette maison a toujours sa façade exposée au midi et en longueur. La maison s'élève libre et propre au milieu d'une grande cour qui comprend, outre l'habitation, une écurie, une étable, une remise ou un hangar pour y mettre outils et bois, poulailler, grains, etc.

En général, la maison campagnarde n'a pas de fondations : la base de l'édifice entier est constituée par une seule rangée de grosses pierres, posées directement sur la terre. Au-dessus de ce mur rudimentaire, se trouve un cadre de poutres qui soutient un squelette de piquets. On remplit l'espace resté libre entre ces piquets de claie en osier et, par-dessus, on étend ensuite avec la main une couche épaisse de crépi, formé de terre glaise, de poussière ramassée sur les chemins et de bouse.

En face, du côté de la façade, la maison a une terrasse élevée sur des poteaux qui souvent sont ornés d'entailles. On entre dans la maison par le milieu de la terrasse. Lorsque le soubassement est très petit, comme c'est le cas en Moldavie (fig. 353) le perron se réduit à une simple pierre. Mais en Valachie la maison est plus élevée et la terrasse présente d'habitude une saillie, formant une tourelle soutenue par des piquets en bois et située au-dessus de l'ouverture de la cave (fig. 354). Dans ce cas, l'escalier se trouve sur le côté. La pièce centrale, qui correspond directement avec la terrasse, comprend la cheminée ou le foyer dont la construction massive, assise exactement en face de l'entrée, occupe à peu près toute la pièce. De part et d'autre du foyer se trouvent deux autres chambres ; celle de droite, quelquefois plus vaste et appelée à cause de cela „maison” ou „grande chambre”, est réservée aux hôtes ; la chambre de gauche sert à l'usage commun de la famille. Le lit est formé, dans la grande pièce aussi bien que dans la petite, d'un divan de planches, la „lavița”, disposé le long des murs et sur lequel les membres de la famille dorment, tous ensemble.

Le toit, à quatre pans, est très en pente ; il recouvre un grenier vaste dans lequel le paysan conserve pour l'hiver les fruits et la viande, soumise continuellement à la fumée qui vient du foyer ; du grenier la fumée sort avec peine entre les bardeaux. Souvent, le toit est prolongé vers le Nord pour recouvrir une petite cuisine et un hangar ; ces pièces préservent en même temps les pièces habitées du vent froid.

2. — Outre le type de maison campagnarde que nous venons de décrire il est apparu plus tard une nouvelle habitation, adaptation locale du type de maison méditerranéen. Elle se compose d'un rez-de-chaussée et d'un étage. Le rez-de-chaussée est destiné à servir de cave et de hangar (fig. 256), bien qu'il soit quelquefois habitable en partie ; l'étage comprend la demeure proprement dite. Cette demeure se compose d'une antichambre de dimension moyenne et de trois, quatre pièces, ou même plus, disposées de part et d'autre de la salle. On arrive à l'étage par un escalier de bois extérieur qui conduit au balcon de la façade. Ce balcon est soutenu, comme dans les maisons campagnardes, par de petites colonnes en bois ornées d'incisions (fig. 358—359).

D'une forme plus à part, et en même temps plus rapprochée de l'aspect de la maison fortifiée méditerranéenne, est la maison boyarde d'Olténie. Venue de Dalmatie, par l'intermédiaire de la Serbie, elle est connue en Roumanie sous le nom de „*cula*”, que lui donnèrent les Turcs. Elle se compose d'un rez-de-chaussée et de deux étages. Sa forme habituelle est celle d'un carré. Au rez-de-chaussée on trouve les hangards; le premier étage comprend trois ou quatre pièces d'habitation, tandis que le dernier étage se compose d'un balcon ouvert reposant sur des colonnettes et d'une ou deux pièces généralement fortifiées (fig. 360—363).

En se naturalisant, la maison boyarde de type „*cula*” perd de plus en plus cet aspect de construction fortifiée; dans certains cas, elle revêt une forme et un aspect qui lui donnent un caractère directement national. Le plan robuste, de forme carrée et à fortes murailles, de la „*cula*”, reçoit de grandes fenêtres et de larges portes, s'entoure d'un balcon découvert et emprunte la terrasse des maisons campagnardes et demiboyardes, soutenus par des colonnettes en bois ornées d'entailles; c'est ainsi que prend naissance un nouveau type d'habitation essentiellement roumain. La maison *Cartianu* du village de Cartiu, dans le district de Gorj, nous offre l'un des plus beaux exemples de ce type (fig. 365—366).

Ce genre de maison, à plan régulier, est employé par les petits boyards et les riches propriétaires; mais les grands boyards, qui commencent à voyager, à faire leurs études à Constantinople, ne se contentent plus du simple plan de l'habitation roumaine; quand ils construisent une maison, ils adoptent des formes plus compliquées et des dispositions de plan qui ressemblent à celles des maisons turques. Ainsi, par exemple, la maison des Cantacuzène de Măgureni dans le district de Prahova, aujourd'hui en ruines, commencée vers 1667 par Drăghici Mărgineanu et terminée vers 1671 par son fils, qui avait fait ses études à Constantinople: elle a un plan assez compliqué et relativement grand pour l'époque (fig. 367). C'est d'après un plan semblable que l'on construisit, vers 1670, le palais de l'Eglise métropolitaine de Bucarest (fig. 368).

3.— Très simple au début, la demeure seigneuriale était construite sur le même plan que les maisons des boyards et faisait partie d'un ensemble de constructions dont elle était le principal édifice. A côté de la maison proprement dite, il se trouvait donc: des casernes, des salles et dépôts d'armes, des caves, des puits et une chapelle. Ces constructions étaient entourées de murailles, constituant ainsi une sorte de forteresse que l'on appelait la cour seigneuriale. De telles cours ont existé à Târgoviște, Curtea de Argeș, Suceava, Hârlău, Brâncoveni, etc. mais très peu de choses nous sont restées de leur architecture et de leur installation.

Généralement, et jusqu'à l'époque de Brancovan, la maison seigneuriale était adossée à l'un des murs qui entouraient la cour et se composait d'un rez-de-chaussée, servant de cave, et d'un étage.

C'est Constantin Brancovan qui changea du tout au tout l'ancien aspect de la demeure seigneuriale. Il se fit construire des maisons dans le genre de celles de la famille Cantacuzène à Măgureni, mais avec des possibilités et des prétentions plus grandes. Il ne les appelle plus „maisons”, comme ses prédécesseurs, mais leur donne le nom occidental de „palais”.

A la différence des anciennes cours seigneuriales, le palais du temps de Brancovan se trouve situé toujours au centre de l'enceinte.

A Potlogi, palais dont il ne reste aujourd'hui qu'un tas de ruines, la cour, de forme rectangulaire, n'était entourée de murs que de trois côtés. Le quatrième côté était laissé libre et occupé par un lac dans lequel se reflétait la façade.

Le palais de Mogoșoaia, le mieux conservé de toutes les demeures seigneuriales qui nous soient restées, a été récemment restauré et rendu de nouveau habitable.¹ Situé au milieu d'un jardin, au bord d'un lac, il a un plan rectangulaire et se compose d'un sous-sol, d'un rez-de-chaussée et d'un étage (fig. 373).

L'étage, auquel on n'accède que par un escalier extérieur, adossé à la façade Nord, comprend l'appartement de la princesse et celui du prince. Ce qui fait la splendeur des chambres qui composent ces appartements, c'est la variété des voûtes qui les recouvrent. L'une des pièces, située dans l'axe de la façade Sud, a ses murs extérieurs formés de cinq arcades trilobées soutenues par des colonnes néo-corinthiennes à fûts cannelés et à bases ornées de fleurs (fig. 375). Cette terrasse couverte, ou „loge”, imite le type des constructions vénitiennes et constitue, avec les petits balcons qui la flanquent, la partie la plus attrayante et la plus précieuse du palais tout-entier.

L'architecture en Roumaine au XIX-ème siècle.

Après 1800, le caractère national de l'architecture roumaine commence à s'effacer. Les influences occidentales avaient déjà inondé l'architecture moldave ; mais, au XIX-e siècle, ces influences tendent à s'imposer d'une manière générale à l'attention des artisans constructeurs des deux Principautés.

D'ailleurs, la période historique trouble du commencement du siècle, les changements fréquents de souverains et l'occupation russe n'ont fait qu'aug-

1. Ce sont les actuels propriétaires, M. et M-me Georges Valentin Bibesco, qui, sous la direction d'un architecte vénitien, ont opéré cette restauration.

menter la confusion et rendre plus profond le mépris de tout ce qui était roumain et ancien.

Mais, vers le milieu du siècle, malgré les temps encore troubles, il s'élève, sur de nouvelles bases, quelques constructions de toute importance. Parmi celles-ci, la première qui ait été élevée est certainement le vaste palais de Bistrița, commencé par Georges Bibesco et terminé par son frère Barbu Știrbey, bâti sur l'emplacement du vieux monastère des boyards Craiovești.

A Băneasa aussi, près de Bucarest, on voit encore une partie des fortes murailles, construites en briques apparentes, d'un autre palais du prince Georges Bibesco.

Toutefois, les réalisations les plus importantes de ce temps-là sont deux vastes édifices élevés à Bucarest : le Théâtre National et le Palais de l'Université.

Le premier, de style néo-classique, a été commencé en 1846 et terminé en 1852. Ses plans furent donnés par l'architecte viennois Heft.

Le second de ces édifices qui, sous son ancienne forme, était l'une des mieux réussies parmi les constructions de style classique de Bucarest, est l'œuvre de l'architecte roumain, Alexandre Oresco. Commencé par Barbu Știrbey, il fut terminé par Alexandre I-er Cuza en 1869.

A la même époque, et parallèlement au développement de plus en plus puissant de la conscience nationale, il se forma, dans les Principautés roumaines, un courant assez fort en faveur de la rénovation et de la conservation des anciens monuments.

Malheureusement, le style dans lequel les deux initiateurs — Barbu Știrbey et Georges Bibesco — se proposaient de refaire les fondations de leurs ancêtres était ce style néo-gothique hybride, qui était alors à la mode en Autriche-Hongrie. C'est ainsi qu'un grand nombre d'anciennes églises (Bistrița en Oltenie, Arnota de Valcea, Antim à Bucarest, etc.) ont été refaites et revêtues d'une manière qui n'a même pas le mérite d'avoir employé des matériaux durables ou précieux.

Mais le style néo-gothique n'a pas été apprécié que par les renovateurs d'anciens monuments ; il a été adopté par certains citoyens enrichis qui se firent construire des maisons, et même des palais „gothiques”. Le meilleur exemple de cette architecture à Bucarest est l'hôtel du maréchal Filipesco, rue Dionisie.

Les notables, et la plupart des citoyens de la seconde moitié du XIX-ème siècle finirent toutefois par préférer l'architecture néo-classique, introduite soit par des étrangers, soit par les Roumains qui avaient fait leurs études à Rome et à Paris.

La nouvelle organisation des deux Principautés, fusionnés en un seul

pays, sous un seul souverain, devait créer à cette architecture un vaste champ d'activité. Il fallut élever au plus vite des banques, des palais de justice, des palais pour les ministères. Les demandes étaient si nombreuses que les architectes roumains, en petit nombre, ne purent les satisfaire. C'est ce fait qui explique comment certains des plus importants édifices publics, construits dans les dernières années du XIXe siècle, furent l'œuvre d'architectes étrangers, français pour la plupart. Ainsi, Albert Galleron et Bernard Cassien élevèrent le palais de la *Banque Nationale*; Albert Galleron : l'*Athénée Roumain*; Albert Ballu : le *Palais de Justice de Bucarest*; Louis Blanc : la *Faculté de Médecine*, et le *Ministère des Domaines de Bucarest* et l'*Université de Jassy*; Paul Gauttereau : la *Caisse de Dépôts et Consignations* et la *Fondation Charles Ier*; enfin, pour ne nommer que les plus représentatifs, l'autrichien Fellner construisit le *Théâtre National de Jassy*.

Les réalisations des architectes roumains ne sont pas de moindre importance. Ce sont : l'*Université de Bucarest* déjà mentionnée et l'*Eglise métropolitaine de Jassy*, œuvres d'Alexandre Oresco; l'*École Centrale de Jeunes Filles* de Bucarest, édifice d'aspect tout à fait original, et les *Caveaux des Cantacuzène et des Ghica* du Cimetière Belu, œuvres de Jean Mincu; le *Palais de Justice* de Craiova, œuvre de J. N. Socolesco; le *Palais des P. T. T.* de Bucarest construit d'après les plans d'A. Săvulesco, etc.

Le style apprécié à cette époque est, comme nous l'avons vu, le style néo-classique.

Imposé en partie par les constructeurs étrangers, prêché avec enthousiasme par beaucoup d'architectes roumains, qui avaient fait leurs études en France, ce style était en train de prendre un essor qui, selon toute apparence, devait lui assurer une vie longue et prospère. Cependant, dans les dernières années du siècle, allait s'opérer une véritable révolution architectonique : c'est le retour aux anciennes formes indigènes, la renaissance du style national.

Les promoteurs de cette renaissance de l'architecture nationale ont été : Jean Mincu (1852—1912), dont les dons exceptionnels de créateur ont souvent surpassé celles de connaisseur de nos monuments anciens et Grégoire Cerkez, savant et habile interprète des formes et des éléments de décor caractéristiques de l'époque de Constantin Brancovan.

Le courant d'architecture néo-roumaine, dont les réalisations modestes avaient été parfois maladroites dans la première période de son développement, devait produire ses meilleurs fruits après 1900, sous l'impulsion nouvelle et puissante due à M. Pierre Antonesco.

INDICI

DE LOCALITĂȚI ȘI MONUMENTE. — DE NUME PROPRII:
DOMNITORI, CTITORI ȘI ARTIȘTI. — DE FIGURI.

Indice de localități și monumente.

- Adrianopol*, moscheea Iletsch Sherifii 89 n. 1.
Agriș, bis. 44.
Aninoasa, mănăst. 148, 380.
Apahida, bis. 40.
Arhora, bis. 19, 288, 289, 291, 292, 302, 305, 311.
Arkhv, bis. 251, .
Arnola, mănăst., 132, 133, 134, 135, 423.
Aroneanu, bis. 330, 332, 336, 340 n. 1, 344, 345.
Athens: bis. Kapnicarea 58 n. 1.
 bis. Sf. Teodori 58 n. 1.
Athos: măn. Chilandar 382.
 măn. Cutlumuș 96 n. 4, 382.
 măn. Dechiarin 96, 100 n. 1.
 măn. Vatopedi 96.
Atmageana 1ătărească 13.
Babelor, schit 76.
Bacău, bis. Precista 256, 259, 267, 273.
Baia, bis. Albă 241, 304, 316, 357
 cetate 393
Balamuci, bis. 220
Bălinești, bis. 238, 243, 245, 246 n. 1, 305, 335
Bălteni, bis. 130, 131
Băncasa, bis. Sf. Nicolae 421
 palatul Bibescu 420
Bărbuleț, bis. 148
Bărnova, mănăst. 344
Bărsana, bis. 37 n. 1
Berzunți, bis. 364
Bistricioara, bis. 31, 33 n. 1
Bistrița, mănăst. (Moldova) 233, 294, 297, 307
 n. 2, 320, 344, 370
Bistrița, mănăst. (Oltenia) 23 n. 1, 76, 423
 palatul 420
Boydana, mănăst. 357.
Borumbaca, bis. 40
Borzești, bis. 274, 275, 275 n. 1, 277, 278, 279, 279 n. 1, 280, 282, 286, 288, 289, 308.
Botoșani: bis. Sf. Gheorghe 319
 bis. Uspenia 316, 320
Brădești din Dos, bis. 221
Brădet, bis. 72, 84 n. 1, 103, 104, 105, 110, 329 n. 2
Brăila, cetate 386
Brâncoveni, mănăst. 132, 187
 curte 167, 186, 408, 411, 416
Brebu, mănăst. 21, 132, 133, 137, 138, 139, 141, 143, 145, 222, 378 n. 1
Brezoarele: bis. Adormirea Maicii Domnului 221
 bis. Sf. Nicolae 221
Broșteni, bis. 31, 35, 36
Brusturi, bis. 40
Buculești, bis. 345
Bucovăț, mănăst. 104, 114, 115, 118, 121, 123, 329
București: Ateneal Român 425
 Banca Națională 425
 bis. Antim 205, 206, 380, 423
 bis. Caimata 193, n. 1
 bis. Colțea 193, 195, 195 n. 1, 196, 197, 209
 bis. Curtea Veche 111, 114
 bis. Dintr'o Zi 186
 bis. Doamnei 133, 148, 195
 bis. Domnița Bălașa 420
 bis. Fnei 211
 bis. Krețulescu 211, 211 n. 2 și 3
 bis. Mărcuța 114, 118, 123.

- bis. Mihai Vodă 114, 121, 123,
 123 n. I, 125, 147
 bis. Radu Vodă 130, 133, 150
 bis. „Cu Sfinți” 220
 bis. Sf. Gheorghe Nou 423
 bis. Sf. Ștefan 221
 bis. Stavropoleos 212, 212 n. I,
 213, 217, 223, 225.
 Casa de Depuneri 425
 Cavoul Glica 426
 Facultatea de Medicină 425
 Fundația univ. „Carol I” 425
 Hanul Colțea 419
 „ Făgădău 419
 „ Filipescu 419
 „ Manuk 419
 „ Stavropoleos 419
 „ Șerban-Vodă 419
 „ Zlătari 419
 Liceul Lazăr 426
 Ministerul de Domenii 425
 Mitropolia 133, 150, 152, 157, 170,
 173, 193, 207, 405, 406
 Palatul de Justiție 425
 Palatul Poștelor 426
 Școala Centrală de Fete 426
 Teatrul Național 422
 Universitatea 422, 426
Burdujeni, bis. 356.
Calvini, bis. 221, 222, 223, 223 n. I.
Candidiana, 13
Cartiu, casa Cartianu 402
Cașin, mănăst. 353, 355, 377
Căbești, bis. 32, 33 n. I
Căldărușani, mănăst. 133, 146
Căliceanca, bis. 33 n. I
Călinești, bis. 132, 134, 160, 162, 163, 174.
Călugărița, bis. 36
Călușul, mănăst. 114, 117, 131
Câmpu-Lung, bis. 50, 51, 52, 53
Cărlibaba, bis. 31, 36
Cetatea Albă, cetate 386, 387, 391, 392, 393
Cetățuia, mănăst. 355, 356, 378 n. I, 380
Cheile-Turzii, bis. 41
Chilia, cetate 386, 391, 393
Cilibiu, bis. 364
Ciutura, bis. 137
Clit, bis. 36
Clocociov, schit 133
Cobia, bis. 104, 105, 107, 114, 150
Codreni, schit 417
Coeni, bis. 132, 133, 170
Comana, mănăst. 76, 127, 127 n. I
Constantinopol, bis. Pantocrator 58 n. I
 bis. Sf. Irena 58 n. I
 moscheea Budrum-Djami 58
 n. I, 61 n. I
 „ Gul-Djami 58 n. I
 „ Hodja-Mustafa-Dja-
 mi 58 n. I
 „ Kilisse-Djami 58 n. I,
 61 n. I
 „ Mefa-Djami 61 n. I
 „ Zeirek-Djami 61 n. I
Copou, bis. 346
Corbii-Mari, bis. 221
Cornet, schit 134, 163, 385
Coșula, mănăst. 304, 316
Cotmeana, mănăst. 65, 66, 70, 105
Cotnar, bis. 288, 289, 301, 310, 316.
Cotroceni, mănăst. 133, 151, 157, 193
Cozia, mănăst. 66, 62 n. I, 67, 73 n. I, 74 n. I,
 75, 77, 103, 104, 370
 bolnița 107, 111, 113, 135
Craiova, bis. Sf. Dumitru, 103, 425
Crăciuna, cetate 391, 393.
Cremenari, bis. 223 n. I.
Ciutura, bis. 132.
Cucuteni, 13.
Curechin, bis. 44.
Curtea de Argeș, bis. Adormirea Maicii Dom-
 nului 55 n. I
 bis. episcopală 21, 74 n. I,
 75, 77, 80, 81 n. I, 83 n. 2,
 89 n. I, 102, 103, 105, 130,
 133, 140, 150, 153, 157,
 160, 183, 186, 193, 202,
 208, 222, 273, 329 n. 2,
 351 n. I, 424
 bis. Olari 55 n. I
 bis. Sân Nicoară 21, 51, 53,
 55 n. I, 61 n. I

- Curtea de Argeș*, bis. Sf. Nicolae Domnesc 21, 50, 51, 53, 55, 56 n. 1, 57, 61, 61 n. 1, 62, 62 n. 1, 126, 208, 236 n. 2, 407
- Dealul, mănăst.* 21, 75, 77, 85 n. 2, 102, 103, 105, 118, 123, 133, 137, 139, n. 1, 141, 143, 146, 222, 223, 329, 351 n. 1, 423
- Densuș*, bis. 15 n. 3
- Der-Dosi*, bis. Sf. Teodosie 248 n. 1
- Dintr'un lemn, mănăst.* 29, 133, 137
- Dobrovăț, mănăst.* 19, 288, 291, 292, 293, 294, 303
- Dobrușa de Jos*, bis. 28, 29
- Doicești*, bis. 187, 190
curtea 417
- Dolhești-Mari*, bis. 238, 242, 242 n. 1, 243, 245, 246
- Dorohoi*, bis. Sf. Nicolae 236, 257, 268, 273, 273 n. 1
- Draga*, bis. 31
- Dragomirești*, bis. 30, 31, 34, 35, 36
- Dragomirna, mănăst.* 35, 74 n. 1, 75, 167, 307 n. 2, 334, 335, 340 n. 1, 343, 344, 345, 347, 351 n. 1, 356, 380
- Drobeta*, castru, 15 n. 4, 52 n. 1
- Etschmiadzin, catedrala* 248 n. 1
- Făgăraș*, bis. Sf. Nicolae Brâncovenesc 186, 416
- Făstăci* bis. 210, 359
- Fedețeoiul*, schitul 200
- Fedețeșeni*, bis. 13
- Fildul de Sus*, bis. 40, 44
- Filipeștii de Pădure*, bis. 170, 174, 193
- Filipeștii de Târg*, casa Cantacuzino 406
- Filippopoli*, moscheea Imaret 89 n. 1
- Flămânda*, bis. 133, 137
- Florica*, capela Brătianu 425
- Focșani*, bis. Proorocul Samoil 210, 359
- Frumoasa, mănăst.* 366, 420
- Fundenii Doamnei*, bis. 190, 193, 195, 197, 199, 413
- Galata, mănăst.* 321, 322, 328, 329, 332, 334, 335, 336, 340 n. 1, 344, 345, 347, 354, 356
- Gherghița*, bis. 21, 133, 146, 160, 162, 163
- Ghișișeni*, bis. 40
- Giurgiu*, cetate 386
- Glavacioc, mănăst.* 76
- Golești*, bis. 21, 132, 146, 162, 168, 202
- Grădina, bis.* 16
- Grămești-Costești*, bis. 26, 28, 29
- Gumelnița*, 13
- Gura-Hanșului*, bis. 31, 35
- Gura-Motruului*, bis. 133, 143, 170, 222
- Gurasada*, bis. 37 n. 1
- Gura-Văii*, bis. 31, 32, 35
- Haadambu*, schitul 375, 380, 385
- Hay-Kawah*, bis. 251 n. 2
- Hârlești*, bis. Sf. Gheorghe 256, 259, 265, 267, 268 n. 1, 272, 273, 282, 285, 286, 287, 287 n. 1, 288, 291, 304, 305, 306, 313, 316, 318, 323
bis. Sf. Dumitru 267, 286, 317
cetatea 393
curtea domnească 408
- Hârlești*, bis. 103, 104
- Hlincea*, bis. 330, 375
- Honțșor*, bis. 40
- Horodniceni*, bis. 316
- Horodnicul de Jos*, bis. 34, 36
- Hotin*, cetatea 388, 393
- Humor, mănăst.* 304, 309, 311, 312, 313, 315, 322, 330
- Hurez, mănăst.* 179, 181 n. 1, 182, 186, 190, 195, 203, 207, 208, 378, n. 1, 380, 382
Schitul Sf. Ștefan 186, 385
- Iași*, bis. Barnovschi 345
bis. Golia 351, 352 n. 1, 353, 353 n. 2, 355, 356, 359, 360, 362, 374
bis. Nicorița 357
bis. Sf. Gheorghe 364
bis. Sf. Ihe 358, 359
bis. Sf. Ion Botezătorul 346, 358
bis. Sf. Ion Gură de Aur 358
bis. Sf. Nicolae Domnesc 256, 272, 273, 424, 425

- bis. Sf. Spiridon 364, 420
 bis. Sf. Teodori 360, 362
 bis. Talpaŭari 364
 bis. Trei Ierarhi 35, 75, 164, 165, 167, 168,
 346, 347, 351, 353, 354, 355, 356, 358,
 424
 bis. Vovidenia 358
 Mitropolia 426
 Teatrul Național 425
 Universitatea 425
Ibar 16
Ierusalim, bis. Sf. Ion Botezătorul 248 n. 1
Ionești, bis. 40
Ismail, cetatea 386
Itrinești, bis. 31
Ișcanii Vechi, bis. Adormirea Maicii Domnului
 345
Kalenici, bis. 16
Kilisse-el-Ahmar, bis. 307 n. 2
Krușevăț, bis. 16
Lețcani, bis. 364
Lopușna, bis. 123, 123 n. 1
Ludești, bis. 173, 174
Lujeni, bis. 233, 238, 238 n. 1
Manasia, bis. 16
Maurokastro, v. *Cetatea Albă*
Măgureni, casa Cantacuzino 403, 405, 406
Mădăsar, conac 417
Mesembria, bis. Sf. Arhangheli 16, 61 n. 1, 70
 bis. Pantocrator 61 n. 1
Micșuneștii Mari, bis. 218
Mierag, bis. 40, 41
Milie, bis. 27
Milișăuți, bis. 246, 252, 254, 257, 267, 324
Mirăuți, v. *Suceava*
Mogoșoaia, bis. 176, 211
 palatul 203, 217, 413, 416
Moldovița, mănăst. 233, 304, 809, 312, 315, 316,
 330
Moncastro, v. *Cetatea Albă*
Narashen, bis. 251 n. 2
Neamț, cetatea 18, 388, 393
 mănăst. 18, 21, 101 n. 2, 233, 267,
 282, 283, 286, 287 n. 1, 288, 291,
 292, 293, 294, 301, 303, 306, 307
 n. 2, 309, 312, 320, 324, 329,
 370, 371 n. 1.
 cetatea 386
Nicopol, bis 62 m. 1, 68 m. 1
 cetatea 386.
Obilești, conacul 417
Oci, bis. 40
Ocnele-Mari, bis. Domnească 134
Ohrida, bis. Sf. Dumitru 346
 bis. Sf. Sofia 16, 102 n. 1, 305 n. 1
Olteni, bis. 107, 113
Orhei, cetatea 389
Pașcani, bis. 357
Părhăuți, bis. 302, 303, 304, 311, 312, 316
Pătrăuți, bis. 236, 246, 248, 251, 252, 254, 257,
 264 n. 1, 267, 275 n. 1, 305, 316
 n. 4, 324
Pec, catedrala 102 n. 1, 305 n. 1
Petrizi, bis. Sf. Fecioare 307, n. 2
Piatra, bis. Sf. Ion 19, 274, 275, 279, 280, 282,
 286, 288, 289 n. 1, 294, 297, 298, 320
Piclău, bis. 40
Pietroșița, bis. 221, 223 n. 1
Pitești, conac 417
Plătărești, bis. 132, 133, 135, 145, 170
Pleșcuța, bis. 40
Plovdiv, bis. Roșie 16
Plumbuța, mănăst. 137, 202, 380
Pobrata v. *Probota*
Poenari, cetatea 52, 387
Poiana, bis. 40
Poiana Mărului, bis. 186
Polovraci, bis. 132, 137, 170
Popăuți, bis. Sf. Niculae 257, 268, 294, 298,
 320, 323
Posada, schitul 385
Pollogi, palatul 413, 416
Preajba, bis. 221
Prespa, bis. Sf. Gherman 16
Prislop, mănăst. 369, 369 n. 1
Prizren, bis. Sf. Fecioare 102 n. 1
Probota, mănăst. 233, 303, 306, 308, 309, 312,
 315, 319, 320, 322, 378 n. 1

Putna, mănăst. 36, 241, 242, 293, 294, 297, 353, 354

Ravanîța, bis. 16

Rădăuți, bis. 51, 232, 232 n. 3, 233, 234, 241, 242, 242 n. 1, 243, 245, 246, 305

Răpciuni, bis. 31, 35, 36, 37

Rădăuți, bis. 240, 274, 275, 278, 279, 280, 282, 286, 288,

Rădăuți, bis. 220

Râmnicu-Sărat, catedrala 193, 195, 197, 205

Râmnicu-Vâlcei, bis. Toți Sfinții 222, 223

Râșca, bis. 304, 316, 316 n. 4

Rediu, bis. Sf. Voievozi 31

Reușeni, bis. 288, 290, 300, 302, 308, 311

Revna, bis. 27

Ribița, bis. 37 n. 1

Rieni, bis. 40

Roman, bis. episcopală 319

Rossano, bis. San Marco 58 n. 1

Rudenîța, bis. III n. 2

Sadova, bis. 132

Salonic, bis. Sf. Sofia 58 n. 1

Sarmizegetusa 15 n. 4

Sălcuța 13

Săvârcinești, schitul 177

Sămbăta de Jos, bis. 186

Sămbăta de Sus, curtea 416

Scăeni, conacul 417

Scăueni-Berislăvești, bis. 225

Schei, conacul 417

Secu, bis. 332, 340 n. 1, 345

Semendria, bis. III n. 2

Sinaia, mănăst. 193, 195

Siret, bis. Sf. Treime 233, 235, 236, 247
bis. Sf. Ion 346

Sisojevdă, bis. 67 n. 1

Slatina, mănăst. 320, 378 n. 1

Slăvitești, bis. 200

Snagov, bis. 21, 94, 96, 100, 100 n. 1, 101, 101 n. 1, 102 n. 1, 150, 157, 305 n. 1, 329.

Solca, bis. 21, 344

Soroca, cetatea 389, 391

Soveja, bis. 164

Stavnic, schitul 210

Stănești, bis. 105, 107

Stilo, bis. Cattolica 58 n. 1

Stoenești-Cetățeni, bis. 23 n. 1

Strâmbeni, bis. 133, 137

Strehaia, bis. 21, 76, 132, 133, 146, 160, 162

Streiu, bis. 37 n. 1

Studenîța, bis. 16, 105, 275 n. 2

Suceava, bis. Sf. Dumitru 312, 313, 314, 316, 316 n. 1

bis. Sf. Gheorghe 300, 305, 312, 335

bis. Sf. Ilie 246, 253, 254, 257, 259, 264, 267, 268, 273 n. 1, 324

bis. Mirăuți 18. n. 1, 300, 346, 392

bis. Sf. Neculae 357

bis. Văscrisenia 275, 320

cetatea 388, 392, 393

curtea domnească 407

Sucevița, mănăst. 321, 324

Șerbești, bis. 346

Șipote, bis. 301

Ștefănești-Școala, bis. 28, 29

Tazlău, mănăst. 273, 289, 293, 294, 305, 310, 324

Tângănașul, mănăst. 76

Târgoviște, bis. Domnească 103, 125, 126, 170

bis. Sf. Arhangheli 133, 137

bis. Sf. Impărați 160

bis. Stelea 156, 165, 165 n. 1, 166, 167, 168, 169, 170

curtea domnească 407

mitropolia veche 21, 94, 100, 126, 157, 170, 329 n. 2, 425

Târgșor, bis. 76, 114.

Târgu-Ocna, bis. Sf. Niculae 364

Târnova, bis. Sf. Dumitru 16, 71

bis. Sf.ții Petru și Pavel 16

Tighina, cetatea 389

Tilecuș, bis. 40

Tismana, mănăst. 63, 63 n. 1, 64, 65 n. 1, 329, 369, 423

Trapezița, capela III 61 n. 1

Trapezunt, bis. Hrysokafalos 307 n. 2

Tropaeum 15 n. 4

Turbați, bis. 132, 133, 147

Turnu-Severin, cetatea 387

Turțucaia, cetatea 386

Tutana, mănăst. 104, 114, 118, 118 n. 1, 329 n. 2
 Teșina, cetatea 388
 Tîbucani, bis. 27 n. 2

Ulpia-Trajana, v. Sarmizegetușa.

Vaduri, bis. 31
 Vagarșapat, bis. Saghapet 307 n. 2
 bis. Sf. Ripsimé 248 n. 1

Valea, mănăst. 109, 111, 111 n. 2, 114

Vaslui, bis. Sf. Ion 236, 256, 257, 259, 267, 273,
 293.

Văcărești, mănăst. 205, 206, 207, 208, 209, 217,
 382

Văleni, bis. 301

Verbila, bis. 170

Vicina 17

Vidin, cetatea 386

Vlădești, bis. 21, 132, 133, 148, 162

Vodîta mănăst. 63, 369, 369 n. 1

Volovăț, bis. Înălțarea Sf. Cruci 238, 243, 245,

246

Voroneț, mănăst. 246 n. 1, 257, 305, 312, 324

Zamca, mănăst. 377, 392

Zăhărești, bis. 316, 329

Zătreni, bis. 28, 29

Indice de nume proprii.

- Alexandru cel Bun* 18, 233, 303, 306, 320, 346, 370
Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, 274, 278
Alexandru Lăbușneanu 235, 320, 321, 327, 344, 302
Alexandru Ion Cuza 422
Antim Ivireanu 205
Antonescu Petre 426
Antonie Russet 273
Arbore Luca 289, 301
Aron Tiranul 330
Atanasie Crimca 235
Aurelian 12

Ballu A. 425
Balș C. 364
Balș G. S. 243, 274, 276, 357
Barbu Știrbey 420, 422, 423
Barlaam 200
Barnovschi v. Miron
Basarab I 50
Bernard Cassien 425
Bibescu v. Gheorghe
Blanc Louis 425
Bogdan I 231, 232, 234
Bogdan cel Orb 290, 300, 301, 303
Brădescu Const. 221
Brâncoveanu v. Constantin

Cantacuzino Const. 411
Cantacuzino Dumitrașcu 392, 408
Cantacuzino Mihai 100, 105, 419
Cantacuzino Păruu 179
Cantacuzino Șerban Paharnicul 128

Carol I 272, 424
Cazimir cel Mare 388
Cercher Grigore 426
Constantin Basarab Cărnul 152, 153
Constantin Brâncoveanu 126, 127, 137, 148, 176, 179, 186, 190, 200, 202, 203, 208, 210, 211, 358, 406, 408, 411, 413, 416, 417, 426
Constantin cel Mare 15
Constantin Mavrocordat 209

Daniel 220
Dragoș 231
Duca v. Ion
Dudescu Radu 152

Ecaterina-Elena (Doamna lui Rareș) 319, 320
Etisi E. 347

Fierea 220

Galleron A. 425
Gauttereau P. 425
Gheorghe Bibescu 420, 422
Gheorghe Ștefan 241, 353, 354, 355, 392
Golea 351
Grigore Ghica 353

Hârovici Nicoară 316
Heft 422
Hrizea 130

Iachint 17
Iacov 354
Ioanichie 212, 215, 419

- Ion Duca-Vodă* 355
Iosif 18
Iliaș 319, 408
Iordan Stocatorul 216
Istrate Dabița 344

Justinian 15

Krețulescu 211

Lațcu 232
Lăpușneanu v. Alexandru
Lecomte du Nouy A. 272, 273, 424, 425
Ludescu Stoica 173

Manolli din Niasia 81
Maria (Doamna lui Șerban Cantacuzino) 148
Malei Basarab 76, 103, 126, 127, 132, 134, 137, 138, 146, 160, 164, 167, 169, 170, 176, 193, 408, 411.
Mauriciu 15
Mavrocordat v. Constantin, Nicolae
Măgureanu Păruu 403, 411
Mărgineanu Drăghici 403
Mihai Viteazul 121
Mihnea III 152
Milutin 16
Mincu I. 425, 426
Mircea cel Bătrân 65, 370
Miron Barnovschi 344, 346
Montureanu 426

Neagoe Basarab 77, 81, 91, 157, 202
Negoescu P. 211
Negru-Vodă 53, 57
Nicodem 18, 63, 369
Nicolae-Alexandru Basarab 17, 51, 52, 54, 56, 57
Nicolae Mavrocordat 205, 206

Orescu Al. 422, 426

Paul din Alep 256, 267
Părdianu Danciu 137
Petru Aron 290
Petru Cercel 126
Petru Mușat 233, 282, 389, 392
Petru Rareș 293, 330, 304, 305, 306, 309, 312, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 327, 328, 389, 392
Petru Șchiopul 321, 328, 330, 351

Racoviță v. Ștefan
Radu I 57
Radu cel Frumos 76
Radu cel Mare 76, 303
Radu Mihnea 130
Radu Șerban 128
Răfoveanu C. 220
Romstorfer 355, 392
Rosetti 408

Sass-Voevod 232
Slăvilescu Ion Radu 200
Socolescu N. G. 424
Socolescu I. N. 426
Stoica 200
Săvulescu A. 426
Sufariu Gh. 152
Șarpe Cosma 301
Șendrea 242, 243
Șerban Cantacuzino 23, 151, 157, 176, 202
Ștefan Cantacuzino 137, 203
Ștefan cel Mare 18, 232, 233, 235, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 251, 259, 265, 273, 274, 275, 278, 282, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 300, 303, 304, 307, 316, 322, 327, 332, 335, 342, 388, 389, 391, 392, 408
Ștefan Nemanian 16
Ștefan Racoviță 222
Ștefăniță-Vodă 300, 301, 303
Știrbey v. Barbu

Tăut 243
Teodor Logofăt 309
Traian 12, 15
Trotușan 302

Ureche Grigore 317

Vasile Lupu 24, 132, 164, 165, 168, 241, 346, 347, 351, 352, 353, 408
Viollet-le-Duc 422
Vlad Călugărul 76
Vlad Țepeș 76, 127
Vladislav-Vlaicu 231
Vlaicu-Vodă 63
Vlădescu Păruu 148

Indice de figuri.

- Agriș, bis. f. 26, p. 45
 Aninoasa, mănăst. f. 341, p. 383
 Arbora, bis. f. 250—251, p. 289—290
 Arnota, mănăst. f. 101—102, p. 134
 Aroneanu, bis. f. 283—285, p. 332—334
 Bacău, bis. Precista f. 223—224, p. 259—260
 Balamuci, bis. f. 193, p. 221
 Bălinești, bis. f. 210—211, p. 244—245
 Bălleni, bis. f. 99—100, p. 131
 Băneasa, bis. Sf. Niculae f. 378, p. 421
 Bărbuleț, bis. f. 121, p. 151
 Bărnova, mănăst. f. 294—295, p. 343—344
 Bărsana, bis. f. 27, p. 46
 Bistrița, mănăst. f. 255, p. 294; f. 274—275, p. 319—320
 Borzești, bis. f. 236, p. 274; f. 238, p. 277
 Brădești din Dos, bis. f. 196, p. 224
 Brădet, bis. f. 47—48, p. 72—73
 Brâncoveni, curtea f. 372, p. 413
 mănăst. f. 157, p. 187
 Brebu, mănăst. f. 107—111, p. 138—142
 Brezoarele, bis. f. 194, p. 222
 Bucovăț, mănăst. f. 83—84, p. 116—117
 București, bis. Antim f. 173—177, p. 203—207; f. 342—343, p. 384; f. 379, p. 423
 bis. Colțea f. 160—165, p. 190—194
 bis. Crețulescu f. 183, p. 213
 bis. Curtea-Veche f. 77—78, p. 110—111
 bis. Doamnei f. 122—124, p. 152—154
 bis. Mărcuța f. 89—90, p. 121—122
 bis. Mihai-Vodă f. 88, p. 120; f. 91—92, p. 125—124
 bis. Radu-Vodă f. 98, p. 130
 bis. „Cu Sfinții” f. 192, p. 220
 bis. Sf. Ștefan f. 195, p. 223
 bis. Stavropoleos f. 184—189, p. 214—218
 Hanul Manuk f. 377, p. 418
 Mitropolia f. 125—128, p. 154—156
 Palatul metropolitan f. 368, p. 410
 Cartiu, casa Cartianu f. 365—366, p. 407—408
 Căbești, bis. f. 19—20, p. 38
 Căldărușani, mănăst. f. 114—115, p. 145
 Călimănești, casă f. 354, p. 397
 Călinești, bis. f. 133—134, p. 161—162
 Călușul, mănăst. f. 85—86, p. 118—119
 Câmpu-Lung, bis. romanică f. 30, p. 51
 Cărlibaba, bis. Sf. Petru și Pavel f. 22, p. 40
 Cetatea Albă f. 347—348, p. 388—389
 Cetățuia, mănăst. f. 305, p. 355; f. 338—339, p. 381
 Cheile Turzii, bis. f. 23, p. 41
 Cobia, bis. f. 73—75, p. 106—108
 Comana, mănăst. f. 95—97, p. 126—128
 Cornet, schitul f. 135—136, p. 163
 Coșula, mănăst. f. 271, p. 315
 Cotmeana, mănăst. f. 45—46, p. 71
 Cotnar, bis. f. 249, p. 288
 Cătroceni, mănăst. f. 129—132, p. 157—160
 Cozia, mănăst. f. 41—44, p. 66—70; f. 79—80, p. 112—113; f. 382, p. 445; f. 385, p. 474
 Cuhea, bis. f. 28, p. 47
 Curtea de Argeș, bis. episcopală f. 51—64, p. 81—93
 bis. Sân Nicolară f. 31—34, p. 52—54
 bis. Sf. Niculae Domnesc f. 35—37, p. 56—61
 bis. Olari f. 381, p. 443

- Curtişoara*, cula f. 360—361, p. 102—403
- Dealul*, mănăst. f. 49—50, p. 78—79
- Densuş*, bis. f. 1, p. 14
- Dobronăuşi*, bis. f. 29, p. 48
- Dobrovăş*, mănăst. f. 252—253, p. 291—292
- Doiceşti*, bis. f. 158—159, p. 188—189
- Dolheştii-Mari*, bis. f. 209, p. 242
- Dorohoi*, bis. Sf. Nicolae f. 231—232, p. 269—270
- Draga*, bis. f. 14, p. 33
- Dragomireşti*, bis. f. 11—12, p. 30—31
- Dragomirna*, mănăst. f. 287—292, p. 336—341; f. 323—324, p. 372; f. 335—357, p. 379—380
- Făgăraş*, bis. Sf. Nicolae f. 156, p. 185
- Făstăci*, bis. f. 308, p. 358
- Fedeleşcioiul*, schitul f. 172, p. 201
- Fildul de Sus*, bis. f. 21, p. 39; f. 25, p. 43
- Filipeştii de Pădure*, bis. f. 145—147; p. 172—173
- Frumoasa*, mănăst. f. 316—317, p. 365—366
- Fundenii Doamnei*, f. 168—171, p. 197—200
- Galata*, mănăst. f. 280—282, p. 328—311
- Gherghiţa*, bis. f. 116, p. 146
- Goleşti*, bis. f. 118—119, p. 148—149
- Grămeşti*, bis. f. 3—4, p. 22—23
- Gura-Motruului*, bis. f. 112—113, p. 143—144
- Hadâmbu*, schitul f. 330—331, p. 376
- Hârâu*, bis. Sf. Gheorghe f. 225—230, p. 261—268
- Hârtieşti*, bis. f. 71, p. 104
- Hotin*, cetatea f. 352, p. 394
- Humor*, mănăst. f. 266—267, p. 310—311
- Humuleşti*, casa lui Creangă f. 353, p. 396
- Hurez*, mănăst. f. 149—155, p. 178—184; f. 383, p. 458
- Iasi*, bis. Barnovschi f. 296, p. 345
bis. Golia f. 302—303, p. 352—353; f. 325, p. 373
bis. Sf. Gheorghe f. 312, p. 362
bis. Sf. Nicolae Domnesc f. 235, p. 272
bis. Sf. Spiridon, f. 315, p. 364
bis. Sf. Teodori f. 309—311, p. 359—361
bis. Trei Ierarhi; f. 299—301, p. 348—350
bis. Vovidenia f. 307, p. 357
- Itrineşti*, bis. f. 18, p. 37
- Iţcanii-Vechi*, bis. f. 297, p. 346
Clopotniţa f. 571, p. 365
- Leordeni*, casă f. 369, p. 410
- Leţcani*, bis. f. 313—314, p. 363
- Ludeşti*, bis. f. 143—144, p. 170—171
- Lujeni*, bis. f. 208, p. 238
- Măgureni*, casa Cantacuzino f. 367, p. 409
- Măldăreşti*, culă f. 362—363, p. 404—405
- Miera*, mănăst. f. 328, p. 374
- Milişăuşi*, bis. f. 216—217, p. 252—253
- Mirăuşi*, v. Suceava
- Moşoiaia*, bis. f. 148, p. 177
palatul f. 373—376, p. 414—417
- Moldoviţa*, mănăst. f. 268—269, p. 312—313
- Neamţ*, mănăst. f. 244—248, p. 283—287; f. 344, p. 378
- Ocnile-Mari*, bis. Sf. Ion f. 200, p. 227
- Odorhei*, poartă ţărăncască f. 355, p. 398
- Olleni*, bis. f. 81, p. 114
- Paşcani*, casa Brătianu f. 371, p. 412
- Părkăuşi*, bis. f. 260—261, p. 301—302
- Pătrăuşi*, bis. Sf. Cruci f. 213—215, p. 247—250
- Piatra-Neamţ*, bis. Sf. Ion f. 240—243, p. 279—282; f. 256, p. 295
- Plătăreşti*, bis. f. 103, p. 135
- Ploieşti*, case f. 356—358, p. 399—401; f. 380 p. 424
- Plumbuita*, mănăst. f. 104, p. 136; f. 340, p. 382; f. 384, p. 473
- Poenari*, cetatea f. 345—346, p. 386—387
- Polovraci*, bis. f. 105, p. 137
- Popăuşi*, bis. Sf. Nicolae f. 233—34, p. 270—271; f. 257, p. 296
- Posada*, schitul f. 344, p. 385
- Preajba*, bis. f. 197, p. 225
- Prohota*, mănăst. f. 262—265, p. 305—309; f. 320, p. 369
- Fulna*, mănăst. f. 254, p. 293; f. 304, p. 354; f. 321, p. 370
- Răchitoasa*, mănăst. f. 326—327, p. 373; f. 329, p. 375
- Rădăuşi*, bis. f. 203—205, p. 234—236

Râpciuni, bis. f. 13, p. 32; f. 15—17, 34p. —36

Răstoeni, bis. f. 239, p. 278

Râfov, bis. f. 190—191, p. 219

Râmnicu-Sărat, catedrala f. 166—167, p. 195—196

Râmnicu-Vâlci, bis. Toți Sfinții f. 198—199, p. 226

Roman, episcopia f. 273, p. 318

Scăueni-Berislăvești, bis. 201—202, p. 228—229

Secu, mănăst. f. 286, p. 335

Siret, bis. Sf. Treime f. 206—207, p. 237

Slatina, mănăst. f. 276—277, p. 321—322

Slăvitești, casa Slăvitescu f. 359, p. 401

Snăgov, mănăst. f. 65—68, p. 95—99

Solca, mănăst. f. 293, p. 342

Soroca, cetatea f. 349—350, p. 390—391

Soveja, bis. f. 137, p. 165

Slănești, bis. f. 72, p. 105

Strâmbeni, bis. f. 106, p. 138

Strehaia, bis. f. 117, p. 147

Suceava, bis. Sf. Dumitru f. 270, p. 314

bis. Sf. Gheorghe f. 259, p. 300

bis. Sf. Ilie f. 218—219, p. 254—255;
f. 232, p. 270

bis. Mirăuți f. 298, p. 347

bis. Sf. Nicolae f. 306, p. 356

cetatea f. 351, p. 393

Sucevița, mănăst. f. 278—279, p. 322—323;
f. 322, p. 371; f. 333, p. 378

Târgoviște, bis. Domnească f. 93—94, p. 125

bis. Sf. Impărați f. 141, p. 168

bis. Stelea f. 138—140, p. 166—168

mitropolia veche f. 69—70, p. 101—102

Târgșor, bis. f. 82, p. 115

Târgu-Ocna, mănăst. Răducănu f. 332, p. 377

Tilecuș, bis. f. 24, p. 42

Tismana, mănăst. f. 39—40, p. 64—65

Trifești, casă f. 370, p. 411

Turbați, bis. f. 120, p. 150

Tutana, mănăst. f. 87, p. 120; f. 319, p. 368

Valea, mănăst. f. 76, p. 109

Văcărești, mănăst. f. 178—182, p. 208—212; f.
386, p. 475

Verbila, bis. f. 142, p. 169

Vodița, mănăst. f. 38, p. 63

Volovăț, bis. Sf. Cruci f. 212, p. 246

Voronet, mănăst. f. 220—222, p. 256—258

Zăhărești, bis. f. 272, p. 317

Zătreni, bis. f. 5—10, p. 24—29

CUPRINSUL.

	Pag.
Prefața	5
Cuvânt înainte	7
Introducere la studiul arhitecturii românești	11

CAPITOLUL I.

Arhitectura de lemn	22
-------------------------------	----

CAPITOLUL II.

Arhitectura în Principatul Țării Românești de la origini la Mireea cel Bătrân.

Epoca nesigură a înrăuirilor occidentale. — Epoca înrăuirilor bizantino-constantinopolitane. — Epoca înrăuirilor serbo-bizantine	50
--	----

CAPITOLUL III.

Arhitectura în Muntenia de la Mireea cel Bătrân la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Faza înrăuirilor armeano-georgiene și otomane. — Faza înrăuirilor bizantine de la Muntele Athos. — Epoca de formație a unei școli locale	74
--	----

CAPITOLUL IV.

Arhitectura în Muntenia în secolul al XVII-lea, până la Constantin Brâncoveanu.

La începutul secolului. — Dela Matei Basarab la Șerban Cantacuzino. — Un început de înrăuire moldovenească în arhitectura Munteniei pe vremea lui Matei Basarab. — Două monumente de înfățișare nouă în vremea lui Șerban Cantacuzino	130
---	-----

CAPITOLUL V.

Arhitectura muntenească de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea

Epoca lui Constantin Brâncoveanu. — Epoca Mavrocordaților. — A doua jumătate a secolului al XIX-lea	176
---	-----

CAPITOLUL VI.

Arhitectura în Principatul Moldovei, de la desălecare până la Ștefan cel Mare (1360—1457).	XII	Pag.
Epoca de formație sau a înrăuririlor romanico-gotice și bizantine		231

CAPITOLUL VII.

Arhitectura în Moldova de la Ștefan cel Mare până la sfârșitul secolului al XVI-lea (1457—1584).		
Epoca lui Ștefan cel Mare. — Dela Ștefan cel Mare la Petru Rareș. — Epoca lui Petru Rareș. — A doua jumătate a secolului până la 1584	XV - XVI	239

CAPITOLUL VIII.

Arhitectura moldovenească de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea	XVII - XVIII - XIX	327
--	--------------------	-----

CAPITOLUL IX.

Arhitectura monastică		368
---------------------------------	--	-----

CAPITOLUL X.

Arhitectura militară	XXV	386
--------------------------------	-----	-----

CAPITOLUL XI.

Arhitectura civilă.

Casa țărănească. — Cula și casa boierească. — Casa și palatul domnesc	XXVI	395
---	------	-----

CAPITOLUL XII.

Arhitectura în România în secolul al XIX-lea	XXVII - XXVIII	420
Résumé français du texte roumain	XXIX - XXX	429
Indici		483